

НОСИР ФОЗИЛОВ

САЙЛАНМА

ИККИ ЖИЛДЛИК

I
Жилд

Қиссалар

Тошнент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

Уз
Ф79

Фозилов Носир.

Сайланма: 2-жилдлик.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.
Т. I. Қиссалар 328 б.

Болаларнинг сеvimли ёзувчиси Носир Фозилов «Сайланма» сининг биринчи жилдига «Саратон», «Куш қаноти билан», «Оқим» қиссалари киритилган. Бу асарларда болалар ва ўсмирларнинг гўзал маънавий олами, дўстлик, севги, садоқат каби илк нафис туйғуларнинг тугилиш жараёни кўрсатилади.

Фазылов Насыр. Избранные произведения. В 2 — х т. Т. I. Саратон. Повести.

Уз2

70803 — 84
Ф $\frac{70803 - 84}{M 352 (04) - 82}$ 171 — 82 4803010200

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.

ИККИ ХАЛҚ БОЛАСИ

Талантли ёзувчиларимиздан Носир Фозилов эллик ёшга кирди. Болалигимда кўрган эллик ёшликлар бошқача бўларди. Белбоғига носқовоғу соқолтарақ осган, бўйинлари тоқининг зангидек бўлмайиб кетган чоллар кўча остонасида янгига ҳассасини тираб: «Ё, ҳақ!» деб ўтиришарди. Ана ўшалар ҳали элликка кирмай чол номини олган кишилар эди.

Наҳотки Носир Фозилов ўшанақа чоллардан бўлса? Носир яна эллик йил яшаса ҳам ўша чолларга ўхшамайдиган кўринади. Иякларин биллард соққасидек сип-силлик, қадди тик, сўзлари бурро...

Соқоли ичига қараб ўсган мана шу ёш чол, чамалаб кўрсам, адабиётимиз учун анча-мунча иш қилиб қўйибди.

Унинг машаққат билан ёзган қиссаларини, ҳаётининг бир парчасидек юраги гуп-гуп уриб турган ҳикояларини ёнбошлаб ўқигансиз.

Носирнинг қиссалари кўнгилларимизнинг аллақерида мудраган болалик хотирамизни уйғотади. Кўксимизга муздек адир салқини олиб келгандек бўлади. Ёнағирларда судралган пода овозини эшитгандек, шу пода орқасидан кўтарилган чанг-тўзонларни кўргандек бўласиз. Гувала девор орқасидаги тандирдан кўтарилган кўм-кўк тутун билан янги ёпилган ноннинг омухта ҳиди димоқларингизни қитқилайди. Яғринини офтоб куйдирган ўроқчининг бугдойзор ўртасида қаддини ғоз тутиб, қумғондан яхна симираётганини кўриб сиз ҳам тамшанасиз. Уруш даври бирдан улғайтириб қўйган қишлоқ боласининг ўзига ёпишиб тулмаган салмоқли гапларини эшитасиз, беихтиёр юзингизга табассум югуради.

Елнин тирсиллаган сизирларини ҳозилма-ҳозил тарқатиб юрган подачи боланинг «Ош ҳалол!» деб чақирини шундоққина қулоғингиз остида жаранглаб туради. Қовун пайкали этагидаги чайлада оқшом сукунатига қулиқ тутган қоровул чолнинг ўй-хаёлларига сиз ҳам шерик бўласиз.

Бу—Носир Фозилов қиссаларини ўқиганимда кўнглимда туғилган гаплар.

Носир қишлоқда туғилиб, болалигини, ўспиринлигини адирлар этагида мол боқиб, ўроқчиларга сув ташиб, бугдой ғарамларининг соя томонида китоб ўқиб ўтказган. Ўшандай жойларда оламини танган.

Шунинг учун ҳам унинг асарларида қишлоқ манзаралари ниҳоятда тиник, ниҳоятда жозибали тасвирланади. Мен Туркистон яқинидаги у туғилган қишлоқни кўрмаганман. Аммо ҳикояларини ўқиб у тасвирлаган далаларни, кўчаларни кўриб тургандек бўламан. Чизган манзараларига, тасвирлаган одамларнинг қиёфасига ишонаман.

Носир қозоқ овулларида кўп кезган. Уларнинг тўйларини, сайилларини кўп кўрган. Оқинларининг ўланларини, айтишувларини кўп эшитган. Ҳамқишлоқ қозоқ болалари билан бирга мол боққан, бирга машоқ терган. Ана шунинг учун ҳам ҳар бир асарида албатта қардош қозоқ биродарларининг жуда чиройли, жуда ишонарли қиёфалари тасвирланади.

Бўлажак адиб ёшлигидакёқ китобга ўч эди. Қодирий, Ойбек романлари билан бирга Авезов, Муқонов, Мусрепов каби қозоқ адибларининг романларини ҳам қўлидан қўймай ўқирди. Бирданига икки халқнинг ҳаёти кўз олдига ўтмишию ҳозирги билан гавдаланарди.

Носир Тошкент Давлат университетига келгунча анча-мунча китобларни ўқиб бўлган, ўзича кичик-кичик ҳикоялар машқ қилиб юрар эди.

Тошкент Носирнинг кўпдан орзу қилган ниятларига йўл очди. Катта адабий ҳаёт ичига олиб кирди. Энди у ўзини адабиётга астойдил бағишлади. Матбуотда илк ҳикоялари кўрина бошлади. Дастлабки машқлари Фафур Ғулум, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби йирик сўз усталарининг эътиборини қозонди. Йирик эдиблар билан ораларида ижодий муносабат пайдо бўлди. Энди у ижод оламининг сырларини тинмай ўрганар

Эди. Устодларнинг «турткис», танқидчиларнинг «калтаги» Носирга ижоднинг машаққатли сўқмоқларидан ўтишга далда бўлди.

Носир Фозилов гоҳо ўзининг ҳали катта ижод олдида ожизлигини сезарди. Қозоқ адабиётининг нодир намуналарини таржима қилишга киришди. Таржима жараёни унга наср санъатининг сирларини янада кенг очди. Таржима жараёнида у Собит Муқонов, Ғабиден Мустафин, Қалмақон Абдиқодиров, Абдулла Тожибоев каби улкап ёзувчилар билан дўстлашди. Улардан ҳам таълим олди.

Шундай қилиб, Носир Фозилов таржимасида ўзбек китобхони қозоқ прозасининг кўплаб асарларини ўқишга муяссар бўлди.

Икки халқнинг етук адиблари яратган ажойиб роман ва қиссалар ҳам унга устозлик вазифасини ўтар эди. Ўзи ёзган қиссаларида ўша буюк адиблар санъатидан баҳраманд бўлганини сезиб турасиз.

Тез орада унинг қатор қиссалари босилиб чиқди. Адабий танқидчилик бу қиссаларга илиқ-иссиқ гаплар айтди. Қиссалар рус ва қозоқ тилларига таржима қилинди. Қайта-қайта босилди.

Қозғистоннинг «Жазуши» нашриёти йил ора Носирнинг китобини чиқаради. Қозсқ Совет Энциклопедияси ҳам Носир тўғрисида каттагина мақола эълон қилди.

Қозоқлар уни «Ўзбеклар билан қозоқлар ўртасидаги кўприк», деб атайдилар. Носирни чиндан ҳам ўзбек адиблари билан қозоқ адибларини бир-бирига боғлаб турган дўстлик замирида битта ҳалқаси, деб атаса арзийди.

Мен унинг хонасида Собит Муқонов, Қалмақон Абдиқодиров, Абдулла Тожибоевлар билан гурунглашганман. Улар сўхбатда Носирдан инҳоятда миннатдор эканликларини қайта-қайта айтган эдилар.

Ўтган йили биз Носир билан ёкки мафта Олмаотага бордик. Кейинги Соришимиз Абдулла Тожибоевнинг етмиш йиллик тўйи баҳонаси билан эди. Шунда мен Носирни қозоқ адиблари нақадар яхши кўришларига гувоҳ бўлдим. Ёзувчилар союзида бўлсин, нашриёт ё редакцияларда бўлсин, ёзувчилар, шоирлар уни ҳурматлаб ўйларига таклиф қилишар, яна ынамалар ёстағини сўриштирашар эди. Ўлжас Сулаймонов, Абдижамил Нурсиссор, Алтар Олимжолов, Жўсан Мўлдағалиев каби етук шир ва адиблар уни қалчалик ҳурмат қилишларини кўриб ҳавасим келди.

На чора! Носирнинг ўнга яқин романи таржима қилиб, қанчадан-қанча қисса ёзиб, битта токчани тўлдирганига китоб чиқариб қўйганини унча-мунча эллик ёшлининг қўлидан келмайдиган меҳнат деб тан олмай иложим йўқ!

Носир яхши одам, яхши ёзувчи, яхши таржимон ва мана энди боз устига яхши чол бўлди.

Мен талантли укам Носир Фозиловга. Жамбул умридек узоқ умр, Ойбекча донолик, Ғафур Ғулумга хос қувноқлик, Қаҳҳорча пухта сиқиқлик, Уйғунча нафислик ва кенглик тилайман.

Эллик ёшинг қутлуғ бўлсин, ўзбекларнинг қозоғи, қозоқларнинг ўзбегин!

Икки онани эмган Соланинг умри узун бўлади. Олтинш томонга йўлинг Сехатар бўлсин, укам!

*САНД АҲМАД,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси
Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР
Давлат мукофотининг лауреати*

САРАТОН

Севги тили сўзсиз тил,
Кўз билан кўр, дилдан
бил.

Бир қараш ё бир имо-
Билан боғланар кўнгли

Абай

Биринчи боб

Арпа бошоқлари сарғайиб, буғдой бошоқларига ранг кира бошлаган, қовун палакларини таноб ёзиб, туйнаклар этик бошидай бўлиб қолган палла. Деҳқонларнинг тили билан айтганда: йўғон чўзилиб, ингичка узилдиган пайт.

Офтоб тиккага келган, теварак-атроф иссиқдан ҳансираб, узоқ-узоқларда кумуш сароб имлагандай бўлади. Бундай маҳалларда жон-жониворлар ўзларини қўярга жой топишолмай қолишади. Мол учун ёз фаслининг ўзига яраша роҳатлари билан бирга чивин, сўна каби азоблари ҳам бор...

Бизнинг Камола билан Тўра учун чпнакам меҳнат энди бошланиб келаётган эди. Баъзан одамлар уларга: «Сизларники маза-да! Подани ўз ҳолига қўйиб, яйловда мириқиб дам оласизлар. Қийин бўлганда бизларга қийин: биз пахта экамиз, сув суғорамиз, энгашиб ягана қиламиз, қулочкашлаб кетмон чопамиз...»— дейишади. Бу ҳам тўғри. Аммо, мол боқиш ҳам улар ўйлаганчалик осон иш эмас. Бунини пода боқиб кўрган билади. Қани энди ўша, мол боқиш осон дейдиганлар бир кунгина соя-салқинсиз яйловда, пода кетида юрса-ю, кун тиккага келиб миёни қиздириб турганида, сўна чақиб тумтарақай сочилиб кетган сивирларнинг бошини қовуштираман, деб кетидан ҳарсиллаб чопиб кўрса! Ана шунда биларди бу ишнинг улар ўйлаганчалик «маза»лигини! Иссиқда пода кетида кўтарилган қуюқ чангдан бир ютиб кўрса, ана шунда биларди бу ишнинг ҳам ўзига яраша ташвишлари борлигини!

Пода ҳар кун офтоб тиккага келганида Белариқ бўйига — сувотга¹ олиб келнади. Ҳозир ҳам Камола билан Тўра пода кетида чангга ботиб келишяпти. Кун

¹ Мол суғорадиган жой.

иссиқ, дим бўлишига қарамай, улар устларига қалин фуфайка, пахталик шим, кирза этик кийиб олишган, бошларида қулоқ боғичлари қайтарилган қулоқчини. Эгниларидаги кийимларнинг ранги қанақалигини билиш у ёқда турсин, чанг-тўзон орасида уларнинг қайси бири Камола-ю, қайси бири Тўралигини ҳам ажратиш қийин эди. Камола онланинг ёлғизи. Эрка ўсганлиги учунми ё болаларга кўпроқ аралашиб юрганиданми, ҳар қалай, феъл-атвори, шўхлиги, гап-сўзларидан унинг қиз бола эканини ажратиш қийин. Шунинг учун уни одамлар кўпроқ Камол деб атаб кетишган...

Ғиёс ака поданинг олдида, эшакка миниб олган, устида пахталик сирма чопон, бошида кўҳна тулки тумоқ, хаёл суриб сувотга қараб кетяпти. Орқасида пода, пода кетида Тўра билан Камола. Сувот подачиларнинг, қолаверса, молларнинг бир оз ором оладиган жойи. Бу жойда Белариқ оқади, ариқ бўйида худди кампирнинг тишидек сийрак ўн-ўн беш туп тол бор, соя-салқин... тагидан гир-гир шабада эсиб туради.

Сигирлар сувотга келиши билан ўзларини сувга уришди. Улар сув ича-ича қоринлари кажава бўлгач, тол соясида тупроғи ўйнаб кетган юмшоқ ерга ётиб олиб, бемалол кавш қайтаришга тушинди, тикка турганлари эса, думлари билан устларига қўнган пашшаларни қўрқиб бошлашди.

Ғиёс ака ариқ бўйидаги чимдан ясалган ўчоққа қора қумғонни ўрнатиб, чой қайнатишга киришиб кетди. Тўра билан Камола устки кийимларини ечиб, белларидан келадиган сувга Камолаларнинг «ола»сини олиб тушишди, қашлағич билан ювишга машғул бўлишди. Камола аҳён-аҳёнда пиқир-пиқир кулиб, Тўрага сув сеппиб қолади. Қўлгиси худди кумуш танганинг жарангидек тиниқ. Тўра ҳам бўш келмайди... Ола сигир кўзларини олайтириб, гўё уларнинг бу шўхликларини ёқтирмаётгандек, оғзини очмай, чўзиб: «Ҳим-м» деб қўяди.

Нарироқда чимдан ясалган ўчоққа энгашиб зўр бериб ўт пуфлаётган Ғиёс ака бошини кўтариб, нималардир деб гудранди-да, аслида намланиб юрадиган кўзлари тутундан баттар ачишиб, юзларини ювиб кетган кўз ёшларини артиб қичқирди:

— Камол, ҳой Камол!

Ариқнинг кечигидан аввал, бир шўх кулги, кейин «лаббай!» деган овоз келди.

— Бу ёққа қара, бор бўлгур,— деди бўйинни чўзиб Ғиёс ака. Товуш чиққан томондан ҳеч ким кўринмагач,

Ўзича деди: «Қап-катта бўлиб қолишса ҳам, болаликларини қолмади-қолмади-да, бу бор бўлгурларнинг. Кун бўйи мол кетидан юриб чарчамаганларини-чи, буларнинг. Бир оз ором олишса-чи!..»

Уст-боши шалаббо бўлиб кетган Камола бўй кўрсатди.

— Чақирдингизми, амаки?

— Манави ўтини бор бўлгур ёнмаяпти. Бир қучоқ қуруқ ўтинми, тезакми териб келасанми, дедим...

— Хўп бўлади, ҳозир...

Камола ариқ томонга бир айёрона қараш қилди-да, сув ёқалаб чопиб кетди.

Сал ўтмай Тўра ҳам ариқдан «ола» ни етаклаб чиқди. Тиззаларини титилиб кетган эски тирикча шимининг почаларидан сув сирқиб оқар, ранги билинмай кетган чит кўйлагини шалаббо бўлиб бадан-баданларига ёпишиб қолган эди. Ола сигирнинг юнглари бир текис ётиб, офтобда ялт-ялт қилар, дўмбира бўлиб кетган қориндан тупроқ устига сув силқиб оқар эди. Тўра сигирини нарироқдаги тол соясига олиб бориб кўйиб, ўзи Ғиёс акасининг олдинга аста келиб чўкди.

— Кўйлагинини ечиб тушсанг бўлмайдинми сувга, бор бўлгур,— деди Ғиёс ака кўз ёшларини артиб.

Тўра индамади. Камола бир қучоқ қуруқ хашак билан бир-иккита таппи кўтариб келди. Тўра ўчоққа хашакдан бир-икки тутам ташлади. У сал фурсат ўтмай бирдан лов этиб ёниб кетди. Сўнг устидан таппи синдириб қалади. Қора қумғонга жон кирди: аввал, жиғиллаб товуш чиқарди-ю, кейин вақирлаб қайнай бошлади. Учала подачи уч-учларини сарғайиброқ қолган қалнин ажриқзор устига бўз дастурхонларини ёзиб, чойга ўтиришди. Дастурхон устида, одатдагидек, бир-иккита зоғора, пишлоқ, қурут, қовоқда айрон пайдо бўлди; қовоқнинг оғзини маҳкам беркитиб, уни эшак устида эгар қошига илиб юради Ғиёс ака. Сувсаганларида Камола ҳам, Тўра ҳам бориб тик туриб қулт-қулт ютиб кетаверади.

Чой ўрталаб қолганида Ғиёс ака юмшоқ ажриқ устига ёнбошлади. У, Тўра билан Камолага бугун негандир хомушроқ кўринарди. Дарвоқе, у бугун қандайдир нохуш хабар эшитадигандай кўнгли ғаш эди. Бу қандай хабар, уни билмасди. Ўзи шунақа, кўнгли сал ғашланса, албатта, бирор нохуш хабар эшитади. Ҳар кун бу маҳалда қизиқ-қизиқ гаплардан гапириб, ёшларни кулдириб ўтирадиган Ғиёс ака бугун миқ этмай ёнбошлаб

ётди. У анча маҳалгача хаёл суриб индамай ётди. Камола билан Тўра унинг бу аҳволни тушунишолмай, бир-бирларига аланглаб қараб олишди. Орадан анча вақт ўтди, Ғиёс аканинг хаёлига бир фикр келди чамаси, бошини кўтариб Тўрага мурожаат қилди:

— Тўра, бу йил неччига кирдинг?

Тўра ҳам орадаги ноқулай жимликни кўтариш учун илжайиб туриб жавоб берди:

— Абдигани билан тенгман.

Камола пиқирлаб кулиб юборди. Тўра бу гапни билан Ғиёс аканинг қишда, ҳарбий комиссарнатга чақиришганида берган жавобини эслатганди. Ғиёс ака бу шамани тушундими ё тушунса ҳам унга аҳамият бергани келмадими, қошларини чимирди.

— Абдиганининг неча ёшга кирганини мен қаёқдан биламан, бор бўлгур!

Камола Ғиёс аканинг ранжиганини сезиб, дарров жавоб қилди:

— Тўра бу йил ўн олтида.

— Унақа эмас,— деди Тўра қаддини ростлаб.— Қаёқдан биласан ўн олтига кирганимни?

— Ҳим, биламан...— деди Камола шўхлиги тутиб.

— Билмайсан.

— Биламан. Еттинчини бурноги йили битирдик, а? Мен етти ёшимда мактабга борганман, етти йил ўқидим,— деди Камола бидирлаб. Сўнг бармоғини букиб санаб исбот қила кетди:— Еттига еттини қўшсак— ўн тўрт бўладими? Битирганимизга икки йил бўлди... Қани, қўшгин-чи, ўн олти бўладими?..

— Мен мактабга борадиган йилим касал бўлиб қолганман, бир йил кейин, саккиз ёшимда борганман, билдингми? Бу йил ўн еттидаман,— деди Тўра писанда билан. У, яқинда бобоси келиб, шаҳарга олиб кетаман, деганини, у ерда ўқишни давом эттироқчи бўлганини ҳам айтмоқчи эди-ю, тагин Камола, мақтанчоқлик қиляпти, деб ўйламасини деб айтгани келмади.

Камола индамай қолди. У, негадир, шу пайтгача Тўрани ўзи билан тенг, деб юраркан. Буни қаранг-а, ўздан бир ёш катта экан-ку!

Боядан бери болаларнинг тортишувига аралашмай ёнбошлаб ётган Ғиёс ака оғир тин олиб:

— Уғлим Мансур омон бўлганида ўн еттига кириб қолар экан. Сен билан бир кунда туғилган эди, раҳматлик...— деди.

Ғиёс аканинг бу гапни орага бир оз жимлик солди.

Нима учундир у бугун марҳум ўглини эсга олди. Ўгли икки яшарлигидаёқ қизамиқдан нобуд бўлган. Шундан кейин у икки қиз кўрди-ю, лекин ўғил кўриш насиб бўлмади. У баъзан Тўранинг юриш-туриши, пишиқлигини зимдан кузатиб ҳавас қилар, ўгли бўлиб ўзининг севган касби — подачиликни қўлидан олишини жуда-жуда истар эди. Унинг назарида бундан суюмлироқ, бундан ҳам завқ ва шавқлироқ иш йўқ эди дунёда. Ўғли омон бўлиб қўлидан таёғини олса... қани эди! Ундан кейин... ундан кейин мана бу Камоладек қизга уйлантирса, на-бира кўрса...

Ғиёс ака негадир шу ҳақида кўп ўйларди. Ким билди, бу оғир ўйлар унга қайдан ёпишди? Балки, Тўранинг бўй-баста сабаб бўлгандир. Балки, Камоланинг бегуборлигига ҳаваси келгандир. Эҳтимол Тўра билан Камола ўртасидаги мурғак ва тиниқ, беғараз муносабатларга ҳаваси келаётганидандир. Эҳтимол... Ҳар ҳолда бунни билиш қийин эди!

Тўра билан Камола бирпас жим ўтиришди-ю, Ғиёс аканинг кайфиятини тағини унутишиб, гапга тушиб кетишди. Тўра дастурхонда турган битта қурутни олиб синдирмоқчи бўлган эди, кучи етмади. Сўнг ўрнидан туриб фуфайкаси чўнтагидан қаламтарошни олди-да, яна жойинга ўтирди, қурутни қаламтарош тиғи билан синдирди, бир бўлагини Камолага узатди, бир бўлагини Ғиёс акага... Шу пайт Камола чаққонлик билан Тўранинг қўлидан қаламтарошини юлиб олди.

— Бу ёққа бер,— деди Тўра қўлини чўзиб.

— Ҳо, бериб бўпман...

— Бер дедим, сенга!

— Аҳа, бериб бўпман. Ололмайсан, ҳи-ҳи...

— Бер дедим...— Тўра ўрнидан турди.

Камола ҳам ўрнидан учиб туриб, ариқ бўйига қараб қочди. Тўра уч ҳатлашдаёқ унга етиб олди.

— Бу ёққа бер!

— Кучинг етса, ола қол.. Ҳи-ҳи...

Ғиёс ака бошини кўтариб қичқирди:

— Ҳой, бор бўлгурлар, қўйсаларинг-чи. Тағин ҳазилларингдан ўт чиқиб кетмасин. Ҳазилнинг тағи зил, дейдилар.

Бу маҳалда Тўра билан Камола олишиб, бир-бирларини суришиб ариқ бўйига яқинлашиб қолишган эди. Ғиёс ака ўрнидан оғир туриб тағини бир марта, қўйинглар, дегунча, иккаласи қучоқлашганча шалоп этиб сувга йиқилишди.

Гиёс ака ўрнидан туриб кетди.

— Ҳазилларинг бор бўлсин!

Қамола чаққон ҳаракат қилиб сувдан чиқди. Шунча ҳаракат қилса ҳам, унинг қўлидан қаламтарошини ажратиб ололмаган Тўра: «Шошмай тур, сеними!» — деганича қирғоқдаги ўтларни ушлаб чиқа бошлади. Қамола эса, қиқирлаб: «Тутиб бўпсан, ҳи-ҳи...» деб ариқ бўйлаб юқорига қараб қочди. Тўра ариқ бўйига чиқди-ю, тўхтаб қолди.

— Раис бобомлар...

Шаҳар томондан ёлғиз салт отлиқ йўртиб келарди. У отда бир ёнига қийшайиб ўтирар, бу ҳолат ҳаммага таниш, ўрганиш бўлиб кетган, шунинг учун ҳам ҳамқишлоқлари уни узоқдан танир эди. Гиёс ака ҳам ўни таниб пешвоз чиқди. Тўра хижолат тортиб, ариқ бўйида турганича, шалаббо бўлиб кетган кийимларини сиқа бошлади.

Раис бобо уларнинг ёнгинасига келиб отдан тушди, тўриқ йўргани ўз ҳолига қўйиб, дастурхон ёнига ҳорғин чўкди. Баъзи Соли оқсоқолга ўхшаган тенги-тўшларни уни Йўлдошвой, Йўлдош оқсоқол дейишади-ю, аммо кўпчилик унга «раис бобо», деб муомала қиларди. Шунга ўрганиб, одатланиб кетншган...

Раис ҳам бугун, негадир, хафадек кўрнар эди. Одамларга бир нарса бўлганми, ўзи?

— Абдигиёс, ишлар қалай?— деди у сал мийиғида кулишга ҳаракат қилиб. Раис кимни чақирмасин, унинг исми олдига «Абди» қўшмасдан айтмас эди.— Чойдан борми, бир пиёла қуй.

Гиёс ака қора қумғондан зарангга чой қуйиб узатди. Раис бобо чойдан бир ҳўплаб, бошини чайқади.

— Шу дейман, қора қумғоннинг чойи бўлакча бўлади-да...— у устма-уст чой ҳўплар, ҳар ҳўплаганда «ҳа-а...» деб қўяр, тамшаниб бошини чайқар эди. Бу чой Гиёс акага ўрганиш бўлиб кетган. Шунинг учун ҳам раис бобонинг бу гапи уни таажжублантирмас, иссиқда, от устида юриб чанқаб келганидан, деб ўйларди. Раис бобо чойни ичиб бўлиб, зарангни Гиёс акага узатди.— Қалай, сигирларга сўна доримадими?

— Ҳозирча тинч,— деди Гиёс ака қора қумғондан зарангга чой қуя туриб.— Яқин орада чиқиб қолмаса деб қўрқяпман.

— Ёшлар бор, бир амаллар,— деди раис. Бунақа пайтда раис Гиёс аканинг тугма подачи эканини, унинг олдида ҳал бўлмайдиган ҳеч қандай муаммо йўқлигини,

у бор жойда сўна... борингки, бўри ҳам ҳеч гап эмаслигини таъкидлаб, унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилар эди. Бугун эса, калтагина қилиб: «Ешлар бор, бир амаллар», деб кўя қолди. Нима гап ўзи? Нега Ғиёс акани кўшмади? Ғиёс ака буни сезиб, раиснинг юзига тикилди. У гапни чалғитиш учунми, нарироқда ҳўл кийимларини сиқаётган Тўрага қаради.

— Ҳа, Абдитўра, вой-бўй, уст-бошинг шалаббо-ку. Ишлар тузукми, ота ўғли? Абдикамол қани?

— Шу ерда,— деди Тўра ийманиброқ.

— Ҳа, майли, молларингга қарай турунглар бўлма-са. Абдигиёс аканг билан озгина галпимиз бор...— деди ранс.— Ҳа, айтгандай, Абдитўра, бу ёққа қара: анави тўриқ йўргани яланғочлагин-да, сувга олиб тушиб, бир ювиб ташла. Маза қилсин, бечора. Кўпикка тушиб кетди, жонивор. Совсин.

— Хўп.

Катталарнинг суҳбатидан қандай қилиб нарироқ бўлишни ўйлаб турган Тўра чаққон бориб тўриқ йўрганининг устидан эгар-тўқимини сидирди. Бечоранинг тўқимлари тердан сасиб кетибди. Шаҳарда очиб қолганми, сувга тушса ҳам ариқ четидаги ўтларни чимдиб курт-курт чайнар, бошига, кўзига ёпирилган чивилларни қўриб, бошини, думини бетўхтов силкир эди. Тўра от устини бир сидра ювиб, сўнг қашлагич билан бўйинларини, ўмовини, қапталини қаший бошлади. Тўриқ йўрга боягидай ўт чимдмас, бошини силкиб, думини ликиллатмас, кўзларини юмганча роҳат қилиб жим турар эди. Тўра Ғиёс ака билан ранс бобога кўз қирини ташлади. Ранс бобо ажриққа бемалол ёнбошлаб нималарнидир гапирар, Ғиёс ака чўккалаганча... ҳаяжонми ё ўйчанми, ҳайтовур, тушуниб бўлмайдиган бир ҳолатда унинг гапларини жимгина тинглар, аммо гапларини Тўра эшитмас эди.

Йўргани яхшилаб ювиб-тараб бўлиб, ариқ бўйига олиб чиқди. От сувдан чиқиши билан мириқиб силкинди, теварак-атрофга сув пуркалгандек бўлди. Пишқириб оёғи билан ер тирнаб кишнади.

— Жонивор, бирнаса жони кирди-қолди.

Тўра бундай қараса, ранс бобо билан Ғиёс ака ўринларидан туриб бу ёққа келишаётган экан.

— Бир оз сабр қилинг, усти қурисин,— деди Ғиёс ака.— Ҳозир эгар уриб бўлмайди... Уст-бошингизни ҳўл қилади.

— Вақтим борми қуришини кутиб ўтиришга. Абди-
тўра, қани, эларни ол!

Раис бобо тўриқ йўрғага миниб, тизгинини қўлига
олди-ю, Гиёс акага:

— Гап шу!— деди-да, отнинг бошини қишлоққа
бурди.

Гиёс ака аста бошини қимирлатиб унинг кетидан
қараб қолди. Раис бобо унга бир муҳим гап айтиб кет-
гани шундоққина билиниб турар эди.

— Камол келмадимми?

Тўра елкасини қисди.

— Гап бундай, Тўра. Менинг зарур ишим чиқиб қол-
ди. Мен ҳозир кетавераман. Подани аста ҳайдаб йўлга
тушаверсанглар ҳам бўлади. Кун пешиндан оғиб қолди.
Боргуиларингча кеч кириб қолади.

— Майли.

...Тўра Гиёс акани кузатиб қўйиб, молларни бир
айланиб чиқди ҳамки, Камоладан дарак бўлмади.
Нима бўлди экан унга? Ё Тўрани қўрқитиш учун бирор
жойда биқиниб ётганмикан? Бекинса шуича вақт
ётадимми?

Тўра Камоланинг ўзини бошлаб қўрқитмоқчи бўлди.
Оёқ учнда аста ариқ бўйлаб юқорига юра бошлади. У
ҳар қадамда тўхтар, қалинроқ ўтлар орасига авайлаб
қарар, сув бўйидаги толларнинг тагларини эҳтиётлик
билан шитирлатмай очиб мўралар, тагин олдинга юрар
эди. Бирор туп гиёҳ тагидан Камола қўққисдан чиқиб,
«вах!» деб юбориши мумкин-да!

Тўра ўзини шунга тайёрлаб ҳушёрлик билан олдин-
га силжир, бир лаҳза тўхтаб атрофга қулоқ солар эди.
Бир маҳал сувдан чалпиллаган товуш чиққандай бўлди.
Тўра ўша томонга қулоқ солди. Сув яна чалпиллади.
«Ҳа, мана энди қўлга тушдинг... Камолвой!» деб ўйлади
Тўра. У лип этиб тол тагига беркинди. Шу жойдан ту-
риб қўрқитади уни. Тол шохларини эҳтиётлик билан
икки томонга айириб мўралади, бирпас ўзини йўқотиб,
турган жойида оғзи очилганича қотиб қолди...

...Тўра орқасига бурилди, бўшашиб узоқлаша бош-
лади. Худди биров ўласи қилиб калтаклаб ташлаган-
дай, оёқлари зил-замбил, кўтариб босишга мажоли
йўқдай судраб босарди. Нима бу, тушми ё ўнгими?
Нима бўлди ўзи?!

У сувотга келиб бирпас қаққайиб турди, хаёлни
жамлади. Шунча уринса ҳам орқасига, ҳозир ўзи келган
томонга журъат қилиб қараёлмади. Нима бўлди ўзи?

Шунча ўйлаб кўрса ҳам хаёлига бирор тузукроқ фикр келмади. Энди фикримни жамлайман деганида, ўйларни товуқ патларидай тўзғиб кетар, ҳамон аъзойи бадани қизиб сирқирар эди.

У базўр энгашиб қўлига таёғини олиб, мириқиб кавш қайтараётган сирғиларни қўзғата бошлади...

Пода ёйилиброқ йўлга тушган маҳалда, нариги томонда — эгнига ўша қалин рўдапо фуфайка, оёғида эски оғир кирза этик, бошида боғичи тепасига қайтариб боғланган рангпар қулоқчини, қўлида таёғи — чеккага чиққан сирғиларни қайтариб келаётган Қамолага кўзи тушиб қолди. У: «Наҳотки ўша бояғи Қамола бўлса!» деб ўйлади, бироқ қиз келаётган томонга ботиниб қараёлмади...

Иккинчи боб

Тўра тўриқ йўрғани сувга олиб тушиб ювабошлаганда, Ғиёс ака. нима гап, дегандай рансга ўғирилди. Ранс юмшоқ ажириққа ёнбошлаб бир оз сукут қилгач:

— Гап бундай. Абдиғиёс,— деди салмоқ билан,— сенга яна повиска бор...

Ғиёс ака чурқ этмади. У ўзинча тахмин қиларди: «...бир марта чақириб: «Кўзинг ярамайди», деб қайтаришган эди. Энди бу гал олиб кетишни аниқ. Павбат менга ўхшаганларгаки келибдим, демак...»

Улар худди устларига оғир тоғ қулаб тушгандай бир фурсат жимиб қолишди. «Мен ҳам кетадиган бўлсам, чорванинг аҳволи нима кечади?» деб ўйларди Ғиёс ака. Ранс бўлса: «Агар уруш шу зайл қаҳрига олаверса, мамлакат аҳволи нима бўлади? Уруш бошланганига мана энди икки йил бўлди. Ҳамма ер ҳам ўзимизнинг колхозимиздай... урушнинг асорати билинди-қолди. Барча ишга яроқли, билагида кучи бор йигитларимиз кетиб бўлди. Қолхоз иши хотин-халажга, менга ўхшаган чолу кампирларга, Тўрага ўхшаган бўғини қотмаганларга қараб қолди. Ҳали-замон булар ҳам аскар ёшига етиб... Охири бахайр бўлсин-да, ишқилиб...» — деб хаёл сурар эди. У чуқур тин олиб, ҳамма ўйини битта сўзга жамлаб айтди:

— Қийин!

— Ҳа, оқсоқол, чорвага қийин... — деб унинг гапига қўшилган бўлди Ғиёс ака. Унинг бу гапи бояғи ўйининг давоми эди.

— Э, Абдиғиёс,— ранс тутаклиб кетди,— ғалати гап-

ларни гапирасан. Чорвани жин урармиди? Анавиларга қийин,— сувда тўриқ йўрғани юваётган Тўрага ишора қилди у.— Ҳали ўқийдиган, билим оладиган маҳали. Пода кетида тезак босиб, чанг ютиб юришибди. Суяги қотмаган болалар-а! — У ёнбошлаганча бирпас хаёл суриб ётди. Ғиёс ака ҳам шу гапдан сўнг оғиз очиб бир нима демади. Бир оздан сўнг ранс тирсагига суяниб ўрнидан тура бошлади.— Гап шу, Абдигиёс, қишлоққа эртарақ қайтиб ҳозирлигингни кўравер. Мен кетдим. Яна урушдан кўчиб келган уч-тўртта оилани беришди колхозимизга. Уларга ҳам жой ҳозирлашимиз керак...

У отига мишиб йўртиб кетди. Ғиёс ака рансинг орқасидан қараганча бошини чайқаб ўйларди: «Бу бечора чолга ҳам қийин, жуда қийин. Еши бир жойга бориб қолган бўлса ҳам тиним билмайди. Юрт қатори икки фарзандини урушга жўнатди. Кенжаси Раҳимжондан келган қорахат қаддини букиб кетди, бечоранинг. Устига-устак, юрт ташвиши...»

Қуннинг тафти боягисидан қайта бошлаган, шундай бўлса ҳам ҳаво кишини лоҳас қиладиган даражада дим ва иссиқ эди. Шунинг учунми ё ҳалиги гапларнинг таъсирданми, Ғиёс ака қора терга тушиб кетган, ҳаловатини йўқотган, юрагининг аллақаеридир билинар-билимас титрар эди. Ранс кетганидан сўнг у яна бир оз юмшоқ ажриқ устига чўзилмоқчи, ором олмақчи бўлди-ю, аммо ётолмади. У, сувот атрофида кавш қайтариб ётган, тикка турганча бир-бирини ялаётган сигирларни беихтиёр айланиб чиқди, ўзича нималардир деб гудранди. Ғиёс акани боядан бери кузатиб турган Тўра унинг тушуниб бўлмайдиган ҳолатидан ҳайрон эди. Ғиёс ака айланиб келиб, бояги ўзи ёнбошлаган ажриқ тепасида бир оз елкасини қашиб, нималарнидир ўйлаб турди-да:

— Тўра, ҳой Тўра!— деб чақирди.

— Лаббай...— дея қўлида ғижимланган кўйлаги, унинг олдига келди Тўра.

— Камол қани?

Тўра елкасини қисди:

— Ҳали ариқ бўйлаб юқорига кетувди...

— Гап бундай, Тўра. Менинг зарур ишим чиқиб қолди. Мен ҳозир кетавераман. Энди... сигирларни ўзларинг ҳайдаб борсанлар. Боргунларингча кеч кириб қолади.

— Майли.

— Эшакни олиб кел.

Тўра аста бориб ариқ ёқасидаги эски ўчоқ ёнида

кулга ағанаётган эшакни турғазиб олиб келди, эгар урди, сўнг устига илашиб қолган хашак-хушак ва чангларни тозалади. Фиёс ака шолча хуржунини эгар устига ташлаб, узангига оёқ қўйди. Тўра уни қўлтиғидан олиб, миндирди.

— Хўп, мен кетдим. Секин йўлга тушаверинглар. Тўра, хўп, дегандай бош силкиди. Фиёс ака эгарда бир томонга қийшайиброқ ўтирганча халачўп билан эшагининг бошини қишлоққа бурди.

Одатда подачининг улови қаттиқ юрмайди. Пода кетидан аста юриб ўрганиб қолганидан бўлса керак, йўл-йўлакай ўт чимдиб, одатдагидек бир-бир босиб келар, Фиёс ака ҳам шунга ўрганиб қолгани учунми ё хаёл билан бўлибми, эшагини кўпам қистамас эди. Гўё эгасининг вазни устига унинг оғир ўйлари ҳам қўшилиб босгандай сур эшакнинг бели майишиб, оёғини зўрға кўтариб босарди... Фиёс ака аҳён-аҳёнда: «Хиҳ, бор бўлгур», деб тақимини қимтиб қўярди.

— Фиёс ака бош подачи. Камола билан Тўра унга ёрдамчи. У жуда дўлвор, гапирган гапига ўзи кулмай, бошқалар куладиган одам. Унинг энг қаттиқ сўкиши: «Бор бўлгур! Бой бўлгур!» холос. Шундан нарига ўтган эмасди. Ёши элликларга бориб қолган, содда, оққўнгил киши. Унинг баъзи соддалик билан гапирган гапларига, қилган ишларига ҳамма кулади. У бўлса парвойи палак. Бу гал унинг ҳарбийга иккинчи марта чақирилиши. Илгарини чақирганида, Ҳарбий Комиссарнатга каноп қоп орқалаб бориб, орқалаб қайтиб келди. Ҳарбийга яроқсиз деб топишибди. Кўзида трахома касали бор экан.

Уша аввалги чақирилиши эсига тушди шекилли, Фиёс ака аста мийиғида кулиб қўйди:

...Айни қиш, ҳаммаёқ оппоқ қор: дарахтларда, ўтлан ва жинғил шохларида оппоқ булдуруқлар осилиб турибди. Ҳаво очиқ бўлса ҳам, кун анча қаҳрли, аччиқ изғирин қулоқ ва бурунларни аёвсиз чимдир, ачиштирар эди. Аскарликка чақирилган йигитлар миниб олишган ридивон арава гичир-гичир қилиб шаҳарга кириб келяпти.

...Арава ғилдираклари қор устида худди амиркон кавуш мисол ғарч-ғурч товуш чиқариб, шаҳар Ҳарбий Комиссарнати ҳовлиси ёнига келиб тўхтади. Йигитлар аравадан енгил сакраб тушиб, ҳовлига кириб кетишганида, Фиёс ака аравадан бир қоп юкни аранг кўтариб олди-ю, орқалаганча кириб келди. У бир зум теварак-атрофга

қараб ағрайиб тургач, ҳовли чеккасидағи дарахтга қопини суяб, ёнига ўзи ҳам чўққайди: ҳовли тўла одам, қий-чув, биров бировнинг гапига қулоқ соладиган эмас. Эшик олдидағи дарахтларга от, эшаклар боғланиб ташланибди. Фарзандларини кузатиб қўйишгами ё комиссиянинг қарорини ўз қулоқлари билан эшитишгами — ҳар қалай, чол-кампира, хотин-халаж ҳам келган. Баъзиларнинг кўзларида ёш... Ким ўғлининг бўйнига ослиб йиғлар, ким жигарпорасини ўтқазиб қўйиб нимадир куйиб-пишиб уқтирар, кимлар овқат олиб келишиб, йигитларни зиёфат қилишар эди. Ҳов анови чеккада гармошканинг авжи баланд: ёшгина қиз-жувонлар қандайдир русча ашулани айтишиб, ер депсинишиб ўйин тушиляпти... Бир рус йигит, хотини бўлса керак, ёш, оппоқ, сулуvgина жувонни четроққа олиб чиқиб, бағрига босиб, бетўхтов ўпарди. Унга Ғиёс аканинг кўзи тушиб қолиб, юзини тескари бурди: «Бор бўлгурнинг уялмаганини қара!»

Аҳён-аҳёнда ичкаридан ҳарбий кийимдағи бир рус йигит чиқиб кимларнингдир исми шарифини айтиб чақирар, чақирилганлар тўполонда, қий-чувдан эшитишмаса ҳарбий киши тағин такрорлар, товуш берган йигитни ичкарига бошлаб кириб кетар эди.

— Абдирайим, у нима деб қичқиряпти?— деб сўради Ғиёс ака ҳалигина ўзи билан бирга келган йигитдан. Абдирайим нима учундир ҳаяжонда, у ёқдан-бу ёққа юриб махорка тутатарди.

— Камасияга чақиряпти,— деди у махорка қолдиғини бир чеккага отиб.

— Бизларниям чақирармикан?

Абдурайим ажабланиб бир қараб қўйди...

— Чақиради.

— Зийракроқ бўлиб тур, ука, беҳабар қолмайлик, тағин.

Абдурайим Ғиёс акага тағин бир қаради-ю, индамай юришда давом этаверди. «Атайлаб повиска юбориб чақиртириб келишадими-ю, ичкарига таклиф қилишмайдимиз? Ғалати гапларни гапиради. Ҳазилми ё чиними?!»

Ғиёс ака хаёлга кетиб қолган экан, оғир қўл зарбидан ўзига келди. Бундай қараса— Абдурайим.

— Ҳа?— деди у ағрайиб.

— Туринг, чақириняпти.

— Ким? Қаёққа?

— Қаёққа бўларди? Ичкарига-да.— Абдурайимнинг товуши ўктамроқ чинди.

Ғиёс ака шоша-пиша, орқа-олдига қарамасдан да-рахтга суёқлик турган қопини орқалаганча ичкарига қараб юрди. Абдурайим ҳай-ҳайлаганча қолаверди...

Ғиёс ака - ичкарига кириб, бўғма каноп қопини гуп этказиб полга қўйганида, одамлар аввалига таажжуб билан бир-бирларига қарашди-ю, кейин юзларига табассум қўнди. Ғиёс ака ҳам ҳайрон бўлиб қолди: рў-парада тепакал бир ҳарбий киши оқ халат кийиб олган, жиддий, олдида қоғоз дегани уюлиб кетибди... нималарнидир қирт-қирт ёзиб ўтирибди. Унг томонда эса беш-олтита йигит, онадан қандай туғилган бўлса шундай—қип-яланғоч, оқ халатли бир врач аёлнинг олдида навбат кутиб туришипти. «Буни қара-я! Тагин аёл кишининг олдида...— Ғиёс ака уятдан шолғомдек қизариб кетди.— Мен ҳам ечинманми? Наҳот?!»

Теварак-атрофдагилар — ҳалиги яланғоч йигитлар, оқ халатли ҳамширалар унинг эгин-бошига, оппоқ деворга суяб қўйилган каноп қопига қараб пиқир-пиқир кулишар, аммо буни Ғиёс ака пайқамас эди. Аёлларнинг пиқир-пиқирини эшитиб эндигина бошнини кўтарган бояги жиддий, тепакал ҳарбий кишининг нигоҳи Ғиёс акага тушди шекилли, ҳайрон бўлиб:

— Это что ешо?!— деди.

— Нима деяпти?!— деди Ғиёс ака атрофига аланглаб.

Рус тилини билмаслигини пайқаган ҳамширалардан бири Ғиёс акага яқинлашди. Татар экан.

— Қабчигиздоғи ний дия,— деб тушунтирди у Ғиёс акага.

Ғиёс ака қопига қаради. У ҳарбийга чақирилганини эшитиб, бир кун аввал Шарифа холага анчагина нон ёптирди. Шаҳарга бораману поездга ўтириб кетаверман, деб ўйлаган эди. Бунақа комиссияга тушишини туш кўрибдими?

— Нон,— деди Ғиёс ака тепакал ҳарбийга қараб.

Каноп қопдаги нон эканлигини эшитишиб, атрофда турганлар бирдан кулиб юборишди.

— Ох, артист! Ох, Чаплин!..— деди ҳалиги тепакал ҳарбий кулгидан ўзини зўрга тийиб.— Ну, ладно. Давай военный билет!

— Нима деёпти?— деб тагин ҳамширага қаради Ғиёс ака.

— Военный билетигизни беригиз.

Ғиёс ака этигининг қўнжидан уч-тўрт қават қоғозга ўралиб букланган ҳужжатларини олиб, ҳалиги ҳар-

бий кишига узатди. Очиб қараса: гижимланган колхоз меҳнат дафтарчаси-ю, йиртилган ҳарбий билет... Ҳарбий билетнинг ярмидан кўпроқ қисми йўқ. Ҳарбий киши ҳайрон бўлиб Ғиёс акага қаради:

— Это что?!

Ғиёс ака ҳамширага қаради.

— Бул ний дия?— деди ҳамшира юзида табассум ўйнаб. Унинг юзидаги табассум Ғиёс акага сал дадиллик бахш этди.

— Белат...

— Билет иканини била. Ёртиси қоя оннинг?

— Ҳа, ярмини?— деб ҳарбий кишига бир қараб олди Ғиёс ака. Кейин ҳадеб ҳамширага қарайвергани тортинибми ё эса, ўзи ҳам бир ўрисчалаб гапирай дедими, тутила-тутила тушунтириб кетди:— Бунн мен сандиқ четига қўйганский, тузукми? Сичқон ярмини мужиб кетганский, тузукми?..

— Что, что?!

Ғиёс ака тушунтиролмадим шекилли, деб ўйлаб қайтадан изох бера бошлади:

— Уртоқ начальник, сичқон кемирганский, панамайиш, мужиганский...

— Ладно, ладно,— деди тепакал ҳарбий жиддий. Афтидан ниҳоятда жаҳли чиққан, атрофдагилар кулай деса ундан ҳайиқишар, огизларини беркитиб тескари ўгирилиб олишган, фақат елкалари силкиннар эди, холос. Тепакал ҳарбий Ғиёс аканинг билетини бир бошдан варақлаб кўра бошлади: унинг тепа қисми — туғилган йили-ю, исми шарифи ёзилган жойи йўқ эди. Бу ёгини Ғиёс аканинг ўздан сўрашга мажбур бўлди:— Фамилия?

— Отагизнинг эсми нечик?— гапга аралашди ҳамшира.

— Мамасоли.

— Ўзигизники?

— Ғиёс.

— Год рождение?— деди тепакал ҳарбий худди ҳамширанинг ёшини сўраётгандай унга қараб.

— Туғилган йилигиз?— деди ҳамшира ҳам ўз навбатида Ғиёс акага қараб.

Шу жойга келганда Ғиёс ака бир оз тутулиб қолди.

— Туғилган йилигизни сўрий.

— Абдалим билан тенгман,— деди Ғиёс ака, — ану, Кориздаги Абдалим бор-ку...

Ана холос! Кориз деган қишлоқ қаерда-ю, Абдалим неча ёшда? Бу ёгини энди ўзингиз билиб олаверинг!

Хуллас, Ғиёс ака комиссияга тушди, кўзи трахома деб топилиб, керак бўлсанг ўзимиз чақирамиз дейишгач, яна қопини орқалаб Қарқаралига қайтди. Шу-шу бўлди-ю, уни қишлоқдаги Бойзоққа ўхшаган баъзи шўх йиғитлар «Ғиёс Мужиганский» деб атаб кетишди...

...Ғиёс ака кўк эшаги устида шу воқеани эслаб келаркан, у гўё ҳозир содир бўлаётгандай аъзойи бадани совқотиб, танаси жунжикиб, бир қимтиниб қўйди. «Ўтган гап ўтди-кетди. Энди бу ёғи нима бўлади?»

У онадан туғилиб эсини танибдики, умри шу пода кетида ўтиб келяпти. У фақат пода боқиш учун туғилган. Ғиёс акаси — подани, подасиз — Ғиёс акани тасаввур қилишолмайдиган ҳамқишлоқлари. Гўё бошқаларнинг, ҳатто ўзининг ҳам наздида бошқа иш унга ярашмайдигандай. Унинг учун қишлоқда подадан ҳам муҳимроқ иш йўқ. Негаки, қишлоқ аҳли молсиз яшай олмайди. Айниқса, ҳозирги кунларда! Уруш бўлаётган, озик-овқат танқис кезларда одамларнинг жонига ора кираётган нарса нима? Сут, қатиқ! Сут-қатиқсиз, қурт-ёғсиз тирикчилик қийин, жуда қийин! У боя: «Энди бу ёғи нима бўлади?» деганда, мана шуларни назарда тутган эди. Дарвоқе, бу ёғи нима бўлади? Камола билан Тўра подани эплай олишадими? Ғиёс аканинг ўринини боса олишадими, йўқми? Олди ёз, ҳадемай сўна деган бало чиқади. Ана унда бу бебош сизирларни бошқариш қийин. Жуда қийин!

Бу гал, албатта, уни аскарликка олишади. Фақат кўздан сал-пал сув оқишини ҳисобга олмаса, нима, у бошқалардан камми? Бир йиғитдан қолишмайдиган кучи бор... Ё, Тўра билан Камоланинг ёнларига тағни бир одам қўшишларини илтимос қилиб кўрсамикан? Қимни? Ишга яроқли одамларнинг ҳаммаси далада, пахтада, бедада. Ҳадемай бугдой ўроқ маҳали ҳам келиб қолади. Ишчи қўли етишмайди. Давлатга галла керак. «Борди-ю... борди-ю, қишлоққа кўчиб келишган ўрнеларнинг болаларини ёрдамчи қилиб олишса-чи? Масалан, ану чолнинг набирасини. Отинг қурмағур нима эди? Ҳа, Сергий! Ўзи ҳам пишиққина, чаққонгина югурдаккина...»

Ғиёс ака ўзининг бу фикрдан худди ёмби топиб олгандай хурсанд бўлиб, қўрғонига яқинлашиб қолганини ҳам сезмади. Кулранг ҳангги ҳар кунги юриб ўрганган йўлидан тўғри боғ эшик томонга қараб кела бошлади. Боғ эшик паст, бунинг устига тор эди. Эшак тўғри ичка-

рига қараб йўл олди... Ғиёс ака пешанаси эшик тепасига тегиб, орқасига чайқалди-ю, тупроғи ўйнаб кетган бўсағага гуп этиб йиқилиб тушди. Яхшиямки, эғнида юмшоқ гупписи бор. Бўлмаса... отдан йиқилгандан кўра эшакдан йиқилган ёмон, дейишади. Хатойи азим бўлиши ҳеч гап эмасди-да!

Эшак Ғиёс акани эғар-тўқимига қўшиб сидириб, эшик олдига астагина ташлади-да, ем еб ўрганган охурига қараб кетди. Ғиёс ака шоша-пиша ўрнидан туриб, «Ҳа, бор бўлгур», деб уст-бошини қоқаётган маҳалда ичкаридан Шарифа хола югуриб-елиб чиқиб келди.

— Ҳа, отаси, нима бўлди?..

— Ҳеч нима бўлгани йўқ. Мен бир идорага бориб келай.

Шарифа хола ҳайрон бўлганича, эрининг орқасидан қараб қолди. Ғиёс ака эса, ҳалиги ёрдамчи бола ҳақидаги фикрни рансга тезроқ айтиш учун шошиларди...

Учинчи боб

Тўранинг хаёли жойида эмасди: «Наҳотки, шу бояги Камол бўлса!»

У Камола томонга ботиниб қараёлмаса ҳам кўнглидаги шу гап унинг хаёлини тўзғитиб юборар, фикрини бир жойга тўплашга ҳарчанд ҳаракат қилмасин, бари бир бу саволга жавоб топишдан ожиз эди. Иккиласи бир қишлоқда туғилиб, бир мактабда, ҳатто бир синфда аҳил, тотув, дўст бўлиб ўқишган бўлса-ю, келиб-келиб бугун, бир лаҳзалик тасодиф уларни ўрталаридаги олтинга ҳам бермас қадрдонликларидан жудо қилиб қўйса! Ахир хафа бўлмасинми? Шундай яхши дўстидан, сирдошидан-а? Албатта, хафа бўлади-да!

У Камоланинг қиз болалигини билар эди. Шундай бўлса ҳам улар бир-бирларидан ётсирамай, сен — ўғил, сен — қиз, демай ўсишган, шу бугун, кутилмаганда ўша эътиқодларининг чилпарчин бўлганидан, битта ажойиб дўстидан айрилиб қолганидан хафа эди.

У ўзини «Қамола қиз бола эмас», деб ишонтиришга ҳаракат қилиб, зимдан у томонга қаради: Камола эғнида қалин фуфайка, пахталик чолвор, оёғида оғир кирза этик, бошида боғичини тепага кўтариб боғлаб олган рангпар қулоқчин, пода кетида сас-садосиз, ўйчан келар эди. Тўра бу манзарани кўриб бояги ҳолатни эслади...

Тарвақайлаб ўсган тол тагида ҳозиргина сувдан чиққан Камола унинг кўз олдида гавдаланди. Онадан қандай туғилган бўлса шундай... «Во ажабо! Ҳали Камол қиз боламиди?!» Тўраннынг бошига дафъатан шу фикр келди. Унинг кўз ўнги қоронғилашиб кетгандай бўлди. Ўзига ўзи ишонмай, кўзларини қайта-қайта юмиб очди, кўз ўнгида ҳалиги сурат! Епирай!

Ана, ҳўл сочларин анчагина бўртиб қолган оппоқ кўкраклари устига ёйлиб тушган, бармоқлари билан тараяпти... Урмоқчи шекилли! «Бу рўдапо уст-бошлар, қўпол фуфайка, дағал кирза этиклар ичида шундай гўзал бадан яшириниб юрганмиди?!»

Нима бўлганини ўзи ҳам билмайди, дафъатан Тўраннынг аъзойи бадани қўрғошиндек оғирлашиб, дир-дир титраб, ўзини идора қилолмай қолди. У аста ўридан туриб, беихтиёр бир-икки қадам олдинга силжиди. Хаёлида фақат бир нарса ҳукмрон: «Камол қиз боламиди?!»

Тўра Камоланинг қиз бола эканини билар эди-ю, аммо унинг ўғил болаларча муомаласи, ўзини туттишно юриш-туришлари эътиқодига ўғил бола бўлиб сингиб кетган экани, у ҳамон битта саволни такрорлар эди, «Епирай, Камол қиз боламиди?!»

Тўра шундай хаёл билан беихтиёр силжий-силжий Камоланинг ёнига бориб қолганини сезмади. Тўсатдан унга Камоланинг кўзи тушиб қолди-ю, аввалига шошиб «вой!» деб кўкракларини бекитди, кейин жон ҳолатда бақирди:

— Кет! Кет!!

Товушининг аччиғини! Оламни бузиб юборай дейди-я! Нақ кўзларидан ўт чақнаб кетди. Тўрага худди шундай туюлди. У қизининг товушидан қаттиқ уйқудан чўчиб уйғонгандек, сапчиб кетди-да, бирдан ўзига келди.

— Кет деяпман, сенга!!!

Тўра Камола келаётган томонга ҳамон журъат қилиб қараёлмас эди...

...Тўра ўкинч билан тўла ниҳоясиз хаёллари, аҳён-аҳён қаеринидир жиз этказиб, қаеринидир қитиқлаб ўйнаган ва нима эканлигини ўзи ҳам тузукроқ англаб етмаган ширин ҳислари оғушида, подани ҳайдаб, қишлоққа кириб келганини сезмай қолди.

Одатда, қишлоққа яқинлашганида сизирлар илдамроқ юришади. Пода кетидан кўтарилган чанг худди ер бағирлаб сузиб юрган булутдай... одам одамни кўриб

бўлмас даражада тўзон кўтарилган. Ҳар кунни қийқиришиб бир-бирларини туртишиб пода кетида хушчақчақ кириб келадиган Тўра билан Қамолаларда ун йўқ. Кўча бошига кириб келиши билан ўрганиб қолган баъзи сивирлар ўз қўраларни томон жадал йўл олишди. Бир тўп бола қий-чув кўтариб, чанг-тўзон орасидан ўз сивирларини қидиришар, топганларни эса, олдига солиб қувлашар эди.

Қишлоқ идорасига яқинлашиб қолншган маҳалда, тўсатдан ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди: узоқда кимнингдир йиғлаб қочгани, кимнингдир уни қувлаб, қаргаб келаётгани кўзига элас-элас чалинди. Қочиб келаётгани — қишлоққа яқинда кўчиб келган Франтишек деган поляк бола, қувлаб келаётгани эса — Гиёс аканинг келини Зулайҳо хола эди. Бир тўп бола Зулайҳо холанинг кетидан кўча чангитиб чопиб келарди: баъзилари Франтишекни тутиш ниятида, баъзиларни эса томошанинг пайида. Франтишек ўзини сивирлар орасига урди. Зулайҳо хола қўлида таёғи, жағи тинмай қаргаб астойдил қувлар, болалар эса Франтишекни тутиб бериш ниятида сидқидилдан ҳаракат қилишар эди. Бир маҳал Франтишек қутулолмаслигига кўзи етди чамаси, қочиб келиб Тўрани пана қилди. Унинг яккалигини кўрибми ё бошқача бир меҳр уйғондими, Тўра уни багрига босиб Зулайҳо холадан паналади. Қўрқувдан кўзлари қиндан чиқаёзган Франтишек дир-дир титрар, жовдираб Тўрадан нажот истар эди.

— Нимага уряпсиз? Нима қилди бу бола сизга?— деб сўради Тўра шовқин-сурон солаётган холадан.

— Нима қилгани билан сенинг ишинг бўлмасин! Бу ёққа тур, ўлдираман!

— Ахир, тушунтирсангиз-чи?

— Қўйвор дейман!

— Сузмасини ўғирлапти...— деди бир қорамалоқ бола.

Дарвоқе, холанинг қўлида сузма халта, тупроққа тушиб кетган шекилли, бир томонни лой, оғзидан оққан оппоқ сузма халта устидан тупроқ аралаш сизиб турар эди. Бирпасда одамлар тўпланиб қолди. Зулайҳо хола ҳамон жаҳл устида, кўчани бошига кўтарарди:

— Улар бўлсак ўлиб бўлдик буларнинг дастидан! Узимизнинг жулдурвоқилар етмаганидек...

Кўриниб турибдики, айб Франтишекнинг ўзида. Тўра уни нима деб ҳимоя қилсин? Уғирлик айб эмас десинми? Нимасига раҳми келади? У ўзи ҳам сезмаган

ҳолда Франтишекни ҳамон пана қилиб турар, Зулайҳо холага бермас эди. Унинг нимасига раҳми келди? Мусофирлигигами ё шунча одамнинг ўртасида ёлғизлигигами? Ҳар қалай, нимадир уни ҳимоя қилишга ундарди. У нима ўзи? Бунга Тўранинг ақли етмас эди. Ахир, бу Франтишек бечора қишлоққа ўзи келибдими? Уруш бўлмаганида у нима қиларди бу ерларга келиб? Ахир, у оч-ку! Оч бўлгандан кейин нимадир ейиши, тамадди қилиши керак-ку!

Тўра шуларни ўйларди-ю, буни дилидан тилига чиқара олмас, жаҳлданми ё ҳаяжонданми дир-дир титрар, миқ этмай Франтишекни пана қилиб турар эди. Зулайҳо холага ҳозир бирор гап уқтириб бўлмасди: бир ҳафта бўлди — эридан қорахат олди. Алам ўтида ўртаниб, кимни қоралашни, кимни қарғашни, кимдан ўч олишни билмай юрганди у. Аслида сузма баҳона. Бўлмаса унча-бунчага жаҳл қилиб ўтирадиган аёл эмасди...

Зулайҳо хола Тўрани айланиб ўтиб Франтишекни савомоқчи бўлди. Тўра бунга йўл қўймади. Кейин Зулайҳо холанинг лўлилиги тутиб кетиб, йиғи аралаш шовқин кўтарди:

— Келиб-келиб немисни ҳимоя қиласанми, жувон-марг!

— Бу бола немис эмас, хола!

Буни қарангки, Зулайҳо хола олиб келинган бир хонадон полякларни немислар, деб юрган экан. У жаҳл устида таёғини кўтарди. Тўра тап тортмади. Бу пайт идора томондан шовқин-суронини эшитиб раис бобо, Фиёс ака, яна уч-тўртта киши етиб келиб, жанжалнинг боиси нима эканлигини тушунолмай ҳайрон бўлиб туришганлариди, тўсатдан Тўранинг орқасига Зулайҳо холанинг таёғи шақ этиб тегди. Қаёқдан пайдо бўлиб қолганини ким билсин, ўртада Камола кўндаланг туриб қолди.

— Келинойин!..— унинг товуши аччиқ чиқди.

— Қоч нари, юзсиз!

— Келинойин!..

— Сен ҳали уни ҳимоя қиладиган бўлиб қолдингми, а? Ҳа, яшшамагур, битта боланинг онаси бўлай деб қолганинда... нимага бирга пода боқишиб юрибди, десам...

— Келинойин!..— Камола шундай деди-ю, кўзларига ёш олганча чопиб кетди.

Атрофдагилар бу гапни эшитиб, ҳайратдан қотиб қолишди.

Франтишек ҳамон Тўранинг орқасида дир-дир тит-

раб турар, Зулайҳо хола ҳали ҳам кимнидир чандиб, кимнидир қарғаб, шовқин солар эди.

Раис индамай келиб холанинг олдига кўндаланг бўлди:

— Келин, яхши эмас... Яхши эмас. Биламиз, сенга огир. Эрингдан келган қорахат, билсанг, бутун қишлоғимиз учун огир. Нима қилайликки, уруш экан...— деди у салмоқ билан. Шу топда унинг кўз олдидан ўғли Раҳимжондан келган қорахат лып этиб ўтди, томоғига нимадир тиқилгандай бўлди. Огир тин олиб гапида давом этди:— Қишлоғимизда қорахат олган ёлғиз сенми? Сен Исонинг аччиғини Мусадан оляпсан, келин. Бу немис эмас, поляк боласи. Бу бечоралар ҳам уруш туфайли уй-жойидан айрилиб, тентираб юришибди. Ҳа, бола болалигини қилибди, оч. Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

Зулайҳо хола раисга жавоб қайтаролмади. Аламига чидаёлмай қўлидаги таёғини бир четга зарб билан улоқтирдн-ю, уйга қайтар экан, уввос солиб йинглаб юборди. Ғиёс ака келиннинг аҳволига раҳми келдими ё кечагина қорахат келган укаси эсига тушдими, кўзларига жиққа ёш олиб: «Ҳа, келин бор бўлгур», деб бошини чайқадн. Раис бирпас индамай турди-да, бу аёлга ҳозир осонликча гап тушунтириш қийин, деб ўйладими, елкасини қашинганча, идора томон кетди. Унга Ғиёс ака ҳам эргашди...

Тўра Франтишек билан болалар қуршовида йўлга тушди. Бечора ҳали ҳам ўзини босолмас, нимжон ва камқувват гавдаси титрар, ҳадеб ялтоқланиб теваракатрофига қарар, Тўрага қандай миннатдорчилик билдиришини билмас эди. Сал юрмасдан, ким етказа қолгани помаълум, Франтишекнинг отаси ўпкасини босолмай, ҳаллослаб етиб келди. Бечора чол қадди дол бўлиб қолган, ранги ўчиб кетган, шляпасини қўлига олиб тез-тез айлаантирар, нима гаплигини билмай, энтикар эди. Соқол босиб кетган заъфарон юзлариғимланган қоғоздек оппоқ. У келиши билан ўғлига бир қаради-да, қовоқ солиб, нималардир деди. Уғли нимадир деб гап қайтарган эди, у:

— Шалён¹,— деб битта тарсаки урди. Франтишек тағин Тўрани паналади. Чол воқеани сал англади шекилли, тепакал бошини эгиб Тўрага таъзим қилди, ғужирлаб миннатдорчилик билдирди. Тўра Франтишекни аста

¹ Тенгак.

отасига қараб итарди. Бечора чол таъзим қила-қила ўглининг елкасига бир туртиб, уйга бошлаб кетди...

Қий-чув билан овора бўлиб Тўра поданинг тарқалганини ҳам сезмай қолибди. У ўрнидан жилмай хаёлини жамлашга ҳаракат қилиб кўрди. Миясига ҳеч нарса кирмас, лўқиллаб оғрир эди. У бир-бир босиб уйга кетди. Камолаларнинг эшиги олдига яқинлашиб қолганида бирдан қулоғи тагида Зулайҳо холанинг товуши жараңлаб кетгандай бўлди. «...битта боланинг онаси бўлай деб қолганинда...»

Бу гап боя унча таъсир қилмаган эди. Қулоқлари шаңғиллаб кетди. Худди миясини нимадир пармалаб ўтгандай бўлди. «Бечора Камол! Бу гапга қандай чидади экан? Нимага унчаликка борди Зулайҳо келишпойи? Мени ҳимоя қилгани учунми? Ростданам, у мени нега ҳимоя қилди? Ачинганиданми? Ё, аяганиданми?»

Тўра уйларига шу аҳволда кириб келди. Битта хаёл унга маҳкам ёпишиб олган эди. «Нега Камол мени ҳимоя қилди. Аягани учунми?...» У шу алфозда, бир жойда қўним топмай, қош қорайгунча юрди. Нима қилишини билмасди. Ҳар куни бу маҳалда ўзи сигирларни оғилга олиб кириб боғлар, уларнинг олдига хашак ташлаб, ҳовлига сув сенар, кейин, ўйнагани кўчага чиқар эди. Бу ишларнинг биронтасини ҳам қилмади. Боши гувиллар, бугунги воқеалар кўзидан ҳеч нари кетмасди. У ҳовли ўртасидаги шийпонда бошига битта болишни қўйиб ётиб олди. Ойиси унинг бу кайфиятини чарчаганликка йўйди, безовта қилмай қўя қолай, деб гапирмади.

Бир оз муддат ўтгач, эшикдан қўшни Хадича хола гапириб кириб келди. «Ўтга кирган хотиннинг ўттиз оғиз гапи бор», деган сўз аслида шу Хадича холага айтилган бўлса керак. Уни қишлоқдагилар «Информбюро хола» дейишади. У: «Вой айланай, овсин...» деб гап бошласа бас, қишлоқнинг у бошидан кириб-бу бошидан чиқади-ю, ўзининг бу ерга нима учун кирганини ҳам унутиб қўяди.

— Вой айланай, овсин...— деб гап бошлади одатдагидек Хадича хола. Тўра уни кўпам ёқтиравермасди. «Бўлди, гапнинг халтаси очилди!» деб тескари ўгирилиб олди. Хола гапида давом этди:— Уруши бор бўлсин, овсин, Ғиёс акага ҳам повиска келибди-я! Кўзининг сувини оқизиб шу кишини ҳам олгандан кейин...

«Ғиёс акага повиска келибди!» Бу гапни эшитиб, Тўранинг юраги шиг этиб кетди. «Демак, Ғиёс ака кетар экан-да? Пода нима бўлади?» Тўра «пода нима бўлади?»

деганида, Фиёс ака ўйлаган маънода эмас, бу иш менинг бўйнимга тушиб қолмаса эди, деган маънода ўйлади. Чунки у сентябрда шаҳарга ўқишга кетгунича шу ишдан бир амаллаб бўшаб, бошқа бирор жиддийроқ юмушнинг бошини тутишни кўнглига тугиб юрар эди. Унинг назарида, бу ишда ўсиш қийин. Ундан кейин бу иш билан ном чиқариб ҳам, донг таратиб ҳам бўлмайди! Комсомолларнинг бир мажлисида: «Тўра билан Камола Фиёс акага ёрдам беришсин. Бу комсомол топшириғи. Ишнинг катта-кичиги бўлмайди. Бў ҳам халққа хизмат қилишнинг бир йўли», деб қўйишмаганидан кейин ноилж юрган эди-да. Нима, иш қуриб қоптимиз? Қолхозда мингта иш: пахта чопиғи, ўт ўриш, ақушник ҳайдаш, аравакашлик, тракторчиларга ёрдам... Ҳадемай бугдой ўроғи бошланади. Хирмон, комбайн, дегандек...

Бу фикр уни анчадан бери қитиқлаб юрган эди-ю, лекин уни шу бугун амалга оширмоқчи бўлганида мана бу гап чиқиб қолди. Фиёс ака кетиб қолса, бу фикрнинг раисга айтиб бўлармиди? «Олиб кетишса керак. Бу иккинчи чақириши. Аввалги чақиришганида: «Керак бўлиб қолсангиз ўзимиз чақирамиз»,— деб жўнатишган экан.

Тўра бундай хаёлини жамлаб қараса, Хадича хола ҳалиям гапираётган экан:

— Битта ўзи эмас шекилли, айланай овсинжон, Абдусамат тракторчи, иннайкейин ану Нусрат перма, иннайкейин Қарим жувозкашнинг ўғли...

— Вой ўлмасам, Фотиманинг ўғли-я?!

— Ҳа, айланай овсинжон...

— У ҳали ёш эмасми?— Салима холанинг қаеридир жинз этиб кетгандай бўлди, бўшашиб ер тандир устига ўтириб қолди. Чунки ўша Қарим жувозкашнинг ўғли Тўрадан ё бир, ё икки ёш катта эди. Эридан айрилгани етмагандек, ўғлига ҳам навбат келиб қолганини ўйлаган она бечора ич-ичидан зил кетди. «Тезроқ куз келиб, отам айтган ўша мактабга бора қолса, балки ўқийдиган болани олмасмиди?...» Унинг бу ҳолатини сезмаган «Информбюро хола» ҳамон жаврар эди:

— Вой, айланай овсин, эшитдингизми? Ану полак бола бор-ку, Прантишка деган. Ўша Прантишкани тушмагур Зулайҳоннинг осиклик турган сузмасини ўғирлаган экан, бирам бобиллаб кўчани бошига кўтардики, асти қўяверасиз. Нима қилсин, шўрлик. Эридан қорахат келганидан бери ўзини қўярга жой тополмай юрибди. Бундан қаранг-а, Прантишкани урмоқчи экан, ўғлининг билан Камола йўлини тўсибди. Вой, шўрим, кейин нима дебди

денг? Айланай овсин, сизга ёлгоп менга чин: «Ҳа, юзсиз, битта боланинг онаси бўлай деб қолганинда Тўраминан мол боқиб юргани уялмайсанми!..» дебди-я! Айланай овсинжон, ўғлингиз ҳам, ёмон кўздан асрасин, туфтуф, сухсурдек йигит бўлиб қолди-да!— деб маъноли қилиб кулди «Информбюро хола».

Тўранинг боши айланиб кетгандай бўлди: «Дарров бутун қишлоқ эшитибди-я! «Информбюро хола» омон бўлса, бутун қишлоқ эшитгани рост!» Кейинги гаплар унинг қулоғига кирмади. Аста ўрнидан туриб, кўчага чиқди. Атрофга қоронғилик тушиб қолибди. Ҳали болаларнинг кўчага чиқадиган маҳали бўлмабди. Салдан кейин болалар кўчага чиқишиб «Оқ теракми, кўк терак», «Ботмон-ботмон» ўйнашар, уларнинг ўйини то оналари кўчага чиқиб ҳовлиларига ҳайдаб кирмагунча давом этаверар эди.

Тўра боши ғовлаб, қаёққа бораётганини ҳам билмас, хаёлида бугунги воқеалар палапартиш айланар, «Ғиёс бува аскарликка кетса, бу ёғи нима бўлади?» деган гап унга тинчлик бермас эди.

Бир маҳал, у ўзининг Камолалар эшиги олдида турганини пайқаб қолди, худди ўғирлик устида қўлга тушиб қоладигандай, шоша-пиша орқасига қайтди...

Тўртинчи боб

Ҳамма уй-уйига кириб кетгани учунми, чигирткаларнинг чириллаши-ю, аҳён-аҳёнда итларнинг вовиллашини ҳисобга олмаганда, теварак-атроф жим-жит. Тўра ўз хаёллари билан бўлиб уйларига яқинлашиб қолганида кўча эшиги ёниб этиб очилиб, ичкаридан кимдир чиқиб кела бошлади. Тўра уни юришидан таниди: ҳарбийдан яқиндагина ярадор қайтган Бойғози чўлоқ. «Бизникида нима қилиб юрибди?»

— Э, бўтам, қайда журсин?— деди у Тўрага яқинлашиб.— Жур, бастик шақириб жатир.

— Нимага?!

— Борганда билесин, марш!

Тўра елкасини қисиб, унинг кетидан эрганиди: «Нега чақиради? Нима иши бор экан? Ё... менга ҳам повиска келдимкан? Қанийди келса!»

У шундай хаёллар билан идора олдига етганини ҳам сезмай қолди. Идора деразасидан беш-олти кишининг қораси кўриниб турар эди. «Нимага чақиртирди экан-а?!»

— Киравер,— деб Бойғози чўлоқ оқсоқланганича

ичкарига кириб кетди. Тўра унинг кетидан нийманибгина эргашди-ю, эшик олдида қулоқчинини буклаб ушлаганча тик туриб қолди. Худди мактаб директорининг олдида тургандай туюлиб кетди унга.

Ўтирганлар бир муҳим масала устида гаплашаётган бўлишса керак, кирувчиларга аҳамият беришмай, гапларида давом этаверинди.

Ҳали ташқаридан ичкаридаги одамлар озгинадай кўринган эди. Анчагина экан, ҳаммаси раиснинг оғзинга тикилиб ўтирибди. Шишасининг синган жойига қоғоз ёпиштириб қўйилган ўртадаги ўпинчи чироқнинг хира нури одамларнинг юзларинигина ёритиб турар, кетмакет чекилаётган нахорка тутуни буралиб-буралиб шифтга ўралар, сал нарироқдаги одамни даъфатан таниб олиш анча мушкул эди. Бир оз кўзи ўргангач, Тўра девор ёнига тақаб қўйилган узун ўрнида қатор ўтирган кишиларни таниди: Гиёс ака, Шусрат ферма, Абдусамат тракторчи, Қарим жувозкашнинг ўғли Розик... Ҳамма ўйчан, ишдамай ўтирибди, Розикнинг кўзлари чақнайди. Қарашларида ўзининг аскарликка чақирилганидан фахрланганшамо бир кайфият бор.

«Демак, Информбюро холаининг гапи тўғри экан,— деди Тўра ичда.— Наҳотки, Гиёс акани ҳам олишса?! Наҳотки, Розикни чақиринса-ю, менга индашмаса? Ахир у кечагина кўча чапигитиб мен билан бирга ўйнаб юрган бола эди-ку?»

Тўраининг хўрлиги келиб кетди. Розикни чақиринса-ю, бунга индашмаса! Ораларида ё бир, ё икки ёш фарқ бор холос. Ё... эҳтимол, буни ҳам чақирингандир... «Қошки эди шундай бўлса! Борди-ю, унақа бўлмаса-чи? Тағни шу поданинг кетидан чопқиллаб, чапг ютиб юравераманми? Бошқа иш қуриб қолибдимми менга? Мана шу гапларимни ҳозир кўпчиликнинг олдида раисга айтсам-чи? Бари бир айтаман!..»

Шу гапларни кўнглига тугиб турганда, раиснинг кўзи унга тушиб қолди.

— Ҳа, Абдитўра, келдингми, ўғлим? Бирпас кутиб туратур,— деди-да, энгашиб бош бухгалтерга гап уқтира бошлади. Раиснинг нима ҳақда гапираётгани Тўраининг қулоғига кирмас, мияси турли-туман ўйлар оғушида зирқираб оғрир эди. Бир маҳал у раиснинг ишораси билан Розикнинг ёнига бориб ўтирди. Хаёлини бир жойга тўплаб, бўлаётган гапларга бундоқ қулоқ солган эди: «Чеканка, сув, беда, ўроқ, чопиқ...» деган узуқ-юлуқ гапларни илғади.

— Омборчига наряд бер: ҳарбийга жўнайдиганларга дон-дундан ёрдам қилсин,— деди раис товушини бир баҳя кўтариб.— Қанчадан берамиз?

— Ун килодан бўлса, етар...

— Беш килодан!— деди раис қатъий.— Етади. Ҳали далада ишлаётганларнинг иссиқ овқатлари бор. Уруш бўлаётган жойлардан кўчиб келаётган онлалар бор... Нима дединглар?

Ҳеч ким чурқ этмади.

— Бўлмаса гап шу. Ҳа, айтгандай, Бойғози, кўчиб келаётганларга жой нима бўлди?

— Бўлди, оқсоқол.

— Қаердан?

— Биреви Ғиёс оғанинг уйине ўрнасатин бўлди. Экинчиси Маҳкамбой устанинг кўрасина... Босқасина тагин бир жой табармиз.

— Топармиз эмас, топиш керак. Индинга олиб келамиз,— раис гапни тугатиб Тўрага бурилди.— Энди гап бундай, ўғлим. Ғиёс аканинг ҳарбийга чақиринибди. Подани ўзларинг эплаб тўрасизлар.— Тўра, «ана, айтмадимми», дегандай бир қимтини олди. «Бояги ўйлаб қўйган гапларимни айтсаммикан», деган ўйда бир оғиз жуфтлаб ҳам кўрди, лекин бўлмади, нидаёлмади. Раис ҳамон унинг оғзига қараб, жим турарди. Тўрадан садо чиқмагач, гапни давом этди:— Иккаланга қийин бўлар, тагин ёнларингга битта-яримта бола топиб берармиз...

— Энди бундан бу ёнига қийин бўлади,— деди Ғиёс ака. У бу гапни қийналиб, бўлиб-бўлиб айтди. Тўра бунни сезди, қаеридир жиз этиб кетди.— Шундай қилмасангиз бўлмас...

— Кимни ажратсак экан?— деб раис ўтирганларга савол назари билан қаради.

Ғиёс ака ўйлаб қўйган гапни айтишининг мавриди энди келганини пайқаб, «энди...» деб гап бошлади-ю, бу ёғини айтолмай чайналиб, мўйловини силади.

— Айтавер,— деди раис далда бериб.

— Шу... Ҳалиги Праштишка бору, ўша болани отаси билан бир гаплашиб кўрсангиз қандоқ бўларкан?

У боя подадан келаётганида анави Афанасенко бонинг Сергей деган ўғлини мўлжаллаб қўйган, бу фикридан ўзи ҳам хурсанд бўлиб кетиб, уни қачон раисга айтгунча шошилган, орада Франтишек можароси чиқиб қолиб бу гапни айта олмаган эди. Сергейнинг ўрнига Франтишекни айтаётганининг сабаби ҳам бор. Бунга ҳам-ма тушунмаса ҳам раис тушунди.

Одамларнинг эсларига Франтишек билан Зулайҳо хола ўртасидаги можаро тушдими, жим бўлиб қолишди. Бир маҳал Бойғози чўлоқ луқма ташлаб:

— Замеңателний никр,— деди хурсанд бўлиб. Аммо гапининг хирини ҳазилга айлантириб юборди:— Ўзингиз бўлганда ўрисшалаб жўлға солатин эдингиз-а, Му-жиганский оға.

Гур этиб кулги кўтарилди.

— Бу бор бўлгирга бир гап айтсанг ҳазилга олади,— деб гина қилди Ғиёс ака.— Мен ўрисчада сендан ўтол-ман.

Раис кулгидан ўзини аранг тўхтатиб, жиддий гап бошлади:

— Абдигиёснинг гапида жон бор,— деди у салмоқ билан. Одамлар жим бўлиб қолишди.— Полаклар битта хонадон, ўрислар учта, украинлар битта. Ҳаммасида ҳам жўжабирдек жон. Битта товуққа ҳам сув керак, ҳам дон деганларидек... кўчиб келаётганларни-ку, билмай-миз, ўрисларми, украинларми, полакларми?.. Йўлини қилиб, уларни ҳам енгил-елпи ишларга тортишимиз керак. Бўлмаса зеркиб қолишади. Шундай қилсак, бугунгидақа хижолатпазликлар ҳам бўлмайди.— Раис бир янгилик айтаётгандай, идорада ўтирганлар унинг оғзига тикилишиб турар, афтидан, унинг гапи ҳаммага маъқул бўлаётган эди. Раис буни одамларнинг юзларидан уқиб, гапида давом этди:— Кўчиб келганлар бошқа колхозларга ҳам тақсимланган. Билшимиз керак, улар нима иш билан шуғулланишяпти экан? Ҳар ҳолда, қараб ўтирмагандир-ов!

— Жуда тўғри!— деди Ғиёс ака ўзининг таклифи маъқулланганидан хурсанд бўлиб.— Прантишка ё ўн учда, ё ўн тўртда. Камол билан Тўрага озгина бўлса ҳам ёрдам қилади-ку, эш бўлади-ку. Отаси қоровуллик қилса ҳам...

— Ҳунармандмиш,— гапга аралашди Розик.

— Қанақа ҳунар?

— Ҳунардақа ҳунар-да... Анақа, лампа шиша қила-диган...

— Қаёқдан билдинг?

— Билганим йўқ, кўрдим,— деди Розик бўйинини чўзиб.— Бўш ишшадан қиларкан. Биттасини ярм кило жўхорига... Ойим ҳам биттасини олибди. Туппа-тузук...

— Ие, қизинг?

— Апанас чол патинка тикар экан...

— Ана,— деди раис қувониб.— Ишдан чиққан нўхта,

айнл, буйинчаларимизни тикиб берса ҳам ҳарна-да. Ҳам ўзи овунади, ҳам меҳнат ҳақи олади. Иннайкейн, буларни бир амаллаб пишиқчиликка плинтиришимиз керак. Уларни бизга ҳукумат ишониб юборган. Бундан кейинги озиқ-овқатини ҳам, тирикчилигини ҳам ўйлашимиз лозим.

Гап шу ерга келиб тақалганда одамларнинг унларинчларига тушиб кетди... Иўгон чўзилиб, ингичка узилай деб турган пайт. Қолхоз омборидаги бор дон-дун фронтга жўнатилган.

Ҳеч кимдан садо чиқмагач, ранс аста ўрнидан туриб, суҳбатга яқун ясаб қўя қолди:

— Ҳа, майли, ўйлашиб кўрармиз, бир иложини қилармиз. Абдитўра, бўлмаса эртага Прантишкани ёнларингга олинглар.— Тўра ҳайрон бўлгандай ерга қаради. Ранс уни тушунди.— Қандай қилиб кўндираман, демоқчисан-да, а? Ундай бўлса...— У мўйловини силаб ўйлаб турди-да, товушини бир баҳя кўтарди,—бошқаларга жавоб. Бойғози, Тўра, иккаланг қол.

Ҳамма гур этиб ўрнидан турди.

— Энди гап бундай,— деди ранс бошқалар чиқиб кетгач, Тўра билан Бойғозига.— Агар хўп десаларнинг, ўша кўчиб келганларнинг уйларига бориб хабар оламиз, гаплашамиз. Сен ўрисчага устасан, Бойғози, гаплашасан. Бир йўла Абдитўранинг ишини ҳам битирамиз. Бўптими?

— Бўпти?

— Қани кетдик, бўлмаса. Чироқни ўчир.

Уччаловни олдинма-кейин ташқарига чиқинди. Кўзлари чироққа ўрганиб қолганиданми ё ҳали ой чиқмаганиданми, кун анча қоронғи эди. Олдинда ранс, ўртада Тўра, орқада Бойғози— таёғини тақ-тақ босиб келарди. У аскарликдан яқинда, чап оёғидан яраланиб келган. Унинг отаси колхозда машҳур чўпон, донгдор овчи. Ирс-келди овчи деса шу атрофдагиларнинг ҳаммаси танийди. Илгари у отасига ёрдамчи чўпон эди. Қайтиб келгач, бошқармага секретарь қилиб тайинланди. Ўзи хушчақчақ, ҳазил-мутойибага суяги йўқ. Аскарликка бориб унча-мунча русча гапиришни ўрганиб, ўзининг кундалик оддий гапларига ҳам беихтиёр русча қўшиб гапирадиган бўлиб келди. Баъзан русчани бузиб, ўзининг тилига мослаб, «ч»ни «ш» деб талаффуз қилишлари ярашиб туради. Шаҳардан узоқ, чекка қишлоқ учун шу ҳам катта гап. Ҳозир ранс уни бу ёққа бошлаб келаётгани ҳам шу русчани билиши туфайли эди.

Эски ҳаммомга яқинлашиб қолниганида раис орқа-
нга ўғирилди:

— Полакникидан бошлаймизми?

— Серовна,— деди Бойғози.

— Қизиталоқнинг боласи, яқинлашганингданоқ ўрси-
галай бошладингми?— деди раис кулиб. Тура билан
Бойғози мириқиб кулишди.—Қайси эшик? Қани, бошла!

Бойғози олдинга ўтиб, қоронгироқ бурчакдаги эшик-
ни таёғи билан тақ-тақ урди. «Ҳар қалай, ўрсларнинг
элини кўрганда, бу қизиталоқ, тақиллатди. Биз бўлсак
ўғри кириб бораверамиз», дея кўнглидан ўтказди раис.
Бойғози иккинчи бор тақиллатганда қўрқув аралаш бир
кастароқ товуш чиқди:

— Кто?

— Пан Дворжек, биз...— деди Бойғози овозини кўта-
риброқ.

Ичкарида кимдир гудранди, унга қандайдир аёл то-
зуши қўшилди. Уларнинг нима деяётганини тушуниб
бўлмас эди. Бир оздан сўнг эшик қия очилиб, кимдир
ийралади.

— Пан Дворжек очинг, бу бизмиз...

Эшик сал очилиб, пан Дворжекнинг тепакал боши
ўринди. У эшик олдида турганларни таниди шекилли,
ташқарига чиқди. Эгнида ранги билинмай кетган кўй-
рак, ўмизи кенг ўйилган ихчамгина нимча. Орқаси қора
белондан экан, ичкаридан тушиб турган чироқ шуъласи-
да йилтиллаб кетди. Шу маҳалда буларнинг келишини
сўтмаганиданми ё «ўғлим Франтишекининг бугунги гал-
ласи туфайли келишди» деб ўйладими, негадир ҳаяжон-
га, қайта-қайта эгилиб, ёлворгандай: «Панэ, панэ» дер,
уларнинг юзларига шубҳа билан жавдираб қарар эди.

Пан Дворжек эшик олдида турганларнинг юз ифода-
ларидан, қарашларидан шубҳаланишга арзийдиган би-
рорта аломат тополмади, кўнгли сал ўрнига тушгандай
бўлди.

— Как поживаем?— деди Бойғози жилмайиб.

Пан Дворжекнинг рангсиз, серсоқол юзига ҳам та-
бассум кўнди.

— Пасибо...— деди чўзиб. Сўнг таъзим билан ичка-
рига таклиф қилди,— прошэн, панэ...

Бойғозилар ичкарига киришлари билан димоғларига
қандайдир бир ёқимсиз ҳид гуп этиб урилди. Дарҳол
раиснинг кўнглидан: «Шундай иссиқ ҳавода уйга тиқин-
иб ўтиришгани нимаси? Ҳавоси бузилиб кетибди-ку!»—
деган гап ўтди.

Уртада еттинчи чироқ порлаб ёниб турар, хона ичи анча ёруғ, бир чеккада қора декча вақиллаб қайнар, ундан кўтарилган қандайдир шўртанг ҳид ва буғ хона ичинини тутиб кетган эди. Раис зимдан хонадаги одамларга разм солди: тўрда, похол устида қоқсуяк бўлиб қолган, афтидан етмишларни уриб қўйган кампир бужмайиб ўтирар, унинг ўнг биқинида чамаси ўн етти-ўн саккизлардаги оқи оқига, қизили қизилига ажраб, балоятга етиб қолган бир қиз: қошлари камондай... сочлари калта қирқилган, орқаси билан бир бўлиб ёйилиб ётибди. Қоши, кўзи, сочи қоп-қора... Ҳайт десанг, учиб кетай деб турган оҳудай ҳуркак назар билан тикилиб турибди. Уртада ранги заҳил, аммо ҳали анча чайир (афтидан пан Дворжекнинг хотини), ўрта яшар аёл қайсарона боқиб, тик турибди. Франтишек, қўрқиб кетганидан бўлса керак, онасининг пинжигга тикилиб олган, кўзлари олазарак.

«Тағларига битта шолча керак экан. Ер зах, похолда ётиш қийин,— деди раис ичида.— Уй анжомлари ҳам ҳаминқадар экан...»

Эшикдан кираверишда, декча қайнаётган бурчакда турган оппоққина сирти гулдор тоғорачани, анави ёниб турган еттинчи чироқни, хўш, токчада турган иккита чамадонни демаса, бу уйда нима бор арзигулик? Ҳеч нарса олиб келолмабди, шўрликлар. Нимани ҳам олиб келсин. Дунё кўринганми кўзларига, жонларини асраб, шундоқ келаверишган-да! Ҳеч кимнинг бошига тушмасин бу савдо!

Раис хаёлидан фориг бўлиб бундай қараса, Бойгозининг кўзлари худди ўлжа кўрган бургутнинг кўзларидай ёниб, ҳалиги кампирнинг ёнида ўтирган қизга тикилиб турибди. Қўйиб берса еб қўйгудай. У Тўрага айёрона кўз қисиб: «Нармално!» деб қўйди. Раис бунини сезиб, аста томоғини қирди. Бойгозин ўзига келиб, раисга қараган эди, раис кўзларини шундай олайтирдикки, Бойгозин нигоҳини яширолмай қолди.

Пан Дворжек тахтадан ясалган узун курсини кираверишдаги дераза тагига қўйиб, меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди:

— Прошэн, панэ...

Улар олдинма-кетин курсига қатор ўтиришди.

Пан Дворжек тўрда ўтирган қоқсуяк кампирга ишора қилиб:

— Матка,— деди. Сўнг унинг ёнидаги ҳуркак назар ташлаб турган қизни кўрсатди.— Дочурка... Кристинна...

Пан Дворжек меҳмонларга оила аъзоларини таништи-
тираётган эди.

— Пани Колосовская, Раила. Малжаж... Супруга,—
деди ўртада ҳамон қайсар боқиб турган аёлга қараб.
Аёл сал жилмайиб, ярим таъзим қилди.

Пан Дворжек лозим кўрмадими ё бугунги хижолат-
пазликни эслатмаслик учунми, Франтишек ҳақида лом-
мин демади, таништирмади.

Ҳалиги ўзининг беадаблигини рансинг кўнглидан
чиқариш учун бўлса керак, Бойғози бурчакда қатор тур-
ган шишаларга имо қилиб:

— Пан Дворжек...— «Сиз ичасизми?» дегандай то-
моғига чертди. Пан Дворжек дарҳол тушуниб илжайди,
сўнг шишалардан бирини қўлига олди. Шиша бўм-бўш
эди, уни айлантириб кўрсатиб, тушунтира бошлади:

— Штекло...— Кейин чироққа ишора қилди.—
Лампа...

Раис билан Тўра ҳайрон бўлиб турардилар.

Пан Дворжек, буларга тушунтиролмадим, шекилли,
деб ўйлаб, чўнтагидан бир қатим каноп олиб шишанинг
тагини бир текисда тортиб боғлади, сўнг даҳлизга чиқиб
бир шиша керосин олиб кирди. Чўпга озгина пахта ўраб
керосинли шишага ботирди-да, ҳалиги шиша сиртидан
боғланган канопга айлантириб текказди. Каноп керосин-
ни сўриб олди.

Бойғозилар нима бўлар экан, деб диққат билан ти-
килиб туришар эди.

— Шпишки?— деди пан Дворжек атрофга аланглаб.

Бойғози чўнтагини кавлаб чақмоқтош ва пилик олди.

— Не,— деди пан Дворжек бошини чайқаб. Сўнг
бир парча қуруқ қоғоз топиб, қайнаб турган декча та-
гига тиқиб ёндирди-да, шиша атрофидаги керосин синг-
дирилган канопга яқинлаштирди. Каноп лоп этиб, айла-
ниб ёна бошлади. Пан Дворжек шишани учидан ушлаб
авайлаб айлантириб турарди. Бир маҳал шиша чирс эт-
ди-ю, таги синиб ерга тушди, Пан Дворжек шишани
олиб келиб ҳалигиларга кўрсатди. Олмос ҳам бунақа
силлиқ, текис қилиб кесолмас. Кейин пан Дворжек, ток-
чадан алланарса олди. Ҳалиги шиша кенглигига мос-
лаштираиб кесилган тунука кампарақ экан. Ёниб турган
чирогини олди-ю, махсус мослама кампарақни чироқ
кампараги сиртидан жойлаб, устидан ҳалиги шишани
қўйди. Чироқ бинойидек ёнар эди. «Розиқнинг гапида
жон бор экан,— деб ўйлади раис.— Нима қилсин бечо-
ра, сабаби тирикчилик-да!»

— Вот, лампа...— деди пан Дворжек юзига табассум югуриб. Чироқ ёруғида, сийрак тишлари орасидан қипқизил тиллари кўришиб кетди.

— Дуруст,— деди раис ажабланиб.— Илгарн, ўз элида нима иш қилар экан? Сўрагин-чи, Бойғози?

Бойғози бу саволни бир амаллаб тушунтирган бўлди. Пан Дворжекнинг юзидаги табассум сўнди. У оғир тин олиб:

— Тоже... штекло...— деди.— Кракове, город Кракове. Хороший большой город... Жнайте?

Бойғози елкасини қисди. Пан Дворжек лабларини тишлаб, ачинганнамо бошини чайқади. Раис ўртада порлаб турган еттинчи чироқнинг сал қийшиқроқ, аммо йилтиллаб турган тиниқ шишасига ишора қилиб, Бойғозидан сўради:

— Ўзи қилганмикан?

Пан Дворжек бу саволни ўзинча тахмин билан тушунди.

— А, да, шам, шам...— деб кўрсаткич бармоғи билан кўксига нуқиди.

— Бўлмаса,— деди раис юзларида қувонч порлаб.— Мана шундай шишалар қилиб бериб турсин одамларимизга...

Бойғози бир амаллаб имо-ишоралар билан ранснинг фикрини унга тушунтирган эди, пан Дворжек афсус билан бошини чайқади.

— Удоволштвием, но... нет кварц... Ну, ну пешки, пешок...— деб энгашиб ердан бир сиқим тупроқ олиб кўрсатди. Улар пан Дворжекнинг «қилардиму, бироқ қум йўқ-да», деган фикрини тахминан тушунишди.

— Песок много, вон туда...— деб Кўктепа томонга ишора қилди Бойғози.

— Не,— деб бошини чайқади пан Дворжек.— Не такой... Шпетшалний пешок... Кварц...

Бойғози ўртада порлаб турган чироқнинг шишасини кўрсатди:

— Это из чево делал?

— Пробирка...

— Какой?

— Штеклянный...

Бойғози ҳамма гапни рансга тушунтирди: пан Дворжекнинг айтишича, бир хил шишаларни эритиб, ҳар хил шаклдаги буюмларни ясаса бўлар экан. Масалан, лабораториялардаги колбалар, пробиркалар, найчалар ясалган шишалардан. Улар озгина олов яллиғида ҳам эрир,

кейин хамирга ўхшаб ийланар, қолипга солиб, мис найчада пуфлаб, истаган шаклга келтирса бўлар экан.

— Мактабнинг кимё кабинетида синган, ярамай қолган шишалар кўп-ку,— деди Тўрага жон кириб.— Шуларни йиғиб келсак-чи?

Бойгози Тўранинг гапини пан Дворжекка тушунтирган эди, унинг чиройи очилиб кетди.

— Добрэ, жделаю...

Суҳбат тобора қизиб бораётганини, бу одамларнинг ёмон ниятда келишмаганини ҳис этган кампир, унинг ёнида ўтирган дўмбоққина қиз, ўртада индамай турган аёл ва Франтишекнинг чеҳралари анча очилган, ўзларини боягидан эркинроқ тута бошлаган эдилар. Бойгози ўқтин-ўқтин гап орасида ҳалиги оппоққина қизга ўғринча назар ташлаб қўяр, қиз эса бунни сезиб қимтинар, тор ва калта юбкасини тез-тез пастга тортиб, очилиб турган оппоққина бўлиқ болдирларини, сонларини яширишга ҳаракат қилар эди. Қизнинг бу аҳволига Тўранинг ҳам кўзи тушиб қолди-ю, аллақадери жиз этиб кетгандай бўлди. Гўё бир айб иш қилиб қўйгандай, дарров нигоҳини ундан олди. У қизларни ҳеч ҳам бунақа аҳволда кўрмаган эди-да! Қишлоқдаги қизлар бунақа ўтиришмайди. Шу сабаб бўлдими, нега эканини ўзи ҳам билмайди, унинг кўз олдидан Камоланинг сув бўйидаги бугунги қиёфаси лип этиб ўтди...

— Завтра, он принесёт,— деди Бойгози пан Дворжекка.

— Добрэ...

— Прантишкани гаплаш энди,— деди раис муддаога келиб.— Тўрага эш бўлармикан?

Бойгози тагин турли-туман ҳаракатлар билан раиснинг гапини пан Дворжекка тушунтира бошлади. Пан Дворжек бу гапга тушундимми ё тушунишни истамадимми, ҳаяжон ва шубҳа тўла кўзлари билан оила аъзоларига бир-бир қараб чиқди. Улардан садо бўлмади. Кейин у Бойгозига қараб елкасини қисди. Индамади.

— Майли, рози бўлмаса қистама,— деди раис.

Пан Дворжек уларнинг гапини, ниятларини яхши тушунмади чоғи, бир раиснинг, бир Бойгозининг оғзига тикилар эди.

— Ладно. Хайр,— деди Бойгози.

Раис бошини эгиб, унга миннатдорчилик билдирган бўлди.

Улар чиқиб кетишди. Пан Дворжек ҳайрон бўлганича қолаверди.

Ташқарнига чиқиб, бир оз юришгач, ранс Бойгозига ўшқирди:

— Қизиталоқнинг боласи, аҳволи мушкул демайсан, Бойгози шошиб қолди. Гапни бошқа томонга буришга ҳаракат қилди:

— Уй-бой, оқсоқол-ов, қизини эмес, мен анав буришга турган тагарасини унатиб қолдим. Қурттова қуйувга дурис экен, сотса олар эдим.

Рансинг баттар жаҳли чиқди.

— Мендан сенларга насиҳат шу!— деди товушини кўтариб.— Булинган¹ элдан буюм олманглар. Узларнинг ҳам булинасанлар! Тушунарлими!

— Тусиникти, оқсоқол.

— Тушунган бўлсанг гап шу!— деди у олдинга тушиб.— Қани, Апанасникига бошла! Прантишкани кўндиролмадик чоғи, Сергийни гаплашамиз...

Афанасенко бобо билан гаплашиш пан Дворжекка қараганда анча осон ва енгил кўчди. Хуллас, Сергей эртага Тўра билан бирга подага чиқишга рози бўлгач, улар кеч хуфтонда уй-уйларига тарқалишди...

Бешинчи боб

Камола Зулайҳо холанинг ноўрин таъналарига чидаёлмай, чопқиллаганича уйларига кирди-ю, ўзини таппа каравотга отди. Кўз ёшлари юзларини ювиб кетган, ич-ичидан саратон нафасидан ҳам ўткирроқ оловли бир ўксик, алам отилиб чиқмоқчи бўлар, қиз бечора гўё ўша оловни ташига чиқаролмай тўлганар эди.

Боя сув бўйида Тўра билан бўлган тасодифдан у қаттиқ уялди. Шундай бўлса ҳам унга чидаса бўларди, чидади. Негаки, бу сирни иккаласидан бошқа ҳеч ким кўргани, сезгани йўқ. Зулайҳо холанинг кўпчилиги ўртасида қилган шаллақилиги-чи?! О, худонинг ўзи асрасини! «Нима учун орага тушиб уни ҳимоя қила қолдим?— деб ўйларди у.— Бир чеккада тура қолсам бўлмасмиди? Тўрани калтаклаётганини кўриб туриб-а? Йўқ!..»

Кейин у йиғи ва хўрсиниқ, иситма ва алам аралаш Тўрага нисбатан бу яқинлик ва ҳамдардликнинг ўзида қачон пайдо бўлганини, нима учун пайдо бўлганини эслашга ҳаракат қилиб кўрди. Эслаёлмади. Ўйлади-ўйлади, бари бир эслаёлмади. Кўзларида ёш, аъзойи бадани-

¹ Овора сарсон бўлган.

да ҳарорату, аммо мурғак қалбида бир галати нур йилт этгандай бўлди, бора-бора бу нур унинг қалбига аввал илиқлик, сўнг эса, чехрасига табассум югуртирди. Кўзларида ёшу юзларида табассум! Ажабо, бу қандай туйғу бўлдики, қоронғи дилига ҳаётбахш чироқ ёқса! Бу қандай туйғу бўлдики, кўзлари ёшга тўлиб турган бир сонияда юзларига табассум қўндирса!

Камола бу туйғуни тушунолмади. Унинг Тўра билан муносабати булоқ сувидай тиниқ, баҳор ҳавосидай мусаффо эди. Катталарнинг дағал муомаласи уларнинг бу булоқ сувидай тиниқ муносабатларига чўп ташлади, мусаффо осмонларига булут чиқарди. Айни замонда уларнинг шаффоф ва бокира муносабатларини яланғочлаб, гариблаштириб кетгандай бўлди.

Эҳ, сиз катталар, катталар! Ҳамма бало ўзингиздан чиқади-ю, тағин ёшларга таъна қиласиз. Нима наф кўрасиз, бировларнинг беғубор туйғуси билан ўйнашиб? Нима барака топасиз, уларнинг тиниқ ва беғубор туйғусига, иффатига гард юқтиришга уриниб?..

Камола ўзининг нурли ўйлари билан қоронғи уйни ёритиб ётганида ташқаридан кимнингдир оёқ товуши эшитилгандай бўлди. У ўрнидан туриб қарамоқчи эди-ю, аммо оғриқдан оғирлашиб кетган бошини кўтаришга мажолли етмади. Эшнқдан кимдир киргандай бўлди.

— Камола!— бу оёқнинг товуши эди.— Нега чироқ ёқмай қоронғида ётибсан?

Ризвон келиноий ҳар кун ишдан қош қорайиб қолганида қайтар, бу маҳалда Камола ҳам келиб, уйларини супуриб-сидириб, чироқ ёқар, тандирга олов қўйиб, овқат тараддудига тушар эди. Бугун эса...

Ризвон келиноий жадалгина ечиниб, чироқни ёқди. Уй ичи ёришди. У каравот устида қизариб, бўртиб ётган қизини кўрди-ю, қўрқиб кетди. Дарҳол пешанасига қўлини теккизди, иситмаси қўлини куйдирай деди.

— Вой ўлмасам, сенга нима бўлди?!

Камоланинг юзлари қизариб, бўғриқиб кетган, чакка томирлари зарб билан урар, кўзларида ёш ғилтиллаб турар, онаси тағин бир оғиз гапирса йиглаб юборгудай аҳволда эди.

— Нима бўлди, гапирсанг-чи?

— Бошим...— деб ўпкасини босолмай йиглаб юборди Камола.

— Ҳали бу кўргулик ҳам бормиди, шўрлик бошимга!

У Камолани ўраб-чирмади, бошини қийиқча билан қисиб боғлади-да, «босилиб қолар», деб уй юмушларига

қаради; самоварга олов ташлади, ярим косагина аччиқ ёвгон хўрда ичса ўзига келиб қолар, офтоб урган-да, деб овқатга тараддуд кўра бошлади.

У ҳамма нарсани ўзи қилиши, ҳамма нарсага югуриши керак. Ўзи қилмаса ким ҳам қиларди? Эри Расул ака, мана бир ярим йилдирки, фронтда. Аҳён-аҳёнда бир хат келиб туради. Ленинградни ҳимоя қилаётган эмиш...

Қишлоққа почта келганда одамлар юрагини ҳовучлаб турадиган бўлиб қолган. Айниқса, раиснинг кенжа ўғли Қаримжон билан Зулайҳо холаининг эридан қорат хат келганидан буён аҳвол шу. «Қамоланиннг ўқиши жувонмарг бўлди. Қўчқорни ўзим ўқитаман», деб Қамоладан кейинги Қўчқор деган ўғлини бобоси шаҳарга олиб кетган. «Майли, ўқиса ўқисин, Қамола ёнимда бўлса бўлгани, унча-бунча оғиримни енгил қилиб туради-ку», деб Қўчқорнинг ўқишига розилик берган эди Ризвон келинойи. Энди келиб-келиб сўянгани Қамола ётиб қолса, бу ёғи нима бўлади?

Ризвон келинойи шу ўйлар билан бўлиб, нима қилиб, нима қўяётганини ҳам билмас, назарида қилаётган ишлари уймаётгандай эди. Ҳа, айтгандай, сигири ҳали соғилмабди-ку. Челагини кўтариб бостирма тагига борди. Ола сигир ҳали боғланмабди. Ҳар кунги ем еб ўрганган охурни ёнида хашак кавшаб турган экан. У Ризвон келинойи челақ кўтариб келаётганини сезиб, чўзиб: «М-мм...» деб қўйди. «Сигирни ҳам боғламабди. Нима бўлди бу қизи тушмагурга!»

Ризвон келинойи минг хаёл билан сигирни соғиб бўлиб, тандир бошига олиб келиб қўйди-да, қозоннинг қопқоғини очиб хўрдадан хабар олди. Самоварга найраҳа ташлади.

Эшикдан Тўраниннг опаси Салима хола кечқурунги сутини олиб кириб келди. Салима хола билан Ризвон келинойи тенгқур, сирдош дугона, бирга ишлашади. Шунинг учун бўлса керак, иккаласи тегушик¹ олишади. Бунинг устига улар тақдирдош: иккаласининг эри ҳам бир кунда, бирга аскарликка кетишган, дарди бир. Салима холаининг уйи икки ҳовли нарида — Ғиёс ака билан унинг келини Зулайҳо холаининг уйи ажратиб турарди буларни. Салима хола бугун зарур ишлари борлигини айтиб, бригадирдан эртароқ рухсат олиб уйига келган эди.

¹ Сут алмашиш; бир кун Ризвон келинойи сутини Салима холага, бир кун Салима хола Ризвон келинойига олиб чиқиб беради. Шундай қилинганда сут, қатиқ баракалироқ бўлади.

— Ҳа, ўртоқжон, нима ҳаракат? Ҳорманг...

— Келинг, Салимахон,— деди Ризвон келинойи чеҳраси очилиб,— келинг. Ишдан келсам сигир ҳам боғланмабди, уй ҳам йиғиштирилмабди, денг. Камолангиз исит-малаб...

Салима холанинг эсига лоп этиб «Информбюро хола»нинг гаплари тушди-ю, индамай қолди.

— Офтоб урдими, шўрликкина боламни, қимир этишга мажоли келмай ётибди...— дея давом этди Ризвон келинойи куйиб-пишиб.— Шунга бир аччиқ хўрда қилиб берсам, зора тузалиб қолса деб...

Салима хола Ризвон келинойи гапини тугатишига ҳам сабр қилмай:

— Уйда ётибдими?..— деди-да, секин уйга кирди. Орқасидан Ризвон келинойи ҳам эргашди.

Камола бошини қийиқча билан маҳкам боғлаб олган, ҳарорати зўрлигидан қизариб-бўртиб ётарди.

— Ҳа, қизим, нима бўлди? Тобинг қочиб қолдими? Ҳечқиси йўқ, тузалиб қоласан, оппоқ қизим, — деб унга далда берган бўлди. Лекин кўнглидан: «Ёш бола нарса, Зулайҳо ўлгурнинг гапини кўтаролмаган бу», деган фикр ўтди. Шу топда, нега эканини ўзи ҳам билмайди, қизга нисбатан кўнглида бир илиқ нур йилт этганини, қандайдир меҳр уйғонганини ҳис қилди. Унинг қалбида уйғонган илиқлик, юзларида акс этган нур Камолага ҳам маълум даражада кўчган эди.

Салима хола Ризвон келинойига тасалли берди:

— Тузалиб кетар. Негадир бугун Тўравойингизнинг ҳам мазаси йўқ. Индамас бўлиб қолди. Ҳали ану Формбўйра кирган эди. Тўрангиз шу хотинни кўпам ёқтиравермайди, индамай кўчага чиқиб кетганича ҳали йўқ... Формбўйра бирам эзмаки...

Икки дугона чиқиб кетишди. Камола бу гапларнинг маъзини чақишга ҳаракат қиларди: «Демак, бояги ҳангомадан у ҳам хафа бўлибди-да!»

Салима хола олиб кирган сутини тандир бошига ўтириб олиб ўлчаб берди. Ризвон келинойи уни ҳозиргина соғиб келган сутини устига ағдарди. Салима хола ҳамон ичида Зулайҳо холани койирди: «Ёш болага ҳам шундай дейдими? Ҳали бунақа гапларни эшитмаган-да, бирпасда ўзини олдирибди-қўйибди, шўрлик болагина. Эридан қорахат олган фақат сенми! Сузмангни ўғирлатган бўлсанг ўғирлатибсан-да!» У бу кайфиятини ташига чиқармади, гапни бошқа ёққа буриб юборди:

— Уруш тугамай тинчлик йўқ шекилли, ўртоқжон.

Аждарҳодай ҳамма парсаи домига тортяпти: бутун топган-тутганимизни беряпмиз, азаматларимизни беряпмиз. Тезроқ тугай қолсин, деб боримизни аямаяпмиз...

— Қачон тугаркин-а?— деди Ризвон келинойин ҳам оғир тин олиб.

— Ҳа, шунга ҳам шукур, ўртоқжон...— деди Салима хола Ризвон келинойинга тасалли берган бўлиб.— Худога шукур, уйимиз — ўлан тўшагимиздамиз. Баҳоли-қудрат ишлаб турибмиз. Ану келган пўлакларга ўхшаб уй-жойимиздан ажраб, тентираб юрганимизда нима қилардик?

— Ҳа-я, ўртоқжон.

— Минг қатла шукурки, эрларимиздан хат келиб турибди, кечкиб бўлса ҳам...

Уларнинг кўнгли анча таскин топган, асаблари хотиржам бўлиб, ҳозирги турмушларига шукрона айтадиган ҳолатда эдилар.

— Қуви пишдингизми, ўртоқжон?

— Қаёқда? Шу бугун йиғилиб қолган қатнғимни пишиб оларман, деб келувдим. Кўрмайсизми энди...— деб Ризвон келинойин Камола ётган уйга ишора қилди. Гапи чўзилиб кетмасин дедими, Камола ҳақида лом-мим демасин.—Тезроқ қўлим тегиб пишисам, Болтавой солиқчига икки кило ёғ бериб қутулиб қўя қолардим. Югургани-югурган.

— Мен ҳам ҳали берганим йўқ,— Салима хола ўрнидан турди.—Ҳай, бир гап бўлар, уйга чиқай...

— Ҳай-ҳай, ўртоқжон, овқатим пишиб қолди-я!

— Бора қолай, Тўрангиз ҳам келиб қолгандир,— деди Салима хола ўғлидан фахрланганнамо.— Ану Бойғози чўлоқ ҳам йўқлаб кирган эди. Раис сўратган эмиш. Худога шукур, Тўрангизни ҳам катталар сўратадиган бўлиб қолди. Чиқиб билай-чи, нима гап экан?

— Бир пиёла чой ичганингизда бўларди-да,— деди Ризвон келинойин Салима холанинг ҳадеб ўғлини кўтариброқ гапиришидан сал ғаш келиб.—Чиқардингизда...

— Чиқа қолай. Овқати ҳам совиб қолгандир, болагинамнинг.

У пақирини кўтариб чиқиб кетди. Икки гапининг бирида: «Тўрангиз, ўғилгинам», деб фахрланиб гапириши Ризвон келинойининг кўнглида биллиар-биллимас ғашлик уйғотди-ю, бу ғашлик бора-бора шубҳага айланди: «Ё, Тўра билан иккаласининг ўртасида бир гап ўтдимикан? Улибдими, ҳали гўдак-ку...»

Ризвон келинойин дастурхон ёзиб, ярим коса-ярим косадан ёвғон хўрда олиб келди.

— Қани, туш қизим, гаримдори эзиб, ичиб ол исси-
фида.

Камола аста ўрнидан турди, даҳлизга чиқиб, юз-қў-
лини ювиб кирди-да, дастурхон чеккасига омонатгина
ўтирди. У негадир онасига тик қараёлмас эди. Ризвон
келинойн қизининг бу ҳолатидан ҳайрон бўлди.

— Ичақолгин, қизим, иссиғида. Нега бурушиб ўти-
рибсан?

Қизининг бу аҳволда ўтиришни кўриб, унинг бояги
шубҳаси говлай бошлади: «Йўғ-э, ёш бола-ку ҳали...»,
дейди бир ўйи. «Сен ўзинг Расулжон билан кўз уриш-
тирганингда неча ёшда эдинг? Жуда нари борганингда
ўн олти ё ўн еттида эдинг-да! Шу Камола ёшида! Нега
энди сенга мумкину қизингга мумкин эмас? Нега...»
дейди иккинчи ўйи.

У кейинги ўйдан чўчиб тушди. Камола ошнини ичиб,
ўрнига чиқиб чўзилди ҳамки, онанинг юрагини шу ўй
кемирар эди. Онанзорнинг қаеридир жизиллаб кетди.
Жаҳли чиқа бошлаганини сезиб ўзини босишга ҳара-
кат қилди.

— Ечиб ёт анави жандаларингни.

Товуши сал қаттиқроқ чиқиб кетганини Ризвон ке-
линойининг ўзи ҳам сезиб қолди. Камола онасига ялт
этиб қаради. Қизини хафа қилиб қўйишдан қўрққан она
сал юмшади.

— Энди қизим, кап-катта бўлиб қолдинг. Бу кийим-
лар энди сенга ярашмайди. Пастроқ матодан тикилган
бўлса ҳам, тунов кунги бобонг олиб келган кўйлакни ки-
йиб ол,—деб ўрнидан туриб сандиқни оча бошлади.
Камола ўрнидан итоаткорлик билан туриб фуфайкаси-
ни, пахталик шимини еча бошлади. Қалин фуфайка
ичида билинмас экан, Ризвон келинойининг кўзига қи-
зининг бўйи чўзилиб, кўкраклари бўртиб қолгандай
туюлди.—Мана, эрталаб ювиниб кийиб ол! Чит бўлса
ҳам енгилгина.

У кўйлакни ўзининг бўйига бир ўлчаб кўрди-да, де-
вордаги қозиққа илиб қўйди. Сўнг деразаларни барал-
ла очди, қизининг устига юпқагина кўрпа ёпди. Хуллас,
у анча вақтгача уй ичида ғимирсилаб юрди. Нима қи-
либ, нима қўяётганининг тайини йўқ, хаёли жойида
эмас, ётай деса ҳали барвақт. Шундай бўлса ҳам, кў-
чадаги болаларнинг товуши тиниб, баъзи жаги очик
итларнинг ҳуриши тинган маҳалда чироқни ўчириб ётди.
Бари бир уйқуси келмасди: Расулжон акасини ўйлади,
хаёли беихтиёр ўша ёшлик чоғларига сайр қилиб кетди.

Бир вақт негадир унинг кўз олдига Тўра келди. У аввалги ўзининг хаёлидан чўчиди-ю, кейин кўзларини юмди. «Ёмон бола эмас... Сухсурдеккина. Қош-кўзи қоп-қора, бетгачопар эмас...» Онанзорнинг қалбида орзуга ўхшаган аллақандай бир туманли туйғу пайдо бўлди. Бу нарса гоҳ туман ичида хиралашиб, гоҳ беғубор осмондай тиниқлашиб, гоҳ узоқлашиб, гоҳ яқинлашиб кўз ўнгига келди-да, бора-бора тушга уланиб кетди...

Қамола онасининг ингранаётганини эшитиб, ёстиқдан бошини кўтарди. «Туш кўряпти шекилли?» деб ёстиққа қайта бош қўйди. У боягидан анча ўзига келиб қолган, ҳарорати ҳам анча пасайган эди. Унг томонига ағдарилиб ётди, бўлмади, уйқуси келмади. У чап ёнига ағдарилиб ётмоқчи бўлган эди, ёнбошига нимадир қаттиқ ботди, қўли билан кўрпани сийпади, бундай қараса — қаламтарош! Тўранинг қаламтароши! Бояги сув бўйида тортиб олган... «У бу ерда нима қилиб ётибди? Э, боя фўфайкамни ечаётганимда чўнтагимдан тушган...»

Қаламтарош Қамоланинг кафтини чўғдай куйдирар, хаёли тутқич бермас, қаёққа ағдарилиб ётса ҳам, Тўранинг қиёфаси кўз олдига келар, унга бир зум ҳам тинчлик бермас эди. «У ҳозир нима қиляпти экан? Ухлаётгандир...»

Йўқ, Тўра ҳам уйгоқ эди. У ранс, Бойғози чўлоқлар билан пан Дворжекларникидан чиқиб Сергейларникига кирди. Улар Сергейни бир амаллаб подага чиқиш учун кўндирганларидан сўнг, хайрлашиб, уй-уйларига тарқалишди. У йўл-йўлакай, «Оқ теракми, кўк терак» ўйнаш учун кўчага чиққан болаларнинг олдига борди. Улар чувиллашиб Тўрани ўраб олишди. Бу пайт Тўранинг қулогига гап кирмас, болаларнинг орасидан кимнидир излар, бироқ у излаётган одам булар орасида йўқ эди. У ҳафсаласи пир бўлиб, уйларига қараб аста кета бошлади. Болалар қий-чув қилишиб орқасидан эргашишди, уни ўйинга қисташиб, ялинишиб, анча жойгача келишди. Тўра бўлса, гуё ҳеч нарса сезмагандай, бепарво кетаверди. Болалар уни ўйинга кўндириша олмагач, умидсизлик билан орқада қолишди...

У ҳовлиларига кирди-ю, ўртадаги супага солинган кўрпасига чўзилди. Салима хола ўғлининг тепасига келиб, унга бирпас индамай қараб турди-да, кейин:

— Овқатингни иситиб берайми, ўғлим?— деди.

Тўра тайинли бир жавоб айтмади. Салима хола ўғлининг бугунги кайфиятига тушунолмади. Унга бирор

гап айтишга ё ундан бирор гап сўрагани журъат қилолмай, бошида бир оз индамай турди. Тўра у ёнидап-бу ёнига ағдарилди. У ўғлига халақит бергиси келмай, оёқ учида аста юриб уйига кириб кетди.

Тўра ёлғиз ўзи супада ётар, хаёллари палапартиш, тутқич бермасди. Кўз ўнгига гоҳ Фиёс ака келади, гоҳ раис; гоҳ Зулайҳо хола истехзо билан қаҳ-қаҳ уради, гоҳ Фрайтишек кўз ёшларини оқизиб мугли термлади. Бир маҳал унинг кўз олдига — чароғон хонада кекса бувисининг пинжига кириб кетган, қош-кўзи қоп-қора, қисқа юбкасини тортқилаб, оппоқ болдирларини, сонларини беркитишга уринаётган пан Дворжекнинг қизи Кристина келди. У ҳам аста-секин туманга айланиб, ўрнида бугун сув бўйида кўргани — Камоланинг қисфаси пайдо бўлди. Тиниқ ва чароғон!..

Тўра уҳ тортиб, чап томонига ағдарилди. Ичидан ҳовур чиқиб кетгандай бўлди. Чалқанча ётди. Ҳаммасини унутишга ҳаракат қилиб, хаёлини жамлаб юлдуз санай бошлади. «У-ҳў! Юлдузлар бугун бунча чароғон! Ҳар кун шундай чароғонмиди улар? Бир, икки, уч, тўрт...» Бир маҳал юлдузлар орасидан чароғон бир тасвир — Камоланинг сув бўйидаги ҳолати кўрнниб, у ҳисобдан адашиб кетди. Қайта санай бошлади: «Қизинқ, бу нима ўзи?» Тўра сира ҳам бундай аҳволга тушмаган эди-ку?

«Бир, икки, уч...»

Олтинчи боб

Камола ўзини кечагидан бугун енгилроқ ҳис қилди. Кеча у подага ўзини ёмон ҳис қилгани учун чиқмаган эди. Бугун эса...

Кичкина қишлоқнинг шуниси ёмон-да. Яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам бир зумда тарқалади-кетади. Хотинларнинг қулоғига бир гап бориб етмасин. Етдими, бас, у қишлоққа телеграф хабаридан ҳам тезроқ ёйилди деяверинг!

Кеча кечқурун Ризвон келиноғи ишдан қайтиб келди-ю, аламига чидаёлмай Камолани роса койиди. Оғзига кучи етмаган Зулайхони чиқиб бир боплай, деганди. Тўранинг онаси: «Қўйинг, ўртоқжон, жаҳл устида айтган бўлса айтгандир. У ҳаммас, бу ҳаммас, эрининг алами...» деб уни зўрга раъйдан қайтарди. Кейин у инсофга келиб: «Бўлди, қизим, энди катта бўлиб қолдинг, пода боқини йиғиштир, ану устингдаги жанда-

ларингни ҳам ташла!.. Бошқа иш қуриб қолгани йўқ!»— деди. Хайрият, гап шу билан тамом бўлди. Ризвон келиннинг бошқа ҳеч нима демади. Эрталаб туриб, ишга отланиб, чиқиб кетди...

Қамола онаси ишга кетгандан сўнг, нима қилишини билмай, бир ўзи уйда каловланиб юрди. Бундай қараса, сигирларни подага олиб чиқадиган маҳал бўлиб қолибди. Қеча сигирларини подага оинси олиб чиқиб қўшган эди. Бугун-чи? Ўзи олиб чиқадими? Қандай қилиб? Одамларнинг кўзига қандай қарайди? У шу андиша билан нима қилишини билмай анча маҳалгача юрди. Олиб чиқмаса сигири подадан қолиб кетса, олиб чиқай деса уялса!

У шу андиша билан бир оз иккиланди, сўнг ойна олдига бориб у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди. У устига янги чит кўйлагини кийганидан бери ўзини ойнага солмаган эди, ўзини таниёлмай қолди: у фуфайкаю пахталик шим, кирза этик кийиб юрган Қамолага сира ҳам ўхшамас эди. Пода кетидан юравериб, офтоб ялаган бугдой ранг юзлари бир оз тўлишгандай, ўнг ёноғидаги қоп-қора холи билан қуюқ қошлари илгарилари ҳам шундай кўзга ташланармиди, буни ўзи ҳам билмас эди. Устидаги чит кўйлагини ҳам кийганида бир оз эриш туюлгандай бўлувди, энди қараса, ярашибди. Жанда ичида юриб сезмаган экан, кўкраклари ҳам анча бўртиб қолибди. Кечагина қатқилаб ювиб, иккита қилиб орқасига ташлаб қўйган сочи илгари қалпоқ тагида юрганга сира-сира ишонгиси келмасди, бир оз иккиланиб турди-да, сигирни подага ўзи олиб чиқишга қарор қилди. «Нима, одамлар мени еб қўярмиди?» у қалбида жиндек ҳаяжон билан «ола»сини дарвозадан ҳайдаб чиқди. Қасдига олгандай «ола» ҳам дарвозанинг олдига чиқди-ю, чўзиб «мў-ў» деди-да, йўл четидаги сарғайиб кетган ажриқларни чимдий бошлади. Қамола дарвоза ташқарисига чиқишга мажбур бўлди. У «ола»ни сал нарироққа ҳайдаб сигирларга қўшмоқчи эди, дафъатан олди-дан Тўра чиқиб қолди. Қамола нима қилишини билмай, унга қараб жилмайди. Тўра ҳам бир оз ўзини йўқотиб қўйди, сўнг ўзига келиб «ола»ни олдига солди-ю, индамай ҳайдаб кетди...

«Бир ўзига қийин бўладиган бўлди... Қандай эпланди? Ёниёс ака йўқ, мен... Қийин бўладиган бўлди. Зерикади...» У шундай хаёл билан ҳовлига кирди-да, Тўрадан кўнглини узолмай, дарвозанинг тирқишидан мўралади. «Ана, Тўра подани ҳайдади. Фақат менинг «ола»мин

кутиб турган экан-да! Бечора... Ие? Анув сигирларни қайтариб югуриб юрган ким бўлди. Сергей-ку! Яхши бўпти. Яхши бўпти қўшиб олгани. Ҳар ҳолда, эш бўлади-ку...»

Камола пода кўздан ғойиб бўлгунча дарвоза тирқишидан қараб турди-да, нимага эканини ўзи ҳам билмай, бир хўрсиниб қўйди, кейин ичкарига йўл олди. Уйни супурди-сидирди, эрталабки сутни ойиси тайинлагандай, ўчоққа олов ёқиб пишириб, катта, сирлик кўк кашкулга қўйди, бир оз совигач, томизғи солиб, устини ўраб-чирмади.

Унинг бошқа ишга қўли бормади. Каттагина ҳовли, бўм-бўш уйда бир ўзи—юраги сиқила бошлади. Кенг далада юриб ўрганиб қолган эмасми, уй унга зерикарли, айниқса ёлғиз одам учун диққинафасдек туюлиб кетди. Ҳа-да, катта уй, ҳаммаёқ сукунат, нақ ютиб юборай дейди. Ҳовлига чиқди. Зерикаслик учун нимадир қилиши керак эди: қудуқдан сув тортиб, ҳовлига юпқа қилиб сепди, кейин чиннидек қилиб супурди. Ўзининг ҳам баҳри очилгандек бўлди. Кечадан бери дадасига бир хат ёзишни кўнглига тугиб юрган эди. Қоғоз-қалам олиб деразанинг тагига келиб ўтирди. Қани энди, бирорта тузукроқ гап топилса? Қалам чайнаб анча ўтирди. Нима деб ёзсин? Бундоқ дадасига хабар қилгудек қишлоқда бирорта янги гап содир бўлмапти. Ўрнидан туриб ҳовлига чиқди. Идора томондан одамларнинг бақриб-чақриб гапирганлари қулоғига чалинди. Бориб дарвозанинг тирқишидан қараган эди, идора олдида турган бричка арава, унинг атрофида турган бир-иккита хотин-халаж, эркакларга кўзи тушиб қолди. Ғиёс ака ҳам Шарифа хола ҳам, раис билан Раҳбар опа ҳам шу ерда. «Нима қилиб туришибди улар? Э, эсим қурсин, ахир улар бугун ҳарбийга жўнашмоқчи-ку».

Камола бир-бир босиб, идора олдида борганини билмай қолди. Арава устига хашак ташланибди. Устида учтўртта тугунча. Одамлар арава атрофида гангир-гунгур гаплашиб туришибди. Аслида намланиб юрадиган кўзини ўқтин-ўқтин артиб Ғиёс ака турибди. Унинг бу одатини билмаган одам йиғлаяпти, деб ўйлаши турган гап. Ёнида Шарифа хола. Йиғидан кўзлари шишиб кетибди. Зулайхо холанинг аҳволни ҳам уникидан кам эмас. Лаблари пир-пир учиб, тез-тез нафас олиб, оз бўлмаса ўкириб йиғлаб юборай деяпти. Ахир Ғиёс ака унинг қайнағаси-да! Эридан айрилгани етмагандай... Энди бу ҳам бормиди?

Камола ҳам кўзига ғилт-ғилт ёш олиб, уларга тикилиб турган эди, елкасига кимнингдир меҳрибон қўли келиб теккандай бўлди. Угирилиб қараб, ўзини ўқитувчиси Раҳбар опанинг пинжида кўрди. Шу баҳона бўлдики, унинг кўзларидан ёш тирқираб кетди, ўзини босолмади. Раҳбар опа уни бағрига босиб, юпатган бўлди-ю, ўзининг кўз ёшларини қандай яширишини билмай қолди.

Қаёқдандир Афанасенко бобо билан Дворжек чол етиб келди. Арава олдига яқинлашиб нима дейишларини билмай, индамай туриб қолишди. Дворжек чолнинг қадди букилган, нимадандир ҳаяжонда, қўлидаги эски шляпасини тинмай айлантирар, қандайдир бир сўзни тинмай такрорлар, теварак-атрофдагилар унинг нима деяётганини тушунишмас, ўзлари билан ўзлари обора эдилар. Афанасенко бобо ҳам бричканинг шотисига суяниб хаёл сураб, тиш ёриб бир нима демас эди. Эҳтимол, у ҳозир душман қўлида қолган Украинасини ўйлар, эҳтимол, ўзи бошидан кечирган машъум кунларини хотирлар ва эҳтимол, ўша машъум кунларини мана бу ҳарбийга кетаётган азаматларга раво кўрмаётгандир. Эҳтимол...

Улар Нусрат ферма, Абдусамат тракторчи, Карим жувозкашнинг ўгли Розикларни кутиб туришган экан. Мана, улар ҳам тўрва-халталарини орқалаб келиб қолишди. Уларнинг кетларида ҳам бир-иккитадан хотин-халаж. Уларнинг ҳам кўзлари қизариб кетган. Ахир, осонми? Уларни ўйпагани жўнатишяптими? Фронтга жўнатишяпти-я! Айниқса, қорахат потирлаб келиб турганда... кўз ёши қилмай жўнатиш жуда оғир!

Розикнинг кўзи Камолага тушди-ю, дафъатан таниёлмай ағрайиб қолди. «Епирай, шу ўзимизнинг Камола-ми?» Ҳа, ҳақиқатан ҳам Камола йиғлаганда жуда чиройли бўлиб кетаркан. Ҳозир у фақатгина Розикнинг эмас, Абдусамат тракторчининг ҳам, Нусрат ферманинг ҳам хаёлини ўғирлаган эди. Гиёс ака эзгу орзусини яна хаёлидан ўтказди. «Аттанг, Маңсур ўғлим бўлганда Камолани келин қилган бўлардим!» Шарифа хола ҳам шунга яқинроқ хаёлда эди. Розикни тушмагур эса ҳали ҳам кўзини унда олмас, ололмас эди. Аввал кун аскарликка кетаётганидан қандай ғурурланган бўлса, ҳозир Камоладан узоқлашиб кетаётганидан афсусга тушган эди. «Нега шу вақтгача эътибор бермаган эканман-а? Зулайҳо холанинг гапида жон бор экан, етилиб қолибди!..»

Унинг хаёлини Бойғози чўлоқнинг қичқирғи бузиб юборди.

— Қани, жўлдастар, кенгсеге марш! Оқсоқол шақриб жатир.

У идора олдида турганларни ичкарига, раис буванинг олдида чорлар эди. Аскарликка жўнайдиган йиғитларнинг ҳаммаси бирин-кетин идорага қириб кетишди. Тўпланиб турганлар бири олиб-бири қўйишарди:

— Кўзидан сувини оқизиб Ёйёс акани ҳам олгандан кейин...

— Ҳа, шуни айтинг, овсин!

— Энди ким қолди кетмаган. Хотин-халаж қолди!

— Бу ергина ютгур Гитлер қурмасдан тинчлик йўқ шекилли?..

— Манавилари ортиқча...— деб Зулайҳо хола Дворжек чол билан Афанасенко бобога қараб қўйди.

— Вой овсин, ғалати гапларни гапирасиз-а,— деди Шарифа хола қизишиб. — Бу шўрликлар ўйнагани кептими? Уяси бузилгани учун тентирашиб юришибди-ку. Буларга ҳам 'осон тутиб бўлмайди!..

Боядан бери хотинларнинг гапига индамай қулоқ солиб турган Раҳбар опа гапга аралашди:

— Уқимаган бўлса ҳам, Шарифа янгам тўғри айтди. Булар ўйнагани келишган эмас. Ҳозир буларнинг ерларида фашистлар туришибди. Бошпана қидиришиб келинган. Жойимизда тинч-омон меҳнат қилиб турибмиз, нолисак уят бўлади, Зулайҳо опа.

— Нега нолимай. Мен буларни деб эримни бердим,— деб лабини бурди Зулайҳо хола. — Нега нолимас эканман. Тағин гапирасиз-а...

— Фақат буларнинг тинчлиги учун эмас, ҳаммамизнинг тинчлигимизни деб...

Зулайҳо хола жавоб қайтариш ўрнига йиглаб юборди. Ичкаридан раис ва ҳарбийга жўнайдиганлар чиқиб қолишди.

— Тушундинг-а, Бойғози, — деди раис ичкаридаги гапни қайта такрорлаб. — Буларни олиб бориб военкоматга топширасану раисполкомнинг ҳовлисига кириб, бизга ажратилган одамларни олиб келасан.

— Маъқул, оқсоқол.

— Майнабозчилик қилма, улар уруш азобини чекиб келганлар, кўнгли нозик одамлар...

— Есть, оқсоқол.

— Бўпти бўлмаса, қани аравага мининглар!— деди раис. — Кечга қолманглар!

Аскарликка жўнайдиغان йнгитлар Гнѝс ака бошлиқ ёпирилиб аравага чиқа бошлаганларида ўзи зўрға турган аёллар бирдан чувиллашиб йиғи кўтаришди.

— Бас қилинглар!— жеркиб ташлади раис. — Нимага йнглайсанлар! Бориши билан поездга ўтириб кетармиди. Булар комиссияга кетишяпти. Ҳали нима дейди, нима қўяди — худо билди...

Аёллар бирдан жимиб қолшди. Ўзини тўхтатолмаганлар оғизларини рўмоллари билан ўраб, кўнгиллари эзилиб, ичдан йнғлар, лекин қайноқ кўз ёшлари уларни ошкор қилиб турар эди.

— Қани, чув де, Бойғози!

— Есть, оқсоқол, — деди Бойғози. У ҳали ҳам ҳазилнинг пайида эди. — Нў-ў, пашол!

Арава ўрнидан жилди. Одамлар арава кетидан анча жойгача боришди. Қайтаётганида раиснинг кўзи Камолага тушиб қолди. Раис уни бу кийимда кўриб ўрганмаганиданми, аввалига ҳайрон бўлди-ю, кейин тортинброқ сўради:

— Ие, Абдикамолмисан?— деди у энгашиброқ. — Сал тобинг йўқроқ, деб эшитувдим. Қалай, энди тузукмисан?

— Шукур, — деди секин Камола уялиб.

— Қачон ишга чиқасан?

— ...

Камоланинг ўрнига Раҳбар опа жавоб берди:

— Бу Абдикамол эмас энди, раис бобоси, — деди у Камоланинг елкасидан қучиб. — Камола... Камолахон деган ширин қиз бу! Энди бу ширин қизга пода боқини ярашмайди, раис бобоси, бошқа иш қилади. Ўзига ярашадиганроқ...

Раис ҳам сал уялди чамаси, ичида ўзининг одатини ўзи қоралади. Қаранг энди, ноппа-нозаниндек қизга ҳам Абдикамол деб ўтирса! Шу яхшимми? Кечирим сўраш, умуман, раиснинг одатида бўлмагани учун индамай қўя қолди. Нима иш қилишини ҳам сўрамади. У идорага яқинлашиб қолганида, олдидан Дворжек чол тўсиб чиқди. Афтидан, рансга бир нима демоқчи бўлди шекилли:

— Пан пришедатель...— деди у қўрқиброқ. Кейин бармоқларини ўйнатиб. «Штекло, где штекло?» — деди. Ранс ҳеч нимага тушунмади. Қасдига олиб Раҳбар опа билан Камола кетиб қолишган эди. Ўзи эса тил билмайди. Бойғози чўлоқнинг қадри ўтди ҳозир. У нима деб жавоб беришини билмади чоғи, имо-нишора билан:

— Кечкурун... бечирим...— деди.

Пан Дворжек тепакал боши билан таъзим қила-қила уйига қараб кетди...

Раҳбар опа Камоланинг елкасига қўлини ташлаб, ўйлаиб келарди: «Бу уруш хотин-қизларнинг назокатини ҳам барбод қилди! Барбод қилмаган бўлса, мана бунга ўхшаган суҳсурдек бўй етган қизлар рўдашо устбошда юриб, «Абдикамол» деган исм орттирармиди? Уруш ҳамманинг асабини бузди. Агар асабини бузмаган бўлса, арзимаган нарса деб, Зулайҳо холага ўхшаган мўмин мусулмон аёл бошқаларни ҳақорат қилармиди? Қачон ниҳоясига етаркин бу лаънати уруш?! Бу шўрликларда нима айб? Айни ўқийдиган, айни ўйнаб-куладиган чоғи-ку! Бунинг ўрнига каттакон кирза этик кийиб, мол кетидан чанг ютиб юрса...»

Раҳбар опа ич-ичидан уҳ тортди.

— Ҳали нима учун раис бобонинг гапига жавоб қилмадинг, қизим?

Камола Раҳбар опанинг юзига ялт этиб қаради.

— Қайси гапларига?

Камола ерга қаради.

— Ишга қачон чиқасан, деганларига-да.

— Энди подага чиқмайман...

— Нега?

— ...

Раҳбар опа орада нима бўлиб ўтганини биларди, шунинг учун ишга чиқмаслигини ўзича тахмин қилди.

— Биладан, қизим...

Камола ҳайрон бўлиб Раҳбар опанинг юзига тикилди.

— Нимани?!

— Нима сабабдан подага чиқмаслигингни-да!

Камола қизариб кетди.

— Сен, уялма, қизим. Оғзига кучи етмаганлар нима дейишса дейишаверсин, — деди Раҳбар опа унга далда бериб. — Тўғри қиласан. Пода боқиш сенинг ишинг эмас. Лекин ишламасанг зерикиб қоласан. Бирор нарса билан овуншинг керак. Хўп десанг, мен сени мактабга жойлаштириб қўяман. Узинг ўқиган жойинг...

Камола юзлари ёришиб «қандай иш» дегандай, Раҳбар опанинг юзига қаради.

— Қанақа иш, демоқчисан-да, а? Масалан, пионер-вожайтийлик... Бешинчи синфга биркитиб қўяман. Укаларингга қараб турасан...

— Қайдам.

— Ойинг билан ўзинг маслаҳатлашасанми ё ўзим айтиймн?

— Ҳзим...

— Бўпти. Бўлмаса хабар қиласан-а? Хайр.

— Хайр.

Камола муаллимасини очиқ чеҳра билан кузатиб қўйиб, уйга кирди-ю, ўзини тамоман соғайиб кетгандай ҳис қилди...

Еттинчи боб

Қарқаралидан чиққандан сўнг тахминан уч чақирим нарида, қишлоқ билан яйлов орасида йўлнинг икки чеккаси буғдойзор бўлиб, йўл ниҳоятда тор эди. Подачилар шу ерга келганда сигирларнинг буғдойзорга уриб кетишидан эҳтиёт бўлишарди. Баъзи-баъзида колхознинг дала бригадири Соли оқсоқол шу жойда ҳозир бўлиб турар, биргалашиб подани бу ердан ўтказишиб қўяр эди. Ғиёс аканинг йўқлигини эшитган бўлса керак, у бугун ҳам ўша жойда, от устида кутиб турган экан. Пода яқинлашиши билан қамчисини ҳавода ўйнатиб қичқирди:

— Жадалроқ ҳайданглар! Ҳа, ҳайт! Икки ёнидан...

Тўра бир томондан, Сергей бир томондан таёқларини ҳавода ўйнатишиб қичқиришарди:

— Чу! Ҳайт!..

— Цоп! Ну, цоп!..

Сигирлар ариқ бўйларидаги ўтларни чимдишга ҳам улгуришмай икки ариқ ўртасидаги мой тупроғи ўйнаб ётган арава йўлини чангитганларинча олдинга шитилишар, орқада келаётган Тўра билан Сергейни чангдан таниб олиш мушкул эди. Соли оқсоқол отда олдинга тушиб, сигирларни бошлаб кетди... Бир маҳал буғдойзордан кенг, ёйиқ далага чиқиб олишганида Соли оқсоқолнинг кўзи Сергейга тушиб қолди.

— Ие, янги ёрдамчи қутлуғ бўлсин!

— Бир ўзим қолиб...— деди Тўра мингиллаб.

— Тузук, оёқ-қўли чаққонгина экан,— деди оқсоқол хурсанд бўлиб.

Тўра индамай йўлга тушди. Оқсоқол ҳам отининг бошини орқага бурди-ю, бир нима эсига келди шекилли, сал юрмай қичқирди:

— Тўра, ҳой Тўра!

Тўра орқасига ўгирилиб, Соли оқсоқол отининг

жиловини тортганча, ўзи томонга қараб турганини кўрди, секин унинг олдига қайтиб борди.

— Шу дейман...— деди оқсоқол ниманингдир хаёлига бориб. — Эртага арпага ўроқ тушади. Одамларимиз танқисроқ. Хирмонга қараб, ҳисоб-китоб қилиб турадиган бир одам керак. Қалай, ўтасанми?

— Пода нима бўлади?— деди Тўра оёғи билан тупроқ чизиб.

— Анавнингга ўхшаган ўрис болалардан йўқми? Биринкин кун ўргатардинг, эплаб кетишарди.

— Қайдам...— деди Тўра ўйланиб. — Топилади-ку, бироқ раис бобомлар нима дер эканлар?

— У ёғини менга қўйиб беравер, — деди Соли оқсоқол кулиб. — Сен болалардан тагин бир-иккитасини топгин-да, уч-тўрт кун ўргатгин. Хирмонга ўтганингдан кейин ҳам ўзинг ўқтин-ўқтин қараб турасан. Майлими? Уйлаб кўргин-а.

— Майли...

Бу айни Тўранинг кўнглидаги гап эди. «Бу бошқа гап. Ҳар ҳолда хирмон хирмон-да. Одамлар кўп... Муомала қиласан, кулишасан, бир оз бўлса ҳам кўнглинг ёзилади. Пода кетида юравериб диққицафас бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Болаларни қандай топдим энди? Франтишкани-ку, бир амаллаб кўндирарман, лекин Серёжа иккаласи эплай олмас. Айниқса, ҳозир. Ранс бобомлар тагин кўчиб келадиганлар бор, дедилар-ку. Ушаларнинг ҳам болалари бор бўлса яхши бўларди... Камола...»

Унинг хаёли Камолага келиб тақалди-ю, гўё ичидан офтоб чиқиб, чеҳраси ёришиб кетгандай бўлди, вужудини аллақандай ширин туйғу чулғади-да, беихтиёр жилмайди.

Одамнинг табияти қизиқ, ҳаётида рўй берган яхши ва ёмон ҳодисага қараб, худди баҳор ҳавосидай ўзгариб туради: гоҳ чароғон, гоҳ булутли осмон мисол. Тўранинг шу тондаги кайфияти гоьтда кўтаринки эди. Негаки...

У ўзини шу лаҳзада катталардай ҳис қилди. Олдингига қараганда бошқачароқ бўлиб қолганлигини сездн. Кўз олдига Камоланинг ариқ бўйидаги қиёфаси келди... Эрталабки учрашувни эслади...

Ҳали офтоб чиқиб улгурмаган эди. Тўра ўрнндан апил-тапил туриб, тўғри Афанасенко бобонинг уйига бориб, Сергейни эргаштириб чиқди. Улар ҳар куни пода

тўпланадиган жойда одамлар сигирларини ҳайдаб чиқишларини кутиб туришарди. Тўранинг кўзлари Камолаларнинг дарвозаси томонда. «Кеча Ризвон келиноининг ўзи олиб чиққан эди «ола»сини. Ойимларнинг айтишларига қараганда, Камола касал бўлиб қолганмиш. Шунинг учун кеча чиқолмаган. Бугун тузук бўлиб қолгандир, чиқар...» У шу хаёлда турар экан, анчагина сигир тўпланиб қолганини сезмади ҳам. Унинг кўнгли, кўзи ҳамон ўша ёқда. У эса кўринмайди. Пода кетадиган маҳал ҳам бўлиб қолдики, ундан дарак бўлавермади. Одатда, Камолаларнинг «ола»сидан бошқа бировники бўлиб, ўз вақтида олиб чиқишмаса, кутиб ўтирмай подани ҳайдаб кетаверишган бўларди. Бугун жўнаш вақтидан анча вақт ўтиб кетди, у эса ҳали ҳам ниманингдир илинжида турар, Камолаларнинг дарвозасидан кўзини узмас эди. Бир маҳал дарвоза қия очилиб ёпилгандай бўлди. Юраги орзиқиб кетди. Кейин тагин дарвоза ланг очилиб, ичкаридан аввал ола сигир, кейин, кейин... бошқа биров чиқди. Бу ким бўлди экан? Ризвон келиноининг ўзи деса, боя кетмонини елкасига ташлаб, ишга кетганини кўрганди. Тўра беихтиёр ўша ёққа қараб юрди: қайси кўз билан кўрсинки, таниёлмай қолгани — Камола экан. Устида бежирим қилиб тикилган кўк гулли чит кўйлак. Бошяланг, сочини иккита қилиб ўриб орқасига ташлаб олибди. Нақ тақимини ўпай деб турибди. Унг ёноғидаги холи, тимқора қошлари, иболи қарашлари уни мутлақо ўзгартириб юборибди. «Во ажабо! Шу ўзимизнинг Камолами? Нега бунча ўзгариб кетибди?»

Дафъатан уларнинг кўзлари кўзларига тушиб қолди. Камола жилмайди. Тўра худди билмасдан чўғ ютиб юборгандай бутун аъзойи бадани жизиллаб кетди. Нима дейишини билмай, аста «ола»ни олдига солиб ҳайдаб кета бошлади.

Камола бир табассум ҳадя қилди. Бу табассумдан унинг кўнгли тоғдай кўтарилди. Айни пайтда бир дайди фикр зарбидан ғариб бир аҳволга тушиб қолди. «Бу кўйлақда у пода боқинга чиқмайди!»

У бу фикри ва хулосасидан чўчиб тушди, ўзининг бир ноёб нарсасидан айрилиб қолгандай ич-ичидан ўртаниб кетди...

Шу аҳволда қишлоқдан чиқиб келаётганида Соли оқсоқолга дуч келди, унинг гапи, илтимоси кўнглини бир баҳя кўтаргандай бўлса, бу таклиф Камоланинг та-

бассуми каби дилини яйратиб юборди. Тўра пода кетида қарама-қарши хаёлларга фарқ бўлиб аста келар экан, ўша хаёлларнинг тафти билан унинг юзи гоҳ чарақлаб кетар, гоҳ тундлашиб қолар эди. У бошидан кечаётган ҳисларга сира ҳам ақли бовар қилмасди. Кечагина оддий кўринган нарсалар бугун негадир бошқа бир фазилати, бошқача бир қирраси билан намоён бўлар ва бу кўринишлар унинг кўнглида қандайдир шоирона кайфият уйғотар эди. Унингча, бугунги тонг бошқа тонгларга мутлақо ўхшамас, кайфиятига бунчалик фаол таъсир кўрсатган эмас эди. Назарида кун ҳар куни чиқади, тушлик пайти бўлади ва кеч киради. Бундан бошқа унинг кўзга ташланадиган жиҳати йўқдай эди. Бугун ҳамма нарса сеҳрли, ҳамма нарсада ўзига хос маъно бор.

Тўра атрофига разм солди. Қуёш терак бўйи кўтарилган бўлса ҳам, ҳали тунги салқин ўзининг ҳарир этагини Қарқарали яйловларидан йиғиштириб олишга улгурмаган, гиёҳларнинг баргларидаги зумрад шудринглар ҳали-замон офтоб тингига бардош беролмай буғга айланиб кетишини сезгандай, кўзчаларини жавдира-тиб мунгли боқишар, гўё нажот тилагандай болдирларга суйкалиб, кўз ёшлари билан почани ҳўл қилишар эди. Чиннидек мусаффо осмонда яна бир гўзал тонг отганидан миннатдор сўфитўргаю сарғалтоқлар ўзларида йўқ шод; пир-пир учишиб қанот қоқишиб, вижир-вижир сайрашади. Йўл чеккасидаги сарғиш тортиб қолган бошоқларини, эрта-индин ўроқ тушай деб турган бошоқларини гўё саховатли қуёшга таъзим қилаётгандай... бўлиқ бошоқларини эгиб, бир текис чайқалиб турибди. Ундан тева-рак-атрофга кишини маст қилувчи муаттар ҳид таралади...

Қизиқ, Тўра бу жойдан деярли ҳар куни пода ҳайдаб ўтарди-ю, табиатнинг бу қадар дилбарлигини, шабнамнинг мунчоқ кўзга ўхшашлигини-ю, мунгли боқинини, осмоннинг чиннидек мусаффолигини-ю, сўфитўрғай ва сарғалтоқларнинг сеҳрли сайрашларини, сомоннинг кишини бу қадар маст қила оладиган ҳиди борлигини сезмаган-сезолмаган, билмаган-билолмаган эди. Нима бўлди ўзи унга? Нега у энди теваганидаги ҳодисаларни тиниқроқ кўрадиган, чуқурроқ ҳис қиладиган бўлиб қолди? Нега?

Бу савол уни ҳозиргина эмас, аввалги кундан, юлдуз санаган кундан бери— осмондаги юлдузларни чароғон кўрганидан, кўнглини қандайдир, ўзи ҳам англаб етма-

ган сеҳрли илиқ ҳис чулғаганидан, дилини мавҳум, аммо ҳузурбахш бир нур ёритганидан бери қийнайди. Лекин у бунга ҳануз жавоб тополгани йўқ. Бундан қутулишга ҳарчанд уринмасин, ҳаракат қилмасин бу унинг қўлидан келмас эди. Бирпас подага овунган бўлади-ю, тагин ўша кайфият, ўша ўйлар хаёлини банд қилади...

У дафъатан юмшоқ шўрхок ерда келаётганини сезиб, сергак тортди. Бундай қараса, ялангликдаги жингилзорга келиб қолибди. Бу жой ҳар куни тушланадиган ердан анча чет, иссиқнинг қутурадиган жойи. Мабодо сигирларга сўна дорийдиган бўлса, улар тумтарақай бўлишар, бирорта паналайдиган соя жой йўқ эди. Дарҳол сигирларни қайтариш, Белариққа— сувга яқинроқ жойда ўтлатиш керак. У бир чеккада кесак отиб ўз куйи, ўз оҳангида юрган Сергейга қараб қичқирди:

— Серёжа!

Сергей унинг товушини эшмади чоғи, қайрилиб ҳам қарамади. Чунки офтоб анча тиккага келиб қолган, ҳарорат заптига ола бошлаган, унча-мунча товушни шўрхок тупроғу ҳарорат ютиб юборар эди. Тўра бор кучи билан тагин қичқирди:

— Серёжа!

Сергей бу ёққа қараб бир оз ағрайиб турди-да, қўлини пешонасига соябон қилиб:

— Чево?— деди.

Тўра таёғини ҳавода ўйнатиб ишора қилди:

— Гонн суда!— у шундай деди-да, сигирларни бир чеккадан Белариқ томонга ҳайдашга тушди. Сергей оёқ-қўли чаққонгина бола эмасми, у ёқдан-бу ёққа сигирларни ҳайдай бошлади.

— Цо-оп! Ну, Цоп!

— Ҳей, «цоп»га бало борми? «Ҳайт» дегин, «чув» дегин...— деди Тўра унга кулиб.

Сергей унга ағрайиб бир оз қараб турди-да:

— Ну ладно,— деб сигирларни қистай бошлади,— Цо-оп! Ну...

— Секироқ!..

...Шаҳардан Қарқаралига келадиган катта арава йўлига яқинлашганда сигирларни ўз ҳолига қўйишди. Ҳарорат ўз кучини кўрсата бошлаган, иккаласи ҳам терлаб-пишиб кетган эди. Бу йўл ариққа анча яқин, мабодо сўна дориб қолса, тезда сувотга қараб ҳайдашади-ю, ариқ бўйидаги толлар тагида соялатишади. Ҳозирча бир оз ўтлагани маъқул.

Тўра жадал юриб поданинг олд томонига ўтди. Сигирлар тўхтаб ўтлай бошлади. Атроф жимжит. Сергей билан гаплашай деса тилини яхши билмайди. Иссиқ авжигга ола бошлаган, ҳалигина ўзлари келган томонда кумуш сароб каттакон денгиз мисол чайқалиб ўзига имлагандай бўлар эди. Йўл чеккасидаги янтоқлар худди занг босган симдай қовжираб ётар, чигирткалар орқа оёқларини силтаб сакрашар, саратоннинг тафтига бардош бера олмай, чириллашар эди. Бир сўфитўрғай осмонга чиқиб олиб, бир жойда қанот қоқар, бетўхтов вижирлаб сайрар эди. Ундан нарироқда қора калхат ўз санъатини намойиш қилаётгандай, қанот силкимай бир текис сузиб юрибди. Буларнинг ҳамма-ҳаммаси Тўранинг пазарида, хаёлида, кўз ўнгида. У таёғига суялиб турар, яна ўша шоирона кайфият уни чулғаб олган эди. Нимага эканини ўзи ҳам билмасди; негадир йнғлагиси келар, оҳ деса ичидан олов чиқиб кетадигандай бир аҳволда эди назарида. Бир маҳал куйлагиси, шеър айтгиси келиб қолди. Ўзинча шеър ҳам тўқиди:

Осмондаги бўзтўрғай,
Бўзламасанг на бўлғай...

Тўқиди-ю, ўзига ёқмади. Хаёлида бу қўшиқни қаердадир эшитгандай бўлди. Худди бировдан қолган ошни ичгандай, ўздан-ўзи нафратланиб кетди. Ўзининг ёлғизлигидан, кўнглининг вайронлигидан хўрлиги келди. Бунинг устига дадажонини соғингани қўшилди... Ичидан хўрсиниқ келди, кўзлари намланди... Яна Камоланинг қиёфаси кўз ўнгида гавдаланди...

Бир маҳал кимларнингдир гангир-гангур гапидан, кулгисидан ўзига келди. Бундай қараса, Камолаларнинг ола сигирини қучиб, унинг бўйинини қашиб турибди. Худди айб иш қилиб қўйгандай қизариб кетди. Секин бошини кўтариб йўл четида тўхтаб турган бричка аравани, унда ўтирган беш-олти кишини, кимларнингдир кулишиб аравадан тушиб келаётганини кўрди.

Аравадагилар ҳарбийга чақирилганлар эди. Подани кўриб тўхташибди. Ғиёс ака аравадан сакраб тушиб, Сергейнинг олдига аста кела бошлади. Орқадан Бойғози қичқирди:

— Мужиганский оға, бир ўрисшалаб жиберинг ўғон.

Аравада қаттиқ кулги кўтарилди. У:

— Ҳазилнинг бор бўлсин,— деди-да, Сергейдан сўради.— Тўра қани?

— Во-он...

Ғиёс аканинг кетидан Розик, Бойғози чўлоқ, Абдусамат тракторчилар ҳам келишар эди. Тўра ҳам буларга қараб юрди. Ғиёс акани кўриши билан боядан бери ўзи тўлиб турган эмасми, унинг кўксига бошнинг қўйиб товушини чиқармай ўксиб йиғлаб юборди. Ғиёс ака шошиб қолди.

— Ҳой, боласи бор бўлгур, қўй, қўй, йиғлама. Дарров олиб кетаётгани йўқ-ку. Аввал камасия қилар экан...— деди кўзлари баттар қизариб.— Буни қара, боласи тушмагур, бағир босиб қолган экан-да...

Тўра Ғиёс акадан зўрға ажралди. Бу аҳволни кўриб, атрофда турганлар ҳам хомуш тортиб қолишди. Ғиёс ака белидаги чорсисини ечиб кўз ёшларини артди, раҳмдил товушда гап қотди:

— Ҳозирдан бошлаб сувотга ҳайдайвернинглар, ҳа, кун ҳам қизиб кетди, тағин ким билади, бир гап бўлиб қолса эпполмай қоласанлар...

Бу гапдан ҳалигина хомуш тортиб, кўзи намланиб турган Розик пиқ этиб кулиб, тескари ўгирилди. Бошқаларнинг ҳам юзига табассум югурди. Бойғозига гап топилди:

— Бу Мужиганский оғам армияга борганда-да, пода боқса керак,— деди кулиб.— Ул жақтаги сийирлер сизнинг «Ҳайт! Чу»нингизни тусунмейди. Мана Сергейдан «Цоп!» деювди ўйренип олинг...

— Чўп, дегани нимаси, бор бўлгур?

— Шўп эмас, цоп...— деди кулиб Бойғози чўлоқ.— Сўлайма, Серёжа?

Сергей кулиб ерга қаради.

— Бўпти, жўнадик. Кун қизиб кетди...

Улар Тўра билан хайрлашиб, аравага ўтиришди. Тўра билан Сергей арава кўздан ғойиб бўлгунча қараб туришди-да, кетларига қайтишди...

Зулайҳо холанинг сигири бирдан чўзиб «Мў-ў!» деди-да, безовта бўлиб, чопганича ўзини сигирлар орасига урди. Тўранинг бошига бир фикр яшиндай урилди: «Бошланди! Сўна!» Подага безовталиқ инди, бошқа сигирлар ҳам қимирлаб қолишди. Яхшиям ариқ бўйига яқин жойга олиб келишган экан. Тўра дарров сигирларни сувотга қараб қистай бошлади.

— Чў, чў! Ҳайт... Серёжа, давай!..

Сергей нима бўлаётганига тушунмай, бир чеккада ҳайиқиброқ, ҳайт десанг қочиб қолгудай бир аҳволда турар эди. Тўранинг ҳаракатини кўрганидан сўнг шунга тақлид қилиброқ, аммо кўрқа-писа, сигирлардан узоқроқда чопиб юриб қичқира бошлади:

— Ну-у! Хайт... Цо-оп!

Шу заҳоти бир сигир думини хода қилиб, бўкирганича сувотга қараб чангитиб чопиб кетди. Кетидан бошқа сигирлар ҳам эргашгандай бўлди. Улар ариқ бўйига бир зумда етиб келишди.

Сигирлар аллақачон етиб келишиб, сувга ўзларини уришган, огизлари кўпириб, бир-бирларига гал беришмай бўкиришар, бир жойда жим туришолмай думлари билан устларини қўришар, думларидан сачраган сув ариқ рошларига худди ёмғирдек сепилар эди. Тўра билан Сергей ариқ бўйида қаққайиб турибди. Гўё сигирлар ариқдан чиқиб қочиб қоладигандай. Сигирларнинг думидан сачраган сув уларнинг устларини шалаббо қилиб юборган, юз-кўзларидаги чанг сув билан қориниб лой бўлиб кетган эди.

— Ҳорманглар-ов...

Тўра билан Сергей товуни чиққан томонга ялт этиб қарашди. Қўшни қишлоқ подачиси Илёс бобо эшак устида кулиб турарди. Тўра юзларини енгил билан артиб, унга томон юрди.

— Ассалому алайкум...

— Ваалайкум ассалом— деб Илёс бобо ҳам эшакдан туша бошлади.— Нима, сўна тегдимиз? Гиёс қасқда?

— Гиёс акамни аскарликка чақиришипти.

Илёс бобо унинг гапларига ишонинқирамай бир оз тикилиб турди-да:

— Ҳа,— деди чўзиб. Сўнг эшагининг устидан хуржунини олиб, ариқ бўйидаги юмшоқ ажриқ устига авайлабгина қўйди-да, қамчисига таяниб ўтирди.— Шундай дегин. Анави сариқ бола қай бола?

— Серёжа...

Илёс бобо кафтини пешонасига соябон қилиб тикилди.

— Серёжа дедингми? Урисми?

Тўра бош ирғади. Бобо ҳайрон бўлди. Тўра унга изоҳ берди:

— Кўчиб келганлардан.

— Э-э, шундоқ демайсанми? Қалай, чаққонгина эканми?

— Тузук.

— Ҳа, дуруст, дуруст,— деди Илёс бобо дастрўмоли билан пешонасини, бўйинларини артиб.— Бунни қара-я, аскарликка чақирди, дегин. Бир кўргим, гаплашгим бор эди-да. Подани болаларга ташлаб келувдим. Ҳай, тушлик қилдингларми?

— Йўқ, ҳозир келдик ўзи,— деди Тўра.

Ростини айтганда уларнинг тушлик қиладиган ҳеч вақолари йўқ эди. Ғиёс ака эди эшак устига у-бу ортиб, буларни тушлик қилдириб юрадиган. У йўқ бўлгандан кейин унинг эшаги ҳам йўқ-да. Тўра подада битта эшак бўлиши кераклигини, у-бу нарсаларни унинг устига юклаб, баъзан эса, оёққа дам бериш ҳам лозимлигини бугун ҳис қилди.

Илёс бобо Тўранинг бўшроқ жавоб қилганидан ҳали бу шўрликларнинг тушлик овқатлари ҳам бўлмаса керак, деган ўйда ёнига ўгирилиб, хуржунини олдиға тортди. Хуржундан меш олиб оғзини еча бошлади:

— Мен сенларни бугун бир меҳмон қилай. Чақир, ўрис ўртоғингни.

Тўра ариқ бўйида, шундоқ иссиқ кунда гуппи чопону қулоқчинни бостириб кийиб олган чолга қараб ҳайрон бўлиб турган Сергейнинг олдиға борди.

— Давай,— деб юзини уқалаб, сувга ишора қилди. Кейин ўзи ариқ бўйинга чўққайиб юз-қўлини юва бошлади. Бунни кўриб Сергей ҳам энгашиди.

Улар артиниб, Илёс бобонинг олдиға олдинма-кейин келишганида, иккита заранга тўлдириб овқат қўйилган, у айрон бўлиб айронга, гўжа бўлиб гўжага ўхшамасди.

— Қани, олинглар, азаматлар,— деди Илёс бобо уларга. Сергей иккиланиб турарди. Бобо унга ҳазил аралаш кулиб гап қотди:— Чаво? Менинг уст-бошимни кўриб ҳайрон бўлиб турибсанми? Сенинг мана бу юпқа кўйлагингдан кун ўтиб кетади. Меникидан ўтмайди. Бир терлаганимдан сўнг муздаккина бўлиб юраман. Понил? Қани, кушайт!

Сергей илжайиб, ажриқ устига чўкди. Тўра зарангни қўлига олиб бир хўплаган эди, қараса бу ошда айрон ҳам, туюлган бугдой гўжа ҳам, кесилган увра ош ҳам бор. У ҳайрон бўлиб бободан сўради:

— Бобо, бу қанақа овқат ўзи?

— Нима, ёмонми?

— Йўқ, жуда ширин...

— Ошолол¹-да,— деди бобо илжайиб.— Кўпчиликнинг овқати мана шунақа ширин бўлади. Нима, сенлар ошолол йиғмайсанларми?

Тўра овқатни иштаҳа билан ичар экан, кўнглига келган бир фикрдан дили ёришиб кетди. Шу фикр овқат ичиб бўлганларида ҳам, Илёс бобони эшагига миндириб жўнатганларида ҳам, бир оз ҳордиқ чиқариб, пешинда подани қишлоққа қараб ҳайдаб кетаётганларида ҳам уни тарк этмади. У шу фикр билан қишлоққа хурсанд кириб келди...

Саккизинчи боб

Ёрдамчиси янги бўлгани учун ишонмадими ё хаёлига келган фикрни тезроқ раисга етказмоқчи бўлдими, Тўра бугун подани қишлоққа ҳар кунгисидан анча эртароқ ҳайдаб кириб келди. Эртароқ келишга келди-ю, баъзи сизирларни эгалари олиб кетиб, беш-олтитаси кўчада қолди. Чунки буларнинг эгалари ҳали даладан қайтишмаган эди. Тўра уларни битта-битталаб ҳовлиларга олиб кириб, молхоналарига боғлади. Шундан кейин тинчиб, Сергей билан тўғри уйларига келди, унга бир косада қатиқ ичирди, битта тунука товоққа тўлдириб қатиқ қўйиб қўлига берди. Сергей оғзи қулоғида, тунука товоқдаги қатиқни авайлаб кўтарганича уйига кетди.

Одатда қишлоқ идорасига одамлар бирор муҳим иш бўлиб қолгандагина тўпланишарди. Шунда ҳам колхозчилар даладан қайтишгач, кеч хуфтонда. Тўра қандай қилиб кунни кеч қилишни билмасди: сизирга хашак солди, қудуқ қовға²си майишиб қолган экан, тузатди... Бостирма тагидаги охурнинг бир-икки кесаги кўчган экан, ярим кетмонгина лой қориб кесакларни жойига қўйди, сувади. Ҳовлиларини кўздан кечирди. Уч пахсали деворларининг тепа томони нураб қолибди. «Бир қўл текканда лўмбоз қўйишим керак экан...»

Тўрада, айниқса кейинги кунларда, ажойиб ўзгаришлар содир бўла бошлади. Катталардек фикр юритадиган, фойдали ишга уринадиган, ўйлаброқ гапирадиган бўлиб қолди. У кечагина ёш болаларга қўшилишиб, кўчада «оқ теракми, кўк терак» ўйнаб юрган эди. Ҳозир ҳам кечқурунлари ўша ўйин хумор қилар эди-ю, аммо

¹ Оши ҳалол. Подачилар мол қўшган хонадонлардан йиғиладиган овқат.

² Қудуқдан сув олинадиган махсус пақир.

негадир истиҳола қилар, гўё ўйнаса одамлар ундан куладигандай туюларди назарида.

У ҳовлида майда-чуйда ишлар билан ивирсиб юрганида Салима хола ишдан қайтиб келди. Тўра шундагина қош қорайиб қолганини сизди. Ойиси келиши билан уйга чироқ ёқиб, овқатга уннай бошлаганида, Тўра идорага қараб йўл олди.

Хайрият, идоранинг чироғи ёқилипти. Демак, кимдир бор. «Раиснинг ўзи бўлса керак. Ҳали Бойғози чўлоқнинг қайтиб келадиган вақти бўлгани йўқ». У аста бориб деразадан мўралади. Раиснинг хонасида уч-тўрт одам гаплашиб ўтирар эди. У ўтирганлар орасида фақат битта кишини танимади. Бошқалари — раис бобо, Соли оқсоқол, Абдихолиқ бригадир, бошланғич комсомол ячейкасининг секретари Тожиҳон опа... «Идорага йиғилишганидан бирор муҳим масала ҳал қилинаётган бўлса ажаб эмас. Қирсаммикан ё... Соли оқсоқол ҳам шу ерда экан. Эрталабки гапни айтдимикан? Айтмаган бўлса кирсам эсига тушар. Қирганим яхши!..»

Тўра аста ичкарига мўралади. Раис бува кўзи тушиб қолиб қичқирди:

— Абдитўра?

Тўра бегона одамдан ийманиброқ ичкарига қадам қўйди.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом. Ке, ўтир. Қалай, шеригинг тузукми? Бир иш чиқадиганми?

Тўра ийманиброқ жавоб қилди:

— Ёмон эмас.

— Уртоқ полномочин,— дея мурожаат қилди раис ўгирилиб.— Бу бола колхозмизнинг аъло комсомолларидан. Подачи. Манави Соли оқсоқол хирмонга берасан, деб икки оёғимни бир этикка тикиб, тикилинч қиляпти... «Соли оқсоқол айтибди».

Бошида энсаси баланд оқ каламинка кепка, устида ёқаси гулдор оқ украинча кўйлак, белини учи попукли чизимча билан боғлаб олган, галифе шиму жигарранг брезент этик кийган нотаниш киши «яхши» деб илжайди. Илжайганида аслида узунчоқ юзи яна ҳам чўзилгандай, қўнғиздайгина қора мўйлови бурнининг тагига сурилгандай бўлди.

Ҳар йили пахта терими, бугдой ўрими маҳалида баъзи вакиллар келиб мавсум тамом бўлгунча колхозда юрар, баъзан колхоз раҳбарларининг жонига тегиб кетар эди. Райондан чиққандан кейин ҳамма нарсани би-

ламан, деб ўйласа керак-да. Бободехқонларга деҳқончилик ҳақида ақл ўргатмоқчи бўлар, шу билан асил деҳқонларнинг гашига тегар эди. Баъзилари қишлоқда масхара бўлишар, ҳатто эсдалик учун бирор лақаб ҳам орттириб кетар эди. «Бу ҳам ўшанақаларнинг биридир-да», деган гап Тўранинг кўнглидан лип этиб ўтди. «Ҳали бошини ярим эгиб, «яхши» деганига қараганда, арпа ўроғи муносабати билан келган вакил бўлса ажаб эмас. Хирмонга ўтсам «яхши» бўлса, албатта ўша масалада келади-да. Бу ҳам ўзининг иши кўнгилдагидек битишни, район олдида юзи ёруғ бўлишини истайди-да!»

Раис бобо истехзоли илжайди.

— Яхшилигига яхшику-я,— деди жиддий.— Мамлакат учун ҳозир галла зарур. Аммо ўша галлани амалтақал қилиб етказиб берадиган одамлар ҳам биз учун зарур-да. Улар ҳам ўша моли билан, сут-қатиғи билан яшаб келяпти. Моли боқувсиз қолса, бу ҳам ёмон-да,— раис бу гапларни Соли оқсоқолга жавоб тариқасида айтарди-ку, аммо қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит, қабилида вакилга шама қиларди.— Урис болалардан тортиш керак, дейсан. Тўгри... Аммо уларни ўргатиш керак. Иккинчидан, улар орасида чиқа солиб мол боқиб кета оладигани йўқ. Сен от устида юриб билмайсан, чоғи. Уларнинг қандай яшаётганини билмоқчи бўлсанг, уйига кир. Мен кеча ҳов четдаги бир украиннинг уйига кирдим. Бечоралар етиб келгунча озиб-тўзиб бўпти. Қозонида нимадир қайнаётган экан. Бундай энгашиб қарасам, қайнаётган нарса нима дегин, шу ўзимизнинг ҳалиги шўра бор-ку, ўшанинг барги. Ичида бир-иккита қизил қалампир айланиб юрибди. Кўм-кўк сув. Бунинг оти шўрва. Бир кекса кампири бор экан, юзлари салқиб қолибди. Қўрқиб кетдим. Қайтиб келиб, уйимдан икки килоча жўхори бериб юбордим... Бундайлардан нима кору нима хайр?

Ўтирганлар чурқ этмай қолди. Раис узун тин олиб, жимликни бузди:

— Тагин қийналсак ўн беш-йигирма кун қийналамиз. Бу ёғи буғдой ўроққа илиниб кетсак...

Бу гапларни эшитиб Тўранинг кайфи учиб кетди. Назарида ҳалиги юзлари салқиб қолган украин кампир ўлиб қолгандек, шоша-пиша томдан тараша тушгандай қилиб:

— Менинг бир таклифим бор,— деди. Нимадир гапирмоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаб турган раис бобо Тўра-

га тикилди. Утирганлар ҳам ҳайрон; индамас бу бола журъатни қайдан олганига ҳамма ҳайрон эди. Тўра томоғини қириб олиб, гапини давом эттирди:— Ошолол йиғсак-да, кейин уни кўчиб келган оилаларга бўлишиб берсак...

Раис бобонинг назарида ҳозир кесакдан ўт чиққандай бўлди. Кўзларига ишонмагандай Тўрага тикилиб қолди. Бу таклиф комсомол аъзосидан чиққанидан го-ят мамнун бўлган Тожихоннинг юзида табассум ўйнаб кетди.

— Отаишга раҳмат, ўғлим,— деди раис беҳад хурсанд бўлиб. Кейин Соли оқсоқолга тегишди:— Сен ма-на шундай тадбиркор болани хирмонга оламан, дейсан-а...

Тўра ўз таклифининг юрагидаги орзусига кўндаланг бўлганини сезиб қолиб, қаеридир жиз этиб кетди, аммо сир бой бермади.

— Жуда яхши таклиф,— деди раис вакилга қараб.— Ошолол ота-боболаримиздан қолиб келаётган удум... Ҳозир бизни хижолатдан қутқарадиган удум... Жуда соз, ўғлим, жуда соз. Эртагаёқ бошлайсизлар. Нима дейсизлар?

— Жуда маъқул гап.

— Маъқул бўлганда қандай,— деди Соли оқсоқол ҳам гул-гул яшнаб.— Илгари подачилар қўлига сув қовоқ, елкасига халта осиб олиб уйма-уй: «Ошолол!»— деб юрарди. Биров қурут, биров ош, яна биров битта нон дегандек... топганини олиб чиқаверарди. Нонни халтага, овқатини идишга қуйиб олишарди. Эртага бошлайдиган бўлсаларнинг битта пақир, битта каттароқ халта олиб олинглар...

Тўра ич-ичидан хижолат бўлиб кетди. Таклифни қилишдан аввал тузукроқ ўйлаб кўрмаган экан. Буни қаранг: энди бир қўлига пақир, елкасига халта осиб, эшик-ма-эшик: «Ошолол!»— деб қичқирадими? Гадойга ўхшаб-а? Кўрганлар нима дейди? Қамола нима хаёлга бўради? Ул-а! Келиб-келиб топган гапинг шу бўлдими, демайдими? Бу ёғи қизиқ бўлди-ку!

Тўра шу алпозда ичидаги гапини ташинга чиқаролмай ўтирар, ўтирганлар бири олиб, бири қўяр, Тўранинг отасига тортганлигини мақташар, ҳалиги ўйлар билан унинг зил кетаётганини сезишмас эди.

Улар шу алпозда ўтирганларида эшикдан қамчисини буклаб ушлаб олган Бойгози чўлоқ кириб келди. У ҳамма билан бир-бир сўрашди-ю, қўнғиз мўйловли вакилни

танимади шекилли, сипогина қилиб: «Саломатсизба?» деб қўяқолди. Сўнг қўлтиғига қистириб олган бир даста газетани стол устига ташлади. Газета орасида туморча қилиб букланган тўрт-бешта хат ҳам бор эди. Тўра аввало, хатларнинг орасида бир букланиб елимланган хат борми, деб қаради. Хайрият, кўринмади. Чунки қишлоққа келган қорахатлар шундай бир вараққа ёзилиб, икки букланиб ёпиштирилган бўларди. Бошқалар ҳам, стол устига олиб келиб ташланган газета ва хатларга қўл чўзса кўйдирадигандай, унга бир-бир қарашди-ю, индамай ўтираверишди.

— Қани, сўйла,— деди раис Бойғози чўлоққа тикилиб.

— Нени сўйлейин, оқсоқол?— деди Бойғози чўлоқ вакилга бир қараб олиб.

— Нимани бўларди? Олиб борган одамларнинг нима бўлди?

— Одам кўп. Қамасияга кирелмади. Эртега киреди,— деди у сал нафасини ростлаб.— Шиқитга шингармаётир. Потирлатиб олиб жатир...

Раис «ҳим» деди-ю, бир оз сукут қилди.

— Бизга ажратилган одамлар нима бўлди?

— Олиб келдим, оқсоқол. Уш уй екен. Барлиғи ўн жон. Бўлинган жайларга ўрнадастирдим,— деди Бойғози раисга ҳисоб бериб. Раис индамади, лекин унга маъноли тикилиб ўтираверди. Унинг нима маънода тикилганини Бойғози тушунди.— Ушеви қартаң. Басқалари жастер. «Абиржиген, қийналган»... ўрнеша сўйлейди...

«Абиржиган қийналган». Ҳа, бундай пайтда, албатта, танасидан куч ёғилиб турган, кела солиб ишга тушиб кетадиган одамлар келмас эди. Урушнинг барча кулфатню жабру жафосини чеккан, уй-жойидан маҳрум бўлган, мажруҳ аҳволда қолганлар, аксари қари-қартаңлар, ишга яроқсиз ёш болалар келишарди. Албатта, бундай пайтда ишга яроқлими ё йўқми, деб танлаб ўтириш — ўтакетган аблаҳлик бўлур эди. Начораки, ҳозирги долзарб кунларда сал-пал колхознинг оғирини енгил қиладиган одамлар келса ёмон бўлмасди, деган бир фикр раиснинг, нафақат раиснинг, бошқаларнинг ҳам кўнглида йўқ эмасди. Бу, албатта, чорасизликдан.

— Мана шунақа,— деди раис вакилга қараб. У ҳозирги хаёлидан ўтган ҳамма гапни мана шу бир оғиз сўзга жойлаб айтган эди.— Хўш, шундай қилиб, арпа ўроққа қачон тушамиз? Бояги гап-гапми, Соли оқсоқол, эртаданми?

— Менга қолса бир-икки кунлиги бор...

— Кунгай томонларида ўроқни бошлайверсак ёмон бўлмасди,— деди вакил муддаога ўтиб.— Район тиқилинч қияпти...

— Битта молотилка дедингизми? Шунини иккита қилишнинг иложи бўлганида... Уч-тўрт жойга хирмон қилиб... шу билан анча ишимиз юришарди.

— Фақат бешта колхоздагина бор. Бошқаларда бу ҳам йўқ, оқсоқол. Сизга, ишчи кучингизнинг камлигини ҳисобга олиб, тагин битта комбайн ҳам беришди,— деди вакил ҳатто районда ҳам аҳвол таглигини билдириб

— Йўқ бўлса начора. Ота-боболаримиздан қолган увал¹ни айлантираверамиз-да,— деди раис. Бошқа гап қолмагач, ўтирганларга буйруқомуз гапира кетди.— Бўлмаса гап бундай. Тагин икки кундан сўнг ўроқни бошлаймиз. Тожихон, қизим, сен ўзинга ўхшаган комсомол қизлардан, ишга яроқли аёллардан танилаб, ўроққа чиқишларини тайинлаб қўй. Ўроқларни тайёрлашсин. Эртадан бошлаб Маҳкамбой темирчи уларнинг ўроқларини чархлаш, тоблаш билан машгул бўлади. Гап шу. Сенга рухсат, қизим.

— Хўп бўлади...

Тожихон секин ўрнидан туриб, хайрлашиб чиқиб кетди.

У ёқ-бу ёқдан бир оз гаплашиб ўтиргач, гап фронт аҳволи ҳақида борди. Тўра, бундай, гапнинг мазмунига қулоқ солса, Москва остонасида қўшинларимиз немисларнинг адабини бериб, қарши ҳужумга ўтишибди, бир-иккита катта шаҳарларимизни қайтариб олишибди. Энди немис-фашистларининг додини бериш учун жанг қилаётган йигитларимизга уст-бош, овқат ва руҳан озиқ бўларлик катта-катта ишлар қилмоқ керак экан. Шу пайтда гўё Тўра беиш фронт учун ҳеч нарса қилмаётгандек, пода кетида ўйнаб юргандек бўлиб, аянчли бир аҳволда ўтирарди. «Ҳамма фронт учун бирор фойдали иш қилса-ю, мен бўлсам... Энди эртага елкамга халта осиб, қўлимга пақир кўтариб, худди гадойлардек, ошолол сўрайман, уйма-уй, ҳовлима-ҳовли юриб... Бирор каттароқ иш қилсам бўлмайдимми?»

Тўра шу хаёллар билан банд бўлиб ўтирганда одамлар ўришларидан туришди. Бойғози бир-иккита газета олиб раисга берди.

¹ Хирмон устида от билан тортиладиган, шох-шаббадан қилинган мола

— Қимлардан хат келибди?— сўради раис.

— Урмондан, кейин...— Бойғози хатларни қўлига олиб кўра бошлади.— Салимжондан... Ҳой Тўра, тўхта, Камолнинг отасиданда хат бор, олиб шигиб бер...

Тўранинг қаеридир жиз этиб, орқасига қайрилди. Бойғози чўлоқ унга туморча қилиб букланиб, уч бурчак муҳр босилган, адреси йирик-йирик қилиб ёзилган хатни узатди.

Раис бобо вакилни бошлаб чиқар экан, орқасига қайрилди.

— Ҳа, айтгандек, Бойғози,— деди у бир муҳим гап айтаётгандек.— Ану Дворжек чол эрталаб бир нима деди. Тушунмадим. Кечқурун келарсан, девдим, келмади. Шундан бир хабар олгин. Нима гапи бор экан?

— Хўп, оқсоқол, мана бу казеттерди тарқатип, қабар оламин.

Идоранинг чироғи ўчди. Ҳамма уй-уйига тарқалди. Тўра қўлидаги хатни авайлаб ушлаб келарди: «Ҳозир ўзим олиб кириб берсаммикан ё ойнимдан бериб чиқарсаммикан? Бемаҳалда кирганим қандоқ бўларкан? Ойнимдан бериб чиқарганим маъқул».

Тўққизинчи боб

Камола Раҳбар опаникига кириб келганида кун хуфтон бўлган, ҳамма даладан қайтиб, бирор обиевфон қилиш тараддудида ўчоққа ўт ёқаётган маҳал эди. Раҳбар опанинг ишлари, айниқса, шу кунларда кўпайиб кетган: пастки синфлар аллақачон таътилга чиққан, олтинчи ва еттинчи синфлар имтиҳон топшираётган пайт. Бирор ҳафтадан сўнг улар ҳам бўшаб қолади. Ҳозирги, уруш кетаётган пайтда пионер лагери деган гап колхоз шароитида ҳеч ҳам мумкин эмас. Шундай экан, Раҳбар опа болаларнинг ёзги дам олиши ва уларнинг бебошвоқ юрмай, колхознинг бирор ишига фойдаси тегishi ҳақида қайгуради. Ахир у шу мактабнинг директори-да! Нафақат ҳозир ўқиётган ўқувчилар, у ҳатто яқиндагина мактабни битириб кетган Тўра билан Камолага ўхшаб шаҳарга бориб ўқиёлмай, шу ерда бирор иш билан машгул бўлиб юрганлар ҳақида ҳам қайгуради. Қайси кунги Зулайҳо хола кўтарган можарони эшитиб, Ризвон келиншайдан кам қайгургани йўқ. Ҳар ҳолда Камола уяти кучли қиз экан. Шу гапдан сўнг подага чиқмай қўя қолди. Раҳбар опа Камола билан бир учрашмоқчи бўлиб юрган, лекин

атайлаб келиб учрашсам, албатта, ўша гап учун келган, деб ўйлашини андиша қилар, шу сабабли у бирор тасодифни кутиб юрар эди. Бугун эрталаб шу тасодиф юз берди. У Камола билан учрашиб самимий гаплашди, пода кетида юриш унга ярашмаслигини, ўзига муносиб бирор иш топишини, агар рози бўлса уни мактабга ишга олиши мумкинлигини айтган эди.

Ишга ўрганиб қолган эмасми, кун бўйи уйда ўтираверса ҳам бўлмас экан. Камола уй ишларини кўпи билан бир соат ичида қилиб бўлди, дадасига хат ёзди... Ҳовлига чиқди, уйга кирди. Гаплашадиган ҳеч ким бўлмаганидан зерикди. У пода кетидан юриб сезмас экан; кундуз кунлари қишлоқ худди ўғри уриб кетган уйдай ҳувиллаб қоларкан. Ҳадеб ўй сураверсанг ҳам бўлмайди, жинни бўлиб қолишинг ҳеч гап эмас. Хуллас у бир амаллаб кунни ўтказди-ю, кечқурун ойини келиши билан шоша-пиша Раҳбар опанинг таклифини айтди.

— Ойинг билан маслаҳатлашиб кўр, дедими?— деди Ризвон келиноий супада оёғини осилтириб, ечинмай ўтираркан.— Нимасини ўйлашасан, қизим, майли, деявермайсанми?

— Олдингиздан ўтай дедим-да. Опамлар шундай дедилар,— деди Камола ойинининг муомаласидан хурсанд бўлиб.— Агар хўп десангиз розилигингизни опага бориб айтиб келаман. Ўзлари хабар қилгин, дегандилар.

— Бориб келақол, қизим. Ҳа, айтгандек, нима иш қилар экансизлар, шунини ҳам билиб кел.

Раҳбар опа уни очиқ чирой билан қарши олди. Ҳовлида, дераза ёнидаги сўрида ўтириб у ёқ-бу ёқдан гаплашди. Ичкаридан сўрига тушаётган чироқнинг сўниқ нурида Камоланинг бир оз тўлишиб қолган гавдаси, шамол ялаган юзи қизариб-бўртиб лов-лов ёниб турар, Раҳбар опа ундан кўзларини олмай тикилиб ўтирар экан, шайтоний бир фикр кўнглига келди, уни синамоқчи бўлди. У эҳтиётлик билан сўради.

— Балки, подага чиқарсан?

— Йўқ,— деди Камола уни фикридан айниб қолди ҳисоблаб.

— Нега?— деди у бир оз жилмайиб.— Балки сени Тўра хафа қилгандир?

Камола опанинг юзига ялт этиб тикилди-ю, жилмайиб турганини кўриб, ерга қаради, индамади. Опанинг ичини ҳавасга ўхшашроқ бир ҳис қитиқлагандай бўлди. Энди гапини кавлаш—қизининг нафсониятига тегиб қў-

Йиш эканини фаҳмлаб, гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Бўпти, келишдик,— деди у меҳр билан елкасига қўлини ташлаб.— Эртага мактабга кел. Бешинчи синфни бошқага бердик, олтинчи синфга вожатийлик қиласан.

Камола ўрнидан турди.

— Мен борай бўлмаса, опа?

— Бўпти, эртагача.

Камола Раҳбар опанинг уйидан анча енгил тортиб чиқди. Ҳали болалар чиқиб ўйнайдиган маҳал бўлмаганидан кўча бўм-бўш, қоронғи эди. Ёлғиз ўзи кўча ўртасида хаёл билан келар экан, кимдир биров орқасидан мой тупроқни поп-поп босиб келаётганини эшитди. Ким экан у?

— Камол?!

Бу таниш овозни эшитиб Камоланинг аъзойи бада-нига титроқ кирди...

Тўра идорадан чиқиб уйларига кириб келганида онаси майда-чуйда ишларини қилиб бўлиб, ўғлини кутиб ўтирган эди. Салима хола уни ранжиброқ қарши олди.

— Қаёқларда юрибсан, ўғлим. Овқатингни иситиб берайми?

Куни билан бир фойдали фикр кетида юриб, қорни очганини ҳам сезмаган Тўра, онасининг гапини эшит-гач, бўшашибгина супа четига ёнбошлади.

— Опкелинг...

У жуда чарчаган эди. Иложи бўлса овқатни ҳам ич-масдан ётиб қўя қолса! Салима хола оғзи беркитилган тунука товоқни супа ёнига олиб келди-да, примусга ел бера бошлади.

— Камолнинг дадасидан хат келди,— деди Тўра чўнтагидан туморча шаклидаги уч бурчак хатни олиб кўрсатиб. У шундай оҳангда айтдики, унда Камоланинг дадасидан хат келгани учун севиш ҳам, ўзининг дадасидан келмагани учун ўкинч ҳам бор эди.— Мана.

— Қалай, тинчликмикан? Ўқидингни?— деди она-си шошиб-пишиб примусга ўт қўяр экан. Салима хола-нинг ҳаяжонланганича ҳам бор: Тўранинг дадаси ёзган хатдан Камола дадасининг соғ-омонлигини, Камола-нинг дадаси ёзган хатдан Тўра дадасининг тинчлигини билиб олса бўларди.

— Ўқиганим йўқ.

— Қани, ўқи-чи?

— Бировнинг хатини ўқиш яхши эмас, ойн.

— Вой-бў-ў, жудаям културний бўлиб кетяпсанлар-да,— деди Салима хола ўғлидан ранжиб.— Ўқимасанг ўқима. Ҳозир олиб чиқиб, Камолага ўқитаман. Овқатингни иситиб берай... Устингдаги жандаларингни ечасанг-чи, ҳечқурса...

Тўра онасининг гапига мийнгида кулиб, уйга кириб кетди. У устидаги фуфайкасини ечаётиб, бурчакда турган чиройли, чет гулдор сирланган оқ тоғорачага кўзи тушиб қолди. Тўранинг кўзи уйларидаги буюмларга шунчалик ўрганиб қолган эдики, бирорта ортиқча нарса ёки бегона буюм дарров кўзига кўрина қоларди. У ечиниб бўлиб, бурчакдаги тоғорачани қўлга олиб томоша қила бошлади. Жуда бежирим, дид билан ишланган эди. Гуллари ҳам хаёлни ўғирлайдиган даражада чиройли. Тўра уни қаерда кўрган эди? Тоғорачани илгари бир жойда кўргандай бўлаверди. Бирданига эсига кўрган жойи лоп этиб тушди-ю, сесканиб кетди. Ахир у бу тоғорачани пай Дворжекнинг уйида кўрган эди-ку? Унга Бойгози чўлоқнинг ҳам ҳаваси келувди. Бирдан унинг қулоғи остида раиснинг гаплари жаранглаб кетди: «Мендан сенларга насиҳат шу: булинган элдан буюм олманглар, ўзларинг ҳам булинасанлар!»

Тўра тоғорачани кўтарганича, ҳовлига чиқди.

— Ойн, мана бу тоғорачани қаёқдан олдингиз?

Салима хола бу маҳалда супага дастурхон ёзиб иситилган овқатни олиб келаётган эди.

— Нима эди?

— Сўраяпман-да.

— Ану кўчиб келганлардан. Бир чиройликкина, дўмбоқ қиз кўтариб кириб қолди. Қарасам, сотаман, деганга ўхшади. Бир килоча жўхори олиб чиқувдим, олдию тоғорачасини ташлаб кетди...

— Нега олдингиз, ойн?

Тўранинг кўз ўнгига қайси кун борганларидаги ҳолат кўриниб кетди: кампирнинг пишжиги тиқилиб, тор юбкасини тортқилаб, бўлиққина оппоқ сонларини бекитишга ҳаракат қилаётган қош-кўзи тимқора, дўмбоққина қиз ҳуркак назар билан қараб турар, жуда аянчли, бечора ҳол бир аҳволда эди.

— Нима қипти? Текин олибманми? Ўзи олиб келиб тургандан кейин...

Тўра ойнсининг гапидан ёниб кетай деди ва раиснинг ўша кунги гапини дона-дона қилиб такрорлади. Салима хола, умуман, бошқа аёллар каби буюмга қандай

ўч бўлса, эски удумларга ҳам шунчалик ишонар, рию қилар эди. Рансинг гапини ичида такрорлади. «Булинган уйдан буюм олма...» Дарров унинг кўз олдига узоқ элларда жон олиб-жон бераётган эри кўришиб кетди. Супа четидаги Камоланинг дадасидан келган ҳалиги туморча шаклидаги хатга шубҳа билан бир қараб қўйди. «Тинч-омон бўлсин-да, ишқилиб!» Улғайиб қолган ўгли кўз олдига унинг бу ишидан хафа бўлиб турибди. У бўлса суриштирмай бошқа юртлардан озиб-тўзиб келган, оч ва ночор бир бечоранинг нарсасини арзонгаровга олиб қолиб ўтирибди.

У шуларни ўйлар экан, гўё эрига бир кор-ҳол бўлиб, азамат ўғилгинасидан ажралиб қоладигандай қўрқиб кетди:

— Вой шўрим, энди нима қилдик?

Тўра онасининг бу заифлигидан дарров фойдаланди.

— Узига олиб бориб бериш керак.

— Шундай қила қол, ўғлим...

Тўра супанинг четига омонатгина ўтириб олиб, хўрдани ичар экан, онасига қараб:

— Ичига тагин бир килоча жўхори солнинг, — деди.

Салима хола ўғлининг гапини қайтаролмади. Индамай ичкарига кириб, яримлаб қолган халтасидан чама-лаб тоғорачага жўхори ағдарди.

— Уч-тўртта қурутнингиз бўлса ёмон бўлмасди, — деди тагин Тўра хўрдани ичиб бўлиб, қошиқни ялар экан.

Салима хола яна ичкарига кириб, беш-олтита қурут олиб чиқди.

— Ма, ўғлим, олиб бора қол.

Тўра тоғорачани кўтариб чиқиб кетди. Қишлоққа оқшом салқини тушган, чирилдоқлар ниндан чиқиб атрофни ҳашаротларнинг тунги қўшиғи билан тўлдиринган, кундузи иссиқдан ҳансираб девор тагида тилларини осилтириб ётган итларга ҳам жон битиб, бир-бирларига гал беришмай вовиллашар, қаердадир болаларнинг қийқириқлари эшитилар эди. Илгарилари бу маҳалда кўчага ялангоёқ чиқиб кетадиган Тўра негадир ойисининг эскириб қолган калишини кийиб олиб, катта кўчада мой тупроқни поп-поп босиб, тоғорачани олиб келар эди. У то пан Дворжекникига келгунича кўчада ҳеч кимни учратмади. Яхши бўлди. «Қаердан келаётибсан?» «Қўлингдаги нима?», «Қаёққа боряпсан?» деган саволларга унинг ҳеч ҳам тоқати йўқ эди шу маҳалда.

Сўнградек, пан Дворжекнинг уйдагилар шундай
2 Хайр.

роҳатижон ҳавода уйда ўтиришган экан. «Буларда ҳовлида ўтириш расм эмас эканда?!» У шу хаёлда аста эшикни тақиллатди. Худди аввалгидай эшик сал қия очилди-да, пан Дворжекнинг тепакал боши кўринди. Тўрага кўзи тушгач, ажабланган бир қиёфада унга бошдан-оёқ разм солди. Қўлидаги ўзининг тоғорачасига кўзи тушиб, ҳайрэн бўлиб қолди.

— Прозэн, далей!

Тўра ичкарига кириб, салом берди:

— Здрасти.

Пан Дворжек қўлини қўлига ишқаб, салгина бошини эгиб нимадир деди. Тўра унга тушунмади. Тоғорани қўлида ушлаганча, уй ичидагиларга битта-битта разм солиб чиқди: кампир илгариги ўрнида ўтирарди. Кристина эса бурчакдаги пишиқ фишт синиқларидан ишланган ўчоқ бошида чўмич ушлаб турар, Франтишек дераза раҳида индамай ўтирар, онаси пани Райла кўринмас эди. Қаёққадир чиққан бўлса керак. Уй ичини буғ, қандайдир одамнинг кўнглини беҳузур қиладиган ҳид босиб кетибди.

— Кристина, на... — деди Тўра тоғорачани унга чўзиб.

Кристина олишни ҳам, олмасликни ҳам билмай, ҳайрэн бўлиб турар эди. Шу пайтда уларнинг кўнглида: «Жўхорисини қайтариб олгани келган», деган шубҳа ҳам йўқ эмасди.

Пан Дворжек кўксига қўлини қўйиб, ялинган оҳангда:

— Зачем? — деди.

Тўра индамай тоғорача ичидаги жўхорини шу ерда турган бир тақсимчага ағдарди-да, тоғорачани илгариги ўрнига қўйиб қўйди. Сўнг чўнтагидан қурут олиб, Франтишекка, Кристинага берди. Унинг юзидаги табассумни кўргач, улар сал юмшашди. Тўранинг юзидаги жилмайиш, юмшоқлик аста-секин уларнинг юзига ҳам ўтди.

— Миломи, панэ?...

Пан Дворжек Тўрани ўтқазнишга жой тополмай қолди. У ҳамма гапни бетаржимон тушунган. Тўрадан беҳад миннатдор, қандай қилиб Тўрани хурсанд қилишни билмас эди. Тўра бир чеккада қурут сўриб турган Франтишекнинг қоқ суяк елкасини силади-да, кетиш тараддудига тушди. Пан Дворжек гавдасига ярашмаган бир

¹ Марҳамат, кйринг.

² Ташаккур.

чаққонлик билан даҳлизга чиқиб, қандай тез чиққан бўлса, шундай тезлик билан қайтиб кирди. Қўлида яп-янги лампа шиша ушлаб турарди.

— Панэ... — У шундай деди-да, шишани Тўрага чўзди. — Прошэн...

Тўра шишани қўлига олиб томоша қилди. Заводда қилинганидан сира ҳам қолишадиган жойи йўқ, яп-янги, ялтиллаб турар эди. «Қандай қилиб қилди экан? Менга беряпти шекилли? Йўқ, олмайман».

Тўра шишани хўп томоша қилгач, пан Дворжекка узатган эди, у хафа бўлиб, шишани яна Тўрага қараб итарди.

— Прошэн...

Тўра қийин аҳволда қолган эди. Олай деса, раиснинг гапи эсида, олмай деса, пан Дворжек йиғлаб юборай деб турибди. Хафа бўлиши мумкин. «Майли, ола қолай. Бунн у элидан кўтариб келмаган-ку, ахир. Шу ерда қилган». У ўзини шу гаплар билан овутиб, шишани олишга мажбур бўлди. Шундан кейингина пан Дворжекнинг юзига табассум ёйилди. Пани Кристина ҳам чиройли кулиб қараб турар, тўрда ўтирган кампир ҳам нималарнидир пичирлаб, Тўрани дуо қилар эди.

Кўнгли жойига тушди шекилли, пан Дворжек сўраб қолди:

— Панэ... Гдзе штекло?

Тўранинг эсига аввалги келганларидаги ваъдаларни тушди. У мактабнинг кимё кабинетидан синиқ, ишга яроқсиз шиша найчалар, колбаларни олиб келиб бермоқчи эди.

— Будет, — деди Тўра ваъдасига вафо қилмаганидан уялиб.

— Когда?

— Завтра.

— А, другая дзен¹? Прошэн...

— Дасвидания.

— Жегнайце!²

Пан Дворжек Тўрани кўзатиб чиқиб, эшикни зичлаб ёпди.

Тўра қоронғида лампа шишани эҳтиётлаб ушлаб кўчанинг ўртасида келар экан, муюлишдан кимдир чиқиб, йўлга тушди. У аввалига эътибор бермади-ю, сўнг бир оз юргач, олдиндаги кишининг ким эканини билиш

¹ Бириси куними? Илтимос...

² Хайр.

ниятида қадамини илдамроқ босди. Назарида қиз болага ўхшатгандек бўлди. Ким экан у? Яқинлашганда таниб қолди.

— Камол?! — деди у ҳайрон бўлиб.

Ҳалиги одам индамади-ю, лекин қадамини секинлатди. Тўра унга бараварлашди: «Бу маҳалда нима қилиб юрибди».

Камола ҳам тахминан шундай ўйда эди. Улар бири-йўлнинг бериги чеккасида, иккинчиси нариги чеккасида секин юриб келишар, нимадан гап бошлашни ҳам билмас эдилар. Қизиқ, яқиндагина бирга мол боқишиб, кечқурунлари бирга кўча чангитишиб ўйнаб юрадиган бу икки самимий дўстнинг оралари бунчалик узоқлашиб кетди? Нега бир-бири билан гаплашишга юраклари дов бермайди? Нега?

Буни уларнинг ўзлари ҳам тузукроқ тушунмас, бу туйғудан уларнинг ўзлари ҳам хижолатда, айни чоқда шу туйғудан уларнинг ўзлари ҳам миннатдор, шуниси маъқулдек эди. Тўра қоронғида юрак ютиб унинг қаёқдан келаётганини, нима учун ишга чиқмаётганини суриштирмоқчи бўлар эди-ю, журъат этолмас, уни хафа қилиб қўйишдан чўчир эди. Бир маҳал у Камола оғиз очиб бир нима демаса ҳам, ҳеч нарса сўрамаса ҳам:

— Пан Дворжекникидан келаётувдим... — деди астагина.

Камола индамади. «Пан Дворжекникида нима қилди у?»

Тўра юрак ютиб сўради:

— Нема ишга чиқмаяпсан, Камол?

Камола қалбида рўй берган ўзгаришларни, подага чиқишни онаси мап этганини айтиб ўтирмади. Жўнгина қилиб жавоб берди:

— Раҳбар опа мактабда ишлайсан, деди.

Тўра энди Камоланинг подага чиқмаслигига кўзи етди. Қасридир ачишиб кетди.

— Мактабда нима иш қилар экансанлар?

— Вожатийлик...

Иккаласи ҳам индамай қолди. Бир маҳал Тўра қўлида шиша борлигини сезиб қолиб, бояги пан Дворжекка берган ваъдаси эсига келди.

— Камол...

— Ҳим?

— Бир нарса илтимос қилсам майлими?

Бу саволдан Камола ҳаяжонга тушди, баданидан чумоли ўрмалагандай бўлиб, ёнига чўчиб қаради.

— Нимайди?

— Ану, мактабга борсанг...— деди Тўра тутилиб,— ану, кимё кабинетига синиқ шишалар, найчалар, ишга яроқсиз колбалар бор-ку. Ушани олиб келсанг. Менинг ҳечам қўлим тегмаяпти: эрталаб кетаман, кеч қайтаман. Узинг биласан-ку...

— Қимга керак у? Сизгами?

Тўранинг юраги қинидан чиқиб кетай деди: «Сиз» дедими? Нима учун у мени «сиз» дейди? «Сизгами?» Бу сўз аввалига унинг қулоғи тағига тортиб юборгандай таъсир этди-ю, бора-бора ичига қандайдир илиқлик бахш этгандай бўлди. Анча жимликдан сўнг тили калимага келди:

— Йўқ, менга эмас, пан Дворжекка. Уша шиша синиқларидан лампа шиша қиларкан.

— Майли, опа хўп деса...

Шу билан гап тугаб қолгандай бўлди. Бир оз жим боргач, Камола астагина «хайр» деди-ю, қадамини жадаллаштирди. Тўра шошиб қолди. У кетяпти! Нима деси? Тағин бирпас тургин, десинми?

— Камол...— деди у қўрқа-писа.

— Ҳм?— Камола орқасига қайрилди.

— Дадангдан хат келди.

— Вой, қани?

— Ойим уйларингга олиб чиқиб кетдилар.

— Вуй, раҳмат, Тўра ака!— Камола шундай деди-да, чопқиллаганича уйларига қараб кетди.

Боя унинг «сиз»лагани Тўранинг қулоғига эриш туюлиб бора-бора қалбига бир илиқлик бахш этган эди. «Тўра ака!» дегани эса қалбига ёғдай ёқди. У, худди маст одамдай гандираклаб, уйларига қандай кириб келганини ҳам, қандай қилиб ўринга ётганини ҳам билмади.

У сармаст эди...

Ўнинчи боб

Дунёнинг ишлари хўп қизиқ-да: қувонч билан қайғу, меҳнат билан ташвиш ҳаминша ёнма-ён юради. Тўра эрталаб подани олиб чиқиб кетаётганида ҳам, яйловда сигирлар кетида юрганида ҳам, офтоб тиккага келганда сигирлар сўнадан думини хода қилиб, сувот томонга қочганларида ҳам ва ниҳоят, пешин пайтида Қарқаралига қайтиб келаётганида ҳам кўнгли равшан, руҳи баланд эди. Унинг кўзига ҳамма нарса чиройли, сирлидек туюлган эди. У ҳамма нарсага шоирона кўз билан қарар, ундан бирорта

маъно ахтарар, табиатдан унинг муқобилини қидирав, ўхшаш нарсаларни топгудек бўлса, мурғак қалби чапак чалиб, уни қўтлар эди.

Қамоланинг кеча кечқурунги бир оғиз сўзи — «сиз»-лагани, «Тўра ака» деб мурожаат қилгани унинг руҳини шунчалик кўтариб юборди! Бу руҳ қанотида у қушдай енгил учиб дунёни кезиб чиқди; бу руҳ уни гоҳ жилмай-тирди, гоҳ кўзларига қувонч ёши келтирди... Ҳа, у руҳан тетик эди. Илоннинг инига қўл ур десаиғ тап тортмайдиган, тоғни уриб талқон қил десаиғ, қайтмайдиган бир аҳволда эди. У кун бўйи шундай кайфиятда юриб, кечаги раис маъқуллаган ўзининг таклифи ва унинг ижроси ҳақида ўйламаган эди. У пода кетида қишлоққа кириб келаркан, шу масъулият ташвишини ўйлаб, кун бўйи уни осмонларга олиб учган орзулари, қалбига ширин ором берган ҳаёллари қуш патидай тўзғиб кетди. «Нима қилсам экан? Ваъдага вафо қимматми ё ориятми? Ахир бу таклифни ўзим киритдим-ку? Бошқа биров эмас!.. Қўлимга челақ олиб, елкамга халта осиб уйма-уй «Ошолол!» деб қичқириб, садақа йиғиб юрганым уят бўлмасмикан? Қамола нима деркин?» дерди бир хаёли. Яна бир хаёли унга тамоман қарама-қарши пичирларди: «Нима бўпти? Ахир мен уни ўз манфаатим учун қилаётганим йўқ-ку? Кўчиб келганларни деб, бева-бечораларни деб, урушнинг даҳшатини кўзи билан кўриб, заҳматини чекканлар учун, ишониб паноҳ тортиб келганлар учун шундай қилмоқчиман-ку. Бунинг нимаси уят? Ошолол йиғишни уят санаб, қўлимиздан келадиган ишни қилмай, аҳволни танг бечораларнинг аҳволини яна ҳам танглаштиришнинг ўзи катта гуноҳ эмасмикан? Ўз ориятини ўйлаб, катта гуноҳга йўл қўйганимнинг ўзи уят эмасми? Одамлар нима деса дер».

Тўра шу таскин билан подани қишлоқ кўчасига ҳайдаб кирганида, қуёш худди ярим мис баркашдек қизариб ботиб борар, томлардаги, бўғотлардаги, хашак уюмлари устидаги тўрғайлар, гўё қуёш ботаётганини фақат шулар сезаётгандай, тинмай чирқиллашар ва бундан одамларни огоҳ қилар эди. Тўра чангга ботиб, Сергей билан бирга келар экан, бари бир ҳалиги масъулиятдан ҳаяжонда, юрагининг аллақаери билинар-билинимас титрар, ҳалитдан одамлар унга таънаомуз қараётгандай бўларди.

У йўл-йўлакай уй-уйларга сизирларни қолдириб, атиги беш-олтита сизир билан қишлоқ марказига келганида, идора олдида турган Бойғозини қўлини кўтариб қичқирди:

— А-ай, Тўра! Бери кел!

Тўра таёғини судраб аста унинг ёнига келди-да, нима дейсиз, дегандай унга тикилди. Бойғози:

— Жур билай,— деди-да, оқсоқланиб идорага кириб кетди. Тўра унинг кетидан эргашди. Коридорга кириваришда, дераза ёнида, битта катта пақир, дераза рахида брезентдан тикилган яшил халта турар эди. Бойғози ўшаларга ишора қилди.— Мине, дайиндап қўйдим...

Тўранинг юраги ҳаприқиб кетди, индамади.

— Э, нега индемейсинг? Жарамайма?— деди Бойғози чўлоқ «кўнгли тўлмади чоғи», деб ўйлаб.— Оқсоқол «бир оз кутиб, одамлар жумистан қайтқан сўнг бастасин», деди.

— Шу... Бойғози оға, қандоқ бўларкан?— деди Тўра бир оз ийманиб,— уят бўлмасмикан?

— Э-а, уялам, де,— деди кулиб у.

— Ҳар ҳолда...

— Уялатин бўлсанг, билай қил. Сен бирер сағаттан кейин ўсинде кел. Сен уялсанг, мен уялмаймин. Ўзим бастап берем. Қасимда журсин-ғўй?

— Юраман, оға!— Тўра қувониб кетди.

— Бор бўлмаса. Кейинроқ кел!

Тўранинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлиб, идордан енгил чиқди. Уни идора олдида Сергей кутиб турган экан, биргаланиб уйларига кетишди.

Сергей Тўраларнинг уйдан бир коса қатик ичиб бўлиб кетмоқчи эди. Тўра рухсат бермади.

— Ошолол собрат будем,— деди у.

— Чево?!

Тўра унга ошолол нималигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Сергей тушунмаганича қолаверди. Иккаласи бирпас ҳовлиларида айланишиб, у-бу ишларни қилган бўлишди, кейин Тўра сизирни боғлади, охурларга хашак солди, уйга чироқ ёқди.

Ҳадемай қош қорайиб, Салима хола ҳам ишдан қайтиб келди. Тўра Сергей билан аста идора олдига чиқди. Ҳали идорага раис келмаган, Бойғози чўлоқ Тўрани кутиб турган экан. Булар келиши билан Бойғози чўлоқ майнабозчиликка бўлса керак — худди бозорда ун сотаётган аллоплардек енгини шимарди, кирза этикларининг қўнжини тортди, қозоқи қалпоғининг айвонини тортди пешонасига сурди-да:

— Қани, олиб шигингтар, пақир мен қалтани,— деди. Тўра ичкаридан халта билан пақирни олиб чиқди. Бойғози кулгили бир оҳангда қошларини чимириб, у ёқ-

бу ёққа қараб деди:— Кане, ўнгдан бастаймизба ё сўлдан. Арвақтарим ўнгдан жур, деп тур. Омни! Кане кеттик...

Бойғози пақирни қўлига олиб, оқсоқланганича олдинга тушиб қишлоқнинг кунчиқиш томонига қараб юрди. У билан қорама-қора Тўра билан Сергей ҳам эргашишди. Кун зим-зиё қоронғи, ҳали кўчага болалар чиқишмаган, одамлар энди ишдан қайтиб келишиб, овқат тараддудига тушишган пайт эди. Кунчиқиш томонда биринчи хонадон Муса мулла деган кишиники эди. Бойғози дарвозага яқинлашиши билан, орқада келаётганларга «тезроқ юринглар», деган маънода ишора қилди. Оқсоқ юримсоқ, деб шуни айтсалар керак-да, у Тўра билан Сергейга етказмай борарди. Бойғози чўлоқ дарвозани тақиллатиб ўтирмади, «ғийт» этказиб очди-да, ичкарига кириб кетди. Тўра билан Сергей унинг орқасидан эргашиб етиб боргунича, у ўчоқ бошига бориб қичқирди:

— Ошо-ло-ол!

Ҳовлида боғлоқлик турган олапарнинг товуши Бойғозининг товуши билан баравар чиқди. Ҳовлининг ҳашақ босиб қўйилган томонидан эркак кишининг товуши эшитилди:

— Қўй, олапар!

Бир чол сал энгашиб (таҳорат олган бўлса керак) қумгон кўтариб келарди. Яқинлашганда танишди. Муса мулланинг ўзи экан.

— Ассалому алайку-ум, оқсоқол,— деди Бойғози чўлоқ чўзиб.

— Ваалайкум... Келинглар, келинглар.

— Шу оқсоқол, ошолол йиғиб...

Муса мулла бир оз индамай турди-да, ҳа, деб ясама кулди.

— Биз чолу кампирда нима ҳам бўларди? Ўзимиз зўрга амал-тақал қилиб ўтирибмиз,— деди қумгонини тандир бошига қўйиб.— Пешонамизда битта сигиримиз бор. У ҳам Ғиёс кетгандан бери сути қочиб қолди. Кўрмайсанми, Бойғози болам, сигир боқиш ҳам қасқдаги қаланғи-қасанғиларга топширилди.

Тўра турган жойида худди яшин ургандай тили калмага келмай қолди. «Демак, Сергей билан мен қаланғи-қасанғи эканмиз-да? Вой хасис мулла-ей! Қарқаралида сендан бақувватроқ хонадон борми ўзи? Сендан на жаноза, на куф-суф, на бирор ис чиққан жой қоладими? Ҳаммасига борасан, ҳаммасидан оласан. Бирор тийин чиқмаган уйини хасисликда айблаб кетасан, қиш-

лоққа гап-сўз қиласан. Эшигингга ошолол сўраб келишувди, шунча гапу шунча сўз! Хўш, ўзингни нима деб атасак бўлади? Суф-э, сенга!»

Енгини шимариб келган Бойғози чўлоқ ҳам нима дейишини билмай қолган эди. Тенгқур бўлганида роса боплардику-я. У, бунга гап айтиш бефойда, деб энди орқасига қайтмоқчи бўлиб турувди, ичкаридан Муса мулланнинг кампири неварасини кўтариб чиқиб қолди. Бир қўлида тунука товоқ.

— Келинлар, болаларим, хуш келибсанлар,— деди кампир очик чехра билан.— Овқат қилмовдик, қатик бўлса ҳам олиб кетаверасизлар-да...

— Бўлаверади, шеше, минав қув шалингиздай, жўқ демесенгиз бўлгани,— деди Бойғози. У кампирдан миннатдор, чолдан хафа бўлиб, қатикни пақирга ағдартди-да, чолга хайр ҳам демай чиқиб кетди. Навбатдаги ҳовлига етгунча у миқ этмади. Галдаги дарвоза олдига борганида, бу индамаслигим Тўраларга таъсир қилмасин дедими, тагин шўхлиги бошланди:

— Ошолол!

Кўп куттирмай ичкаридан бир кампир чиқди, қўлида зараңг, оғзи тўла дуо:

— Худоё умрларингдан барака топинглар. Жуда яхши ўйлабсизлар, озгина қўғирмоч қилувдим, қани халтангни оч болам.— деди Тўрага яқинлашиб. У қўллари титраб, халтага қўғирмочини ағдарар экан, тинмай дуо қиларди:— Илоё юртимизга қасд қилганлар паст бўлсин...

Чолидан аллақачон айрилган, иккита азаматини урушга жўнатган бу кампир бояги Муса мулланнинг тамоман акси эди. Қизик дунё экан-да!

Улар ҳалиги кампирнинг ёнгинасидаги ҳовлига киришди. У Мастура янганинг ҳовлиси эди. Ишдан энди қайтиб келган бўлса керак, ўчоғининг тўқитқасидан гуллаб чиқаётган олов қарийб ҳовлининг ярмини ёритиб турар, ўзи тандир устида нимадир қилар, атрофида майдачуйда уч-тўрт бола гирдикапалак бўлиб, қийқирришар эди. Кирувчилар яқинроқ боришиб қичқирришди:

— Ошолол!

Мастура янга қўлида капгири, қаддини ростлаб, олов яллиғидан терлаб кетган бўлса керак, пешонасини енги билан артди-да, чиройи очилиб:

— Келинлар, келинлар,— деди. У жўхори қовураётган экан. Ҳалиги майда болалар қозондан атрофга учган оппоқ бодроқларни теришар, қизиқиб кетиб, олов-

га яқинлашиб қолганларини сезмас эдилар.— Ҳой, яшшамагурлар, қоч! Ёниб ўласанлар...— У болаларга танбеҳ бериб, кирувчиларга қараб жилмайди.— Ҳозир, бирпасда бўламан...

— Маъқул, кутейик женге...

...Ошолол деган товуш тўртинчи ҳовли эшиги олдидан чиққанида, Бойғозиларнинг кетларидан беш-олти бола эргашган, улар бозорда юргандай чувиллашишар, Бойғози чўлоқ билан баб-баравар бақирришар, хижолатпазлик билан бошланган ишнинг охири хурсандчиликка айланиб кетган эди. Болаларга ўйин керак-да! Текин томоща топилди-қўйди. Сергей учун ҳам бу иш хурсандчилик бўлди. Навбатдаги ҳовлига борниганида болаларга қўшилишиб у ҳам қичқирди:

— Аса-лўл...

— Ошалол!

Бу ҳовли Информбюро холаники эди. Холанинг ўзи чиқди, қўлларида ҳеч нарса йўқ эди:

— Вой чироғларим-эй, ҳали ҳеч нарса қилолганим йўқ эди. Овқатим бир оздан кейин пишади, бир айланиб келинглар, болаларим. Бунни қара-я, ошолол сўрашларингни кеча эшитувдим-а, ўчоққа ўтти эртароқ ёқсам бўларкан-а...

Информбюро холанинг гапи кўпайиб борарди. Бойғози унинг гапини бўлди.

— Бўпти, сўған-да, раҳмет. Энди эртен келемиз. Насяга-де кўнаверамиз, шеше...— деди пақирини қўлига олиб.

— Уят бўлди-да, болаларим...

— Жўқ дегенингизде не қилардиқ? Қудайлигингизди айттингиз-ғўй...

Навбат Зулайҳо холаникига келганида Бойғози тўхтамай ўтиб кетди. Улардан илгарироқ келиб бақирришни мўлжаллаб турган болалар ҳайрон бўлиб турдилар-да, индашмай буларнинг орқаларидан чопишди. «Эридан қорахат келганини ҳисобга олган бўлса керак», деб тахмин қилди Тўра. Бойғози бўлса: «Тагин бирор гап бошлаб юрмасин», деб ўтиб кетган эди. Навбатдаги уй Камолаларники эди. Шу жойга келишганларида Тўра сал ўзини тортibroқ турди. У негадир ҳаяжонда, ким чиқар экан, деб бир четда кутиб турарди. Эшик гичирлаб очилди. Тўранинг юраги қинидан чиқиб кетай деди. Камола қўлида коса, эшик олдига чиқиб болаларга битта-битта қаради. Четроқда турган Тўрани таниди шекилли, аста келиб Бойғозининг қўлидаги пақирга косадаги

овқатни қуйди. Болалар ўзи жимиб қолдимн ё Тўрага шундай туюлдими, унинг қулоғига ҳеч нарса эшитилмас, ҳамма унсиз қимирлар, оғизлари пичирлаб гаплашаёт-гандек бўларди.

Болалар чувиллашиб навбатдаги ҳовлига қараб чо-пишганда Қамола уларнинг кетидан қараб қолди...

Шу зайл ошолол йиғиш давом этар, болалар «оқ су-як», «ботмон-ботмон» ўйинларини йиғиштириб қўйиб, уларнинг кетидан чопишарди.

Шу куни Тўра бир нарсани фаҳмлади: у ўзича шу қишлоқда туғилдим, бу қишлоқнинг одамларини ипи-дан-игнасигача биламан, деб ўйлар эди. Шу бугуннинг ўзида у турли-туман одамларга дуч келди. Бир-бирига сира-сира ўхшамас эди. Ҳатто ҳар куни кўриб юрган одамлари ҳам қилган муомаласидан сўнг аввалги ўзига ўхшамас эди. Ўзича бу тузук одам деб юргани хасис, бу унча эмас, деб юрган одами эса, қўли очиқ чиқиб қолди. Одамнинг одамлиги, фақат сўзидагина эмас, унинг муомаласида, олиш-беришида, ишида экан, шундан би-линар экан унинг яхши-ёмонлиги! Шунга ишончи комил бўлди.

У хаёл билан бўлиб, қишлоқнинг ярим хонадонидан ошолол йиғишганини сезмай қолибди. Йўлда буларни ранс тўхтатмаганида, эҳтимол у хаёл суриб, Бойғозига, болаларга бенхтиёр эргашиб кетаверган бўлармиди!

— Хўш, ишлар қалай?— деди ранс қамчини ерга таяб ўтирар экан.— Бирор иш чиқадиганми?

Бойғози чўлоқ пақирни раиснинг олдига қўйди. Сал-кам бир пақир овқат йиғилибди.

— Тагин мишау қапта-да бар,— деди Бойғози Тўра-нинг елкасида турган қопга ишора қилиб.

Тўра шундагина елкасида халта борлигини сезиб, ас-та уни раиснинг олдига қўйди. Ранс халтани кўтариб, чамалаб кўрди.

— Бунинг ишинда нан-да бор, талқан-да бор, қувир-маш-та бор...

— Тузуксизлар-ку...— деди ранс хурсанд бўлиб. Ке-йин пақирни кўтариб, йиғилган ошдан ҳўплади, томоғини тақиллатиб, бошини сарак-сарак қилиб деди:— Оҳ-оҳ-оҳ... Ҳай, садағанг бўлай кўпчилиг-ей, шу меҳринг, шу оқибатинг бўлмаганда халқ бўлармидинг? Бир муштдан урсанг ўлдирасан, бир қошиқдан берсанг тўйдирасан!

Ошолол йиғишни хушчақчақликка, томошага айлан-тириб юборган ўйинқароқ болаларнинг қий-чуви раис-нинг гапини эшиттирмэй қўйди. Бундан на раиснинг, на

Бойғозининг, на Тўранинг жаҳли чиқди. Қайтага уларнинг қий-чувлари сокин оқшомга ярашиб турар, теварак-атрофга руҳ бахш этар эди.

— Қани, халтангни оч!— Ранс бобонинг гапидан мамнун жилмайиб турган Тўра, аёл кишининг товушни эшитиб, ялт этиб қаради. Не кўз билан кўрсинки, қаршисида, қўлида товоқ ушлаб Зулайҳо хола турар эди. Нима дейишини билмай шошиб қолди.

— Ай бола, нега анқайип турсин,— деди Бойғози Тўрага танбеҳ берган бўлиб. Аслида, Зулайҳо холанинг уйига қайрилмай ўтиб кетганидан ўзи хижолатда эди.

Тўра шошиб, халтасининг оғзини очди. Зулайҳо хола қўллари титраб товоқда олиб келган бодроғини халтага ағдарар экан, Тўрага гинахонлик қила кетди:

— Нега мени ҳатлаб ўтиб кетдинг, ука,— у бундан сўнги гапини йиғи аралаш айтди.— Ё амаким ўлди, деб мени одам қаторига қўшмаганингми бу? Қатордан қолгунча хатардан қол, дейдилар. Бундай камситма, ука.

Унинг гап оҳангида камситилгани учун алам ҳам, айни пайтда, Тўранинг назарида, тунов кунги ўйламай қилиб қўйган чакки иши учун узр ҳам бор эди, у бу гапларни бақирмасдан, шовқин кўтармасдан айтди. Тўра сенга айтаман, ранс бобо, Бойғози, сизлар эшитнинг, қабилида айтди. Буни ранс бобо билан Бойғози чўлоқ ҳам тушунди. Индашолмади. Зулайҳо хола кетди.

— Да-а,— деди чўзиб Бойғози. Сўнг у, ранс бир нима деса керак, деб елкасини қашиб кутди. Аммо ранс ҳеч нима демади. Бир сония жимликдан сўнг:

— Ҳай,— деди ранс,— энди гап бундай: бугунга шу етар. Кунига йиғсанглар баъзи оилаларга малол келадн. Кунора бўлсин, хўпми?

— Жақси, оқсоқол.

— Нима дейсан, Абдитўра?

— Майли...

— Хўш, буни ким тарқатади?

— Тарқатмай неси бар?

— Сенинг идорада ишинг бор,— деди ранс Бойғози-га — Абдитўра, ўзинг олиб бориб берақол. Биринчи галда, илгари кўчиб келганларга. Кейин бошқаларга. Оиласига қараб, овқатининг етишига қараб тақсим қил, хўпми?

— Хўп.

— Қани юр, Бойғози,— ранс Бойғози билан бошла-ниб кетаркан, бир нима эсига тушди шекилли, орқасига

қайтди.— Ҳой, Абдитўра, овқатни тарқатиб бўлганингдан сўнг идорага кириб ўт. Гап бор.

— Майли.

Тўра халтани Сергейга бериб, ўзи пақирни кўтариб олди-да, пан Дворжекларникига қараб юрди. «Раиснинг нима иши бор экан менда?» деб ўйларди у пақирни авайлаб кўтариб бораркан. У хаёли билан бўлиб, орқасидан эргашиб келаётган бир тўп боланинг қий-чувига, йўл-йўлакай олдидан чiqиб акиллаган кучукларга ҳам парво қилмас эди...

Тўра кеч хуфтонда овқатни бир амаллаб тарқатиб бўлди. Умрида бунақа ишни қилмаган эди, жуда қийналиб кетди. Бировга кўп, бировга оз, дегандек... Бечоралар айтмайди-ю, лекин пақирга кўзларини мўлтиратиб тикилишадди, тагин озроқ қуярмикан, деган маънода ориқ юзларини буруштириб жилмайишадди. Ярим ўжов ортиқроқ қуйсанг миннатдор бўлиб, бошлари ерга теккунча таъзим қилишадди...

Хуллас, ёмон бўлмади. Тўра бу ишларни бир ёқли қилиб, Сергейни бобосига топшириб, идорага келди. У бўсагадан ҳатлаб ичкарига кирар экан, ҳамон «Раис менга нима дер экан?» деб ўйларди. У идора эшигидан кирди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Девор тубидаги скамейкада Розик жилмайиб ўтирарди. Саломлашди.

— Ҳа, келдингми, азамат? Яша, ота ўғли. Иш бундай бўпти,— деди раис хурсанд бўлиб. «Кўрдингизми, қандай йигитларимиз бор-а», деган маънода ёнгинасида ўтирган қўнғиз мўйлов вакилга қараб хурсанд жилмайдди.— Энди, ўғлим, гап бундай, Гиёс акагини яна бир ойга қолдиришибди. Бошқаларни индинга кузатиб қўямиз... Энди сен бир-икки кун Гиёс акангга бўлишиб турасан. Кейин хирмонга, Соли оқсоқолнинг ихтиёрига ўтасан. Хўпми?

Тўра қувониб кетди. Ахир, кўпдан бери орзу қилиб юрарди-ку, бошқа ишга ўтишни. У бу таклифдан ниҳоятда хурсанд бўлганини яшира олмади. Аста жилмайиб қўйди.

Барча гапларни Тўра келгунга қадар гаплашиб олишган эканми, идорадагилар, бўпти бўлмаса, гап тамом, дегандай ўринларидан туришди. Шу маҳал эшик жонсизгина тақиллади. Ҳамма ҳайрон бўлиб, эшик томонга қаради. Чунки бу ерда эшикни тақиллатиб, рухсат сўраб кириш одат эмасди-да. Бойгози секин бориб эшикни очди. Эшик олдида шляпасини қўлига олиб пан

Дворжек турар эди. Орқасида ўгли Франтишек ҳам бор.

— Пажалиста, пан Дворжек,— деди Бойғози уни ичкарига таклиф қилиб.

Ҳамма ўтиришни ҳам унутиб, ҳайрон бўлганча унинг киришини кутиб турарди. Пан Дворжек эшикдан таъзим қила-қила кириб келди. Киришга кирди-ю, одамларнинг салобати босдими, тили калмага келмади. Ҳаммага бир-бир қараб олгач:

— Добри вечур,— деди.

— Садис!

— Бардзо¹.

Пан Дворжек стулга ўтирди. Афтидан, ниманидир айтолмай қийналарди. У ўғлига бир қараб олди-да, қўйнига қўл солди. Чўнтагидан авайлабгина битта лампа шиша олди, уни пуф-пуфлаб энги билан артди, сўнг ўртада турган лампанинг синиқ шишаси ўрнига қўйиб қўйди... Синиқ шишада хирагина ёруғ бўлиб турган хона сезиларли даражада ёришди. Ҳамманинг юзига табассум югурди.

— Раҳмат, пан Дворжек,— деди ранс ундан минпатдор бўлиб,— ҳа, айтгандай, Абдитўра, тунов кунги ваъда қилинган шишаларни олиб келиб берганмисан мактабдан?

— Ҳзим қўлим тегмай...— деб минғиллади Тўра.— Камолга тайинловдим...

Пан Дворжек ҳеч нарса тушунмай уларнинг юзларига қарар, нима гап эканлигини билгиси келар эди.

— Бойғози, сўра-чи, олиб келиб бердимикан?— деди ранс пан Дворжекдан кўзини узмай.

— Пан Дворжек, девушка стекло принес?— сўради Бойғози чўлоқ.

— Штекло? Ах, дзефчина шпипеци... вчера²,— деди пан Дворжек жилмайиб.— Бардзо! Пасибо...

Пан Дворжекнинг гапларидан Камоланинг шишаларни олиб келиб бергани маълум бўлди. Ҳзини бу хижолатпазликдан қутқаргани учун Тўра кўнглида Камолага раҳмат айтди.

Ҳамманинг юзида табассум ўйнаб турганини кўриб пан Дворжек мақсадга ўтди:

— Пан председатель,— деди у негадир ийманиброқ.

¹ Ташаккур.

² Қиз келтириб берди, кеча.

Орқасида турган ўгли Франтишекка ўгирилиб, унинг елкасига қўлини ташлади.— Прошэн... Хциялбим...¹

— Нима деяпти?— деди ранс ҳайрон бўлиб. Бошқалар ҳам ҳайрон бўлиб туришарди. Унча-мунча русча гапнинг кифтини келтириб ташлайдиган қўнғизмўйлов вакил ҳам ағрайиб турар эди.

— Чево хочеш?— деди Бойғози. Қўнғизмўйлов унинг гапига кулиб юборай деди-ю, ўзини зўрға босди.

— Цось? Не разумен, да?²— деб ҳайрон қараб турди-да, сўнг ўглини Тўрага қараб итарди.— Робази, вмешта...³

— Э, бўлди, тусиникти,— деди Бойғози кулиб.— Тўрамен бирге жумис истесе ирзамин, деп жатир.

— Майли,— деди ранс пан Дворжекнинг кифтига қўлини ташлаб.— Раҳмат... Ана, Абдитўра, кўпайишиб қолдинглар. Бир икки кун буларни ўргатмасак, Ёнёс аканг тоза қийналадиган бўлди.

— Мужиганскийга қудай жеткизди,— деб кулди Бойғози.— Ўрисшани кўнгли тусегенше сўйлетин бўлди...

Пан Дворжек хурсанд эди. «Сувни кўрмай этик ечмайдиган қувлардан-ку бу пан. Тунов куни атайлаб борганимизда индамаган эди. Бугун овқат улашган эдик, ўглини хизматга берди. Мард бўлса, ўшанда розилик бермасмиди? Савдога яқинроқ халқ-да!» деди ичиди Бойғози чўлоқ. Лекин бу фикри ўзига ҳам маъқул бўлмагани учун ташига чиқармади.

Шу билан гап тамом бўлиб, ҳамма уй-уйига тарқади. Тўра уйларига ҳар кунгидан ҳам хушчақчақ кириб келди...

Ҳаммаёқни димоқни қитиқловчи хушбўй бугдой ҳиди тутиб кетган. Арпа ўроғининг бошланганига икки ҳафтадан зиёдроқ вақт бўлган-у, бугдой ўроғининг бошланганига бугун иккинчи кун. Иш қизгин. Бугдойи ўрилди, сап-сарик ангиз бўлиб қолган пайкалларда Камола бошлиқ мактаб ўқувчилари бошоқ териб юришар, нариги томонда эса, бошларини пешонабоғ билан маҳкам тапғиб олган қиз-жувонлар бричка аравалар устига паншахада гарам ортишар эди.

Тўрада бир ҳафтадан бери тиним йўқ. У подани Ёнёс ака, Сергей билан Франтишекка топширганидан

¹ Илтмос. Мен истардимки. . .

² Нима, тушунмаясизми?

³ Бирга ишлашинглар.

бери хирмонда, Соли оқсоқолнинг ихтиёрида! Гоҳ тарози тортади, гоҳ бугдой тўла қопларни кўтаришади, гоҳ у қопларни тикаётган Кристина билан Муса мулланинг келини Манзурага қарашади, кечқурунлари, ой туққан маҳалда эса йиғирматача эшакка галла юклаб беш-олти бола билан шаҳарга — заготзернога йўл олади. Подадан бўшаб, орзуси ушалиб хирмонга ўтгач, унда ажойиб бир кўтаришчилик, фаоллик юз берди. Ҳамманинг оғзида Тўра: у кичкинагина қишлоқда машҳур бўлди-қолди. Иккита чолнинг боши қўшилса бас, Тўранинг гапини қилишади: «Барака топгур яхши бола чиқди; қилмаган, билмаган иши йўқ. Пода ҳам боқди, келган меҳмонларнинг ёмон кунига ҳам яради... Мана энди, буринни зўрға эплаб тортадиган чурвақаларни тўплаб эшакларда давлатга галла топширяпти. Газитга ҳам мақталганмиш! Отасига раҳмат, отасига тортдида...»

Ҳа, чолларнинг гапида жон бор эди. Ҳамма гап муомалага боғлиқ экан. Ошолол масаласи кўп нарсани ҳал қилди. Еган оғиз уялар деганларидек, кўчиб келганлар овқат ташвишидан қутулиб, колхоз ишларига қарашингга ҳам яраб қолишди. Афанасенко бобо шу ерда, хирмонда, Соли бобо билан бирга. Белбоғига чувда қистириб олган, бошида яғири чиқиб кетган энсаси баланд кепка, бир ёнига жуволдиз тикиб қўйибди. Куракни кўтариб ҳар силтаганида кепкасига қистириглич жуволдиз офтобда ялт-юлт қилади. Чанг, қипиқ босган юзини бир-икки томчи тер пастга чизиб тушибди. Соли бобо ҳам, Афанасенко бобо ҳам гир этган шамолнинг пайида. Шамол турди бас, куракларини қўлларига олишади, шамол тинганда эса, паншаха билан хирмоннинг ёйилиб кетган жойларини ўртага ташлашади.

Нарини томонда, фарам уюми панасида турган молтилкада тиним йўқ: кечаю кундуз гуриллагани-гуриллаган.

— Апанас, давай— деб қўяди Соли бобо шамол турган пайтларда, гўё улар анчадан бери дўст, ўртоқ.

Пан Дворжек ўгли Франтишекни Гнѐс аканинг ихтиёрига топширгач, бир-икки кун ўтказиб қизи Кристинани ҳам ишга чиқарди. У ҳозир хирмонда, мулла Мусанинг келини Манзура билан қопларнинг йиртигини ямайди, бугдой солинган жун қопларининг оғзини тикади, бугдой қолайди, мавриди келса қопларни араваларга юклашади. Онаси Раила эса, тушгача бугдойни

Ўрилган далага чиқиб, болаларга қўшилиб бошоқ теришадидан, тушдан кейин бир халта бошоқ олиб уйига қайтади; хаста ётган онасига қарайди. Пан Дворжекнинг ўзи анча одамларга лампа шиша қилиб берди, ундан колхоз ҳам миннатдор. У аҳён-аҳёнда шаҳарга тушиб туради, у ерда нима юмуш қилишини ҳеч ким билмайди. Бир куни у Қарқаралида унча-мулча ов билан шуғулланиб юрадиган Бойғозининг отаси Ирискелди овчиникига борибди. Унга бир лампа шиша ҳадя қилиб, битта қуён отиб беришни сўрабди. Ирискелди бобо, хўп деб, келаси куни битта қуён отиб келтирибди. Пан Дворжек қуёнини олмабди. Менга тириги керак, дебди. Бобо ҳайрон бўлиб, бир амаллаб чалажон қуён келтирибди. Ўзингизга маълумки, ўқ теккан қуёнининг ўндан бири омон қолади. Бобо тирик қуёнини нима қиласан, деб сўраган экан, у: «Шаҳарга олиб тушиб, ўзимизнинг мулламизга сўйдириб келаман, шундай қилмасам, онам бошқалар сўйган қуёнини емайди, касал», дебди. Шу гап дарров қишлоққа тарқаб, баъзан гўшт тақсимланганида унга беришмайдиган, иложини топишса, бирор товуқми ёки бошқа бирор тирик жонворми ҳадя қиладиган бўлишди.

Айниқса, кейинги кўчиб келганларнинг майда болалари асқатди колхозга. Уларни Тўра эшакка миндириб бугдой ташийдиган бўлди.

Шаҳардан келган қўнғизмўйлов вакил кечаю кундуз хирмонда. У хирмондан бу хирмонга қатнагани-қатнаган. Бир ҳафта илгари ярқираб турган энсаси баланд каламинка кепкаси, ёқаси гулдор украинча кўйлаги, уни попукдор белбоғи чанг, қипиқ ва тердан илгари қайси рангда эканлигини ажратиб бўлмайдиган даражада кирланган, ўзининг ҳам ранги офтобда анча қорайган, бурнининг тагидаги қўнғизсимон мўйловидан путур кетган эди. Оёғидаги яшил брезент этигини хас-чўп ялаб иппни чиқариб юборган, галифе шимининг икки ёққа чиқиб турадиган чўнтаклари шалвираб қолганди. У Тўрага биринчи кўрганидаёқ ёқмаган эди. Ишмага эканини ўзи ҳам билмайди. Ишқилиб, нимаси биландир ёқмади. Тўрага у бирор марта ёмон гапирмаган, одамларга ҳам ёмон муомала қилган эмас. Фақат шуниси борки, у пландан бошқасини тан олмас, «давай-давай»дан бошқа гапни билмас, чоллар бирор маслаҳатли гап айтишса бўйинини эгиб «хўп» дерди-ю, ўзининг билганидан қолмас эди. У фақат район катталари обрўсини ўйларди, холос. Унингча, ҳамма нарса, хусусан, ғалла плани

ҳозир, шу кунларда бажарилсини ўз иши битгач, колхоз нима қилса қилаверсин, униси билан иши йўқ. Эҳтимол, шуниси ёқмаётгандир. Эҳтимол...

Шу кунларда на раис бобода тиним бор, на тўриқ йўрғада. У участкадан бу участкага қатнагани-қатнаган. Вакил фақат галлани билади. Раис бобо эса, ҳамма нарсага жавобгар. Пахта чопиқдан чиқиб, чеканка бошланган пайт. Ишчи кучи эса кам. Пахта деса хирмон қолади, хирмон деса чорва. Ҳали Сир бўйига одам юбориб қишқи хашак ҳозирлигини кўриш ҳам керак. Айни қамиш, пичанларнинг етилган пайти. Ҳозирдан қолса, вақти ўтиб, сарғайиб кетади. Сарғайиб қолганда ўрилган хашакни мол нишхўрдга чиқаради, емайди. Бир томонда Белариқ бўйига экилган қовун полизнинг охириг чопиғи. Ҳеч қаердан мадад йўқ. Туғу-кун ишлашга тўғри келади.

Бир ҳафтадирки, хирмон атрофида, арнақ сувига яқинроқ жойда ҳар кунни бир марта иссиқ овқат пиширилади. Туш пайтида шу атрофда ишлаб юрганларнинг каттаю кичиги тўпланиб, ангиз устида овқатланишади.

Саратон офтоби тиккага келган, ҳаммаёқни жинганак қилиб куйдириб турибди. Тўрғайлар ҳам ўзларини салқин-сояга уришган. Узоқ-узоқлардан кумуш сароб милтиллайди. Ҳатто одамларнинг соялари ҳам иссиқдан қўрққандай бағриларига тиқилган, худди тандир ичида юриб, нафас олаётгандай бўласан.

Ҳар кунги одати бўйича Соли оқсоқол толга осилган сўқа қанотини зарб билан урди. Атрофга унинг иссиқдан бўғиқ, жаранги тарқалди. Ҳамма аста-секин хирмон атрофига тўплана бошлади. Биринчи галда, бошоқ териб юрган Камола бошлиқ болалар халталарини кўтаришиб, тарози атрофига келишди. Тўра уларнинг халталарини тортиб, дафтарига қайд қилар, сўнг бошоқларини хирмонга тўктирар, кўзи тарози милица-ю, хаёли Камолада эди. Подадан кетиш олдида Тўра Камола билан сал яқинлашгандай бўлган эди, мана, бир ҳафта бўладики, у болалар билан овора бўлиб қўли тегмаяптими ё бошқа бирор сабабни борми, кам кўринадиган бўлиб қолган эди. Эҳтимол, хирмон атрофида одам кўп бўлгани учундир, эҳтимол, анави қўнғизмўйлов вакилдан уялар... Ишқилиб, кам кўринадиган, хирмондан узоқроқда юрадиган бўлиб қолди. Фақат овқат маҳалида келади-да, болалар билан бир чеккада ўтириб, овқатланади, дам олади. Нега ундай? Бунни Тўра сира ҳам тушунолмас, унинг

авзойинни кўриб ҳайрон бўларди. Ё бирон нарсадан хам-фамикан? Ё тагин кимдир анави Зулайҳо холага ўхшаб бирор нарса дедимикан?

Ана, у келди. Елкасида ярим қопча бошоқ. Иссиқдан бурунларининг учигача терлаб, бўртиб кетибди. Бошида пешоңабоғ, эғнида ўша гулдор кўк чит кўйлагини. Оёғидаги кўҳнагина сахтиёш этигининг учини, ёнтоқ титиб юборган бўлса керак, оқариб кетибди... Узи ҳам сал тўлишганми ё Тўранинг кўзига шундай кўриняптими?

У елкасидаги қопни тарозига қўйди-да, Тўрага бир ёвқараш қилди. Билинар-билинимас пичирлаб салом берган бўлди.

— Ун саккиз кило,— деди Тўра жилмайиб.

Қамола унга аҳамият ҳам бермай:

— Марҳаматга ёзиб қўйинг,— деди астагина. Ёнида кичкинагина қиз илжайиб турар эди. Афтидан, қопни ўзи кўтаролмагани учун Қамола олиб келганга ўхшайди. Тўра ҳайрон бўлиб дафтарига ёзиб қўйди. Қамола хирмонга қопни ағдар-да, ёнидаги қиз билан нарироқда— аңғиз устига бориб ўтирди. Ҳамма қозон бошига товоқ кўтариб келганида ҳам у келмади. Унинг учун овқатни ҳалиги ёнидаги кичкинагина қиз олиб кетди...

Қамоланинг индамаслигини ўзига яраша сабабларини бор эди. Бир ҳафта илгари Тўра Қамоладан мактаб кимё лабораториясидаги синиқ, ишга ярамайдиган найчаларни, колбаларни пан Дворжекникига олиб бориб беришни илтимос қилган эди. Эртасига Қамола хижолатлик билан ийманибгина ўша Тўра илтимос қилган шиша синиқларини Раҳбар опадан сўради. Опа ҳайрон бўлиб Қамолага қаради-да:

— Нима қиласан уларни?— деди.

— Пан Дворжекка олиб бориб беришим керак экан,— деди Қамола.

— Пан Дворжекка? У нима қилар экан?— деди ҳайрон бўлиб Раҳбар опа.

— Шиша, лампа шиша қиларкан,— деди Қамола қизариб-бўзариб.

— Ким айтди уни сенга?

Қамола қизариб кетди. У Тўра айтди, деёлмади-ю, секингина:

— Ранс бобомлар...— деб қўяқолди.

Рахбар опа «раис бобо мактабда синиқ шиша борлигини қаёқдан биларкан?» деб ўйлади. Кейин суриштириб ўтирмай:

— Ҳа, майли, олақол,— деди.

Камола нақ қўлга тушиб қолаёзди. Яхшиям «раис бобомлар» деган гап тилига келиб қолгани. «Тўра акамлар...» деганда борми, кечаги ўсмоқчилаб сўрагани ростга чиқиб қолган бўлар эди.

У кечқурун уйга қайтишида анчагина синиқ колбаларни, найчаларни ҳар йили мактаб пешайвонига осиллавериб, ранги билинмай йиртилб кетган алвонга тушиб, пан Дворжекникка келди. Эшигини тақиллатган эди, уйдан қош-кўзи тимқора, сочлари калта қирқилган, чиройликина бир қиз чиқди. У қўлидаги тугунчани нидамай ўша қизга тутқазди-ю, кетига бурилди. Қиз эса ҳайрон бўлганича, унинг орқасидан қараб қолаверди...

Камола уйга қайтиб келаркан, дафъатан хаёлига: «Нега Тўра акам пан Дворжекникка кечаси келади десам...» деган фикр йилт этиб ўтди. Шу фикр ўша оқшом уни ухлатмади. Фикр кетидан фикр говлаб, боши оғирлашиб кетди, хаёлида ноёб нарсасидан ажралиб қолаётгандай бўлаверди...

Шундан сўнг болаларни бошоқ теришга олиб чиқди. Уша ўзини ташвишга солган ўйдан қутулармиканман, деб умид қилди. Бўлмади. Тўра ҳам подани қўйиб хирмонга ишга ўтди. Тағин ёнларида ким бор денг? Уша пан Дворжекнинг қош-кўзи қоп-қора, сочи калта қирқилган сулув қизи! Уялмасдан, узун лозимсиз ёнларида ўтириб, қоп ямайди, жун қопларнинг оғзини тикади! Қаранг-а?

Бунинг устига сўнгги пайтларда қишлоққа овоза бўлиб кетган Тўранинг шуҳрати; газетада босилган «Эшак карвон» деган мақолада унинг мақталиши қўшилди. Бир ғалати жойи шунда эдики, нима учун эканлигини ўзи ҳам билмайди, Камола сўнгги кунларда Тўрани биров мақтаса ҳам гаши келадиган, қандайдир ўзидан баландлашиб кетиб, қўли етмай қоладигандай бўлаверарди. Ишқилиб, ўзини ундан олиб қочадиган, камгап бўлиб қолди. Бундан бошқа сабаби йўқ. Тағин ким билади дейсиз?..

...Камолалар овқатларини ичиб бўлишиб, ҳаммадан илгари ўринларидан туриб кетишди. Соли оқсоқол билан Афанасенко бобо бир чеккада, ўзларига алоҳида дастурхонча ёзишган. Бирини-бирини тушунишмаса ҳам

пмо-ишора билан гаплашишар, баъзан бирининг гапи боғдан, бириники тоғдан бўлиб кетар, тагин ўзларини ўзлари тузатишиб, йўлга тушиб олишар эди. Ундан нарироқда Манзура келинойи, Кристина, тагин уч-тўрт қиз-жувонлар ўтиришиб овқатланишарди. Улар ичида гапга чечани Манзура келинойи. Шаҳарда ўсган қиз эмасми, ҳамани оғзига қаратгани- қаратган, билмагани, кўрмагани йўқ, дейсиз. Ўзи жуда шўх жувон-да, Ҳамма билан ҳазил қиладди. Баъзан ҳув анави чеккада ўтирган қўнғизмўйлов вакилни ҳам гап билан довдира-тиб қўяди. Маълум бўлишича, улар шаҳарда бир маҳаллада яшашган, бир мактабда ўқишган экан. Кейин нима ҳам бўлади-ю, у амакисининг ўғлига турмушга чиқади. Улар бир йилдан зиёд турмуш қурганларидан сўнг, эри аскарликка кетади. Манзура келинойи қурсоғидаги боласи билан қолаверади. Эри боргандан кейин бир-икки мартагина хат ёзиб, кейин жимжит бўлиб кетади...

Одамлар овқатланишиб бўлишган ҳам эдикки, ранс бобо отда келиб қолди. Ҳамма унинг ҳурматига ўрнидан турди. Ранс бобо одамлар билан салом-алиқ қилиб, Солн бобо билан Афанасенко боболарнинг олдига борди-да, ҳорғин чўкди. Бошқалар қайтиб жой-жойларига ўтиришгани йўқ. Манзура келинойи билан Кристиналардан бошқа ҳамма ўз ишига отланди. Наринг томонда ўтирган қўнғизмўйлов вакил ранс ўтирган жойга ўтиб келаётиб, қўли бехосдан Манзура келинойининг биқинига тегиб кетди. Тўра бунини сал-пал пайқаб қолди. Вакил ҳеч нарса бўлмагандек, ранснинг ёнига чўкди. Тўра ҳозиргина кўрганини тагин бир кўз олдига келтирди: вакил аста ўтиб келаётиб... Тегиб кетмади, атайлаб туртиб ўтди шекилли? Туртиб ўтмаган бўлса, нега Манзура келинойи белни ўйнатиб кулади? Ҳа, туртиб ўтди. Наҳотки?

Тўра ўзининг тахминига ўзи ишонмади. «Менга бир бало бўлиб қолди шекилли,— деб ўйлади.— Наҳотки, Манзура келинойиндек шўх, хушчақчақ жувон ҳақида шундай бўлмағур ўйларга борсам? У ҳам майлику-я, бунақа ишлар қўнғизмўйловнинг қўлидан келармиди? Ахир у вакил. Жиддий одам-ку...»

Нима бўлса ҳам бу капалак қанот қоққунча юз берган ва киши ишонмайдиган ҳодиса Тўранинг баданини бир қиздириб ўтди. Камолалар бошоқ териби юрган томонга қараб, хўрсиниб қўйди...

Үн биринчи боб

Қуёш Қора тоғ чўққиларига ияк қўйиб чиқа бошлаганида Тўра етаклаб бораётган эшак карвон поезд осма йўлдан ўтиб, шаҳар кўчасига кириб келди. Улар бир кўча айланишгач, дарвозасининг пештоқига йирик-йирик қилиб «Туркистон район заготзерно контораси» деб бе-ўхшов ёзиб қўйилган наставкана ҳовли ёнига келиб тўхташди.

Ҳали эрта бўлишига қарамай, дарвозаси ёни ридивонли бричка, қўқон араваларга тўлиб кетган эди. Наринги чеккада иккитагина бир ярим тонналик кўҳна машина турибди. Кузови тўла ғалла. Шофёрлари бир четда махорка чекиб, навбат кутишар эди. Дарвоза олди олаговур, қий-чув. Ҳамма ҳам олиб келган ғалласини тезроқ тоншириб кетиш пайида. Бақбақаси осилиб тушган, хўп-пасемиз, мўгул башарасидан ёғ ҳиди анқиб турадиган тарозибон дарвоза олдига чиқиб, навбат кутиб турганларга бир қаради-да:

— Эшаклар олдин кирсин!— деди овозини баландлатиб.

Аравакашлар, шофёрлар норози оҳангда чувиллашиб кетишди.

— Нима, эшакнинг шохи борми, олдин кирази?

— Биз олдин келганмиз-ку!

— Эшак эшакни танийди-да!

Тарозибон одамларни жеркиб берди:

— Жим! Нима, араваларингнинг бели толадими сал кутиб турса! Ахир булар жонивор-ку, саксон кило юкни ўттиз беш чақирим жойдан кўтариб келиб, тагин бир соат кутиб турсинми? Қани, болалар, ҳайданглар!

Унинг «Эшаклар олдин кирсин!» деган сўзи, ростини айтганда, Тўранинг жаҳлини чиқарган, қовоқ-тумшуги тушиб кетган эди. Йўқ, тарозибоннинг нияти тўғрилигини билгач, бир оз чиройи очилиб, эшакларни ҳовлига қистай бошлади.

— Қани, Шурик, Андрей, Мансур ҳайдаларинг!-

Тўра тарозибоннинг афт-ангорига қараб, уни ёмон кўриб юрарди. Одамнинг сиртига қараб ҳукм чиқариб бўлмас экан-да. У шундай қилмаганида, камда бир-икки соат саргайиб кутиб турган бўлар эдилар. Шунингга ҳам раҳмат!

Эшакларнинг устидан жун қопларини олиб тарозига қўя бошлади. Бу Тўра учун унча қийин эмас. Ун беш-йигирмата эшакда олиб келинган ғаллани бирваракайига

қўйилди тарозига. Бунақа тарози районда битта бўлса кераг-ов! Ҳаммадан қийини шунда эдики, галлани тортиб бўлишгач, каттакон омборга олиб кириб, уюлиб ётган қип-қизил буғдойнинг энг юқорисига олиб чиқиб тўкиш керак. Уюлган буғдой устига узун-узун тахталар қўйилган, ана шу тахталар устидан етмиш килолик жун қопни орқалаб тепага кўтарилиш жуда қийин, оёқларинг майишиб кетади! Қопларни Тўранинг битта ўзи олиб чиқиши керак. Бошқа болалар ҳали ёш, эшак устида зўрга ўтириб келишган, улар эшакларнинг бошини ушлаб туришдан бошқа ишга ярамайди. Пастроққа тўкишга мўгул башара тарозибон руҳсат бермайди.

Етмиш килолик йнгиর্মата жун қопни тепага олиб чиқиб тўкиш осон гапми?

Тўра охириги қопни аранг тепага олиб чиқиб тўкиди-ю, буғдой уюми устига йиқилди. Қорасувга тушиб кетибди! Қулоғига ҳеч нарса кирмас, энтикиб шифтга қараб ётарди. Бир барзангинамо киши катта бир ола жун қопни олиб чиқиб устига ағдарганда у ўрнидан сакраб турди-да, қўлидаги бўш қопни судраганича пастга тушди. У тўғри тарозибоннинг олдига келиб:

— Қани, амаки, қоғозни беринг?— деди.

— Ие, ҳали шу ердამисан?— деди тарозибон ҳайрон бўлиб.— Мен сени, нарядни олишни унутиб кетди болапақир, дебман. Мана, аллақачон қўл қўйиб қўйганман...

Тўра нарядни олиб ҳовлига чиққанида, эшаклар кўринмас, ҳовлини аравалар босиб кетган, аравакашларнинг қий-чуви авжида эди. Эшакларни болалар дарвозанинг олдига олиб чиқиб кутиб туришган экан. Тўра индамай бориб ўзининг эшагига миниб, бошқа эшакларни етакка олганида, кўча бошидан бошқа бир эшак карвон чангитиб кириб кела бошлади. Уни кўриб Тўранинг қаеридир жимирлаб кетди: «Бизнинг ташаббусимизни эшитиб, бошқа қишлоқлар ҳам эшак карвон тузишибди-да!»

Улар бир четга чиқиб карвонга йўл беришди. Эшак устида келаётганлар ҳам ўзларига ўхшаган болалар экан. Қишлоқ болалари-да, бир-бирларига салом беришмай хўмрайишиб ўтиб кетишди.

Кечаси билан ўйлаб келгани эсидан чиқиб қолибди. Тўра поезд осма йўлига етай деб қолганларида, болаларни четдаги симёғоч олдига олиб келди-да:

— Шу ерда бирпас кутиб турунглар, мен ҳозир келаман,— деб эшагини қистаб, орқасига қайтди. Болалар ҳайрон бўлиб қолишди.

Тўра эшагини елдириб, бозор томондаги магазин олди-да, борди-да, эшакдан сакраб тушиб, магазинга кириб кетди. У киришга кирди-ю, пештахта ёнида турган чиройли, оғзи тўла тилла тиш жувон олди-да, довдираб қолди. Ҳалиги жувон: «Сенга нима керак, ҳой, йиғитча?»— деб сўрамаганида балки у шундай тураверармиди?

— Ану... зирагингиз неча пул туради?— сўради у қимтинибгина.

Тилла тишли жувон ғалати бир илжайди-да:

— Ун беш сўм,— деди.

Тўра шаҳарга ёғ олиб келиб сотганида поспра қилиб қўйган пулини олиб, санаб кўрди. Хайрият, етаркан.

— Биттасини беринг...

Сотувчи аёл биттасини олиб, қоғозга ўраб берди. Тўра пулини тўлади-да, магазинга қандай кирган бўлса шундай зудлик билан чиқиб эшагига минди. Сотувчи аёл унинг кетидан маъноли илжайиб, «жўжаҳўроз» деб қўйди...

Мана, Тўралар йўлда. Қуёш уч терак бўйи кўтарилиб, теварак-атрофини қиздира бошлаган маҳалда улар шаҳар билан Қарқарали ўртасидаги Қорачиқ сойга етиб келишди. Уст-бошлари чанг, бир-бирларини зўрға танирдилар. Болалар ҳар кунги олатлари бўйича эшаклардан тушишиб, ечинишиб, ўзларини сувга отишди. Сув бу маҳалда бирам ёқимли бўладики, болаларнинг сувдан чиққилари келмасди. Улар анча чўмилишди, эшаклар ҳам сой бўйида бир оз ўт чимдиб, ўзларига келгандай бўлди.

Улар яна йўлга чиқишди. Қишлоққа яқинлашиб қолишганида Ёниёс акани, Франтишекни, Сергейни учратишди. Ёниёс аканинг эгарга осиқлик чуватидан маза қилиб ичишиб, хирмонга йўл олишди.

Тўранинг оғзи қулоғида, кўнгли нимадандир таскин топган эди. У эшак устида келаркан, негандир ўз-ўзидан илжайар, чўнтагидаги қоғозга ўроқлик сиргани ушлаб-ушлаб қўярди.

Болалар хирмонга етиб келишганида, қуёш тиккага келган, Соли бобо билан Афанасенко бобо хирмон атрофида гимирсилаб юрар, қўнғизмўйлов вакил эса хирмоннинг соя томонида ўтириб олиб, бош кўтармай нималарнидир қирт-қирт ёзар эди. Рўпарасида қип-қизил буғдой уюми тепа бўлиб турибди. Топ-тоза! Ёниёсанида ўраб-чирмаб қўйилган сочиқ, унинг ёнида хурмача, ичига қошиқ солинган зараг... Нарироқда, иссиқдан худди

резинка копток палласига ўхшаб, қовжираб қолган ҳандалак хосасининг пўчоғи. Уни кўриб, Тўранинг оғзи сув очиб кетди. «Ҳандалак чиқибди-да!».

Тўра болаларга рухсат берди-да, қопларни йиғиштириб, Соли бобо томон юрди.

— Ҳа, келдингларми, шунқорлар!— деди Соли бобо меҳрибонлик билан.

— Келдик.

— Бўлмаса, анави сояда бирпас мизғиб ол! Унгача тушлик ҳам бўлиб қолади.

Тўра чўнтагидаги нарядни қўнғизмўйлов вакилга олиб бориб берди. У индамай олди-да, Тўранинг юзига бир қараб қўйди, сўнг ишида давом этаверди. Тўра хирмоннинг соя томонига ўтди, фуфайкасини юмшоқ анғиз устига ёзди. Болалар бошоқ териб юрган томонга қаради, сўнг чўнтагидаги сирғани тагин бир ушлаб кўрди-да, ўзини фуфайка устига отди. Қаттиқ чарчаган экан, дарҳол пишиллаб уйқуга кетди.

У туш кўрди: тушида дадаси парқувдек юмшоқ булутлар устида оппоқ отга миниб, қандайдир икки шохлик баҳайбат ҳайвонни қувлаб юрганмиш... Тагидаги оти чопмасмиш, булут устида сузиб юрганмиш. Тўра дадасининг орқасига кўк эшагида учармиш, столмасмиш. Қичқирармиш, товуши парқувдек булутлар орасига сингиб кетармиш. Бир каттакон туяга ўхшаган булут устида Камола буларни томоша қилиб турганмиш: Тўра унга бурилиб, эшагига мингаштириб олай деса, у қаҳ-қаҳ уриб, булут орасига сингиб кетармиш. Тўра товушининг борича: «Камол, Камол!» деб бақирармиш. Камоладан эса садо чиқмасмиш... Дадаси бояги баҳайбат ҳайвонга етиб, қўлидаги қилчинни силтаган экан, бир шохни жаранг-журунг қилиб учиб тушганмиш...

Тўра жаранг-журунг товушидан чўчиб уйғониб кетди. Соли бобо одамларни тушликка чорлаб, толга осиқлик сўқа қанотини зарб билан ураётган экан. Тўра ёнбошлади, кўзларини ишқалаб атрофга разм солди. Юзларига бугдой қипиқлар илашиб, терлаб кетибди. Хирмон атрофига ҳали одамлар келмаган, Афанасенко бобо кепкасини юзига бостирганича чўзилиб ётар эди. Вакил ҳам кўринмасди. Тўра ўрнидан туриб, маза қилиб керишди, сўнг ювингани ариққа қараб кетди...

У юқорироқдаги қални толзор орасига кириб, ариқ лабига чўққайиб ўтирди. Сув ниҳоятда тиниқ, ариқнинг

таги кўриниб турар, ям-яшил чаловлар равон оқаётган сувда ўн саккиз яшар қиз сочидай тўзғир, ўтлар орасида ўйнаб юрган майда балиқчалар кишининг хаёлини тортар эди. У сувга қараганча, шу ажойиб манзарани бир оз томоша қилиб ўтирди, кейин бояги кўрган тушининг таъбирини қилди ўзича: «Дадам фашистларнинг додини бераётган экан, эшак миниб юрибман, эшак тушда мурод бўлади, дегувчи эди ойим... Қамола нега кулди? Тушда ўнгининг акси бўлади дегувчи эдилар, ё менамдан хафамикан?..»

Шу пайт гужум тол томонда кимдир сўзлагандай бўлди. «Ким бўларди, қулоғимга шундай эшитилгандир-да», деб ўйлади Тўра. Сал ўтмай кимнингдир шўх кулгиси эшитилди. Тўра бу ким бўлди экан, деб қулоқларини динг қилиб, товуш чиққан томонга қаради. Ҳалиги эшитилган аёл кишининг кулгиси эди. Тўра ҳайрон бўлиб, аста ўрнидан турди, бенхтиёр ўша томонга бирикки қадам босди, тол тагида икки одам ўтириб, аста-секин гаплашар эди:

— Хўпми?..— бу эркак кишининг товуши-эди.

— Вой, қизиқсиз-а, менинг болам бор, ахир...— дерди аёл товуши.

— Нима бўпти, болангиз бўлса? Сизнинг болангиз менинг болам эмасми, жонидан?

Аёл шўх кулди:

— Унинг сиз, ўроқда йўқ, бошоқда йўқ, хирмонда ҳозир экансиз-да, а?

— Уроқ, бошоқ маҳалида қайрилиб ҳам қарамадингиз-да, жонидан.

— Вой ану кишини, ўзингиз қаттиқроқ ушламадингиз-да...

— Мен нима қилай, ўзингиз балиқдай лип этиб чиқиб кетган бўлсангиз?

— Ҳм, аламми?— деди аёл эрка ва нозли товуш билан.

— Манзура...— деди эркак.

«Ие, бу Манзура келинойи-ку!»

— Бўлди-бўлди, ҳаддингиздан ошманг,— Манзура келинойи шундай дерди-ю, лекин гапида қатъият йўқ, хўжакўрсингагина гапирар, кетидан қиқирлаб кулар эди.

— Манзура...— эркак кишининг товуши эриб кетгандай бўлди. Кейин нимадир «чўлп» этди. Манзура келинойи ялинган товушда:

— Вой, бўлди-и...— деди чўзиб.

Бундан кейинги гаплар Тўранинг қулоғига кирмай қолди. Баданида қони жўш уриб, қулоқлари шанғиллаб кетди. Бирпас ўзини йўқотиб қўйди, сўнг ўзига келиб, алам қилиб кетдими ё ўзини идора қилолмай қолдими, зудлик билан ариқ лабида турган яхлит кесакни олиб сувга урди. Сув шалоп этиб, лойқаланди. Бояги жойдан «Вой!» деган товуш чиқди-ю, сўнг Манзура келиннинг қизарганича Тўранинг ёнгинасидан тескари қараб ўтиб кетди.

Бир оздан сўнг, қайси кўз билан кўрсинки, ўша қўнғизмўйлов вакил чиқиб келди. Тўранинг тепасига келиб, бир оз нидамай турди. Тўра ўзини ҳеч нарсага кўрмаган, билмаганга олиб, энганиб юзларини юва бошлади, қўнғизмўйлов сирли қилиб томоғини бир қирди-да, хирмон томонга қараб кетди. «Наҳотки? Наҳотки, Манзура келинойим...— деб ўйлади Тўра.— Бундан чиқдики, кечаги қўнғизмўйловнинг туртиб ўтгани тасодиф эмас экан-да, атайлаб қилибди-да! Вой, шемик қўнғизмўйлов-эй...»

Тўранинг боши огирлашиб кетгандай бўлди. Қайтадан ювинди. Сўнг ҳар куни овқат ейдиган жойига келиб чўкди. Одамларнинг ҳаммаси тушликка чиқибди. Ҳар ким ўз тенги билан тўп-тўп бўлиб ўтирибди. Гурунг, кулги авжида. Тўра бундай қараса, қўнғизмўйлов ҳар кунги одати бўйича бир чеккада, гўё ҳеч нарса бўлмагандай овқат еб ўтирибди. Бу ёққа қарамайди ҳам. Ҳар куни бошқаларга сўз бермайдиган Манзура келиннинг жим. Тўра томонга ер остидан қараб-қараб қўяди. Бояги сирни айтиб қўйинидан чўчийди, шекилли. Хотиржам бўлнинг, келиннинг! Тўра ҳеч қачон гап ташиган эмас. Бундан кейин ҳам ташинмайди. Лекин сиздан Тўранинг кўнгли қолгани ҳақиқат!

Бугун негадир Кристина кўринмас эди. Ҳа, бувисининг аҳволи огирлашиб қолиб, ишга чиқмаган эди. Тўра қозон бошидан мис товоқда суюқ ош олиб келиб чорда на қуриб ўтирди. У ҳали ўзига келолмаган, боши зирқираб оғрир, «наҳотки?!» деган савол миясида чарх урар, айни пайтда, Камоланинг илгариги суҳбатларини қўмсар эди. Ҳа, дарвоқе, Камола қани? У атрофга қаради. Ҳув ана, мактаб болалари билан ўтирган экан. Қизиқ, Тўра унга қараса, у ҳам Тўрага қараб турган экан, дарров нигоҳини яширди. Тўра бояги огир ўйлардан аригандай бўлди. Бугун бозордан унга атаб олиб келган сирғаси эсига тушиб, кўнгли ёришди. Энди у ўша сиргани қай йўсин беришни ўйлай бошлади...

Хаёлга берилган Тўра одамлар овқатларини ичиб бўлишганини ҳам, чойдан кейин ишга отланишганини ҳам сезмай қолди. У ҳам аста ўрнидан туриб, ариқда товоғини чайди-да, унга ярим қилиб бакдан чой қуйиб, пуф-пуфлаб ича бошлади.

Тўра Афанасенко, Соли бобо, Манзура келинойилар билан қопларга бугдой сола бошлаганида кун исини маҳали бўлиб, кўланкалар анча чўзилиб қолган, саратон иссини эса авжида эди. Улар учта бричка аравага бугдой юклашди. Энди йиғирмата жуп қопга бугдой солиб, оғзини тикиш керак. Кун бўлса кеч бўлиб қолди. Тунга қолинса, бу ерда на лампа, на фокус бор. Ҳар кун қоп тикишга қарашиб турган Кристинанинг ўрни билинди. Манзура келинойи бўлса, кун ботмасданоқ йўлга тушадди: эмизикли боласи бор.

Хирмонга Бойғози келди. У кулранг қашқасини ғарамга қўйиб, қичқирди:

— Ҳорманглар-ов!

— Ҳа, бор бўл. Кел, Бойғози,— деди Соли оқсоқол жуволдизга чувда ўтказаётиб.— Келганинг яхши бўлди-да. Кекса келса ошга, ёш келса ишга, деганлар. Қани, қарашиб юбор.

— Кўтерис десенг кўтерисейин,— деди Бойғози чўлоқ илжайиб.— Бироқ минау ине-жибинг қўлимдан келмейди. Анау, жуволдизингди қўлима шаншиб оламим-ба, деймин.

— Унда иккаласи ҳам қўлингдан келмас экан,— деб гавдасини силкитиб кулди Соли оқсоқол.

— Йеге?

— Сенга юк кўтартириб балога қолайми?— деди Соли оқсоқол ҳамон жуволдизга чувда ўтказишга ҳаракат қилиб.— Чўлоқ одамга юк кўтартириб бўлармиди? Тагин бир кор-ҳол бўлиб... ундан ҳам кўра мана буни ўтказиб бер.

Бойғози Соли оқсоқолнинг қўлидан жуволдиз билан чувдани олиб, бир ушнаганидаёқ ўтказиб берди.

— Кўзинг ўткир-да, бола,— деди Соли оқсоқол жуволдизини жун қопнинг оғзига санчиб.— Ҳа, йиғирма беш ёшим, қайдасан! Биз ҳам сенлардек кунимизда...

Шу лаҳзада Тўрани Манзура келинойи чақирди. Тўра нидамай унинг олдига борди:

— Қайним, мана шу қопни кўтаришиб юбор.

Тўра унинг оппоқ билагидан шаппа ушлаб, қоп кўтаришди. Унга қопнинг оғирлиги унча сезилмади-ю, лекин ушлаган қўлининг юмшоқлиги, тўлалиги, томиридаги қоннинг гуп-гуп уриши баралла сезилди. Манзура келинойининг қўлидаги томир уриши Тўранинг томирларига ҳам ўтди... У аста кулиб Тўрага қараб қўйди. Гўё у «қайинжоним, бояги сир ўртамизда қолсин!» деяётгандай, ўшанга хушомад қилаётгандай эди. Тўра бу билакни ушлаш, ўзида қандайдир кишини маст қилувчи кайфият, ширин орзу уйғотиш учун у билан кун бўйи қоп кўтаришга рози эди.

Тўра иш билан бўлиб, атрофга разм солмабди. Кеч кириб қолгани, шаҳарга жўнатиладиган қопларни тикиб улгура олмайдиган бўлгани учун Соли оқсоқол Бойгозини юбориб, Камолани хирмонга олдирибди. Тўра эс-хушини йиғиб, ёшига қараса, Камола ёнгинасида қўли қўлига тегмай чувда билан қоп тикяпти; қовоқлари осилиб кетган, булар томонга қарашни истамасди ҳам. Унга Тўранинг Манзура келинойин билан қоп кўтарчишаётгани, бармоқларини ботириб, унинг билагини ушлаши ёқмаган эди.

Иккинчи аравага ғалла юкланиб бўлгач, Манзура келинойининг кетадиган маҳали бўлиб, тараддудга тушиб қолди. Камола ҳам у билан кетмоқчи эди, Соли оқсоқол илтимос қилди:

— Жон қизим, оппоқ қизим, сал кейин кетарсан. Мана бу қопларни ҳам тикишиб юбор.

Камола ноилож қолди.

Катта арава йўлини чангитиб, Фиёс ака подани ҳайдаб ўтди. Кун уясига ёнбошлади. Манзура келинойини йўлга тушди. Мактаб болалар ҳам терган охирги халта бошоқларини кўтаришиб, турнақатор бўлиб йўлга тушинди. Камоланинг қўли қўлига тегмайди, тезроқ бўлиб, тезроқ кетсам, дейди. Кеч кирган сайини эса Тўранинг ҳаяжони ортиб борарди: «Сиргани қандай берсам экан?!»

Тўрғайлар қуёш ботганидан дарак бериб чириллай бошлашди. Атроф дим, кун ботиши билан секин-аста ҳовур кўтарилиб, кун билан саратон яллиғида тандирдек қизиб турган борлиқ енгил тин олгандай бўлди, фируза уфқ бир оз сарғимтир тусга кириб турди-да, сўнг аста-секин қорая бошлади. Камола ҳаяжонда эди: «Қачон кетаману уйга қачон етиб бораман». Ҳа, унинг ҳаяжонланганида жон бор. Хирмон билан қишлоқ ораси қарийиб уч-тўрт чақиримча келар, шуни ҳам қанча айланма йўллардан, сойлардан, ўт-ўланлар орасидан босиб

Ўтилар эди. Қиз бола тугул, баъзи эр етган бола ҳам кеч кирганда бу ерлардан ўтишга ҳайиқар эди.

Атрофга тун қора чодирини ёзганда Қамола қопларни тикиб бўлди. Бўлди-ю, «энди қандай кетаман?» дегандай, Соли оқсоқолга термилди.

— Ҳой, Тўра, бери кел!— деди Соли оқсоқол Тўрага.

Тўра унинг олдига келди.

— Гап бундай: сен ану кулранг қашқа билан бир этиб Қамолани қишлоққа ташлаб кел.

— Майли...— у шундай деди-ю, сиргани ҳадя этишга вақт яқинлашиб келаётганидан қаттиқ ҳаяжонга тушди.

Тўра кулранг қашқани етаклаб келаётганида, қўнғизмўйлов вакилнинг ёнида нималариндир ёзиб, ҳисобкитоб қилиб ўтирган Бойғози қичқирди:

— Ай, отти қайда олип баратирсин?

Тўра хирмон томонга ишора қилиб, нимадир деди. Бойғози тушунмади чоғи, ўрнидан туриб, оқсоқланганича Тўранинг олдига келди.

— Соли бобом ану Қамолни қишлоққа ташлаб келишимни буюрдилар,— деди Тўра.

Бойғози бир чеккада ийманибгина турган Қамолага қаради. Сўнг оғзининг таноби қочиб, Тўрага қараб, чан кўзини қисди:

— Нармална!

Тўра унинг гапига аҳамият бермади, индамай бориб фуфайкасини олди-да, Қамолага ишора қилди. Нарироққа бориб, фуфайкани эгарининг кетига буклаб солди, кейин орқасига Қамолани миндириб, йўртиб кетди.

Теварак-атрофга қоронғилик чўккан, чирилдоқларнинг, баъзи тунги қушларнинг сайрашларини ҳисобга олмаганда, ҳаммасқ жимжит. Тўра кулранг қашқанинг жиловини ўз ҳолига ташлаб қўйган, юрак ютиб бир нима дегиси бору, лекин айтмоқчи бўлган гапи тилига келмас, Қамола ҳам индамас эди. Бугун унга атаб сирга олганини айтсамикан? Қандай қилиб айтади? Ё, индамай бериб қўя қолсинми? Тўранинг қўли бенхтиёр чўнтагига борди. Не, сирга фуфайкада-ку? Фуфайка эса, Қамоланинг тагида. Уб-бў!

Шу хаёлда келаркан, кулранг қашқа қандайдир сувсиз, чеккаларни ўт босиб кетган чуқур ариққа тушди, ўша ариқдан тепаликка чиқаётганида Қамола сирғалиб тушиб қолишдан чўчиб, Тўранинг белидан маҳкам चुчоқлаб олди. Тўра боя тушда ариқ бўйидаги ғужум тол орасида қандай аҳволга тушган бўлса, ҳозир ҳам шун-

дай аҳволга тушиб, ўзини идора қилолмайд қолди. У Камоланинг қўлларини шаппа ушлади. Иккаласининг қўли ҳам дир-дир титрар, томирларидаги қон гуп-гуп урар эди. Камола қўлини аста тортди, чиқаролмади. Иккаласида ҳам ун йўқ, гўё бунни от ҳам сезгандай бир текисда одимлайди. Бир маҳал Камола қалтираб-титраб тилга кирди:

— Қўлимни қўйиб юборинг...

— Камол,— деди Тўра унинг қўлларини қўйиб юбормай аста:— Бизларни яқинда аскарликка олишаркан...

Камола гўё бир нимадан чўчигандай зудлик билан қўлларини тортиб олди-ю, бир лаҳза жим қолди, сўнг Тўранинг тер ҳиди анқиб турган елкасига бошини қўйди. Тўранинг аъзойи бадани жимирлашиб кетди, кейин... кейин қўйлаги нам бўлганини ҳис қилди. Камоланинг кўз ёшларидан нам бўлган эди унинг қўйлаги. Тўра дарҳол орқасига ўгирилиб, уни юпата бошлади:

— Камол, ўйнаб айтдим... Ҳазиллашдим...

Бари бир фойдасиз эди. Камола ўксиб-ўксиб йиғлар, ўзини тўхта олмас эди.

Улар шу аснода ўсмирликнинг сеҳрли сарҳалдан балоғат остонасига қадам қўйганларини, анчадан бери ўзларини таҳлика ва ташвишга солиб юрган мужмал туйғулари оидинлашиб, тотли ҳисга, ширин орзуга айланганини сезмай қолишган эди. Кулранг қашқа эса уларга халақит бериб қўйишдан чўчигандай бир-бир одимлаб келарди. Тўра ярим ўгирилиб, Камолани бенхтиёр бағрига олди. Камола қаршилик қилмади, у ҳозир қаршилик қилишдан ожиз, борлиқни унутган... шароб ичмай маст эди...

«Вожабо! Бу қандай туйғу бўлдики, ихтиёрим қўлимда эмас, бутун борлигим бир тотли ҳис оғушида... Шу қимматбаҳо, ҳеч нарсага алмашиб бўлмайдиган нарсани ташлаб шаҳарга, ўқишга — бобомнинг ёнига борарканманми? Йўқ, ҳа, қачон! Камоласиз ҳеч қасққа бормайман... уни ҳам олиб кетаман! Камолам, мен сен...

Ўз ҳолига ташлаб қўйилган кулранг қашқа қишлоқ яқинига келганда, «огоҳ бўлинглар!» дегандай қаттиқ кишнади. Кўп ўтмай итларнинг вовиллагани, болаларнинг қийқириқлари эшитила бошлади. Қаердандир Сергей билан Франтишекнинг бараварига қичқириғи эшитиларди:

— Асалў-ўл!

— Ошолол!..

Камола сергакланиб, Тўранинг бағридан аранг чиқди-ю, секин от устидан сирғалиб ерга тушди, тушди-ю, орқа-олдига қарамай, чопқиллаб кетди. Тўра унинг орқасидан қараб қоларкан, бир нарса эсига тушиб, бақриб юбораёзди: сиргани бериш ёдидан кўтарилибди! У «эх, хомкалла!» деб ўзини койинди, аламга чидаёлмай кулранг қаниқанинг бошини орқага буриб, ниқтади. От тўғининг қаттиқ дупури тун осудалигини бузди...

Тўра Камолага атаб шаҳардан олиб келган совғасини топшира олмаганидан ўкиниб, қиз унинг ўзига ҳар қандай совгадан ҳам бебаҳо, ёрқин, покиза туйғу ҳадя қилиб кетганини сезмай қолган эди...

Тошкент, 1972—1973 й.

ЌУШ ҚАНОТИ БИЛАН

АВВАЛИ

«Агар сен, юрган йўлимдан адашмай, бундан кейинги ҳаётим покиза ўтсин, десанг, ҳафтада ё эса ҳар ойда, ҳеч бўлмаганда йилда бир марта орқангга назар ташлагин-да, ана шу даврда умрингни қандай ўтказганинг ҳақида ўзингга-ўзинг ҳисоб бер!»— дебди бир донишманд.

Мен донишманднинг мана шу ҳикматли сўзларини тез-тез эслаб тураман. Ҳатто унга амал қилишга тиришаман. Шунинг учун бўлса керак, ҳар йили, жуда кечиксам, икки йилда бир марта туғилиб-ўсган қишлоғимга бориб, орқамга, босиб ўтган йўлимга бир назар ташлайман.

Мени бу ерга бошлаб келадиган нарса фақат бу эмас. Жонажон қишлоғимнинг дардга даво соф ҳавоси, чўмилганингда танангни яйратадиган муздек зилол сувлари, атрофи қамишзор кўллари, бепоён чўллари, ўрдаклари, гозлари...

Ҳаммасидан ҳам мени Қарқаралига қараб тортадиган нарса — бу ернинг ажойиб, дилкаш кишилари... Улар билан гаплашсанг кўнглинг очилади, тилинг бийрон бўлиб кетади, чеҳрангдан куяги аримайди.

Мен дилкаш ҳамқишлоқларим билан мириқиб-мириқиб гаплашишни яхши кўраман. Юзларига ҳуснбузар тошиб, эндигина мўйлови сабза урган бўз йиғитчаларнинг дўриллаб кулишлари яхши. Ҳали маникюр, баланд пошнаги туфли, пардоз-андоз нималигини билмайдиган табиатан гўзал, содда, лобар қизларнинг сеҳрли боқишлари яхши. Уларнинг шаҳарлик меҳмонларни кўрганда ибо билан ийманиб қарашлари яхши. Аммо қуюшқондан чиқиш мумкин эмас. Бу гал келинигингиз Машҳура билан келганмиз...

Ана, қасқдандир эндигина тандирдан узилаётган нон ҳиди димоққа урди.

Сиз кўтарма тандир олдида юзлари олов яллиғида

қизариб-бўртиб нон ёпаётган янгангизнинг олдига бориб, гашига текканмисиз? Ёки, тандирдан эндигина узилган, ҳиди кишини маст қилувчи сўлқилдоқ жайдари буғдой нонни сопол косадаги муздек сувга ботириб сганмисиз?

Мен бу гал отпускамни эртaroқ олиб, қишлоғимизга хотиним Машҳура, ўғлим Эркин билан бирга келдим. Баҳорда ов қилишининг ўзгача гашти бўлади. Дарё тошиб, қирғoқларни сув босади. Ўрдак, гоз деганингиз сув бетига снғмай кетади. Ундан ташқари, баҳор... Бу фаслда жониворлар уйғонади, далага қўш чиқади, қўй-эчкилар болалайди, лолалар очилади...

Қишлоққа келганимизга бир соатча бўлди. Ҳар галгидек тўғри Пўлат амакимнинг келиб тушидик. Дўстим Аъзамникига тушишимиз ҳам мумкин эди-ю, бироқ Пўлат амаким: «Авлиё ҳатлаган ўнгмайди» деб хафа бўлади. Бўлмаса, Аъзам ким — Пўлат амакимнинг тўнгич ўғли. Фақат уйи бўлак, нариги ҳовлида яшайди. Келиб тушишимиз билан Манзура янгамнинг иссиқ чойини ичиб бўлиб, ҳовлига чиқдим. «Муллаваччанинг одати, қишлоққа келса бас, қаёқдаги бузилган, эски-туски нарсаларнинг орасида юради»,— деб ҳазиялашади Манзура янгам.

Ҳа, айтгандек, туркистонликлар олатига кўра янгалар қайнисини ва қайсинглисини, қайноға, қайнэгачисини, умуман, қайси юртининг ҳамма яқин кишиларини, ҳурмат қилиб бўлса керак, стини атаб чақиришмайди. Қайнисини ўқимшли бўлса — Муллавачча, онланинг кенжаси бўлса — Кенжатой, қайнисиғилларини эса Сулувқиз, Шакарқиз, Бодомқиз... деб чақиришади...

Амаким ҳалиям ўқитувчиллик қилади, ҳалиям адабиётдан дарс беради. У бир маҳаллар бизларга ҳам адабиётдан дарс берган. Келганим сайини менга таъна қилгани-қилган:

«Сен қанақа журналистсан ўзинг? Бу, адабиёт дарсликларининг расвоси чиқиб кетяпти. Тили жудаям гализ. Ҳаммаси расмий гаплар. Уқувчиларнинг тили келмайди ахир бундай гапларга! Бунинг устига, наҳотки, Навоийнинг Лутфийдан, Дурбекнинг Саккокийдан, Муқимийнинг Фурқатдан фарқи бўлмаса! Ҳаммасига ҳам бир хил гап, бир хил андоза: фалон йили фалон жойда туғилган, фалон йили фалон жойда ўлган, бундай шеърлар ёзган, ундай ишлар қилган... улар шоир! Бу қандай гап ахир? Академиклар ўйлайдими йўқми буни? Айниқса, ўн еттинчи, йигирманчи асрлар адиблари жуда

қоришиб кетди. Қизиқ, ким қанақа ёзганидан қатъи назар, дунёдан ўтиб кетган бўлса классик деб аташадн. Ҳа, журналист бўлсанг, мана шу гапларни ёз!».

Мен амакимнинг адабиёт ҳақидаги ҳар қандай саволига жавоб бераману, бироқ мана бундай гапларига бирор нарса деёлмайман. Чунки бу гапларда сал бўлса ҳам ҳақиқат бор. Бу гал ҳам амакимнинг ўшанақа гапларни бошлаб қолишидан чўчиб, тезгина ҳовлига чиқдим.

Эски одатимга кўра, ҳар кесаги, ҳар ғишти таниш ҳовлида тимирскиланиб, ўз хаёлимга, ҳисларимга ғарқ бўлиб юрибман; ҳар бурчакка бир боқиб, ундан ёшлигимни, шўхлигимни қидираман. Хув анави бурчакда тартиб билан тахлаб қўйилган таппиларни кўриб, офтобда куйиб, кўчада иштончанг тупроқ чангитиб юрганларим, занжи боласидек қоп-қора, ирқит бўлиб олиб, ойим билан бирга таппи тепганларим кўз ўнгимдан бир-бир ўта бошладн... Ана, томорқадаги таниш бўғотлар, дадамларнинг «қўй» деганига ҳам қарамай, дўстим Аъзам билан шу бўғотлардан поланон қидирардик...

Бир куни қизиқ бўлувди. У пайтларда қишлоқдаги уйлар паст-паст бўларди. Ҳозир ҳам у уйлар жой-жойида турган бўлса-да, аммо усти очилиб, анча баланд қилиб бошқатдан ёпилган. Аъзам иккаламиз полапон қидириб мана шу уйнинг бўғотидаги уяга қўл тикмоқчи бўлдик. У ёқни қидирдик, бу ёқни қидирдик, ҳеч нарвон тополмадик. Қарасак, шундай деворнинг тагида бир эшак чивинлаб турган экан. Аъзам эшакни ушлаб турди, мен унинг устига чиқиб, уяга қўл тикдим. Қўлим муздек юмшоқ бир нарсага тегиб кетди. Таваккал қилиб, ушлаб тортдим. Буни кўриб эшакнинг бошини ушлаганча менга қараб тиржайиб турган Аъзамнинг кўзлари олайиб кетди, тили гапга келмай қолди. Эшак бирдан юриб кетиб, мен ерга йиқилиб тушдим. Қўлимга ушлаган нарсам шалп этиб нарироққа бориб тушди. Илон! Девор тагидаги ковакка шув этиб кириб кетди...

Эҳ, болалик! Энди бўлса ҳеч нарса кўрмагандекмиз.

Дунёга келиб Аъзам иккаламизнинг кўрган-билганларимиз ҳам у даражада кўп эмас: қишлоқдаги ўн йиллик мактабни қирқ саккизинчи йили бирга битирдик. Сўнг Тошкентга бирга ўқишга бордик. Аъзам Қишлоқ хўжалик институтининг агрономлик, мен эсам Ўрта Осиё Давлат Университети филология факультетининг журналистика бўлимига ўқишга кирдим. Ўқишни эллик учинчи йили тамомладик. У ўз колхозига кетиб, аввал

агроном бўлиб ишлай бошлади. Кейин, мана уч йил-дирки, ранс бўлиб ишляпти. Мен бўлсам ҳамон журна-листман. Қаранг, бирпасда катта кишилар бўлиб қолиб-миз.

— Ҳой Муллавачча, бу ёққа келинг,— деди Манзура келинойим. Орқамга қарасам, ўчоқ бошида Пўлат ама-ким билан ниманингдир маслаҳатини қилиб туришган экан. Уларнинг олдига бордим.

— Акангиздан жуда куйдим, Муллавачча,— деб ама-кимдан шикоят қила бошлади келинойим.— Бугун сизга ош қилиб берай десам, шаҳардан келганларга шилпилдоқ гансиқ, деб жон-қолимга қўймаяпти. Қайси бирини қилай, ўзингиз айта қолинг?

— Албатта шилпилдоқ яхши-да, аччиққина,— деди Пўлат амаким гапга аралашиб.

— Барака топкур, бирпас жим тулинг,— деди у ама-кимга қараб. Кейин мендан сўради:— Қани айтинг, нима қилай, Муллавачча?

— Шуни талашяписларми?— дедим кулиб.— Агар менинг айтганим бўлса, ҳозир ёрма гўжа, эрталаб ҳалим гўжа бўла қолсин.

Амаким билан келинойим ҳайрон бўлиб қолишди.

— Сал иснтманг йўқми?— деди амаким.

— Ҳазил қиляптилар. Вой, Муллаваччаси тушмагур-эй! Ҳеч ҳазилнингизни қўймадингиз-қўймадингиз-да,— деди келинойим кулиб.

— Ҳазил қилаётганим йўқ,— дедим жиддий.— Ахир ёрма гўжа, ҳалим гўжа ичмаганимизга қанча йил бўлди! Майли, қилиб бермасанглр қилиб бермаёқ кўя қолинг-лар. Ўзим топиб ичаман,— дедим хафа бўлгандек бўлиб.

— Қаёқдан?

— Ҳозир подачи келади, оши ҳалолдан сўраб ичаман.

Келинойим билан амаким қотиб-қотиб кулишди.

— Ҳе, у замонлар ўтиб кетган. Ке, қўй, ёрма гўжага бало борми?— деди амаким. Унинг сал ранжигани кўри-ниб турарди.— Нима, бизларни масхара қиляпсанми? Келин бола эшитмасин бу гапларни, уят бўлади!

— Ҳа, дўхтир келин эшитмасин... Вой қайнжоним-эй! Келсангиз нуқул уруш йилларидаги ҳангомаларни бош-лаб келасиз-да, Акмал акангиз келган йиллар эсингиз-дами? Ёрма гўжа уруш йиллари чиқмаганмиди!

«Акмал ака келган йиллар!..»

Шу жумлани эшитдиму қалбимга бир нима санчил-гаёдек бўлди. Хаёлим аллақайларга олиб учди.

— Майли, амакимнинг айтгани бўла қолсин,— дедим.

Рухсиз жавобимдан улар мени хафа бўлди, деб ўйлашибди шекилли, кечқурунга қази-қарта солиб, яхшилаб сергўшт хамир овқат қилишибди.

Кечқурун овқат еб ўтириб ҳам, чой ичиб ўтириб ҳам «Акмал ака келган йиллар...» хаёлимни чулғаб, тинчлик бермай қўйди.

Хаёлимни чалғитмоқчи бўлиб, амакимдан сўрадим:

— Бу, Аъзамга нима бўлди, ҳалигача дараги йўқ?

— Эрталаб районга тушиб кетган,— деди амаким.— Конференция бўлармишми, шунга ўхшаш бир йилни бор кўришди.

— Эшмат акамлар-чи, у нега кирмайди?

— У ҳам Аъзам билан бирга-да. Бўлмаса шу чоққача олдинга кирмай қолармиди? Кечаси келинса керак, эрталаб албатта киришди.

— Эшикдан Машҳура бир талай бола билан кириб келди. У ўзини тўхтатолмай куларди.

— Эркиннингизнинг гапини эшитдингизми, Сарвар ака...— деди у.— Вой, ҳа-ҳа...

— Ҳа, нима деди?

— Эчкиларни кўрсатиб: «Бу мультфильм-а, мама» дейди... Ҳа-ҳа...

Мен ҳам кулиб юбордим.

Пўлат амаким эса кулмади.

— Нима десин бўлмаса,— деди у салмоқланиб.— Кўрганини айтади-да... Ташлаб кетинглар болани, сал у ёқ-бу ёқни кўриб ўсин. Мама, папаминиш-а?!

Шу билан гапимиз тўғаб қолгандек бўлди.

Сал ўтмай яна беихтиёр Акмал ака ҳақида ўйлай бошладим. Манзура келинойимнинг ҳазиломуз гаплари ҳам, икки йиллаб келмаганим учун амакимнинг қилган учуриқлари ҳам, жиянларимнинг елкамга осилишлари-ю, кундалик дафтарларини кўрсатиб мақтанишлари ҳам татимай қолди.

Эрталаб туриб муздек ариқ сувида ювиндим. Эрталабки мусаффо ҳаво қишлоқнинг таниш шов-шуви, подачининг чорловчи қичқирғи илк баҳорнинг гиёҳларни уйғотувчи енгил нафаси билан муаттар ҳиди ҳаммаёқни тутиб кетган эди. Қишлоқ мени ўзининг меҳрибон оғушига олди, мен ҳар галгидек яна унинг мафтуни бўлиб қолдим. Машҳура билан Эркин эса ҳамон ширин уйқуда ётишарди.

— Мансуржон,— деб қичқирди амаким бир маҳал.

Мансуржон амакимнинг кенжа ўғли. Ун тўрт-ўн беш ёшларда.

- Лаббай, дада!
- Тарғилингни подага қўшиб кел!
- Олани-чи?
- Уни қўй, туғай деб турибди жонивор.

Мен эрталабки манзарани кўриш учун Мансур билан тарғил сигирни ҳайдашиб кетаётганимда, амаким менга қараб кулди:

- Болалингинг тутиб кетди, шекилли?
- Бир кўриб келай,— дедим.

Менга Лолахон ҳам эргашиди. У Аъзамнинг қизи, етти-саккиз ёшларда, жажжигина. Бу йил биринчи синфда ўқийди. Шундай қилиб, биз битта сигирни учта киши бўлиб ҳайдаб кўчага чиқдик.

Баҳор...

Майин шабада гир-гир эсади, сочларимни юлқилайди. Шаҳарда сал яланг юрсанг бас, шамоллаб қолсан, деган ақида бор. Мен бунга тамоман унутдим. Галстугимни бўшатиб, кўкрак тугмаларимни ечиб, тўйиб-тўйиб нафас ола бошладим. Негадир қичқиргим, кўкрагимни шамолга тутиб ҳув анави тепаликлар оша чопгим келиб кетди...

Тепа устида таёғига суяниб, подачи турибди. Болалар, хотин-халаж сигирларини ўша ёққа қараб ҳайдаб кетишяпти. Ерга гўё гулдор гилам тўшаб қўйилган дейсиз. Кўм-кўк майса шудринг қўнган майин барглари билан оёқларингни ялайди. Чучмомалар гуллаган, узоқ-узоқлардаги тўп-тўп қизил лолалар назарингни тортади. Ҳали қуёш чиқмаган, уфққа тикилсангиз ғалати ажойиботларни кўрасиз. Осмон этагида кумуш ҳовур ўйнайди. Узоқдаги боғлар ҳам, тоғлар ҳам, уйлар ҳам ана шу кумуш ҳовур билан чулганиб, товланиб тургандек. Ҳув анави тегирмон ариғи бўйидаги қатор толлар узун поездга ўхшаб кўринади — бир текис.

Ана бир гала ўрдак «фру-фру» қилиб тепамиздан дарё томонга учиб ўтиб кетди. Меннинг ов ҳақидаги ширин-ширин орзу-хаёлларим ҳам гўё шулар кетидан кетди...

Мен табиатга мафтун бўлиб, ўзимни унутаёзган эканман. Қарасам, сигирни подага қўшиб қайтиб келаётганимиз. Икки ёнимда икки укам — Мансуржон билан Лолахон.

Сой бўйидаги эски ҳаммом олдига келганимда яна эсимга Акмал ака тушиб кетди. Тўхтадим. Укаларим менга қарашди.

— Мансуржон, Лолахон, бир лола териб келмайсизларми?— дедим.

— Терамиз,— дейишди улар.

— Бўпти, мен мана бу сой бўйидан тераман. Сизлар ҳув анови тепаликдан, хўпми? Ўзням зап очилибди-да! Чопинглар...

Укаларим тепаликка қараб чопис кетишди. Мен сой бўйида бир оз қаққайиб туриб, ҳаммом томон аста юра бошладим. Хаёлим яқин ўтган йилларни кезиб кетди..

Биринчи боб

Баҳор.

Худди уруш йилларининг ўзидек совуқ, изғиринли, рутубатли баҳор. Йўғон чўзилиб, ингичка узилай деб турган маҳал. Ҳамманинг қулоғи Совет Информбюросида...

Қишлоқда танқислик ва юпунлик. Одамларнинг руҳида, дилида, тилида уруш кўланкаси. Қишлоқнинг кўриниши қандайдир аянчли, ҳорғин. Шундай бўлса ҳам одамлар далага чиқишади, ишлашади, ватанимизнинг фашистлар устидан эртами-индинми яқинлашиб қолган ғалабасини интизорлик билан кутишади.

Мана, бир ҳафта бўлдики, омонда қуюқ қора булут, ёмғир тўхтовсиз шариллаб қуйиб турибди. Баҳор ҳавоси қизиқ: бир қарасанг очилиб кетади, бир қарасанг жала қуяди. Эрталаб булутлар орасидан қуёш мўралаганда ҳамма қувонган эди. Пешиндан сўнг бир соатлар чамаси муттасил шариллатиб ёмғир ёғиб ўтди-ю, булутлар юришиб қолди.

Ёмғир ёғса, Қарқаралининг еридек расво ер йўқ. Ҳаммаёқ чалп-чулп лой бўлиб кетади.

Бизлар мактабдан озод бўлиб чиққанимизда, катта йўлдан Эшмат аканинг ҳўкиз араваси аранг келарди. Ёилдиракларига ботмон-ботмон лой ёпишиб қолган, бечора ҳўкизлар бўш араванинг ўзини зўрға тортиб келишар, жиққа терга ботганиданми ё ёмғирда қолганиданми, уларнинг ҳўл бўлиб жингалакланиб кетган ва терисига ёпишиб қолган юнглари орасидан енгилгина буғ кўтариларди. Биз болаларнинг дардимиз — аравага мнниб олиш, жуда бўлмаса осилиш, бошқаси билан ишимиз йўқ. Лойгарчиликни писанд ҳам қилмаймиз. Аъзам иккаламиз йўлдаги кўлмак сувларни чалп-чулп кечиб, етиб келиб, энди аравага осилмоқчи бўлувдик, Эшмат ака: «Йўқолинглар кўзимдан!»— деб бақририб, узун қамчисини бизларга қараб зарб билан силтади. Қамчининг тугилган учч ғиз этиб тепамиздан ўтиб кетди. Қизиқ, бундай

қилмасди-ку у? Бугун негадир жаҳли чиққан, қовоғидан қор ёғиб келарди.

Эшмат ака аскарликдан яқинда бир оёқ бўлиб, қўлтиқтаёқда келди. У аввал ҳам аравакаш эди. Келгандан кейин ҳам аравакаш бўлиб олди. Аравага ҳам қўлтиқтаёқда чиқади. У кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлайдиган, хушфеъл, оқ кўнгил одам эди. Мана бир ой бўладикки, аскарликдан кийиб келган шинеллини устидан ечган эмасди. Бугун бўлса, негадир, ёмғир ёққанига қарамай, шинеллини ечиб, аравадаги хашак устига ташлаб қўйибди, ўзи фуфайкада келяпти. Ҳойнаҳой, бу ерда бир сир бўлса керак, деб ўйладим. Қўрқа-писа араванинг ёнига ўтдик. Ҳар кунни кўрса ҳазиллашмай ўтмайдиган Эшмат акамиздан бугун ҳеч қандай сас-садо чиқмасди, фақат аҳён-аҳёнда шинелга қараб қўярди. Ҳўкизларини ҳам ҳар галгидек: «Чух, ҳаром қотгур!» деб қистамасди. Нима гап ўзи?

Бир маҳал хашак устидаги шинель қимирлаб кетди! Ҳайрон қолдик. Сўрайлик десак, Эшмат аканинг авзойи бузуқ, қўрқамиз. Иккаламизнинг хаёлимизда фақат битта нарса: «Бу нима экан, а?!» Мен ҳайрон бўлиб Аъзамга қарайман, Аъзам ҳам ҳайрон бўлиб менга қарайди. Биз арава билан ёнма-ён келардик. Болалар эса орқаларига осиб олган жилдларини силкитиб, чалп-чулп кўлмак сув, лой кечиб, арава орқасидан эргашарди.

Эшмат ака одатда шаҳардан келганда араваси билан тўғри колхоз саройига буриларди. Бу гал ундай қилмади, негадир, тўғри колхоз идорасига қараб бурди аравасини. Арава тўғри идора олдига бориб тўхтади. Эшмат ака таёғини қўлтиғига қистириб, аравадан аста сакраб тушди-да, арава устида ёпиғлик турган шинелга бир қараб қўйиб, оқсоқланган кўйи идорага кириб кетди. Биз арава атрофида уймалашиб шивирлашиб гаплашиб турдик. Идорадан Эшмат ака билан бирга Иззатулла ака ҳам унинг ўғли Ҳасан кўзойнаклар чиқишди. Иззатулла ака деганимиз — бухгалтер. Рансимиз Султон бобо касал бўлиб, ўзини докторга қаратгани Чимкентга кетганди. Унинг ўрнига Иззатулла ака вақтинча ранс бўлиб ишлаб турарди. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирча колхозда унинг маслаҳатсиз бирор иш бўлмасди. У ноъчадан келган, қора, қотма киши эди. Одамлар уни сил бўлса керак, дейишарди. Ёнида турган кишига нафас олганда ўпкасининг ғиж-ғиж этгани бемалол эшитилиб турарди. Дабдурустдан қараган кишига унинг ич-ичига ботиб кетган тимқора кўзлари билан қўчқор шо-

хига ўхшаб икки чаккасига қайрилиб турган мўйлови кўринарди. Бошига қоракўл қулоқчини, устига қайрилма ёқа, иккита кўкрак чўнтак, иккита ён чўнтакли қора мовутдан тиктирилган кител галифе шим, оёғига қора хром этик, калиш кийиб олганди.

Ҳасан кўзойнак Иззатулла аканинг суюкли ўгли бўлиб, ўн етти-ўн саккиз ёшларни уриб қўйган бўлса ҳам, жуссаси кичик эди. Лекин шунга қарамай, эрка ва муғамбир бўлиб ўсганди. Айтишларига қараганда, Ҳасан укаси Ҳусан билан бирга тугилган эмишу, Ҳусан вафот этиб, Ҳасаннинг ўзи ёлғиз қолганмиш. Шунинг учун бўлса керак, Ҳасанвой нимжонгина йигитча бўлиб, оғирнинг усти, енгилнинг ости билан юрарди. Кўзойнак тақарди. Муштдеккина башарасига таққан кўзойнаги ҳам ўзига жуда ярашиб тушарди. У доим ўзини шўх тутиб, илжайиб юраркан, унинг бу илжайишида макр билан ҳийла борлиги яққол кўриниб турарди. Қарқаралида қарийб ҳеч ким кўзойнак тақмагани учунми, уни ҳамма «Ҳасан кўзойнак» деб кетишганди.

Иззатулла ака гавдасига ярашмаган бир кибр билан аравага яқинлашди. Енида ўгли Ҳасан кўзойнак ҳам бор эди.

Бир маҳал Эшмат ака арава устига қийналиб чиқди-да, шинелини кўтариб:

— Туринг, меҳмон,— деди.

Аравадаги похол устида букчайиб, уст-боши юпун, озгин, чакаклари ич-ичига кириб кетган бир одам ётарди. У аста ўрнидан туриб ўтирди. «Қаёқларга келиб қолдим?» дегандек ҳайрон бўлиб ён атрофга аланглаб қаради. Сўнг Иззатулла акага қараб, бош ирғаб сўрашди:

— Ассалому алайкум...

Унинг овозида қандайдир хасталик, ҳазиплик бор эди. Иззатулла ака сал торгиниб алиқ олди. Кейин аравадаги киши зўр машаққат билан ён чўнтагига қўл солди-да, ундан муқовалари титилиб кетган қалин бир дафтарини олиб, варақлай бошлади. Сўнг, унинг ичидан қандайдир бир қоғозни олди-да, йўтала-йўтала уни Иззатулла акага чўзди. У қоғозни қўлининг учида чимдиб ушлаганича кўз югуртириб чиқди-ю, индамай идорага кириб кетди. Ҳасан кўзойнак ҳам унинг кетидан эргашди. Орадан анча вақт ўтди. Бизлар худди шаҳардан қишлоққа цирк келиб қолгандек, ҳамон арава атрофида айланишиб, томоша қилиб турибмиз. Аравадаги киши ҳам кўзларини жавдиратиб, бизларга қарагани-қараган.

Бошида яғири чиқиб кетган қулоқчин, устида жулдур фуфайка, оёғида эса ҳеч нима йўқ — латта-путта билан ўраб-чирмалган эди.

Ҳасан кўзойнак идорадан ҳовлиқиб чиқиб келди. У Эшмат акани четроққа тортиб:

— Ҳаммомга олиб бориб жойлаштирар экансиз,— деди шивирлаб.

— Ахир...

Ҳасан кўзойнак гапни қисқа қилди:

— Буйруқ шу!

— Нега ахир?— деди Эшмат ака яна бўғилиб.— Пиркўрарнинг ўзи юборди-ку... Инсоф ҳам керак-да.

— Дадам шундай деди. Қоғозида шундай ёзилган...

— Совуқ ҳаммомда ётсин дебми?

— Йўқ, қамоқдан келяпти деб.

— Нима бўпти!..

Эшмат ака норози бир аҳволда чўлтанг-чўлтанг оқсаб, араваси устига чиқиб олди-ю, жаҳл билан қамчисини ҳавода ўйнатиб бақирди:

— Чух, ҳаром қотгурлар! Чух, қорасон теккурлар! Чух!..

Арава қишлоқнинг бир чеккасидаги эски, ташландиқ ҳаммом томонга қараб бурилди.

Эски ҳаммом деганимиз қишлоқнинг чеккароғида, сой бўйига тушган даҳлизли бир уй. Орқасида олов ёқадиган ўчоқлари, тўқитқалари бор. Уй ичида супачалар. Баланд супача устида катта қозон. Дераза ёнида бочка. Бу бочкага совуқ сув қуйилади. Бурчакдаги супа устига ёғочдан панжара қилиниб, панжаранинг тағига йирик-йирик тошлар терилган. Олов ёқилганда ҳалиги тошлар қизиб, кейин, шу тошларга сув сепилса, жазиллаб буғ кўтарилади.

— Бу — урушдан аввал қурилган ҳаммомлардан эди.

Одамларнинг ганига қараганда, бу ҳаммомни Иззатулла ака бошқарманинг маслаҳатисиз: «Сой бўйи, сувга яқин жой»,— деб қурдирган экан. Кейинчалик, у одамларга узоқлик қилиб, уруш вақти бўлишига қарамай, қишлоқ марказига яхшилаб, янги типда ҳаммом қуришган... Мана, икки-уч йилдирки, янги ҳаммом битиб, бу эски ҳаммомнинг ўчоғига олов ёқилмас экан. Шундай бўлса ҳам ҳалнғача унинг нураб кетган деворларидан кир-чир ҳиди анқиб турарди. Баъзи ерларининг сувоқлари кўм-кўк бўлиб кўкариб, моғор босиб кетганди. Баъзан қиш кечалари адашган мол ўзига пана жой қидириб, шу ҳаммомга кириб ётарди. Подадаги тарғил бу-

қа йўқолганда ҳам, подачи Супабек ота уни ана шу ҳаммомдан топиб келгани эсимда.

Шаҳардан Эшмат ака олиб келган меҳмонни мана шу ҳаммомга жойлаштирдилар. Нега, нима учун шундай қилдилар? Бу гапга бизларнинг ақлимиз етмасди.

Бу бизларга жуда ғалати туюлди. Эртасига дарсга борганимда ҳам унинг аравага тўшалган похол устида ҳолсиз ўтиргани, орнқ гавдаси, ич-ичига ботиб кетган кўзлари, қоқсуяк чакаклари, сўлгин юзлари, тинмай ўхў-ўхў қилиб йўталишлари, болаларга қандайдир гамгин, аммо меҳр билан боқишлари, увадаси чиқиб кетган уст-боши, латта-путтага ўраб-чандилган оёқлари сира-сира кўз олдимдан кетмади. Ҳойнаҳой, Аъзам ҳам шуни ўйлаб ўтирса керак. Чунки у куни билан бидиллаб, оғзи-оғзига тегмай гапириб юрарди. Бугун эса негадир камгап бўлиб қолди. Хуллас, беш соатлик дарс миямизга кирмади. Аъзам иккаламиз жилдларимизни елкаларимизга осиб, секин мактабдан чиқиб кетдик. Иккаламиздан ҳам сас-садо чиқмасди. Аммо ҳаво бугун кечагидан сал тузук эди. Осмон тўла булут, қуёш аҳён-аҳёнда булутлар орасидан мўралаб, танани жунжиктирувчи изгирин эсиб турарди. Бизлар жим келардик. Олдимизда бир тўп қуйи синф ўқувчилари қий-чув қилиб, бир-бирларини қувлаб боришарди.

— Эшмат акамлар анави кишини кеча худди шу маҳалда олиб келган эди-я?— дедим мен Аъзамга.

— Ҳа.

Болалар ҳаммомга қараб бурилишди. Бу менга ҳам қизиқ туюлиб кетди.

— Юр, бориб кўрамиз. Нима қилиб ўтирган экан?

— Юр.

Бизлар ҳам болаларнинг кетидан ҳаммомга қараб кетдик. Борсак, ҳалиги шаҳардан чиққан одам ҳаммомнинг кунгай томонида, икки дераза ўртасидаги нураб кетган деворга орқасини суяб, тиззаларини қучоқлаганича, бошини қуйи солиб ўтирарди. Бизлардан аввал борган болалар эса берироқда унга қараб туришарди.

— Ухлаб қолибди,— деди бир бола.

— Пўқ, ўйланиб ўтирибди,— деди иккинчиси.

Болалардан бири унга қараб кесак отди. Кесак пақ этиб деворга бориб тегди-ю, ҳалиги одам сикин бошини кўтарди. Аъзамнинг жоп-пони чиқиб кетди. У икки ҳатлаб бориб, ҳалиги болани тутиб олди-да, чаккасига бир тарсаки туширди. Бола бақириб йиғлаганча, қочиб қолди. Бошқа болалар ҳам секин-аста орқага тисарилиб,

тарқаб кетишди. Фақат Аъзам иккаламиз қолдик. Ҳалиги одамга тикилиб турибмиз. У ҳам бизлардан кўзини олмасди. Биз унинг олдига боришимизни ҳам, бормаслигимизни ҳам билмасдик. Борайлик десак, «қамалган» деган нарса гўё бир юқумли касату яқинлашсак юқиб қоладигандек кўринарди. Бормайлик десак, у бизлардан кўзларини олмасди: кўзларида қандайдир меҳр, нимагадир умид ўти порларди. Кўриниши юпун, жулдур бўлгани билан, қарашлари илиқ, аянчли эди.

— Қани, болаларим, берироқ келинглари-чи,— деди у ниҳоят бизларга.

Бизлар ҳамон турган жойимизда қотиб турардик.

— Нима, қўрқасизларми?— деди у яна.

— Йўқ,— деди Аъзам.

— Бўлмаса нега келмай турибсизлар?

Бизлар бир-бир босиб, унинг олдига бордик. У бизларга бошдан-оёқ қараб чиқди ва негадир қаттиқ хўрсиниб қўйди.

— Мактабдан келяписизларми?— деб сўради кейин.

— Ҳа,— дедим.

— Баракалло, болаларим. Печанчи синфда ўқийсизлар?

— Еттинчида.

— Сизнинг исмингиз нима?— деб сўради у мендан.

— Сарвар,— дедим мен.

— Яхши, сизники-чи, ўғлим?

— Уники Аъзам,— деб жавоб бердим.

— Иккалаларингиз ҳам яхши болалар экансизлар,— деди у.

— Сизнинг отингиз-чи, амаки?— деб сўрадим кейин мен.

— Менинг исмим Акмал,— деди у.— Қани, Сарвархон ўғлим, жилдингизда қандай китобларнингиз бор? Бир кўрсатмайсизми?

Мен дарров бўйнимдан жилдимни чиқариб, ерга қўйдим-да, тугмасини ечиб, китобларимни бир-бир олиб, унга бера бошладим. У китобларни шундай чанқоқлик билан олиб кўрардики, унинг бу ҳаракати худди бир ой оч қолиб, сўнг қўлига нон теккан одамни эслатарди. Бизлар ҳайрон бўлиб қараб турардик. У китобларни кўриб бўлиб, охирида еттинчи синфнинг «Адабиёт хрестоматияси»ни олиб, аввал уни бурнининг тагига олиб бориб, тўйиб-тўйиб ҳидлади-да, кейин ёш болалардек бағрига босиб, кўзларини чирт юмди. Унинг юмуқ кўзларидан юзларига икки томчи ёш думалаб тушди. У энди бизларни

унутган бўлиб, ўзинча нималарнидир пичирлар эди. Ниҳоят, бир маҳал бошини кўтариб кўзларини очди ва кўзи қиймасга ҳам китобни менга қайтариб берди. Сўнг чўнтагидан кир бўлиб кетган дастрўмолини олиб, юз-кўзларини артди.

Мен охири сўрадим:

— Нима бўлди сизга, амаки?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, Сарвархон ўғлим, ҳеч нарса...— деди у. Мадорсиз одам овоз чиқариб йиғлабмас экан. Унинг йиғиси бориб-бориб ҳиқичоққа айланди. Уни нуқул ҳиқичоқ тутар, бир нима дегиси келарди-ю, айтолмасди. Гўё юрак-юрагининг тубида қандайдир дард, ўкинч бору, булар учаласи бирданига ташқарига чиққиси келар, лекин чиқа олмай, ҳиқичоққа айланиб кетар эди. У тутилиб-тутилиб зўрға сўзларди:— Ҳзим, шундай.. бир нима эсимга тушиб кетди..

Иккинчи боб

Дадам фронтда эди. Уйда ойим, мен, укам, синглим қолгандик. Тирикчилик ҳозирча ойимнинг зиммасида эди. У кечаю кундуз тинмай ишларди. Кундузлари кўпчилик қатори елкасида кетмон, далага чиқарди, марза оларди, ер текисларди, ўғит сочарди. Кечқурунлари уйга қайтиб келиб, бизларга қарарди, рўзғор ишлари билан овора бўларди: уй супурарди, сигир соғарди, сутни қўшининикига тегушикка олиб чиқарди. Бунинг устига, мабодо бир оз дон-дун топилиб қолгудек бўлса, уни қўл тегирмонда янчиб, бизларга овқат қилиб беришлари керак эди. Қишлоқда сув тегирмони ҳам бору, бироқ одамларда унга олиб боришга арзийдиган галла йўқ эди. Бир кило-ярим кило буғдой топилгудек бўлса, қўл тегирмондаёқ янчиб олишарди. Хусусан, ҳозир, кўклам пайтида, қишлоқда озиқ-овқат жуда танқис бўлгани учун колхоз ҳар куни далада — иш бошида катта қозон қуриб, бир маҳал иссиқ овқат қилиб берарди. Баъзи бировлар овқат учун ўзлари билан бирга болаларини ҳам далага эргаштириб чиқишарди. Бироқ бу билан нафс ором олиши қийин эди. Ойим бизларни далага олиб чиқмасди, нега деганингизда, бизлар қишлоқдаги энг тўқ онлалардан ҳисобланардик. Чунки донимиз бўлмаса ҳам иккита сигиримиз бор эди. Қатиқ-сутга мўл-кўл эдик. Баъзи-баъзида укам билан синглим нон қўмсаб йиғи кўтаришарди. Ҳатто мен ҳам онлада «эси кириб, катта бо-

ла» аталиб қолган бўлсам-да, гоҳо укаларимга кўрсатмай кўзёши қилиб олардим. Мабодо бирортаси кўриб қолгудек бўлса «дадамни соғинганим учун» йиғлаётган бўлардим. Ана ундан кейин дадам эсимга тушиб, ёлгон-дакам йиғим ростакам йиғига айланиб кетарди...

Мана бугун ҳам мен ҳар галгидек ойим ишдан келгунларича сомонхонада сигирларга овқат тайёрладим; жодда майда қилиб икки боғ пичан қирқиб, сомонга аралаштирдим-да, оғилхонага олиб чиқиб, охурларга солдим. Сигирларнинг тагини хаскаш билан тозалаб, ялтиратиб супуриб қўйдим. Ойим ҳар нарсанинг озода бўлишини яхши кўради. Ундан ташқари, айниқса бугун жуда ишчан бўлиб кетганимнинг бошқа бир сабаби ҳам бор эди: ойим даладан қайтиб келиб, албатта бу ишларимни кўриб, баҳри-дили очилиб кетади. Ойимнинг ана шу баҳри-дили очилиб турган пайтларидан фойдаланиб, ундан бир косами-ярим косами қатиқ, икки-уч дона қурут сўрайман. Ойим албатта беради. Мен уларни олиб эски ҳаммомга чопаман...

Бечора совуқда тиззасини қучоқлаб ўтиргандир...

Ҳамма ишларни саранжом қилиб, укаларимни боғчадан олиб келдим. Боғча деганим — Унсин бувининг уйи. У ерда йиғирма-йиғирма беш чоқли бола тўпланишарди. Укаларимни сандалнинг четига ўтқазиб, дарс тайёрлаб ўтирган эдим, ойим ишдан қайтиб келди. Кеч бўлиб, уй ичи анча қоронғи бўлиб қолган экан, ойим келиши билан худди уйга нур оқиб киргандек бўлди. Бирпасда кўнгилларимиз ҳам ёришиб кетди, чулдирашиб қолдик. Ойим чироқни ёқди.

— Сарвархон болам, кеч бўлиб қолди, сигирларингга қара,— деди ойим.— Пода ҳам келиб қолгандир.

Ойимнинг гапини икки қилмай; подани кутгани чиқиб кетдим. Қишлоқда ҳар кунни такрорланадиган одат бу. Эрталаб сигирларни соғиб, подачининг олдига солиб берамиз, кечқурун подадан қайтгач, соғиб молхонага киритиб боғлаймиз. Олдига топган-тутган ем-хашагимизни ташлаб боқамиз.

Сигирлар келди. Ойим уларни соғди, сутини қўшинникига олиб чиқиб, тегушикка берди. Ойим майда-чуйда ишларини қилиб бўлиб, сандалга ўтирди. Мен унинг авзойини пойлардим. Кўриб турибманки, ойим қилган ишларимдан хурсанд эди. Буни жойлашиб ўтириб олгач айтди:

— Бугунги ишларингдан хурсандман, болам, молларингга қарабсан, уйларни ярақлатиб супуриб қўйибсан.

Ойисининг оғирини енгил қилган азаматгинамдан ўргилай... ўқишларинг қалай, болам?

— Яхши,— дедим.

Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада, деб шунни айтар эканлар-да. Мен дарров гапни бошқа ёққа бордим:

— Боя мактабдан қайтиб келаётиб, Аъзам иккаламиз Акмал акамнинг олдига бордик.

Ойим ҳайрон бўлиб сўрадилар:

— Акмал акам ким?!

— Кеча Эшмат акам аравада олиб келган Акмал ака бор-ку... Ушанинг олдига.

— У кишининг отлари Акмал эканми? Қаёқдан билдинглар?

— Уэлари айтдилар. Китоб сўровдилар, берсак, бағирларига босиб йиғладилар...

— Йиғладилар?!

— Ҳа, йиғладилар. Бизлар, амаки сизга нима бўлди, десак, шундай ўзим, эсимга бир нима тушиб кетди, дедилар.

— Шўрлиг-эй, эсига бола-чақаси тушиб кетгандир-да,— дедилар ойим ачиниб.— Иззатулла ака ҳам худо урган одам. Бўлмаса касалманд бечорани совуқ ҳаммомга жойлаштирадими?! Ейдиган нарсаси ҳам йўқдир ҳали?

— Йўқ.

— Озгина қаттиқ берсам, олиб бориб берасанми?

— Олиб бориб бераман.

Ойим хурмачада увиб турган қаттиқдан сопол косага тўлдириб қўйди.

— Бир-иккита қурут ҳам беринг.

Бир-иккита эмас, беш-олтита қурут бердилар. Мен орқамга бурилиб чиқиб кетаётганимда, бирдан чақириб қолдилар:

— Ҳой болам, бу ёққа қара!

Мен, ойим айнаиб қолдилар шекилли, деб қўрққан эдим, йўқ қўлимдан косани олиб, устига оқ доқа ёпиб, қайтадан қўлимга бердилар.

— Ма, ушла, кечаси сут-қаттиқнинг юзини очиқ олиб юрмайди, болам. Юлдуз кўрса, ёмон бўлади.

Қўлимда коса, чўнтагимда қурут, жадал ҳаммомга қараб кетдим. Кетиб боряпман, кетиб боряпман, бутун диққатим косада. Ярим йўлга етганимда, рўпарамда бир қора шарпа кўринди. Бундай қарасам, Таташ жинни! Эси сал кирди-чиқди роқ эди. Узи ҳам нуқул елиб-югуриб

юрарди. Юрганда ҳам тинч юрмасди: ўзига маълум, лекин бошқаларга номаълум бўлган аллақандай бир ашулани хиргойи қилиб ғингиллаб айтиб юрарди. Унинг ётадиган тайинлик жойи ҳам йўқ эди: истаган жойида ётиб кетаверарди. Уст-боши жулдур, юпун. Ўзи йигирма бешларга кириб қолган. Бировга зарари тегмасди.

У елиб келаётиб менга урилиб кетаёзди.

— Ҳо-о-о, ким бу, ким бу?— деди у менинг устимга тўниб. Овози бурнидан чиқди чамамда.

— Мен, Сарварман,— дедим шошиб.

— Ҳо-о-о, қўлингдаги нима?

— Қатиқ.

— Ҳо-о-о, қани,— деб у қўлимдан косани олиб, юзини очди-да, қатиқни шимира бошлади. Жон-поним чиқиб кетди. Косага ёпишдим.

— Бу сенга эмас, бер бу ёққа!

— Ҳо-о-о, кимга бўлмасам? Айт, кимга?

— Акмал акага, ҳаммомда ётган кишига...

— А? У киши ёмон, ёмон ҳо-о-о...— деди-да, қўлимга косани қайтиб берди.— Ҳо-о-о, уйимни тортиб олди... Энди менга ҳеч ким қатиқ бермайди, қатиғимни ҳам тортиб олади... Ёмон, ёмон...

Таташ жинни ғингиллаб йиғлаганча, елиб кетди. Мен туриб қолдим. Унга раҳмин келди. Лекин... бу-ку жинни! Энди, ҳар кун мана шу жинни ётадиган жойда ётган Акмал ака-чи? Ахир унинг ақл-ҳуши бутун-ку? Шундай экан, нима учун у шундай ташландиқ, совуқ жойда ётиши керак? Нима учун?

Мен бу саволларга жавоб тополмай, туриб қолган ўрнимдан жилдим. Косага қарасам, икки энлик камайиб қолибди. Ростини айтсам, Акмал ака «бу бола қатиқни ичиб қўйибди» деб айтадиган бўлди, деган андишага бориб, кетимга қайтмоқчи ҳам бўлдим. Бироқ яна қандайдир бошқа бир куч мени «боравер!» деб ундагандек бўлди. Сал ўтмай ҳаммомга етиб бордим ва қоп-қоронги ҳаммомнинг ичига мўралаб қичқирдим:

— Акмал ака!

Ичкаридан ҳолсизгина:

— Лаббай. Ким у?— деган товуш эшитилди.

— Мен, Сарварман.

— Сарвар? Сарвархонмисиз? Келинг, ўғлим.

Акмал аканинг қаерда эканини похолнинг шитирлашидан чамалаб олди бордим.

— Мана, сизга қатиқ олиб келдим.

— У, овора бўпсиз, ўғлим, раҳмат,— деди у миннатдорчилик билдириб.— Чироғимиз ҳам йўқ. Ҳай, майли, бўпқолар. Қани?

— Мана... Мана, қурут ҳам...

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат!

Акмал ака қоронғида қатиқни шимириб ичди, қурутни эса тўрвасига солиб қўйди.

— Ҳали биттаси келиб, бир оз ғалва қилди, Сарвархон. Нима деганини ҳам тушунмадим. Сиз кўрмадингизми уни, ким ўзи?

— Йўқ, кўрмадим.

— Ўзи сал ғалатироқ одамга ўхшайдими?

— Билмадим.

— Сарвархон!— деди бир маҳал Акмал ака яна менга.— Уйларингизда ким бор?

— Ойим, мен, синглим, укам. Бошқа ҳеч ким... Дадам армияда. Нима эди?

— Ҳеч нима,— деди у бир оз ўйланиб. Кейин кулди. Узининг ҳам қишлоғимизга келиб кулгани шу бўлса керак. Қоронғи бўлгани учун мен унинг башарасини яхши кўролмадим. «Ҳар қалай эти қочган одамнинг башараси кулганда унча гўзал бўлиб кетмаса керак», деб турибман ичимда.— Қизиқ! Менга идорадан ярим килоча дон бериб юборишибди. Буни нима қилишимга ҳайронман: қозоним бўлмаса, товогим бўлмаса... Шунини ойингиз менга бирор нарса қилиб берармикинлар?

— Қилиб беради, амаки, ойим йўқ демайди. Қўл тегиригимиз ҳам бор,— дедим қувониб.

— Агар, ортиқча хизмат бўлмаса...

— Йўқ, бераверинг...

Акмал ака сопол косадаги қолган қатиқни ҳам ичиб, тўрвасидаги буғдойни шилдиратиб бўшаган косага ағдарди.

Мен косани қўлимда эҳтиёт тутиб, Акмал ака билан хайрлашдим.

Учинчи боб

Уйга етиб келсам, сандал атрофида Пўлат амаким билан Эшмат акамлар ўтиришган экан. Ойим самовар қўйиш билан овора эди. Уйимизда битта рух самоваримиз бор эди. Ойим уни аҳён-аҳёнда, фақат ҳурматли меҳмонлар келгандагина қўймаса, бошқа пайтлар доим тоқчада турарди. Ўзимиз чойни кўпинча қора қумфонда қайнатиб ичардик. Пўлат амаким билан Эшмат акамлар

қишлоқда бизларга энг яқин кишилар эди. Улар доим бизнинг ҳол-аҳволимиздан хабар олиб туришарди.

Эшмат акамнинг фойдаси кўп тегарди бизларга: ойим куви пишиб, ёғ, сузма қилиб, Эшмат акамдан шаҳарга бериб юборарди. Шаҳарда бобом уларни пуллаб, ўринга бизларга дон-дун, чой-қанд ва бошқа керакли нарсаларни харж қилиб жўнатарди. Мана, бугун ҳам Эшмат акам бобомдан у-бу нарса олиб келган кўрнарди.

Айтганим келди: мен Эшмат акам билан саломлашар эканман, ойим сандал устига дастурхон ёза бошлади. Пўлат амакимни бугун мактабда кўрган бўлсам ҳам, яна салом бериб кўришдим.

Пўлат амаким, назаримда, сал похушроқ кўрнарди. Саломимга пичирлабгина алиқ олди-да:

— Акмал акамнинг олдида келяпсанми?— деб сўради.

— Ҳа.

— Шундоқ дегин...— деди амаким даҳанини ушлаб. Нимадандир шубҳа қилаётгани билиниб турарди. «Булар Акмал акам ҳақида гаплашиб ўтиришганда келиб қолдим шекилли», деб ўйладим ўзимча.

— Қўлингдан нима?

— Коса.

— Йўқ, ичидагисини айтяпман?

— Бугдой.

— Бугдой?!— деди Эшмат акам таажжубланиб.

— Қаёқдан олдинг?— деб сўради ойим ҳам ҳайрон бўлиб.

— Акмал акам берди. Идорадан бериб юборишибди.

— Сенга нима учун берди?

— Ойингиз бирон нарса қилиб беролмасмикин... деб берди. Мен пишириб беради, дедим

— Вой, шўрлиг-эй,— деди ойим ачиниб.

— Лаънатилар!— деди Эшмат акам.

Шу гапдан кейин Пўлат амаким ҳам, Эшмат акам ҳам анчагача индамай ўтиришди. Мен қўлимдан сопол косани тоқчага қўйиб, уйнинг бир чеккасида ўйнаб ўтирган укаларимнинг олдида бордим. Пўлат амаким билан Эшмат акам самовар қайнагунча нималарнидир кўйиб-пишиб гаплашиб ўтиришди. Мен уларнинг гапларига қулоқ солмадим. Ойим, ёш болалар катталарнинг гапига қулоқ солса ёмон бўлади, деганлар.

Бир маҳал дастурхонга уч-тўрт чақмоқ қанд билан бир буханка нон олиб келиб қўйди ойим. Дум-думалоқ

бўлка нон! Нон турганда на қанд, на сариғ кўринарди бизларнинг кўзимизга! Нон! Кўзларимиз тешиб боряпти дастурхонни. Бироқ бизлар унга яқинлаша олмаймиз. Яқинлашсак, одобсиз бола бўлиб қоламиз. Ана, буғи бурқираб рух самовар ҳам келди сандал ёнига.

— Қани, Сарвархон, укаларинг билан бу ёққа келинглр,— деб қолди амаким.— Қани, келинглр.

Укаларим айттирмасданоқ чопиб боринди. Мен тагин одобсиз бола бўлиб қолмай, деб милт-милт қилиб оймага қарадим.

— Сенга нима бўлди? Эшитмайдиган бўлиб қолганмисан, Сарвар,— деди ойм менга, пиёлаларни артаётиб.— Амакинг чақиряпти.

Қаторга келиб ўтирдим.

Эшмат ака бўлка нонни кеса бошлади. Одам қанча билдирмай деса ҳам, бари бир билдириб қўяр экан. Шунча ўзимни тутсам ҳам бўлмади: Эшмат акам нон тўғраётганда беихтиёр қулт эткизиб тупугимни ютиб қўйдим. Назаримда, ҳамма эшитгандек бўлди. Нон сал хомроқ ширилган бўлиб, ҳиди худди бўзаникидек анқиб турарди! Уртаси пичоқда кесилмай, уваланиб кетди. Укаларим бўлса сабрсизлик қилиб гардишини талаша бошлашди.

Пўлат амакимнинг икки кўзи дастурхонда бўлгани билан хаёллари бошқа ёқда экан:

— Чакки бўпти,— деди пешонасини тириштириб.

— Нима чакки бўпти?— деб сўради Эшмат акам.

— Ҳалиги одамни совуқ жойга жойлаштиришганини айтяпман-да.

— Албатта...— деди Эшмат акам ҳам пичоққа ёпишиб қолган увоқларни тозалаётиб.

— Шу дейман,— деди яна Эшмат акам бир оз сукутдан сўнг,— Акмал акани бошқа бир иссиқроқ уйга жойлаштирсак, Иззатулла ака бир нима демасми-кан-а?

— Дейишга-ку, дейди-я,— деди Пўлат амаким кўзларини бир нуқтага тикиб.— Бироқ шундай уй топилармикин? Мана сиз ўзингизникини олинг, жўжабирдек жонсиз. Меникига ҳам бўлмайди. Уйим битта... Бунинг устига...

— Нима бунинг устига?

— Қамоқдан келяпти дейишадн...

— Серовна! Инсон боласи-ку!

— Қайдам... Оқсоқол келсин-чи, ҳар ҳолда уни бу аҳволда қўйиб бўлмайди.

Оқсоқол деб раисни айтаётган эди амаким.

Шу гапдан сўнг улар яна жим бўлиб қолишди. Ойим буғини бурқиратиб чой қуя бошлади. Самовар қандайдир ҳазин куйни чалаётган камончидек тинмай шигиллар, уй ичини пистакўмир ҳиди тутиб кетганди, ўтирганлар оғир сукутда чилп-чилп қилиб пон чайнаб, иссиқ чой хўплардилар.

— Афтидан, ўқинмишли киши кўринади... Кеча Аъзам иккаланг анча гаплашибсанларми, Сарвар,— дедилар бир маҳал Пўлат амаким.

— Ҳа, бордик. Нуқул китобларимизни кўриб, бағрига босди...

Бўлган гапларни оқизмай-томизмай айтиб бердим. Пўлат амаким билан Эшмат акамлар иккаласи бир-бирига маъноли қарашиб, негадир бошларини чайқашди.

Ойим индамай ўтирарди. Кўриб турибманки, ойим мусофир кишининг аҳволига жуда ачинапти. Бироқ на-чора, қўлидан ҳеч нарса келмайди. Дадам бўлганда бошқа гап эди.

— Қайси кун аравада келяпмизу,— деди Эшмат акам совиб қолган чойини хўплаб,— кўзи далада бечоранинг. Худди ёш болага ўхшайди.

— Гаплашдингларми?— сўради Пўлат амаким.

— Гаплашдик.

— Нималар ҳақида?

— Нималар ҳақида бўларди. Ўзи муаллим кўринади чамамда. «Мақтаб борми қишлоқда? Қанча бола ўқийди?»— деб сўради. Мақтаб борликка бору, бироқ унда қанча бола ўқишини мен қаёқдан билай, айтолмадим...

Пўлат амаким мийиғида кулиб қўйди.

— Қўлида қалин дафтари бор... Бир нималар ёзгани келди шекилли, арава силкитиб ёздирмади,— дедилар Эшмат акам давом этиб,— Қарсақли сойидан ўтканимизда бир гала ўрдак учиб келиб сувга тушди: «Ажойиб!», «Ажойиб!» дейди қувониб.

— Балким ёзувчидир?— деди Пўлат амаким жойлашиб.

— Билмадим.

— Яна нималарни гаплашдинглар?

— Кейини гаплаша олмадик. Қорачиқдан ўтганимизда орқамиздан Иззатулла ака келиб қолди. Қора йўрғасининг думи тугилган, салом йўқ, алик йўқ, шув этиб, ўтди-кетди! «Бу ким?»— деб сўради Акмал ака. «Бухғалтеримиз»,— дедим. «Димоғи баландроқ эканми?»— деди у яна пичанга ёнбошлаб. Индамадим. Шу-шу у ҳам

уйга чўмди. Сал ўтмай ёмғир савалаб қолди. Шинелимни ечиб устига ёпдим. Ўзи ҳам сал касалмандроқ экан...

Шу гапдан кейин уларнинг суҳбатин узилиб, анча маҳалгача индамай ўтиришди. Сукутни ойим бузди:

— Сарвархоннинг бобоси бошқа ҳеч нима демадиларми, Эшмат ака?

— Йўқ, ҳеч нарса демади. Фақат, невараларимни соғиндим, бир кўриб келай десам, тирикчиликдан қўлим тегмайди, дейди. Бундай олиб қараганда, қишлоқнинг аҳволи ёмон деймизу, шаҳарники ҳам мақтайдиган даражада эмас экан. Тонг саҳардан туриб, заборнийга нон олиш учун совуқда ўчиритта туришар экан. Заборнийни йўқларга ундан ҳам қийин. Бозорда бир буханка нон юз йигирма сўм-а!

— Ҳа, бу уруш тугамай барака бўлмайди,—деди Пўлат амаким.

Гап мавзуи бошқа ёққа бурилиб кетди. Эшмат акам билан Пўлат амаким анча вақтгача уруш ҳақида, қишлоқ одамларининг аҳволи, фронтга кетган бир-иккита йигитлардан анчадан бери хат келмаётганлиги тўғрисида гаплашиб ўтиришиб, ўринларидан тура бошлашди.

— Эшмат ака, эртага шаҳарга тушмайсизми?—деб сўради ойим.

— Йўқ. Мабодо шаҳарга бериб юборадиган нарсани бўлса, гайёраб қўявер, бирискуни тушаман,—деди Эшмат акам.

— Йўқ, бошқа нарса эди.

Эшмат ака эшик орқасига тикка қўйиб қўйган қўлтиқ-таёғигача дик-дик сакраб борди-да, уни қўлтигига олиб, Пўлат амаким билан чиқиб кетди.

Ойим укаларимга жой солиб ётқизди-да:

— Қани, Сарвархон болам, бу ёққа юрчи,—деди ва мени эргаштириб даҳлизга чиқди.—Менга қараганда енгилроқсан, болохонага чиқ!

— Нима қиламан?!—деб ҳайрон бўлиб сўрадим ойимдан. Бир чекласи қўрқиб ҳам турибман. Болохона ичи жуда қоронғи. Кераксиз нарсалар кўп. Майда ҳашаротлар, ўргимчаклар уя қуриб ташлаганди.

— Бир қоп бор. Менга олиб берасан,—деди-да, ойим мени кўтариб, болохонага чиқариб юборди. Мен қоронғида ҳеч нарсани кўролмасдим. Бўш бидон, эски бешик, синиқ тувак ва шунга ўхшаган нарсаларга қоқилиб, тарақ-туруқ қилиб юрибман.

— Унг томонда, бурчакка тикка қилиб қўйибман. Топдингми?

Бир маҳал қўлим қопга тегди.

— Топдим!

— Торт бу ёққа!

— Бу нима, ойн?

— Чор.

— Чор?!

— Олавер бу ёққа...

Қопга ярим қилиб чор тикилган эди. Чамамда, йингирма беш-ўттиз килоча бор. Зўрға кўтариб, ойнмга узатдимда, ўзим сакраб тушдим. Ойнм битта бугдой бошоқни уқалаб, ёруққа тутуб кўрди.

— Тиллага ўхшайди. Узимиз эккан баҳори бугдой. Кўтарилган хирмон ўрнидан шипириб олиб келгандим, ёмон кунимизга яраб қолар деб.

Менга бу ёғи дарров аён бўлди. Энди ойнм шўрлик кечаси билан тинмайди!

Айтганимдек бўлди. Ойнм кечаси билан ухламади: чорни келида туйиб, кепчикда елиб оқлаб чиқди.

Уйқум келиб қолди, эснай бошладим. Ойнм ҳам чарчади. Терлаб кетди.

— Бўлди, ойн, энди ётинг,— дедим ойнмга.— Қолганини эртага қиларсиз, дамингизни олинг.

— Эртага ишга боришим керак, болам.— Ойнм пешонасидаги маржондек тизилиб турган терни қўли билан сидириб ташлаб, супра ёза бошлади.— Ҳозир озроқ ёрма қилиб қўямиз. Эртага ишдан эртарақ қайтиб келиб, овқат қиламан. Акмал акангни меҳмон қилмасак бўлмайди, болам.

Қувониб кетдим. Боя шунинг учун Эшмат акамларга: «Эртага уйда бўласизми?» деяётган эканларда-да, деб ўйладим.

Ойнм супра устига тегирмон тошини қўйди. Ўқлогининг бир учини ушлаб турдим. Иккинчи учини ойнм тегирмон тошининг чуқурчасига тикиб айлантира бошладим.

Тўртинчи боб

Мактабдан озод бўлиб болаларга ҳам қарамай, тўғри эски ҳаммомга қараб кетяпман. Кечаси ойнм қўл тегирмон шортаётди: «Эртага кечқурун Акмал акангни айтиб кел, бир оз ўтириб овқатланиб кетсин. Эшмат аканг билан Пўлат амакнинг билишади, кеча гаплашганмиз», деганди. Мен бўлсам кечқурун эмас, ҳозир кетяпман.

Кун анча иссиқ эди. Осмонда ҳечам булут кўринмасди. Ердан енгил буғ кўтариларди. У ер-бу ердан қушларнинг вижир-вижир сайрагани қулоққа чалиниб қоларди. Баъзи кунгай жойларга, ариқ бўйларига кўк ўтлар чиқиб қолганди. Шуларни кўриб табиатга ҳайрон қоласан киши. Акмал аканинг қишлоққа келганига уч кун бўлди. У келган куни роса жала қуйган эди. Кеча бўлса тапани жунжиктирадиган изғирин бўлди. Бугун эса — ҳақиқий баҳор. «Савур бўлмай тавур бўлмас», дерди Супабек отам кўклам кунлари ҳақида сўз бўла қолгундек бўлса. Ҳозир апрелнинг бошлари. Савур қайси ойда киради? Қачон кунлар тавур бўлади? Билмайман. Балки савур киргандир. Чунки бугун кун жуда яхши-ку!.. Мана шулар ҳақида ўйлаб кетаётиб, эски ҳаммомга яқинлашиб қолганимни ҳам сезмабман. Энди ҳаммом томонга бурилмоқчи бўлиб турган эдим, кимдир биров: «Сарвархон!» деб қичқиргандек бўлди. Зўрға эшитдим. Эшитдим у атрофга аланглаб қарай бошладим. Юз метрча наридаги бир тепачанинг кўкатлар чиқиб қолган кунгай томонида Акмал ака ўтирарди. Қўлида таёқча, таёқчасини ҳавода ўйнатиб мени олдига чақиряпти. Уша томонга бурилдим. Борсам, Акмал аканинг кайфияти тузук бўлиб, ориқ юзларидан мамнулик, табассум излари сезиларди.

— Келинг, Сарвархон.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом, катта йигит бўлинг,— деди киши. Увадаси чиқиб кетган фуфайкасининг ёқасини очиб, кўксини офтобга тоблаб ўтирган экан. Кун иссиқ бўлса ҳам бошидан қулоқчинини олманти. Икки чаккасидан чиқиб турган беҳол-бемажол сочларини кўриб, кал бўлса керак деб ўйладим. У қўлидаги таёқчаси билан ер чўқилаб ўтираркан, офтобга бир кўзини қисиб қараб, тапида давом этди:— Мана, баҳорга ҳам эсон-омон етиб олдим. Худди уйимга, бола-чақаларим олдига етиб олгандек хурсанд бўлиб ўтирибман.

— Уғлингиз ҳам борми?

— Сиз теги ўғлим, ундан икки ёш кичик қизим бор..

— Оти нима ўғлингизни?— деб сўрадим.

— Фарҳод!— деди у киши юрак-юрагининг тагидан чиқариб.— Сиз неча ёшга кирдингиз, Сарвархон?

— Бу йил ўн бешга кираман.

— Менинг Фарҳодим ҳам бу йил ўн бешда. Мен кетганимда саккиз ёшда эди.

Акмал ака менинг буй-бастимга қайта-қайта суқла-ниб боқар, осмонда учиб кетаётган қушларга қараб, аллақандай бир ашулани хиргойи қилар эди. Мен бўлсам, унинг уст-бошига қараб ачинар эдим. Оёғига ўраб-чирмаб қўйган латта-путталар келганидан бери ҳали ечилмаган бўлса керак. Шу юпун уст-бош билан совуқда... ҳазилакам гапми? Қўрпа-тўшаги бўлмаса, шалдир-шулдур похол устида ағанаб ётса!

Ичимдаги бу гаплар беихтиёр ташқарига чиқиб кетди:

— Акмал ака, совуқ смаяпсизми?

— Пўқ. Мен бориб келган жойда ҳозир ўттиз беш-қирқ даража совуқ. Бу ҳолва-ку у совуқларининг олдиди.

— Қаерга боргансиз?

— Э, сўраманг, ўғлим, сиз бу гапларни билмаганингиз маъқул. Хўш, мактабдан келяпсизми?

У гапни бошқа ёққа буриб юборди. Мен бўлсам унинг қандай қилиб бола-чақаларини ташлаб, шундай совуқ жойга бориб қолганини билишни истардим. Шундай бўлса ҳам истар-истамас жавоб бердим:

— Ҳа, мактабдан. Ҳозиргина озод бўлдик.

— Баракалла. Адабиётни яхши кўрасизми, ўғлим?

— Яхши кўраман.

— Қандай китобларни ўқидингиз?

Тутилиб қолдим. Бундай ўйлаб қарасам, шу ёшгача бирорта китобни бошидан-охиригача ўқиб туширмаган эканман. Фақат ўқиш китобларидан, дарсликлардан ўқиб, китоб ўқидим, деб юрган эканман. Акмал акага гапни очигини айтиб қўя қолдим.

— Э, бу йшингиз бўлмайди, Сарвархон. Адабиётни яхши кўрасизу, китоб ўқимайсиз. Бу қанақа гап? Адабиёт ўқитувчиларингиз қанақа одам?

— Тузук. Менга амаки бўлади,—дедим сал мақта-ниброқ.

У киши «яхши» деб бир оз индамай турди-да, кейин мени яна саволга тутди:

— Қандай эртакларни биласиз?

— «Уч ёлғонда қирқ ёлғон»ни, ундан кейин «Ур тўқмоқ»ни....

— «Тоҳир ва Зухро», «Алпомнш», «Равшанхон» дostonларини-чи?

— Китоблардан номларини эшитганману, лекин ўзини ўқимаганман.

— Мактабда кутубхоналарингиз йўқми?
— Бор. Бироқ кутубхонада у китоблар йўқ-да.
— Мабодо ўша китобларни сўзлаб берсам, эшитасизми?— деди менга синовчан назар ташлаб.

— Сиз уларни биласизми?

— Ҳа, биламан,— деди Акмал ака ниманидир ўйлаб. Сўнг атрофга қандайдир ҳавас билан боқди-да, кейин менга қараб жилмайиб гапида давом этди:— Бўлмаса, бундай қиламиз, Сарвархон. Мен сизга ҳамма билган эртақларимни айтиб бераман. Ҳар кун биттадан. Сиз менга қишлоғингизни томоша қилдирасиз, далаларга олиб чиқасиз. Бўптими?

— Бўпти!— дедим мен севиниб.

— Лекин шу шарт билан: ўзингиз ҳам китоб ўқийсиз, шундоқ қилмасак, бўлмайди. Мен жуда қаттиққўлман, текшириб тураман, майлими?

— Майли!

— Яшанг! Ундай бўлса, ҳозир битта эртақ айтиб бераман.

Афтидан, у киши мен ёнидан узоқлаштиргуси келмас, бирпас бўлса ҳам бирга гаплашиб ўтиришимни истар, менга бўлса эртақ эшитиш қизик туюлар эди. Уйимизда қиладиган ишларим кўп бўлса ҳам, мен астойдил эртақ эшитишга қарор қилдим.

— Хўп, айтаман,— деди-да, Акмал ака жойлашиб ўтириб олиб, бирпас ўйлади.— Хўш, қайсини айтсам экан? Майли, бугун «Равшанхон»ни айта қолай.

Акмал ака кўкракларини ушлаб, бир йўталиб олди-да, «Равшанхон»ни бошлади. Мен уни жуда камгап киши экан, деб ўйлагандим. Янглишган эканман. Шундай сайраб кетдики, нақ огзим очилиб қолди! Душманлар ҳақида, Қорахоннинг қилмишлари, одамларга муомаласи ҳақида сўзлаганда, кўзлари ўт бўлиб чақнардди. Енбошлаб ётган еридан туриб кетиб, ғазаб ва нафрат билан тўлғанардди. Нимжон қўлларини ҳаракатга келтириб, ўнг қўлидаги таёқча билан ерни уриб-уриб қўйганини ўзи ҳам билмай қоларди. Гап Равшанбекка келганда, у шу қадар меҳри тошиб, чиройли гапирардики, асти қўяверинг! Мен қотиб тинглардим. Ҳамма воқеалар гўё кўз ўнгимда бўлаётгандек туюларди. Гўё Равшан биз яшаётган Қарқарали қишлоғи атрофидаги Соражриқ даласидан от ўйнатиб чопиб ўтиб кетаётгандек ва унинг учқур оти Қорачиқ деган сойимиздан сувлуғи билан сув ичиб тургандек, Фиркўк отда оппоқ соқолли, нуроний бир чол Гўрўғли бобо қаторида қирқта навқари

билан бизнинг Қўштепамиздан йўртиб ўтиб кетаётгандек, ҳар бир от туёғини изи худди қозоқ овулидаги ташландиқ ўчоқ ўрнидек бўлиб кўриниб кетди менга.

Таъриф гали Равшанга келганда бир неча марта кўрганим Туркистоннинг ифлос бозори кўз олдимга келади. Гўё Равшан бозорда:

«Анав турган ун бозори,
Қўқиб ётган жун бозори.
Қалпоқ бозори қайдадир?...»

деб, Зулхуморни сўроқлаб юргандек бўларди. Олтига ботир ўғлидан айрилиб, кўзлари ўйилган муштипар она-нинг фарёдини Акмал ака алоҳида оҳанг билан, дард билан айтди. Томоғимга бир нарса келиб тиқилгандек бўлди. Кўзларимда беихтиёр ёш айлана бошлади. Гў-рўғли бобо сиймосида кўзларимга ўз бобом кўриниб кетди. Бизларни кўриб келай деса, тирикчиликдан қўли тегмай юргани эсимга тушди. Гўрўғли бобонинг набираси Равшанни — жигарпорасини қидириб келаётганини айтганда, Акмал ака гўё фиғон қилаётгандек бўлди назаримда. Билмадим, ўзининг ўғлини, қизини излаб келаётгани, лекин қанча йўл юрса ҳам уларга етолмаётгани эсимга тушиб кетдимикми?

Ниҳоят, у фарчадимни ё кўз ёшларига барҳам бергиси келдим:

— Мулла Сарвар, энди бу ёғини эртага эшитасиз,— деб кир дастрўмоли билан кўзларини артди. Кейин қоронғи дунёдан ёругликка энди чиққан кишидек кўзларини қисиб, атрофга қараб қўйди.

Қуёш ботишига терак бўйи қолибди. Гаплашиб ўтириб, вақтнинг қандай тез ўтиб кетганини ҳам сезмай қолибмиз. Акмал ака таёғига суюниб, ўридан тура бошлади.

— Энди, Сарвархон, сиз ҳам уйга бориб бир оз дам олинг. Мен ҳам бирпас ёнбошлай. Кун ҳам анча маҳал бўлиб қолибди,— деди Акмал ака ва фуфайкасининг ёқасини сал қимтиб қўйди.—Кун ҳам сал салқин тортиб қолибдимми?

— Ҳа. Изғирин турди.

— Қани кетдикми?

— Акмалхон ака, ойим айтдиларки, сиз бугун биз-ниқига меҳмон бўлармишсиз.

— Меҳмон бўлармишман?!

— Ҳа. Мен сизни олиб кетгани келувдим.

У бирпас индамай турди-да:

— Раҳмат. Борардиму, бироқ бир оз тобим қочиброқ турибди.

Унинг бу жавоби менга баҳона қилаётгандек туюлди. Мен унга:

— Сизни олиб кетмасам, кетмайман!—деб туриб олдим.

— Уб-бў, мулла Сарвар-эй,— деб кулди Акмал ака.— Ҳай, биздан зошқа яна кимлар бўлади?

— Пўлат амаким билан Эшмат акам.

— Шундайми? Бўлмаса, сизнинг сўзингиз ерда қолгунча, шайтоннинг бўйни узилсин, мулла Сарвар. Бўпти. Борганим бўлсин.

Бешинчи боб

Бизлар уйга етай деб қолганимизда Таташ жинни одатдаги хиргойисини қилиб олдимиздан елиб ўтиб кетди. У учрашган одами билан туппа-тузук сўрашарди. Бу гал эса, ёнимда Акмал акамлар бўлгани учун бўлса керак, сўрашмади... Акмал аканинг қишлоққа келиши фақат икки-учта одамга ёқмади назаримда. Уларнинг бири Иззатулла ака бўлса, иккинчиси Таташ жинни эди. Таташга нима учун ёқмагани маълум бизга. Чунки у ташландиқ ҳаммом ичидаги ўрнини эгаллаб қўйганди. Аммо, Иззатулла акага нима учун ёқмади — бунга менинг ақлим етмасди.

Уйга келганимизда, ойим ҳам энди шидан қайтиб келиб, ўчоққа олов ёқаётган экан. Акмал ака билан сўрашиб, сандал четига кўрпача ёзди. Акмал ака бўлса оёғидаги чирмалган латта-путталарга қараб, ўтиролмай уялиб туриб қолди.

— Утиринг, меҳмон, бемалол ўтираверинг,— деди ойим.— Сарвархон, Акмал аканг билан гаплашиб ўтиринглар, мен чой-пойга қарай. Ҳозир Пўлат амакинг билан Эшмат аканг ҳам келиб қолади.

Ойим ташқарига чиқиб кетди. Акмал акам сандалда ўтириб, уйимизга назар солди. Уй анжомимиз мақтайдиган даражада эмасди. Деворлари қачонлардир бир марта оқлангану ҳозир баъзи жойларининг оҳаклари кўчиб тушган, айниқса дераза тагидаги девор сандалга ўтириганларнинг орқаси суркалавериб қора шuvoғи чиқиб кетганди. Уйимизнинг ўртасида устун, устунга кичкина тахтача қоқилиб, унинг устига учинчи чироқ қўйилганди. Чироқ ҳали ёқилмагани учун уй ичи ним қоронғи эди. Уй ичидаги иккита катта тахмонга биттадан катта сан-

диқ қўйилиб, устига кўрпа-тўшаклар тахланиб қўйиларди. Рўпарадаги деворда тўртта токчамиз бўлиб, бу токчаларда майда-чуйда уй анжомлари турарди. Токчалардаги кўзга яққол ташланиб турган иккита нарсамиз бор бўлиб, бири — патефон, иккинчиси — дутор эди. Иккаласини ҳам дадам урушдан олдин сотиб олганди. Дадам шунақа нарсаларга ўч эдилар. Ўзлари дутор ҳам чолардилар. Ҳозир эса ҳеч ким булар билан шугулланмасди. Дадам фронтга кетганларида буён дуторга ҳам ҳеч ким қўл урмаганди. Ойим унга қизил сатиндан ғилоф қилиб, эҳтиётлаб сақларди. Бироқ патефонни мен аҳён-аҳёнда укаларимга қўйиб берган бўлиб, эшитиб турардим.

Акмал ака ҳам мана шу икки нарсани кўрди-ю, тикилиб қолди.

— Дутор чола оласизми,— деб сўрадим мен.

— Бир маҳаллар чолардим,— деди у хўрсиниб.

Мен ўрнимдан туриб, дуторни олиб келиб бердим. Акмал акам аввал менинг юзимга, кейин эшик томонга бир қараб қўйди, дуторни аста ғилофидан суғуриб олиб, айлантириб томоша қила бошлади.

— Яхши дуторга ўхшайди,— деди Акмал ака.— Ипларини бўшатиб қўйини керак эди.

Қарқаралида тор дейишадди. Акмал ака ип дер экан. Дуторни қўлига олиб, қулоқларини бураб созлай бошлади.

— Қани, мулла Сарвар, нимани чолиб берай?— деди-да, қандайдир бир оҳангни бир-икки марта чертиб чолиб кўрди.— Эсдан чиқиб қолибди. Илгари тузук чолардим.

Ойим кириб, бизларга бир қаради-ю, эътибор бермай тахтача устида турган чироқни ёқди. Уй анча ёришиб қолди. Шу маҳал Акмал ака қандайдир бир енгил куйини чолиб юборди. Боя атайлаб ўзини билмайдиганга олиб ўтирган эканми, шўх куй уйни янградиб юборди. Ойим ҳам устунга суйанганича тинглай бошлади. Бир оздан сўнг куй пасайиб, аста-секин «Муножот»га айланиб кетди. Уй ичи ғамгин куй билан тўлди. Бу куй ҳар кимга ўз ғам-ғуссасини эслатди шеклилли, ҳар ким ўз хаёли билан банд бўлди. Масалан, ойим дадамни ўйлаётган бўлса керак. Акмал ака эса бола-чақаларининг олдига кетаётгандек юзларига табассум қўниб, куй оҳангига аста тебранар эди. Мен гоҳ ойимга қарардим, гоҳ Акмал акага... Дадамнинг дутори тилга киргандан, шу дутордан кишини мафтун қилувчи шундай сеҳрли садо чиқаётганидан ниҳоятда хурсанд эдим. Назаримда, уйимизга

куй билан бирга файз киргандек бўлди. Акмал ака энди бошқа куйга ўтиб кетди. Дутор чолишни ҳеч ҳам унутмабди. Қўлида дутор бирам сайрардики... Кўз олдимда нуқул ўзимизнинг далалар, кўм-кўк ўтлоқлар, ўтлоқлар устида вижир-вижир сайраб, бир жойда қанот силкиб турган сўфитўрғайлар, сакрашиб ўйнаб юрган жажжи улоқлар, барра қўзичоқлар келарди. Мен ҳам ўзимни ана шу далада, ана шуларнинг ўртасида юргандек сезардим...

* * *

Эшикдан салом бериб Пўлат амаким билан қўлтиқ-таёғини дўқ-дўқ босиб Эшмат акам кириб келди. Акмал ака кўксига қўлнинг қўйиб ўрнидан турмоқчи эди, Пўлат амаким қўймади:

— Утиравернинг, ўтиравернинг, меҳмон. Бу ўз уйимиз. Қани, хуш кўрдик, меҳмон.

— Хушвақт бўлинг,— деди Акмал ака ҳам.— Қалай, тинч-омонмисизлар?

— Шукур.

Шу икки ўртада буғи бурқираб рух самовар кириб келди. Ойим дастурхон ёзиб, уч-тўрт чақмоқ қанд, катта бир буханка нон, тарелкада ёғ олиб келиб қўйди-да, ўзи устунга суяниб ўтириб, чой қуя бошлади. Эшмат ака нон ушатиб, меҳмонни чойга қистади.

— Олиб ўтиринг, меҳмон.

Бир-бир пиёла чой ичилгунча ҳеч ким ҳеч нима демасди. Афтидан улар гапни нимадан бошлашни билмасдилар. Эшмат акам Акмал акамнинг ёнида кигиз устида чўзилиб ётган дуторга ажабланиб бир қараб қўйди. Чунки ўзи шундай аҳволга тушган одам дутор чолиб, вақтихушлик қилишни, ғалати эди. Сўнг, меҳмоннинг кўнглига келмасин, деди шекилли, ўзини ўнглаб олиб, дилидаги гап мавзунини ўзгартирди.

— Хўш, меҳмон, гапириб ўтиринг,— деди Эшмат акам. — Қайси кунни аравада келаётиб тузукроқ гаплаша олмадик ҳам. Қаердан бўласиз? Қаердан келяпсиз?

Акмал ака иссиқ чойдан бир хўплаб олди-да, бошидаги уवादаси чиқиб кетган қулоқчинини ёнига олиб қўйди. Соқлари худди терлама касалидан тушиб, қайта чиққандек беҳол-бемажол эди. Саидал иссиғиданми, ё чой ичгани учунми, ё Эшмат акамнинг берган саволидан қийналибми, бошидан, пешоналаридан маржон-маржон тер қуйила бошлади. Акмал акамлар фуфайкасининг

чўнтагидан эски дастрўмолини олиб, терларини артар-кан:

— Тошкентликман, муллака, қамоқдан келяпман,— деди.

Ҳаммамиз жим бўлиб қолдик. Бу жимликни яна Акмал аканинг ўзи бузди:

— Улттиз сакизинчи йилнинг декабрида уйдан олиб чиқиб кеттишган эди, мана ҳадемай етти йилча бўлиб қолди.

— Нимага қамашди?

— Тухмат қилишди, муллака,— деб чуқур хўрсинди у. Одамлар, ўт балосидан, сув балосидан сақла, дейишади. Тухмат балоси ундан ҳам ёмон экан, муллака. Тухмат балосига дуч бўлган одам ҳам ўт балосида қовурилар экан, ҳам сув тўфониде омонсиз оқар экан.

— Бу тўғри гап!— деди Эшмат ака.

Эшмат аканинг бу гапи далда берди шекилли, Акмал ака бирпас ўйлаб, гўё бир нарсадан кўнгли қолган кишидек башарасини бужмайтириб гапира кетди.

— Тошкентда бир катта мактабнинг директори бўлиб ишлардим, муллака. Ўзим адабиётчиман. Билибми, билмайми, ишқилиб, менга ўз шогирдим хиёнат қилди.

— Шогирдингиз?!

— Ҳа, шогирд бўлганда ҳам энг яхши кўрган шогирдим,— Акмал аканинг овози титраб кетди.— Бир бечора: «Кучук асраб ит қилдим, у болдиримдан қопди» деган экан. Мен ҳам шунга ўхшаб унга билим бериб мулла қилдим, у эса мени қаматди.

— Қандай қилиб?

— Бошидан гапириб бермасам тушунмайсиз, муллака,— деди-да Акмал ака жойлашиб ўтириб, чойдан бир хўплаб, гапида давом этди:— Мен, ҳали айтганимдек, катта мактабда адабиётдан дарс берардим. Номини тилимга олсам жирканаман. Ориф деган бир бола ўзини менга жуда яқин тутиб юрарди. Унинг синфини ҳам ўз қўлимда тугатди. Сўнг ўзим тепасида туриб дорилфунунга киришиб қўйдим. Дорилфунун йиллари ҳам у мени унутмади, борди-келди қилиб турди. Хуллас, ўқишни тугатгандан кейин ҳам мен уни ўзимизнинг мактабга чақирдим. Бир оз вақт ўтгач, маорифдагилар мени мактабга директор қилиб тайинлашди. Мен эса ўз ўрнимга Орифни адабиёт ўқитувчиси қилиб олдим. Ҳамма билган билимимни ундан аймадим. Авайлаб парварини қилдим. Одамлар уни мақтай бошладилар. Мен унга, одамларнинг мақтовига учиб кетмасин, деб педсоветда ус-

тозлик насихатини қилдим. Дўст бўлиб юзига камчиликларини шартга-шартга айтдим. Ҳай, педсовет ўтгандан сўнг ҳам у менга илгаригидек муомала қилиб турди. Бироқ негадир мендан узоқлашиб кетаётганини кўнглим сеза бошлади...

Гап шу ерга келганда Акмал ака тўхтаб, чуқур тин олди. Кейин, гўё бир нимани айтолмаётгандек, атрофга аланглаб қўйди.

Пўлат амаким, чамаси ёш бола бунақа гапларни эшитмасқ қўя қолсин, дедими, ишқилиб, мени имлаб олдига чақирди-да, қулогимга шивирлади:

— Уйда махорка халтам қолиб кетибди. Аъзамга айгсанг, топиб беради. Чопиб чиқиб шуни олиб кел.

Мен нонлож ўрнимдан турдим. Пўлат амакимнинг махорка халтасини кўтариб кирган пайтимда ҳамма чуқур ўйда ўтирарди...

— Қамашдимми-я!— деди Пўлат амаким, гўё Акмал акамнинг турмадан бўшаб келаётганини унутгандек.— Шунга-я?..

Мен орада нима гап-сўзлар ўтди, нима учун Акмал акамни қамашдилар экан— эшитолмай қолган эдим.

...Шу гапдан кейин гўё қимир этишса етти йиллик турма оғирлиги устларига келиб тушадигандек, сандалда ўтирганларнинг бирортаси ҳам гўнги деб оғиз очмай, жим қолдилар. Қачон туриб чиқиб кетганини билмайман, бир маҳал ойим икки қўлида икки коса ёрма гўжа кўтариб кириб келди. Мен ҳам ўрнимдан туриб, ойимга қарашдим. Ҳамма овқат билан овора. Мен Акмал акамнинг овқат ичишини зимдан кузатардим. Назаримда, у киши овқатни фақат овқат бўлгани учунгина ичмасди. Балки бу қошиқда тотолмай қолган таъмин кейинги қошиқда синамоқчи бўлгандек, кетма-кет ичар ва юзларида қандайдир мамнулик кайфияти мавжуд эди. Ниҳоят, одамлар қатори ичиб бўлиб, ичидаги гапни ташқарига чиқариб қўя қолди:

— Шўкур, шўкур, раҳмат!— деб ойимга бош силкиб миннатдорчилик билдирди.

Ойим ўрнимдан туриб:

— Яна озгина қуйиб берай,— деди.

— Бас, етади,— деди Акмал акам косасини ушлаб.— Раҳмат!

Косалар йиғиб олиниб, фотиҳа ўқилгач, сал ўтмай, яна буғи бурқираб рух самовар кирди.

Пўлат амаким гўё Акмал акамнинг юзини аниқроқ кўргиси келгандек устундаги чироқни сандал устига

олиб қўндирди. Одамларнинг юзлари билан бирга диллари ҳам ёрнинг кетгандек бўлди. Биринчи бор қишлоққа келганда Акмал акамнинг юзи озгин, башараси жуда совуқ кўринган эди менга. Ҳозир ҳам ўша аҳволи, ўша озгинлиги-ю, лекин энди анча меҳрибон ва жозибали бўлиб кўриниб кетди менинг кўзимга. Шу сабабдан бўлса керак, гапиргани сайин яна гапирса экан, деб ўтирардим мен ўзимча. Назаримда, у киши билмайдиган гап, у киши қилолмайдиган иш йўқдек кўринарди.

— Одамнинг боши тошдан ҳам қаттиқ бўларкан,— деди бир маҳал Эшмат акамлар. Лекин у киши нимани назарда тутиб шундай деди, ўзи фронтда кўрган қийинчиликлариними, ё Акмал акамларнинг бояги гапини эслабми, мен пайқай олмадим.

— Бутунлай бўшатилдингизми?— деб сўрадилар кейин Пўлат амакимлар.

— Ҳа, бутунлай ҳисоб,— деди Акмал ака.

— Бу ерга келганингиз ҳақида бола-чақаларингизга хат ёзддингизми?

— Йўқ.

— Нега?

— Ҳа, энди...— деди у ерга қараб.— Эсончилик бўлин-чи! Аввал сал ўзимга келиб олай, кейин хат ёзиш қочмас.

— Бу гап ҳам тўғри,— деди Пўлат амаким.

— Хат ёзсам, онаси келолмаса ҳам, Фарҳод деган ўғлим бор, Сарвархон тенги, албатта келади. Тагин мени бу аҳволда кўриб...

— Ҳа, тўғри, сал-пал дам-пам олинг,— деди Пўлат амаким.— Кейин.

Улар шу гапдан кейин яна жим бўлиб қолишди. Мен ҳаммага бир-бир синовчан назар солиб чиқдим, ойимлар устунга суяниб, ўйланиб ўтирибди. Эшмат акамнинг юзида негадир газаб бор. Пўлат амаким бўлса сукутда. Акмал акам чироққа тикилиб ўтирибди. Чироқ атрофида бир парвона қилт-қилт қилиб учиб юрарди. Мен Акмал акамнинг гапини бўлиб юборган шу бўлса керак, деб ўйлаб, уни энди тутиб олмоқчи бўлган эдим, Акмал ака ориқ қўллари билан билагимни ушладиди-да:

— Тегманг, ўғлим,— деди овози титраб.— Биз шунга ҳам зор эдик. Учган қушни қачон кўрар эканмиз деб орзу қилардик. Тегманг жониворга...

Мен бемаъни ҳаракатимдан уялиб кетдим.

— Мана сизга одамгарчилик, муллака,— деб Акмал ака Пўлат амакимга қаради.— Шогирдимиз бизга мана шундай «холис» хизмат кўрсатди. Эсингизда бўлсин, муллака, туҳматчи одам ўзи туҳмат қилаётган одамнинг юзига тик қараёлмас экан! Қизиқ, сен бировга дўстим, яқиним деб насихат қилсанг-да, бошқа бир душманинг уни кўкларга кўтариб мақтаса, нима учун ўртада совуқчилик тушиб қолади? Нима учун ҳар кун айтганини қилиб юрган мендан, бир кун айтганини қилган бегона яқин бўлиб қолди у оқнадарга! Нима учун баъзи бир яқин кишилар, оғайним ўссин-унсин, демайдн, аксинча, бирон мартабага эришсанг, у сенга душман бўлиб қолади? Нега ахир, муллака?..

Ўртага яна оғир сукунат чўкди. Бошқаларни билмадим, бироқ менинг қулоғим тагида Акмал акамнинг сўзлари худди акси садо каби жараангларди. «Нега, муллака! Нима учун ахир! Нега, муллака! Нима учун ахир!..»

Алламаҳал ўтгач, Пўлат амаким Акмал акамга таскин бера бошлади:

— Хафа бўлманг, меҳмон. Афсуски, шундай пфлос одамлар йўқ эмас орамингда. «Ёмонлик бўлмай, яхшилик йўқ» деди. Мана, кечагина сиз қаҳратон қишини кўриб келибсиз. Ўзингиз айтияспизки, учган қушга зор эдик, деб. Бугун эса, мана, баҳорни ҳам кўриб ўтирибсиз, шундай эмасми?

— Шундай, муллака, шундай.

— Шундай бўлгандан кейин, эрта-шуднн ёз ҳам келади.

— Шундай, муллака...

Акмал ака сал асабидан тушди. Эшмат акам чой узатди. У чой ҳўплаб ўтириб бошини чайқаб кулди.

— Қизиқ, ўзим у ёқда не кулфатда юрибману, бир кунни туш кўрибман, муллака,— деди сўнг давом этиб.— Тушимда Тошкентга қайтганмишман. Етиб келиб, шундоқ поезддан тушибману, тўғри ўзимизнинг мактабга борибман. Бориб, яна тўғри ўз идорамга кирибман. Идора жиҳозлари худди ўзим ишлаб турган давримдагидек — ўзгармабди. Тўрда — менинг ўрнимда Ориф газета ўқиб ўтирган экан. У менинг кириб келганимни пайқамабди. Мен унинг олдига бориб йўталдим. У юздан газетани олиб, қотиб қолди. «Тур ўрнингдан, аблаҳ! Ҳақиқий директорнинг ўзи келди!» дедим. У бўлса қалтираб-титраб: «Домлажон, хўп, хўп, хўп» деб орқаси билан тисарилиб, эшикдан ситилиб чиқиб кетди. Мен аста бориб, ўз столимга ўтирдим. Ўтирдиму, тугмачани бос-

дим. Югуриб котиб аёл кирди. Қадимги котибанинг ўзи. У мени кўрди-ю қувонганидан юзларида нур балқиб: «Вой домлажон!» деганича, югуриб залга чиқиб кетди ва: «Ҳой, домла келди-чи, домла келди!..» деб жар сола бошлади. Бирпасда директор хонаси эски ёр-жўралар билан тўлди. Улар билан галма-гал қучоқлашиб кўришаётганимда уйғониб кетдим.

— Яхши туш,— деди Пўлат амаким.— Яхши туш кўрибсиз. Бола-чақаларнингизнинг олдига қайтиб борар экансиз, домла.

Эшмат акамнинг баъзан шартта гапириб юборадиган одати бор. У боядан бери индамай қовоғини солиб ўйлаб ўтирган эди, бирдан сўраб қолди.

— Меҳмон, гапингизга қараганда, анчагина ёр-дўстларингиз бор кўринади. Сизни қамоққа олганларида индамай қараб туравердиларми улар?

— Нима қила олишарди, ҳаммагаям жон керак. Ҳаммасидан ҳам муҳими, вақт шундайроқ эди ўзи...

— Тўғри гап,— деди Пўлат амаким,— баъзан шундай воқеалар ҳам бўлиб туради: ҳатто яхши одамга гап тегаётганини кўриб турса ҳам, устига устак, агар битта каттароқ одам чиқиб ёмонлаб қолса бас, баъзи яқин дўстларинг ҳам унга қўшилиб ёмонлайверади сени.

— Тўғри, муллака, аксари дўстларим шундай чиқди,— деди Акмал ака.— Ўз жонлари керак бўлиб қолди.

— Лекин ўз жони деб жонажон дўстининг юзига оёқ қўйиш керакми? Баъзи дўстлар бор, дўсти учун заҳар ютади-ку, жон беради-ку!— деб Пўлат амаким сал қизишиб кетганини ўзи сезиб қолди шекилли, бирпас жим бўлиб, сўнг яна давом этди.— Ёмон дўст мисоли кўланка: қуёшли кунда қочсанг ҳам қутулолмайсан, булутли кунда изласанг ҳам тополмайсан!

— Жуда ақлли гап айтдингиз, муллака,— деди Акмал ака ва Пўлат амакимни биринчи марта кўраётгандек тикилиб қолди.

— Мен бу гапни ўзим тўқиганим йўқ, домла. Бу гап қозоқ шоири Обойники.

— Жуда доно гап экан,— деди Акмал ака ниманидир ўйлаб.— Дунёда ақлли одамлар кўп ўтган.— Уларнинг гапни гапирсанг, дардинг ёзнади, мўлжалиннга тўғри бориб тегади — аламдан чиқасан. Мана, ҳазрати Навоийни олинг:

Қаранг, нақадар гўзал, нақадар доно гап! Худди Навоий ўзи менинг номимдан Орифга айтгандек.

— Уткир, ўткир!— деб тасдиқлади Пўлат амаким ҳам.

Улар бу гапнинг мазмунини ҳар қайсиен ўзинча чақиб, кайф қилиб ўтирганларида, эшик тарақ этиб очилиб, ичкарига бир одам кириб келди. Бу — Иззатулла ака эди. У бўсагадан ҳатлаб кирди-да, қаққайиб туриб қолди. На салом бор, на алиқ. Уйдагилар унинг огоҳлантIRMасдан тўсатдан кириб келганидан ҳайрон бўлса, у эса уйдагиларнинг паришон аҳволидан ҳайрон эди... Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб, уйдагиларнинг юзларида ҳам ғазаб, ҳам завқ-шавқ ифодаси сезиларди. Масалан, улар Навоий билан Обойнинг қанчалик топиб гаширгани ва бу гапларнинг ҳозир мўлжалга қанчалик аниқ теккани учун завқланса, Орифнинг мунофиқлигидан шунчалик ғазабланиб ўтирган эдилар.

Иззатулла ака кириб келиши билан кўзим унинг қўчқор шохидек чаккаларига қайрилиб кетган қора мўйловли билан ичига тушиб кетган тим қора кўзларига тушди. Бошида қоракўл қулоқчини, эгнида кўкрак ва ён чўнтакларини иккитадан қилиб тиктирилган қора китель галифе шим, қора хром этик. Оёқларини кериб, талтайиб турарди. У ҳаммага бир-бир қараб чиқди: ойим самовар ёнида, устунга суяниб ўтирар эди. Сандалнинг дераза томонида Акмал ака; унинг рўпарасида Пўлат амаким, тўрда Эшмат акаму, пастда — Эшмат акамнинг рўпарасида мен ўтирардим. Акмал аканинг нариги томонида кигиз устида узун тушиб дутор ётарди. Дутор, кўз ёши... Бу гапларни Иззатулла ака ҳам ҳазм қилолмади, чамамда.

Баджаҳл одам камгап келса, заҳарини ичидан бўлади, дейишарди қариялар. Мана шу гап эсимга тушиб, гўё у кўз олдимда қоп-қора илонга айланди-ю, лип-лип қилиб уч-тўрт марта айри тилини чиқарди. Мен дарров кўзларимни чирт юмиб очган эдим, илон яна Иззатулла акага айланиб қолди. Бир маҳал у тиржайиб кулди. Кўриб турибман, ёлғондакам кулди. Ниҳоят, гап қотди:

— Уҳ-ҳў, жамоат жам-ку. Кечаларингиз ёруғ бўлсин.

— Ўзингизга ҳам.

— Сизга озроқ буғдой юбортирувдим,— деди Иззатулла ака Акмал акага юмшоқ гапиришга ҳаракат қилиб.— Оборган бола сизни тополмабди.

— Сарвархон чақиргани учун келувдим,— деди Акмал ака айбдор кишидек.

— Тўғри-ку... Бироқ сиз одамлар билан аралашмаслигингиз керак эди-ку?— деди Иззатулла ака кутмаганда бирдан тиржайиб туриб.— Тўғри эмасми?

Ҳамма қотиб қолди.

Билмадим, Орифнинг мўйлови борми, йўқми. Лекин боя Акмал ака уни таъриф қилганида нима учундир менинг кўз ўнгимда Иззатулла ака намоён бўлганди. Эҳтимол ҳозир Акмал ака ҳам Иззатулла ака қиёфасида Орифни кўрган бўлса ажаб эмас... У учиб ўрнидан турди-да:

— Тўғри, тўғри, муллака, хўп,— деб таъзим билан эшикка қараб юрди.

— Ўзингиз биласиз, меҳмон, ҳар ҳолда шундай бўлгани маъқул. Хафа бўлмайсиз,— деб узр сўраган бўлди Иззатулла ака ундан.

Акмал ака чиқиб кетди. Ҳеч ким чурқ этмади. Иззатулла мўйлов ўзининг ана шу муомаласи билан биргина меҳмонни эмас, балки биз мезбонларни ҳам ҳақорат қилганди. Бунга Пўлат амаким чидаёлмади шекилли;

— Бу қанақа қилиқ, Иззатуллавоёй,— деди аста. Лекин аста айтса ҳам у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетадиган даражада айтди.

— Ўзингиз тушунасиз-ку, Пўлат ака.

— Нимани тушунаман?

— У одамларга аралашмаслиги керак.

— Шунақа қонун ҳам чиқибдими? Нима, марази бор эканми унинг одамларга қўшилмай?

— Ҳар ҳолда... қамалган одам...

— Нима бўпти!.. Қамоқдан чиққан одамга шунақа муносабатда бўлиш керак деган қонун йўқ. Йўқ нарсани ўйлаб чиқарманг!— Амакимнинг жаҳли чиқиб кетган эди.— Ростини айтсам, у киши қишлоққа келган кунни мен ҳам шубҳаланган эдим. Мана гаплашдик, танишдик. Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ, ноҳақдан жабр кўрган бир бечора экан.

— Ҳар ҳолда...

— Гап шундаки, Иззатуллавоёй, шубҳа билан яшашга ўрганиб қолганмиз. Қачонгача шундай қиламиз?

— Шундай дейсизу, Пўлат ака,— деб чайналди Иззатулла ака.— Партия аъзосимиз, ҳаммамизнинг ҳам бола-чақамиз бор.

— Энди ўзингизга келдингиз, Иззатуллавоёй. У қулоғингиз билан ҳам, бу қулоғингиз билан ҳам эшитиб қўйингки,— деди Пўлат амаким товуши қалтираб,— партия деб аталган азиз ва мўътабар ном ниқобида иф-

лос ишларни қилаётганлардан бу ғарибга ёрдам қўлини чўзаётганлар минг марта аъло! Садқайи партия аъзоси кет-э!

Бирдан Пўлат амакимнинг «сиз» тили «сен»га айланиб кетди.

— Шу билан нима демоқчи бўласиз? Сизнингча у кишига жазо берган кишилар ифлос бўлдимми?— деди Иззатулла ака кўкариб.

— Мен бундай деётганим йўқ,— деди Пўлат амаким.— Борди-ю, шундай деган тақдиримда ҳам, бари бир ўша одамлар ҳам сенга ва менга ўхшаган одамлар. Хато қилиши, янглишиши мумкин, ахир... Лекин гап унда эмас! Гап сенинг ҳозирги муомаланг устида боряпти, билдингми!

— Тилингизга сал эҳтиёт бўлиб гапиринг,— деди Иззатулла ака эшик томонга бурилиб.— Бу гапларингиз учун ҳали жавоб беришингизга тўғри келади!..

— Берсак бераверамиз!

— Ўйлаб гапиряпсизми шу гапларни?

— Жуда ўйлаб гапиряпман-да...

— Бўпти бўлмаса, кейин гаплашамиз!

У шундай деди-да, эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Эшмат ака ўзини зўрга тутиб ўтирган экан, орқасидан нафрат билан:

— Аблаҳ!— деб бақирди.

* * *

Эшмат акам ҳозиргина қулогимнинг тагида бақиргандек бўлди. Чўчиб кўзларимни очсам, қабристонда, айланаси нураб, теварақларини ўт босиб кетган ғарибгина бир қабр устида бош эгиб турган эканман. Лола териб юриб, хаёл билан қандай қилиб келиб қолганимни сезмабман бу қабр устига...

Мен ҳамон қабр устида бош эгиб турардим.

Олтинчи боб

— Қабр дедингизми? Кимнинг қабри у?

— Кейин нима бўлди?

Мен ўйлайманки, азиз ўқувчи, бу саволлар сизнинг ҳам дилингизда бор. Шунча гапни айтиб қўйгандан кейин бу ёғини ҳам айтмасам бўлмас. Қабрлар ва уларнинг киминки эканлиги ҳақида сўнграқ айтарман. Ҳозирча

эса, яхшиси воқсаннинг бу ёғи нима бўлганини гапириб бера қолай.

Ўша кечқурун сал ўтмаёқ Пўлат амаким билан Эшмат акам ҳам чиқиб кетишди. Уйимиз яна ҳувиллаб қолди. Ойим бизларга ўрин солиб бергандан кейин ҳам анча вақтгача индамай, куйганиб юрди: нима қилиб, нима қўяётганини ўзи ҳам билмаса керак. Мен кўрпа тагидан бошимни чиқариб, қараб ётардим. Бир маҳал ойим устунга суяниб, хаёлга толди... Синглим аллақачонлар шишиллаб ухлаб қолганди. Мен аста бошимни кўтардим:

— Ойи, ётмайсиизми?

Ойим бир сесканиб:

— Ухламадингми, болам?— деди.

Ойимдан кўзимни олмасдим. У гўё бир нарсани узил-кесил ҳал қилгандек, тез-тез юриб бориб, катта сандиғимиз устидаги кўрпа-тўшакларни намат устига олиб ташлади-да, калит солиб, жаранг-журунг қилиб сандиқни оча бошлади.

Сандиқ очилди. Ойим юзадаги нарсаларни бир четга олиб қўйди-да, тагидан бир жуфт катта этикни суғуриб олди. Кигиз этик. Дадамнинг кигиз этиги!

— Сарвархон.

Мен индамай, ҳайрон бўлиб, у кишига қарадим. Ойим кўнглидаги гапини айтолмай, бирпас иккиланиб турди-да:

— Акмал аканг катта мулла кўрнида, болам. Даданг эсон-омон қайтиб келса, этик топилиб қолар. Сен манови кигиз этикни эртага Акмал акангга олиб бориб бер,— деди менга.— Баҳор бўлгани билан кун совуқ ҳали.

«Ойижон. Меҳрибон ойижонгинам!»— деб бақириб юборгим келди-ю, бироқ бақирмадим. Туриб ойимни қучоқладим.

— Майли, ойижон. Олиб бориб бераман!

Ойим этикни артиб, тахмонга қўйди. Эртага қиладиган юмушимни тайинлаб, ўринга кирди...

Эртаси дам олиш кунини эди. Ойимни ишга жўнатиб, укаларимни боғчага олиб чиқиб қўйдим. Отхонада сигирларнинг кечки хашагини тайёрлаб бўлгунимча анча вақт ўтиб кетди. Чошгоҳларда кигиз этикни қўлтиғимга қисиб; ҳаммомга йўл олдим. Бугун кун кечагидек эмасди. Осмон тўла булут бўлиб, сийраккина туман ҳам тушганди. Кун унча совуқ бўлмаса ҳам, ёқимсиз эди: танани жунжиқтирарди. Бир нарса баъзан киши руҳига ҳам боғлиқ бўладими деб қолдим. Нега деганингизда, баъзи кунлар бўладикки, қовоғидан қор ёғиб туради, бунинг ус-

тига яна ўн беш-йигирма даража совуқ ҳам бўлади-ю, бироқ одамга хуш ёқади, руҳинг енгил бўлиб юрасан, энди, аксинча, баъзи кунлар бўладик, ўзи унча совуқ бўлмаса ҳам жуда тароватсиз бўлади. Бундай кунлар ҳатто кўчага ҳам чиққинг келмайди. Қимир этмай, уйда ётаверсам дейсан.

Бугун ҳам худди шундай, жуда ёқимсиз кун эди. Шуларни ўйлаб, ҳаммомга қандай етиб келганимни ҳам билмай қолибман. Ҳар кунни кўриб юрганым эски ҳаммом. Ҳозир этикни олиб кириб бераман. Акмал ака ниҳоятда хурсанд бўлади! Мен ҳам... Ҳаммомнинг кунгай томони-га ўтсам, Акмал ака ҳар кунни ўтирадиган жойида кўринмасди. Кун совуқлиги учун, ичкарида бўлса керак, деб ўйлаб товуш қилдим:

— Акмалхон ака!

Жавоб бўлмади. Ичкарига кирдим. Қарасам, Акмал аканинг ўрнида, похол устида Таташ жинни ётибди! Менга қараб тиржайиб кулади.

— Қани Акмал ака?— деб сўрадим мен ундан.

— Ҳо-о-о, кетди-кетди!— деди Таташ кулиб. Назаримда, ҳаммом бўшаб қолгандек эди.

— Қайёққа кетди? Ўзи кетдим ё биров олиб кетдим?

— Кетди-кетди. Ҳо-о-о...— деб кулди у яна.

Бўшашиб кўчага чиқдим. У ёқ-бу ёққа қарадим. Ҳеч ким кўринмасди. Нонлож уйга қараб бурилгандим, олдимдан Аъзам чиқиб қолди. У қўлтиғимга қисиб олган этикларини кўриб, ҳайрон бўлди:

— Кимники бу этик?

— Дадамники.

— Нега кўтариб юрибсан?

— Акмал акага бермоқчи эдим...

У тиржайиди:

— Акмал ака бизларникида. Кечаси дадам билан Эшмат акам бориб олиб келди.

Унинг овозида гурур бор эди. Мен галати бўлиб кетдим: бир томондан, Акмал аканинг Аъзамларникига бориб ётганини қизгандим, иккинчи томондан, ҳар қалай нисқ, хотиржам жойга борибди-ку, деб ўйлаб, ўзимни юпатдим.

Аъзам менга милт-милт қараб, ўтиб кетди. Амакимникига қараб кетаётиб ўйладим: кечаси Иззатулла ака билан тўқнашувдан кейин олиб келган бўлса керак..

Тўғри Пулат амакимникига келсам, Акмал ака ҳовлида амаким билан гаплашиб ўтирибди. Аввалига мен Акмал акамни таниёлмай қолдим. Бутушлай ўзгариб

кетибди: эгнида бир-икки марта кийилган бўлса ҳам тоза фуфайка, бошида Пўлат амакимнинг иссиқ қулоқчини, оёғида қалин жун пайпоқ. Ранг-рўйи ҳам кечагидан тузук. У мени кулиб қарши олди:

— Келинг, Сарвархон!

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум...— дедилар амаким. — Қўлингдаги этикми? Нима қилиб кўтариб юрибсан уни?

— Ойим бердилар. Акмал акангга олиб бориб бер, деб.

Амаким ўрнидан туриб, қўлимдан этикни олди. Қўриб турибман, Акмал аканинг кўзлари шодликданми, ё эсига бир нима тушиб кетдими, милт-милт қилиб турибди. Амаким этикларни аста олиб бориб, Акмал аканинг олдига қўйди:

— Қани, домла, бир кийиб кўринг-чи? Пайпоғингиз билан кияверинг.

Акмал ака аввал ўнг пойини кийиб жилмайди. Кейин чап пойини кийиб, ўрнидан турди.

— Раҳмат, Сарвархон!

— Худди ўзингизга бичиб тиккандек!— деди амаким.

— Раҳмат!

Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим. Назаримда, фақат мен эмас, ҳаммамиз хурсанд эдик.

Мен келиб уларнинг гапини бўлиб юборганга ўхшаб қолдим. Бир оз вақтихушликдан сўнг Акмал ака гап бошлади:

— Муллака, Қарқаралнинг ботқоғида бу этикларни кўтариб юра олармикинман?

— Айб этмайсиз, домла, ерларимиз шунақа,— деб кулди амаким.— Емгир ёғди дегунча ботқоқ бўлади-кетди... Ботқоқ бор жойда эса битта-яримта бақа ҳам бўлар экан, домла... Хафа бўлмайсиз, бўлиб ўтган гапларга...

Фаҳмича, Акмал ака мен борлигим учун атайлаб илгари бошлаган гапни чалғитмоқчи бўлди-ю, лекин бари бир амаким гапни айлантириб олиб келиб, яна аввалги гапга улади. Пўлат амакимнинг ҳалиги «ботқоқ бор жойда шунақа битта-яримта бақа ҳам бўлар экан» деган гапи Акмал акага жуда ёқиб тушди шекилли, у қаҳқаҳ уриб кулиб юборди. Чиройли кулар экан.

— Нимасига хафа бўламан, муллака,— деди Акмал ака.— Одатда заҳри бор гапда ақл бўлмайди.

— Жуда тўғри гап, домла. Ақли калта одамга аччиқ тил битади...

— Шундайку-я, бироқ бу бақангиз аслида ёмон одам бўлмаса керак,— деди Акмал ака.— Нима дейсиз?

Улар мени бола деб ўйлашади шекилли, лекин бари бир мен уларнинг бу пардали гаплари ким ҳақида бораётганини тушуниб турардим. Пўлат амаким Акмал аканинг сўнги гапидан ҳайрон бўлиб қолди чамамда. У ўзича: «Қизиқ, энағар Иззатула кечагина домлани ҳақорат қилиб, ҳайдаб чиқарган эди, бугун бўлса бу: «бақангиз аслида ёмон одам бўлмаса керак» деб уни ҳимоя қиляпти?» деб ўйлаган бўлса керак. Кейин истар-истамас Акмал аканинг гапига қўшилди, қўшилганда ҳам мени бор-йўқ демай, фикрini очик айтиб қўя қолди.

— Ҳа домла, бу бақа бир маҳаллар туппа-тузук, одамнинг ҳаваси келадиган бола эди. Тенгқурлари аскарликка кетиб, бу амалга минди-ю, айнади-қолди,— деди у алам билан.— Иссиқ сув ҳам ўзининг бир маҳаллар совуқ сув бўлганини унутмас экан. Бу энағар унутди.

— Бундан хафа бўлдингиз нима-ю, бўлмадингиз нима, муллака. Ёнгитлар қайтиб келшса, ўзиёқ тузалиб қолади. Ҳа, тузатиб қўйишади.

— Сутли сигир сузса ҳам шохи ботмайди, домла. Бунки ботяпти-да...— деди амаким куйиб-пишиб. Кейин бирпас жим бўлиб, яна гапini улаб кетди:— Раисимиз бегубор одам. Барчага баробар...

— Прокурорларингиз Аҳмадов ҳам у кишининг таърифни қилган эди. Қачон келадилар?

— Шу кунларда келиб қолса ажаб эмас. Вақти ҳам тугади. Дала ишлари ҳам юришиб қолди. Айниқса ҳозир зарур у киши. Келса тузук бўларди, бақанинг ҳам поуги сал босилиб қолармиди! Ҳай, бугун-эрта келиб қолар-ов.

Шундан кейин уларнинг гапи яна узилиб қолди.

Сийрак тушган туман аллақачон тарқаб, осмондаги яхлит булутлар ҳам бузила бошлаган, қуёш аҳён-аҳёнда булутлар орасидан мўралаб, яна булутлар орасига шўнгирди. Ҳаво боягига қараганда анча илиб қолганди. Бу танани яйратадиган илиқлик эди.

Акмал ака анча маҳалгача осмонга қараб хаёл суриб ўтирди-да:

— Муллака, Сарвархон мени бир далага олиб чиқиб келса. Нима дейсиз?— деб сўради.

Пўлат амаким ўйланиб қолди.

— Чарчаб қолмасмикансиз, домла? Бугунча дам олганингиз маъқул эди.

— Уч-тўрт кундан бери дам олавериб чарчадим, муллака.

— Ўзингиз биласиз, домла.

— Бир айланиб келайлик-а, Сарвархон?— деди Акмал ака менга.

Мен, майли, дедим. Эрталаб туриб уй ишларимни саранжомлаб қўйганман. Бугун дам олиш кунни, кетсам бўлаверарди.

— Сарвар, ундай бўлса, огилхонада эшак турибди. Эгарлаб, Акмал акангни миндириб ол,— деди амаким.— Аъзамни бир ишга юборгандим. Кечикиб кетди. Келса мен ҳам орқаларингдан бораман.

— Хўп.

...Акмал ака эшакда, мен яёв, Қарсақли сойнинг бўйидан келяпмиз. Баҳор қуёши тафтидан атроф қизий бошлаган пайт эди. Узоқларда кумуш сароб жимир-жимир қиларди. Акмал ака эшакни ўз ҳолига қўйиб, ниманидир ўйлаб келяпти. Эшак аҳён-аҳёнда сўқмоқдан чиқиб, йўл чеккасидаги ўт-ўланларга огиз уриб қолар, кейин яна йўлга тушиб, эринчоқлик билан илгарилаб борарди.

Акмал акани билмайману, бироқ мен ўзим эшакнинг бу имиллаб юришидан жуда зерикиб келардим. Баъзан ўзимни-ўзим овутиб, худди ёш болалардек йўл чеккасида гулдан-гулга учиб-қўниб юрган капалакларни қувлаб қоламан. Акмал ака кулади. Бир оз юрганнимздан кейин даланнинг жамолчи очилиб кетди. Қарсақли сойнинг бу томонида кенг-кенг пайкаллар бор бўлиб, у ерда аёллар қулочкашлаб кетмон уришарди. Мен тенги болалар отга миниб ақушка ҳайдашарди. Қаердандир ашула овози эшитилди:

Дарёнинг парёнда минораман,
Минорага суяниб дилпораман.
Қўлимдан хат келмайдн ёзай десам,
Ёрга салом берай десам уёламэн...

Сойнинг у томонида эса қишлоқ моллари бало-қазодек яйлов бағрига ёпишганди. Хув ана, Сунабек ота таёғига суяниб сергак турибди.

Атрофда баҳор ҳиди анқирди. Пайқаб келяпман, Акмал ака худди райҳон ҳидлагандек тўйиб-тўйиб нафас олар ва қишлоқдан чиққандан бери бир огиз ҳам гапирмай келарди. Охири бўлмади:

— Қаёққа борамиз, Акмал ака?— деб сўрадим мен гап бошлаб.

— Лаббай?

— Қаёққа борамиз деяпман? Супабек отанинг олди-гамни ё ҳув анови ишлаётганларнинг ёнигами?

Акмал ака бирпас ўйланиб қолди. Назаримда, шу аҳволда ишлаётганларнинг олдига боришни ўзига эп кўрмади, ё бўлмаса уларни ишдан қўйишни истамади шекилли:

— Супабек отанинг олдига бора қолайлик,— деди.

Қарсакли соҳи бўйлаб анча юрганимиздан кейин кўприкдан ўтиб, сурув-сурув моллар ёйилиб юрган томонга бурилдик. Сойдан ўтганимиздан сўнг Акмал ака эшакдан тушди. Мен эшакни тушовлаб ўтга қўйиб юбордим. Кейин иккаламиз Супабек ота томонга қараб кетдик. Акмал ака келганидан бери Супабек отанинг таърифини мендан ва Эшмат акамлардан кўп марта эшитгану, бироқ ҳали ўзи билан кўришгунча йўқ эди.

Супабек ота қизиқ одам. У билан гаплашган киши яна бир марта гаплашсам дерди. Чорва ҳақида гап кетса бас, шундай қизиқ нарсаларни гапирардики, асти қўяверинг. Ҳамма нарсага чорвадан келиб чиқиб баҳо берарди. Гап орасида айтадиган мақолларни, мисолларига ҳам мол аралашмаса кўнгли тўлмасди. Ўзбеклар билан аралашиб ўсгани учун тилида аҳён-аҳён ўзбекча сўзлар ҳам аралашиб қоларди. Лекин бунга ҳеч ким парво қилмасди.

— Ҳў, ассалому алайкўм!— деб қаршимиздан чиқди Супабек ота.— Келингдер, келингдер, меймандар.

— Ассалому алайкўм,— деди Акмал ака қўлини кўксига қўйиб.— Қалай, бардамисиз, отахон?

— Шукур, шукур,— деди Супабек ота Акмал акага бошдан-оёқ разм солиб. Кейин менга қаради:— Мейманди бастап келибсин де, е-е, рахмет, рахмет... кун де қизиб қалди.

Супабек ота шундай деди-да, юр ҳам демай, олдинга тушиб кета бошлади. Бизлар унинг кетидан эргашдик. Супабек ота эгнига жун чакмон, бошига қозоқчи телпак, оёғига катта этик кийиб, белини шартта боғлаб олганди. Этигини ўт, жингил тирнаб, оқариб кетганди. Ўзи сал қақдинни эгibroқ олдида борарди. Ниҳоят бир маҳал катта бир туп жингил тагига бориб ўтирди. Бу — бизларни ҳам ўтиришга таклиф қилгани эди. Акмал ака мийиғида бир кулиб қўйди-да, секин ўзига жой танлаб ўтирди. Мен ҳам бир чеккага чўкка тушдим. Жингил

таги бинойидек салқин экан. Жонимиз кириб қолди. Бу ер Супабек отанинг ҳар куни пича ўтириб ҳордиқ чиқариб оладиган жойи экан. Жингил орасида буклоглик хуржун ётарди.

Ўтирганимиздан кейин Супабек ота нимадир дсб юзларини силади. Сўнг енгги билан пешонасини артди.

— Еспирай, кун қизиб кетди-ғўй. Бир айланиб келайин деб шигибсиз-да, мейман. Дурис, дурис. Айланганингиз жақси, мейман, кўнглингиз ашилади... Кеше сиз турангизда Эшмет айтиб бериб эди. Дуненинг жумисн сўлай экен.

Бу Супабек отанинг тасалли берганимиди ё ҳол сўраганимиди — билиб бўлмасди. Акмал ака ҳам унинг гапларини яхши тушунбми, тушунмайми, тасдиқлаган бўлиб, индамай ўтирар, аҳён-аҳёнда бир мешга қараб жилмайиб қўярди.

Супабек ота энгашиб жингил тагидаги хуржунни олди: ичида заранг, меш, яна бир рўмолчага ўроглиқ нон бор экан. Ота рўмолчани ўртага ёзиб, нонни ушатди-да, мешнинг оғзини еча бошлади. Акмал ака илгарилари бунақа ишларни кўрмаган бўлса керак, ажабсиниб қараб турарди. Заранг косага ярим қилиб қўйилган айронни Акмал акага узатди ота. Акмал ака ҳайрон бўлиб, қўлида бир оз ушлаб турди.

— Олинг, мейман. Муздай, оши ҳалол!

Кечқурун пода қайтганида отанинг болалари уйма-уй юриб, оши ҳалол йнғади. Одамлар топган-тутганларини беришади: биров гўжа, биров айрон, яна биров нон... Нонни алоҳида халтага солиб суюқ овқатларини сув қовоғига қўйишади. Подачи уни бола-чақаси билан ичади, ортганини яйловга олиб чиқади. Оши ҳалол жуда ширин бўлади. Баъзан бизлар ортиқроқ гўжамн, қатиқми олиб чиқиб, оши ҳалолга алмаштириб ичамиз.

Акмал ака оши ҳалолни бир томчи ҳам қолдирмай ичди-да, кўзларини чирт юмиб тамшанди. Сал ачиган бўлса керак. Одатда оши ҳалол ачиганда яна ҳам маза бўлади.

— Жуда тотли экан. Раҳмат!

— Ашиған кўжеси бўлмаган молши молши эмас, мейман,— деди Супабек ота. Кейин ярим заранг оши ҳалолни ўзи паққос кўтарди.— Ўзимизде булар ар қашан бўлади. Қани, нандан олингиз...

Мен ҳам ярим коса оши ҳалолдан ичиб олиб, Супабек отанинг мол боқиб юрган ўгли Маржонбекнинг олдига кетдим. У қўлида бир тол таёқ, уни ўтмас пичоқ

билан йўнар эди. Иккаламиз алламаҳалгача мол кетиди бирга юрдик. Қайтиб келсам, Акмал ака билан Супабек ота ҳали ҳам гаплашиб ўтиришган экан. Боягидек тортиниш йўқ, худди эски қадрдонлардек, ҳали айтганимдек, ота нуқул чорва ҳақида гапирар, Акмал ака эса ора-чорада савол бериб турар эди:

— Ота, шу вақтда ҳам қўйга бўри чопадими?

— Шапқанда қандай! Бу жағнинг қарисқир қулай мезгилди қидиради. Бир пастқам жайда писиб жатиб, сал кўзинг таса бўлди, пледи-кетеди. Сўнинг ушун де кўбинше Маржанбекка сенбей, ўзим жанинда журемин... Қўйшиларнинг сўзи бар — қасқир айтади экен:

«Бола қўйши—олида ўйнаб қола қўйши...

Ёки қўйши—ермек қўйши...

Огги қўйши—ашуви қатти қўйши...

Туели қўйши—турган қўйши...

Ўғизди қўйши—ўлган қўйши,

Жеб бўлганда келган қўйши!..

деб.

— Офарин, офарин...

Акмал ака қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Мен ҳам бундай гапни эшитмаган эдим.

— Тағич бир адети бор ўл жарамастинг. Келиб биревин олиб кетсе гўрге эди-ов, ўндай қилмайди-да! Ул жегенне маз эмес, бўғиздаганига маз. Жесе биревиноқ жейди, қалганини тамагинан тистеп, кекиртегин узиб, бўғиздап кете береди...

Акмал акани бошқа нарса қизиқтирдими, суҳбат мавзунини ўзгартирди:

— Нечта болангиз бор, ота?

— Еки қиз, уш улим бор. Улкен болам аскерликте. Удан кейинги қизимди узатқанмин. Жумабай деган болам энди ўн сегизге киреди. Бу жили қудай қутти кўрсе уйлеб қўймақшимин. Жақинда тўйга келесиз, мейман...

— Ҳали эртароқ эмасми, ота?

— Неси эрте? Улкенин уйлей олмадим. Узимде де қартайиб қолдим. Кўзимнинг ашигинда кўриб кетайин.

— Ҳа, ундай бўлса майли... Жумабой ҳам мол боқадими?

— Жўқ, малди кенже балам Маржанбек менен багамиз. Жумабекнинг куш-қуввати бар, кетпенге қўйиппин. Кетпенде қўл кемшилдев.

— Узингиз неччи ёшга кирдингиз, ота?

— Жетписди уриб қўйдим, дейман,— деб у ўрнидан

қўзғалди.— Уйбай, бели қурмағур... Алтпис жаста атка ирғиб миналмассин, жетписингде жер таянмай туралмассин, дегани ўси ғўй! Мейман, энди бирпас кўленкеде дем олиб, Сарвар мен сўйлесип ўтира туринглар. Мен Маржанбектен бир қабар алиб келейин. Тагин «бала қўйши — алисда ўйнаб қала қўйши» бўлиб журмесин.

Супабек ота таёғини олиб, сал елкасини чиқариб энгашиганича бир ёнига чирт этказиб тупурди-да, моллар ёйилиб юрган томонга қараб кетди.

Акмал ака иккаламиз қолдик. Чигирткаларнинг чириллашини, осмонда муаллақ туриб қанот силкиётган сўфитўрғайнинг иссиқдан нолиб вижир-вижир сайрашини демаса, атроф жимжит эди. Акмал ака хуржунга бошини қўйиб бирпас чўзилди. Мен ёнида ўтирибман. У осмонга қараб ниманидир ўйлайди. Мен бўлсам, атрофга қизиқсиниб қарайман. Одамлар ҳали ҳам ишдан қайтишгани йўқ. Шундай иссиқда... тагин ҳазил-мутойиба гапларини айтмайсизми? Акмал ака нимани ўйлаётганини билмади-му, мен мана шулар ҳақида ўйлардим. Улар ҳам менинг ойимга ўхшаган аёллар, улар ҳам ойим қатори ишлаб, кечқурун болаларига қарайди, рўзгор тебратеди... Менга яна бир нарса аён бўлди: ҳамма гам-ғусса қишлоқда экан. Мен буни далага чиқмаганим учун билмас эканман. Фақат қишлоқда кундузлари одам бўлмагани учун менинг кўзимга маънос бўлиб кўринаркан. Кундузлари барча вақтхушликлар одамлар билан далага кўчаркан... Меҳнат бор ерда гам бўлмайди, дер эди бобом. Мен бу гапнинг маъносини бугун тушунгандек бўлдим... Қарап, ашула ҳам далада, ҳазил-мутойиба гаплар, хандон уриб кулишлар ҳам далада — ҳаммаси далада экан... Ҳалиги етмишга кирган Супабек отанинг гапларини қарап.

— Сарвархон,— деди бир маҳал Акмал ака.— Нимани ўйлаяпсиз?

— Ҳеч нимани... Нимаиди?

— Энди бундай қиламиз, мулла Сарвар,— деди ётган жойида бу ёққа қараб.— Далага чиққанимизда бундан буён қоғоз-қалам билан чиқамиз. Мен баъзи нарсаларни сизга айтиб тураман, сиз ёзасиз... Ўзим ҳам ёзардим, бироқ қўл қурғур титрайдиган бўлиб қолган. Хатимни ўзимдан бошқа одам тушунмайди. Энди, шарти шуки, ёзган нарсаларингиз тўғрисида ҳеч кимга оғиз очмайсиз. Келишдикми?

— Майли,— дедим мен.— Бироқ мен... ўқишим борку...

— Э, ўқиш...— деди у лабини қимтиб.— Майли, баъзи кунлари келмасангиз ҳам бўлади. Ўзим келаман. Бир амаллаб ўзим ёзишга ҳаракат қиламан. Сиз фақат қўлингиз текканда, оққа кўчириб бериб турсангиз бўлди. Кўрган-эшитганларимизни ёзиб борсак, бу кунлардан жуда ажойиб хотира бўлади-да.

— Хўп.

Акмал ака бир ёнига ёнбошлаб, давом этди:

— Бугундан бошлаб энди сиз мулла Сарвар эмас, мирзо Сарвар бўлдингиз... Супабек ота кўринмайдимми?

Мен ўрнимдан туриб, моллар ёйилиб юрган томонга қарайдим. Супабек ота бир отлиқ билан гаплашиб турарди. Отанинг қизик одати бор-да, ҳу узоқда ўтиб кетаётган йўловчини ҳам олдига чақириб олиб, эринмай тагитугини суриштириб чиқади. Қайси уруғдан, нима иш билан кетаётибди — ҳаммасини билиб олиши керак... Мана, ҳозир ҳам бир бечора йўловчини тутиб олиб, тергов қиляпти-ёв чамамда. Ана, йўловчи билан хўшлашиб, бу ёққа бурилди.

— Келяпти!

Акмал ака ўрnidан туриб ўтирди. Сал ўтмай Супабек ота етиб келди.

— Ҳа, мейман, шаршамай ўтирсиз ба?— У нима учундир боягисидан хурсанд кўринарди.— Қалаға кетиб баражатқан бир баламен бир-екни авиз сўйлесип қалдиқ. Ақсақалимиз келипти. Ўте жақси бўлпти! Сўган ат алип баражатқан экен.

Ота жингил соясига келиб чўкди, кир рўмолчаси билан юзларининг, бўйинларининг терларини артди:

— Қўй, бастик аристан падасинаң, аристан бастик қўй падаси жақси!

Акмал ака жилмайиб менга қараб қўйди. Мен у кишининг бу қарашини: «Мирзо Сарвар, қани энди дафтар бўлса-ю, ёзиб олсак» деган маънода тушундим. Супабек ота эса, Акмал аканинг бу қарашини бошқачароқ тушунди шекилли, қалтисроқ бир гап айтиб қўйган одамдек, нзоҳ бера бошлади:

— Арине, Иззатулла қўй эмес, Султан ақсақал аристан эмес, сўзинг сирасин айтамин-да... деган менен, ақсақалдинг ўзи келгени ўта кўнгилдегидей бўлди. Мине кўрерсиз, мейман, эртаден жумистарда ўзгеше бўлиб кетди.

Мен хурсанд эдим. Сезиб турибман, Акмал ака ҳам бугунги сафаримиздан жуда мамнун эди. Бизлар кетмоқчи бўлиб, ҳозирлана бошлаган эдик, аммо Супабек ота

рухсат бермай, пешингача олиб қолди. Мен эртaroқ қайтдим. Акмал ака кечқурун Сунабек ота билан бирга пода кетидан келди...

Еттинчи боб

Хуфтонда Аъзамларникига чиқсам, Акмал ака билан Пўлат амаким юмалоқ хонтахта атрофида гаплашиб ўтиришган экан. Хонтахта устида китоблар билан дафтарлар уюлиб ётарди. Мен киришим билан амаким уларни йиғиштира бошладим — чамаси, гаплари тугаган бўлса керак. Амаким китобларни йиғиштираётганида, кўзим «Урта мактаблар программаси»га тушиб қолди. Хаёлимдан бир фикр йилт этиб ўтди: «иккаласи ҳам адабиёт муаллими эмасми, эҳтимол адабиёт ҳақида, адабиётга қизиқувчилар ҳақида, амакимнинг мактабдаги ишлари ҳақида гаплашиб ўтиришган бўлса керак...»

— Келинг, мирзо Сарвар,— деди Акмал ака жилмайиб.

— Бояги...— шундай дедиму, оғзимни юмдим. Акмал ака бошини чайқаб кулди. Сал бўлмаса мен жингил тагда келишиб қўйганимиз кундалик ҳақидаги сирни очиб қўяёзган эдим.

Мен имо-ншора билан дафтар олиб кирганимни билдирдим. Акмал ака кўз қараш билан «кейин» дегандек бўлди.

Эшикдан салом бериб рансимиз Султон бобо кириб келди. Амаким билан Акмал ака ўринларидан туришди. Амаким Султон бобо билан елкаларини елкаларига қўйиб, қучоқлашиб кўришди.

— Қалай, яхши ўтирибсизларми? Сиз тузукмисиз, меҳмон?

— Раҳмат!..

— Узингиз яхши келдингизми,— деди Пўлат амаким. Ҳамма ўтирди, амаким гапида давом этди:— Ранги-рўйингиз тузук, оқсоқол.

— Тузукми?— деди жилмайиб Султон бобо.

— Тузук, тузук... Докторлар ҳам омон бўлсин-да!

— Илм-ҳикмат ҳам ошиб кетибди, биродар. Аммо касаллар ҳам жуда кўп. Кўпчилиги ярадорлар...

— Ярадорлар денг...— деди амаким ниманидир ўйлаб.— Бу уруш ҳақида нима гаплар бор, оқсоқол?

— Нима гаплар бўларди. Узингиз билган, газеталарда чиқаётган гаплар-да, биродар. Немисларнинг ўрдасига ҳам тақалиб қолдик шекилли. Аскарларимизнинг

оёқ олиши шундай... Кеча Чимкентдан тўғри районга тушиб, райкомга учрашдим. У ерда ҳам шу гап: галабани яқинлаштириш сиз билан бизга, фронт орқасидагиларга ҳам боғлиқ, дейди. Қарқаралига тезроқ чиқинг, оқсоқол, дейишди. Бугун пешинда етиб келдим. Бор гап шу.

Бугун бурқираб қорни пачоқ самовар кириб келди. Ўртага уч-тўрт зоғора нон, бир тарелкада сарпёғ, беш-олти чақмоқ қанд қўйилди. Келин ойим чой қўйишни менга тайинлаб, ўзи ташқарига чиқиб кетди. Чойни бир маромда қўйиб, аввал Султон бобога, кейин Акмал акага узатдим.

— Қани, меҳмон, гап билан овора бўлиб, сиздан ҳол-аҳвол ҳам сўрамабман. Қалай, зерикмай юрибсизми?

— Раҳмат,— деб миннатдорлик билдирди Акмал ака.

— Хафа бўлманг, меҳмон. Ҳамма гапдан хабарим бор,— деди Султон бобо гўё айб иш қилиб қўйган кишидек секин гапириб.— Сиз ҳақингизда кеча прокурор Зокиржон Аҳмадов гапириб берди. Сизни бу ёққа юборганини айтди. Қолган гапларни Қарқаралига келаётиб йўлда Эшматдан эшитдим. Ростини айтсам, жуда ранжидим.

Акмал ака негадир терлаб кетди.

— Хафа бўладиган иш бўлгани йўқ,— деди у.

— Ҳай, майли, ўтган ишга саловот, ука,— деди Султон бобо. Кейин Пўлат амакимга қараб деди:— Бу Иззатуллавой кўп ишларнинг чатоғини чиқарган кўринади. Чигит ерга кеч тушибди, чиқишининг мазаси йўқ. Йўл-йўлакай кўриб келдим, бошқа колхозларнинг пахтаси ўн-ўн беш сантиметр келади. Кўм-кўк, яшнаб турибди. Бошқа жойларда йўнғичқаларга ўроқ тушибди, бизда бу иш ҳам пайсалда. Ҳозир айни буғдойга сув қуйиладиган маҳал, бунинг ҳам думи хуржунда... Ариқ ишлари ҳам расво. Нима гап десам, одамлар айбдормиш, ишламасмиш!

Султон бобо бирпас сукут қилди-да, чидаёлмади шеклилли, яна гапини улаб кетди:

— Одамларни дўқ-пўписи билан ишлатиб бўлармиди? Одамлар ҳам тилни билганнинг қурбони. Дарди бор... Нима дединг?

— Тўғри.

— Одамларингиз ажойиб!— деб гапга аралашди Акмал ака.

Султон бобо ялт этиб Акмал акага қаради.

— Бугун бу кишини далага олиб чиққандик,— деди амаким.

— Зап иш бўлибди-да,— Султон бобонинг чеҳраси ёришиб кетди.— Ҳозир бошқармадан чиқиб келяпман. Эртадан ишга яроқли ҳамма кишиларни далага олиб чиқадиغان бўлдик. Бошқарманинг қарори шу. Шундоқ қилмасак бўлмайдиғанга ўхшайди. Эрта-индин сувга тушиб, чалов олишимиз керак. Олмасак пахта сувида қийналамиз. Биродар, сендан ҳам илтимос, Сарвар билан Аъзамга ўхшаш суяғи қотган болалардан беш-олтита-сини бериб турмасанг ишимиз чатоқ. Нима дейсан шунга?

— Уйлашиб кўрамиз.

— Илтимос. Парторг деган қайишиб туриши керак сал мундоқ...

— Бир гап бўлар...

— Яша, биродар.

Раис шунинг учун кирган шекилли, хурсанд бўлиб ўрнидан тура бошлади.

Акмал ака Пўлат амакимга нимадир деб имо қилган-дек бўлувди, Пўлат амаким жилмайиб:

— Оқсоқол, меҳмон ҳам қўлимдан келганча далага чиқиб қарашиб турсам деяпти,— деди.

— Жуда соз!— деб яйраб кетди оқсоқол.— Ариқчиларга бошлиқ қилиб қўямиз-да. Илгариги бошлиғини бошқа жойга оламиз, қўлида кучи бор, ишласин. Одамларга газит-пазит ҳам ўқиб бериб турасиз.

— Раҳмат...— деди Акмал ака севиниб.

«Оқсоқол, бу дейман, меҳмонга «йўқ, қўяверинг...» деб манзират ҳам қилмайсиз-а»— деди амаким жилмайиб.

Улар қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

— Энди, меҳмон ука, хафа бўлмайсиз,— деди раис бобо.— Ҳозир манзират қиладиган замон эмас. Айниқса, мана бундай долзарб кунларда. Сизнинг тугмадек ёрдамингиз туядек бўлиб кўринади кўзимизга!.. Бунинг устига зеркиб қолмаслигингиз учун сизга эрмак ҳам керак-да, шундай эмасми? Бу ёғи тоза ҳаво, одамлар дегандек, лаббай?

— Тўғри, раҳмат!..

— Хўп бўлмаса, менга жавоб. Яна борадиган жойларим бор.

Амаким билан Акмал ака Султон бобонинг кузатиб чиқиб кетишди. Уйда Аъзам иккаламиз қолдик.

— Ана, чаловга чиқадиған бўлдик,— деди Аъзам қувониб.

— Маза бўлди!— дедим мен ҳам унга қўшилишиб.

Пўлат амаким билан Акмал ака йўталиб кириб келишди. Мен жавдираб Акмал акага қараб турибман. Қўлим бояғи дафтарда. У ҳам сирга тушунди шекилли, мени имлаб ташқарига чиқди. Орқасидан чиқдим, ёнидан икки буклоглик дафтар олиб берди:

— Ҳалиги дафтарингизга мана буни яхшилаб кўчининг, хўпми? Лотинчани биласизми?

— Оз-моз.

— Яхши. Кўчириладиган жойини буклаб қўйибман. Мана... дарсингизга халақит бермайдими?

— Йўқ.

— Бўпти, хайр.

Икки буклоглик дафтарни худди хазина топиб олгандек қўлтигимга қисиб олиб, қоронғи тун қўйнига шўнғиб кетдим.

Уйга келсам укаларим ухлаб қолибди. Ойим ниманидир тикаётган экан.

— Қаёқларда санқиб юрибсан, болам?— деб сўради мендан.

— Аъзамларникида эдим.

— Дарсингни қилсанг бўлмайдими?

Бу гап менга баҳона бўлди:

— Бир дафтаримни Аъзам олиб кетган эди, шунини олиб келдим,— деб мингилладим. Ойим бошқа ҳеч нима демади. Мен сандалга ўтириб, эҳтиётлик билан Акмал аканинг ёзувларини варақлай бошладим. Очган жойимдан тўрт-беш бети йиртиб олинибди. Билишимча, аввал ёзилган гаплар бўлса керак-да. Қўлим оғрийди деганича бор экан. Хат йирик-йирик, қинғир-қийшиқ қилиб ёзилган эди. Аммо шундай бўлса ҳам дона-дона, аниқ. Тўрт бетини буклаб қўйибди. Демак мен шу бетларини ёзишим керак. Олдинги бетларида ҳам нималарнидир қисқа-қисқа қилиб ёзибди. Одобдан бўлмаса ҳам очиб ўқий бошладим:

«8 апрель. Бугун биринчи марта кўши нурига фарқ бўлдим. Ўзимизнинг оловли кўшишимиз! Ўзимизники дейишимизнинг сабаби бор: Туркистон Тошкентимизга яқин, бу ерда, туриб аксирсанг, у ердагилар, соғ бўлиңг, дейдиган даражада яқин!..»

«10 апрель. Эрталаб прокурор қабул қилди. Илик, самимий муомалада бўлди. Прокурор эотининг одамийлигини биринчи бор кўриб турибман. Исми - шарифлари Зокиржон Аҳмадов экан... У кишига ишимни қайта кўриб чиқишларини илтимос қилиб, икки энлик ариза ёзиб бердим. Шу одамнинг шарофати билан Қарқарали деган қишлоққа жўна»

дим. Бу ерга аравада келдим. Арабакаши бир оёгини фронтга ташлаб келибди. Исми Эшмат экан. Содда, самимий...

Бугун ҳаво кечагига ўхшамайди; ёмғир, изғирин...»

13 апрель. Қарқаралига келганимга уч кун бўлди. Уруш асорати ба-
ралла биллиб турибди! «Ҳужум бошлаганимиздан сўнг, кўп ўтмай Со-
вет Иттифоқидаги миллатлар ўз-ўзидан тарқалиб кетади. Халқлар
дўстлиги деганлари бўлмаган гап!»... деб вайсаган эди Гитлер. Қани у
вайсақининг башорати! Мана шу кичкина қишлоқ мисолида ҳам коллек-
тивнинг, дўстликнинг кучи нималарга қодир эканлигини яққол кўрса
бўлади. Қишлоқ аҳолиси асосан ўзбеклар экан. Қозоқлар беш олти хо-
надонгина бўлиб буларнинг ҳам кўпчилиси чорва билан шуғулланадиган
кўринади. Эвакуация қилинган поляклар ҳам бор экан қишлоқда. Улар
кетмонга эмас, енгил ишларга қўйилибди. Масалан, ямоқчиликка,
ўроққа...

Лекин ҳаммалари аҳил, тотув...

Қизиқ бу гапларнинг нимасини яширар экан-а? Ўзи-
миз биладиган гаплар-ку. Рост, баъзи сўзларини мен
эшитмаганман, масалан, эвакуация, хонадон деган сўз-
ларни... Ким билади дейсиз, ҳар ҳолда катта одам, бир
нарсани билиб ёзадигандир-да. Мен бир оз ўйлаб ўтириб,
сўнг Акмал аканинг ўзи белгилаб берган варақларни
очиб, уларни янги дафтарга чиройли қилиб кўчира бош-
ладим.

«14 апрель. Сарвархон билан далага чиқдим. Бепоеъ дала. Баҳаво!
Катта сой: бир томонда экин - тикин, одамлар ишлашяпти: иккин-
чи томони яйлов, сурув — сурув қўйлар, сигирлар ёйлиб ўтлаб юри-
шибди...

Ўлчақлар!.. Бу жойнинг ғалати одати бор экан. Соининг бу томо-
нида гуваладан қилинган қатор ўлчақлар турар эди. Худди қалдирғоч-
ларнинг уясидек. Буларни Супабек ота таърифлаб берди. Маълум
бўлишича, одамлар ёзда ўзларига чорак гектардан ерга қовун экишар-
кану, кейин бошига ўлчақ солиб, кўчиб чиқишаркан. Ўлчақ сўзининг
маъноси — бу уйчада қовун пишган маҳалидан то хазон пайтгача, яъни
уч ойча ўтиришаркан. Мана шу уч ойга ўлчаб, мўлжалланиб қилинган
гувала уйчани ўлчақ дейишаркан. Қовун полиз хазон бўлгандан кейин эса
деҳқонлар ўлчақ устидан шох-шаббаларини йиғиштириб олиб кети-
шаркан. Полиз тепасида гувала уйчаларнинг ўзи қоларкан ҳувиллаб...

...Супабек ота деган бир чол мени хайратда қолдирди; ҳеч қандай
пардозсиз, адабиётга шундай кирса бўладиган бақувват образ! Сўзлари
ҳикматли; турмушининг ўзидек кекса, тўзимли! Бугун мен уни дили сая
хирароқ маҳалида учратиб қолдим. Дилини Наззатулла аканинг ўғли
Ҳасан қўзойнак хира қилибди: эрталаб подага сигирини кеч олиб чиқиб-
ди. Пода ўрнидан жилиб қолган экан. Нега мени кутиб турмадинг, деб

ҳақорат қилибди чолни... У гап орасида «илондан илон, чаёндан чаён ту-филади» деди. Мен чолнинг бу гапига қўйилмадим. Озгина баҳслашдик. Кейин чол ўз фикрини исботлаш учун шундай ҳикояни айтди... Бир подшоҳнинг яхши бир бияси бор бўлиб, подшоҳ уни ниҳоятда қадрлар экан. Бия жуда сулув ва йўрға бўгани учун подшо уни нуқул овга миниб чиқаркан. Лекин биянинг битта айби бор экан; сувнинг ўртасига борганиди ётиб қоларкан. Нима қиларини билмаган подшоҳ вазирлари билан маслаҳатлашиб, ундан битта қулун олгандан кейин сўйишни маъқул кўрибди. Ниҳоят бия қулунлабди. Шу заҳотиёқ қулунни онасига кўрсатмай ажратиб олишиб, биянинг бўғизига пичоқ тортибдилар... Қулун ҳам онасига ўхшаб ниҳоятда гўзал булиб ўсбди. Кунлар ўтиб қулундан той бўлиб, тойдан қунон, қунондан эса дўннан бўлиб етилибди. Подшоҳ дўннанга эгар уриб, овга отланибди. Лекин дўннан ҳам худди онасининг одатини қайтарибди: сувнинг ялғў ўртасига бориб ётиб олибди!...

Мен отанинг фикрини маъқуллаб, у кишига ҳам битта ҳикоя айтиб бердим: яхши одамнинг шогирди ёмон бўлиб етилгани ҳақида... Ота ҳам фикримни маъқуллади.

Чолда гап кўнга ўхшайди. Етмишга кириб, ҳаётдан нолишни билмайди. Бу чинакам қаҳрамонлик! Ожиз одамларгина ҳаётдан нолийди. Мен нимаман? Ўйлаб кетаман... Қайси кунги Сарвархонларникида ўтириб қилган нолиларим эсимга тушиб, ўз-ўзимдан ҳижолат бўлдим... Мен шунчалик ожизманми? Нега? Супабек ота мен билан гаплашиб ўтириб: «қўйнинг қумалоғини кўрсангиз суришиб, сизирнинг тапписини кўрсангиз йиқилар экансиз» деди. Шунчалик бўшиангманми? Йўқ, бу бўлмайди, мулла Акмал, дадил бўлмоқ керак. Бунинг учун эса одамларга аралашини ва бирор фойдали иш билан банд бўлиши згирур...

Кундалик шу жойда тугади.

Шу кеча алламаҳалгача ухлаёлмай ағанаб ётдим. Кўз ўнгимдан нуқул Супабек ота, Акмал ака, Ҳасан кўзойнаклар ўтарди...

Тонготарда кўзим иллинибди.

Саккизинчи боб

Мактабдан қайтиб келиб, бир коса қатикни маза қилиб ичиб олдим. Кейин сандал четндаги кўрпачага чўзилиб, шифтга қараб ўйлаб ётдим. Қайфим чоғ. Нега энди кайфим чоғ бўлмасин? Боя амаким ўқитувчи опамиз билан дарсга кириб, қишлоқда иш кўпайиб кетгани, одамлар етишмаётгани, шунинг учун беш-олтита суяги қотган ва дарсларни ўз вақтида улгурадиган болаларни бир ҳафталик муддат билан колхозга ёрдамга чиқишини тушунтирди. Кейин амаким қўлндаги қоғозига қараб:

— Биз ўқитувчилар билан маслаҳатлашиб мана бу болаларни бўшатилгани лозим топдик,— деди,— Розик, Абдунаби, Соғиндиқ, Сарвар, Аъзам, Рўзи... Номлари аталган болалар бурусси кундан бошлаб озод. Гап шу.

Амаким чиқиб кетди. Синфда говур-гувур бошланди:

— Нимага биз чиқмас эканмиз?

— Немис тилидан икким бор эди, аллақачон қутулганман...

— Жим бўлинглар,— деди опай.— Ўтган сафар қаерга келгандик?

Болалар қулоқ солишмасди. Бурчак-бурчакдан тўнғиллаган овозлар чиқарди.

— Қолхозга қарашиш қизларнинг қўлидан келмайди-ми?..

Бошқа номи чиққан болаларни билмайману, аммо мен ўзим хурсанд эдим... Чунки мен энди «суяги қотган ва дарсларни ўз вақтида улгурадиган» боламан. Бунинг устига, Акмал ака билан бирга ишлаймиз! Акмал ака бугундан бошлаб ариқ ишларига бошлиқ! Нима қилаётган эканлар? Борсаммикин? Борганим бўлсин!..

Ўрнидан учиб турдим. Оғилхонага чиқиб, молларнинг охурларига хашак солдим, тагларини тозалаб супурдим. Уйга обкашда сув олиб келиб, пақирларни тўлдириб қўйдим-да, Акмал аканинг кундалигини қўлтигимга уриб жўнадим.

Ёлғизоқ сўқмоққа тушиб, жадал кетяпман.

Сўқмоқда бесўнақай, ялангоёқ изи тушганди. У гоҳ йўл четига чиқиб, гоҳ сўқмоққа қайта келиб тушарди.

«Телба-тескари тушишига қараганда Таташники бўлса керак. Қизиқ, у нима қилиб юрибди бу ёқларда?!»

Осмон тўла ола булут. Кучсиз шамол. Ҳаво бир оз салқинроқ бўлса-да, лекин ёқимли эди.

Бизнинг Қарқаралидан ҳам чиройлироқ қишлоқ бормикин дунёда? Бўлмаса керак. Бор бўлса ҳам мана бундай табиат ҳавоси, меҳрибон кишилари, сурувлари, подалари, Супабек отадек доно чўпонлари бўлмаса керак!

Ана, бир гала ўрдак булутлар бағридан шув этиб чиқиб, «фру-фру»лаб учиб ўтиб кетди... Ҳув ана, осмонда бир қора қуш қанот силкимай сузиб юрибди... Негадир қўшиқ айтгим, анови қора қуш каби булутларга тўш уриб учгим, қишлоқимизда бўлаётган ишларни, барча чиройли нарсаларни осмондан туриб томоша қилгим келарди!

Ана, Қарсақлининг ҳув нариги томонида моллар орасида Супабек ота билан Маржонбек юрибди. Қаердан-дир овчи милтиғининг ҳорғин товуши эшитилди...

Хаёл билан одамлар ишлаётган ерга келиб қолганимни сезмабман. Иш қизгин, ҳазил-мутойиба авжида эди. Ишлаётганларнинг кўпчилиги қиз-жувонлар бўлиб, нарироқда Супабек отанинг катта ўғли Жумабек бошлиқ бир гуруҳ йигитлар ариқ қазишарди. Уларнинг шулоқ тепаларида ариқ бўйида кўчма қизил байроқ ҳилпираб турибди. Йигитлар деганимиз бундан уч йил илгари еттинчи синфни ўзимизнинг мактабда тугатиб, шаҳарга бориб ўқий деса, тирикчиликдан қўли тегмай юрган ўсинилар эди. Уларни баъзан «темир қанотлар», «допризвивниклар» ҳам дейишарди. Темир қанот, учирма қанот дейишларида гап бор: уларни яқинда ҳарбий комиссарнат районга чақириб, икки ой ҳарбий машқ ўтказган. Бунни, ўрнчасига допризвивник дейишаркан. Буларнинг орасида Акбар билан Жалил деган бола ҳам бор эди. Акбар сал шўхроқ бўлгани учун уни Акбар шайтон ҳам дейишарди Жалил эса унинг акси бўлиб, лекин жуда гавдали ва ишчан йигит эди. Акмал ака қўлида таёқча, у ёқдан-бу ёқча юриб турарди. Лабларида табассум. Кўринишдан аллақачон одамлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетганга ўхшарди.

Иўлдаги тахминим тўғри чиқди: Таташ жинни ариқ бўйида чўққайиб, товоқда қатиқ ичиб ўтирган экан. Уқтин-ўқтин бошини кўтариб, Акмал акага қараб тиржайиб кўяди. Чамамда ичаётган қатигини Акмал ака берган бўлса керак...

Майса устида товоқ-қошиқлар сочилиб ётишига қараганда одамлар ҳозиргина тушликдан турнишган бўлса керак. Нарироқда бир нортауя чўкиб ётибди, устига иккита катта бидон танғиб боғланган, атрофида Ҳасан кўзойнак ивирсиб юрар, ниманидир қидирар эди.

— Ҳўв, кўзойнак, нимангни йўқотиб қўйдинг?— деб қичқирди Акбар шайтон унга тегнишиб.

— Қамчимни кўрмадингми?— деб сўради Ҳасан кўзойнак кўзларини қисиб. Шу дамда унинг ойнаги офтобда ялтираб кетди.

— Кўзойнагингни артиб бир қарагинчи,— деди яна Акбар,— қўлингдаги қамчи бўлса ажаб эмас.

— Ҳасан кўзойнак худди ишонмагандек қўлидаги қамчинни кўзига яқинлаштириб кўрди-да, одамларга қараб жилмайди.

— Хафа бўлма, жигар, шаҳарга тушсам ойнакнинг ўткиррогидан олиб чиқиб бераман!— деди Акбар ҳамон уни калака қилиб.

Бўлди кулги! Акмал ака ҳам қоринни ушлаб куларди.

Ҳасан кўзойнак туяга миниб, лўкиллатганича жўнаб қолди.

Таташ жинни ҳам нафси ором олди шекилли, одамларга қараб бир тиржайиб қўйди-да, одатдаги хиргойисини қилиб, туянинг кетидан елиб-югуриб кетди. Акмал ака, негадир, унинг орқасидан ўйчан қараб қолди,

— Мен Акмал аканинг олдига бордим.

— Э, мирзо Сарвар, келинг.

— Салом алайкум...

— Валайкум ассалом.

Акмал акага кечаги сиёҳда кўчирганим икки буклоғлиқ дафтарни бердим. У мени четроққа бошлаб чиқиб, майса устига ўтирди. Мен ҳам ёнига ўтирдим. Кейин у аста дафтарни очиб, варақлаб кўра бошлади.

— Уҳ-ҳў, жуда хуснихат экансиз-ку,— деди хурсанд бўлиб. Бир-икки йўлни ўқиб чиқиб елкамга қоқди.— Жуда соз. Буни қаранг, бугун ҳеч нарса ёзолганим йўқ...

— Ассалому алайкум, ўртоқ бригадир!

Бошимни кўтарсам, тепамизда, отда Иззатулла ака турибди.

— Ваалайкум...— деди Акмал ака дафтарни буклаб.

— Ишларингиз қалай, тузукми?

— Ёмон эмас.

— Ту-зук,— деди у чўзиб. От устидан ишлаётганларга қаради. Акмал ака таёғига суяниб ўрнидан турди.

— Гап кўпроқ бўлаётганга ўхшайди,— деди Иззатулла ака жиддий,— буларга сал қаттиққўл бўлмасангиз бўлмайди.

Акмал ака бир нима демоқчи бўлиб лабларини қимтиди-ю, бироқ ишдамади. Иззатулла ака отининг бошини одамларга қараб бурди. Бизлар унга эргашдик. Ариқ қазнётганлар уни совуқ қарши олишди: на саяом, на алиқ бор. Гўё ўз ишлари билан жуда ҳам банддек кўринадди улар. Бир маҳал Иззатулла ака отининг жипловини тортиб туриб сўради:

— Янги бригадирларингиз қалай?

Унинг бу саволи ҳамманинг гашига тегди чамамда. Бу унинг Акмал акани менсимганими, ё ариқ қазнётганлардан гап олмоқчими — тушунарсиз эди. Акмал ака сал нарироқ турган бўлса ҳам майлига-я, нақ кўзини бақрайтириб туриб сўрагани нимаси?

— Қалайини сўрайсиз, Изака,— деди Акбар шайтон.—

Кўриб турибсиз-ку. Ё сизга ҳам кўзойнак олиб берайликми?

. Одамлар қиқир-қиқир кулишди.

— Сўраб ҳам бўлмайдими энди,— деб ранжиди Иззатулла ака.— Тузукми деяпман-да.

— Тузук бўлганда қандоқ, вў!— деб бошмалдоғини кўрсатди Акбар.— Аввалги бошлигимиздан яхши. Бизга бугдой нони бўлмаса ҳам, бугдой сўзи бўлса бас.

— Авваллари ҳам тилинг узун эди сен боланинг. Суянган тоғинг келиб, яна ҳам узун бўлиб қолдими дейман-а!— деди Иззатулла ака кулиб.

— Бундан кейин ҳам узун бўлади. Нима эди?— деди Акбар ва кетмон дастасига суяниб, Иззатулла акага тик қаради.

— Мен сенга бир нима деяпманми?— деди Иззатулла ака.— Шунчаки тузукми деяпман-да. Мазах қиляпсанми?

— Ҳеч ким сизни мазах қилаётгани йўқ. Ўзингизнидан қўйяпсиз бизларни гапга солиб!

— Мен сенга кўрсатиб қўяман ўзингдан катта одамни мазах қилишни.

— Вой, катта одам эмиш!...— деди Акбар.— Бунни қаранг-а...

— Вой, лаънати-ей!

— Жудаям нуд бўлдим деб керилаверманг, ака,— деди Акбар аввалги жиддий ҳолига қайтиб. Энди у кетмонининг дастасини қаттиқ қисиб ушлаб олганди.— Сиздан ҳам оғирроқ ботмонлар бор.

Иззатулла ака бу болалар билан уришиб обрў тополмаслигига кўзи етди шекилли, қайтиб индамади. Фақат Акмал акага бир тикилиб қаради-да, Акбарга:

— Сенлар билан кейин гаплашаман,— деб отининг бошини бурди.

— Кейинга суриб нима қиласиз, ҳозир гаплашиб қўя қолинг,— деб қиққирди Акбар унинг орқасидан. Одамлар яна кулги кўтаришди.

Акмал ака мамнун эди. Энди у ўзининг якка эмаслигини биларди чамамда. Акбар Акмал акага кўз қисиб қўйдн-да, ишга тушиб кетди...

Акмал ака иккаламиз яна бояги жойимизга келиб ўтирдик.

— Қани, мирзо Сарвар, энди бирпас ёзайлик,— деди у.— Мана қалам. Мен айтиб тураман.

Акмал ака майсага ёнбошлади ва бир нуқтага кўз тикиб, секин айта бошлади:

«15 апрель. Ажаб! Кечаги филолог бугун меллистор! Ариқ қазини ишларига бошлиқ! Фақат номим бсмилиқ. Одамлар ўз ишини билади! Мендан яхши гап, улардан сифатли иш. Яхши гапнинг гадоси бўлиб қолшиган экан. Чимаси собиқ бошлиқлар андишанинг² отини қўрқоқ қўйиб олишган дўринади. Инсонни қўрқитиб ишлатиб бўладими?! Йўқ! Аксинча, фақат тўғри ва одил бўлиб, тушуниб ва тушунтириб ишлаш, ишлатиши керак. Иззатуллаевой аканинг ҳаракатлари эса бу андоқга сизмас экан. Амийманки, одамлар уни сиздириб қўйишади. Султон оқсоқол эрталаб бу шахсга тўғри баҳо берди: «Ёқадан олган душмандан, почадан олган ит ёмон! Иззатулла душман эмас, у фақат танитиқ ит, холос!» Инсофга келир, келмаса, ўзимиз келтириб қўямиз...» деб.

Мен ҳам ўша гапларга қўйишаман...»

— Бўлди, мулла Сарвар.

Дафтарни ёпиб, Акмал акага бердим. У йкки буклаб ён чўнтагига солиб қўйди. Кейин ариқчаларнинг олдига бордик. Улар ҳам энди дам олгани чиқиб туришган экан. Бир томонда қизлар, иккинчи томонда бўз йигитлар, тагларига кетмонларини қўйишиб ўтиришар, ҳазил-мутойиба бошланиб кетган, қийқириқ-кулги авжида эди.

— Бугун куёв тўранинг иши беш,— деди қизлар орасидан кимдир. У куёв тўра деб Жумабекни айтаётган эди. Уни нариги Етимлар овулида Ойсулув деган қизга унаштириб қўйишган бўлиб, шу кунларда ота-онаси тўй тараддудиди юришган эди. Ҳалиги қиз гапида давом этди:— Бугун ҳам байроқни беришмайдиган кўринади улар.

— Бериб бўпмиз!— деб қичқиришди йигитлар.

— Байроқ керакми?— деди Жумабек жўжа хўроздек бўйнини чўзиб.

— Керак бўлмаса ҳавас қилармидик?

— Ундоқ бўлса мени ўзларингга қўшиб олинглар. Мен қаерда бўлсам, байроқ ҳам шу ерда-да.

— Чиранишини қаранглар!— деди қорачадан келган бир қозоқ қизи.— Бўлмаса ўтақол!

— Утайми?...— деб Жумабек ўрнидан қўзғалди.

— Қўй, кўзимиз учиб тургани йўқ!— деди бояги қиз.— Бир боиласангчи, Сорагул, уни ўлан билан. Боилаганда ҳам иккинчи гап отолмайдиган қилиб боила!

Сорагул деган қиз, бўпти, дегандек йигитлар томонга бирпас қараб ўйланиб турди-да, кейин бирдан янгроқ овоз билан ўлач айта бошлади:

Қарасам шалбарингга жулдур-жудур,
Алдаганга кўнесин, надан қурғур.

Аншейин ермек қилип, кел дегенге,
Келуин қараши, қудай урғур...

Қизлар томон чувиллашиб кулишди. Йингитлар Жумабекни гижгижлашар эди. Жумабек ҳам бўш келадиганлардан эмас. У вақт ўтказмай, Сорагулнинг гапини илиб кетди:

Сиртинг одам шапқали, тилинг жилан,
Барасинг, қаранг қалғир, қайда кетип?
Қўс туйме ўмравунга жарасип тур,
Журип эм устайин деп аусе этип!

Бу гал йингитлар қийқиришиб, чапак чолишди. Сорагул яна илиб кетди:

Қўй бала, бўл сўзинге синалмаймин,
Тилинге жалған айтқан кўналмаймин,
Исси бар туймемнинг, ауре бўлма,
Қуниг жетпес қимбатти бералмаймин...

Яна қийқириқ бошланди. Акмал ака нуқул «Офари!» дерди, холос. Кўриниб турибдики, Жумабек ютилиб қолди. Жавоб қилишга энди унинг тили қисқалик қилиб турарди. Шунингдек, Сорагулнинг «Тилинге жалған айтқан кўналмаймин» дегани ҳам бежиз эмасди, албатта. Одамларнинг гапига қараганда, Жумабекнинг отаси Супабек ота Сорагулникига ўзи совчи бўлиб борган экан. Шунда қизнинг отаси: «қорага берадиган хўжа қизи йўқ» деб кўнмабди. Супабек отанинг бу гапдан жаҳли чиқиб: «Эй, не деб ўттап ўтирсин? Сен хўжасин, биз қарамиз, ахиретке бирга барамиз!» деб этагини билан Жумабек ўртасидаги илгариги яқинлик анча совуб қолган дейишади. Ҳалиги индамай қолганига қараганда айбнинг кўпроғи Жумабекда бўлса эҳтимол! Шундан кейин Жумабек бошқа, Етимлар овулидан уйланмоқчи бўляпти. Буни Сорагул эшитмаган деб ўйлайсизми? Ҳалиги аччиқ-чучук гаплар шунинг учун эмасмикин?

Дам олиш тугаб, яна иш бошланиб кетди. Кечқурун Акмал ака ким қанча ариқ қазиганини «А» ҳарфига ўхшаш ўлчов таёғи билан ҳисоблаб, дафтарчасига ёзиб олди.

Қуёш ботиб, подалар қайта бошлади. Одамлар ҳам тўда-тўда бўлиб, бири эшакда, бири яёв қишлоққа қараб йўл олишди.

Хув ана, катта йўлда Эшмат аканинг ҳўкиз араваси, шаҳардан келаётган бўлса керак. Қарсақлиннинг нариги томонида ўтлаб юрган подалар ҳам қишлоққа қараб юзланди. Супабек отанинг қичқириғи ҳам баралла эшитила бошлади...

Акмал ака эшакда, мен пиёда одамлардан олдинроқда борардик.

— Мирзо Сарвар,— деди Акмал ака секин.

— Лаббай?

— Мана энди Фарҳод ўртоғингизга хат ёзсангиз бўлади.

— Ростданми?

— Кечқурун киринг, биргалашиб ёзамиз.

Орқамиздан одамлар етиб келиб, гапимиз узилӣб қолди. Бир ёқдан қизлар ашула бошлаб юборишганди:

Дағёнинг ўртасида сол боради,
Сол устида тўтиқуш ёлборади.
Тўтиқуш боласига дон беради,
Хар киши севганига жон беради...

Тўққизинчи боб

Лъзам иккаламиз шаҳардан қайтиб келянимиз... Иккаламиз икки эшакда. Қуёш сийрак, юпқа булутларни ора-лаб, уфққа оғиб қолган бўлса ҳам, ҳали тушки тафти сўнмаганди. Ҳаво дим, гир этган шабада йўқ эди. Биз хаёл суриб келардик.

Ҳа, айтгандек, шаҳарга нима учун тушганимизни айтиб берай: кеча кечқурун Акмал ака билан ишдан қайтиб келсам, ойим бизлардан илгарироқ келиб, у-бу қилаётган экан.

— Келдингми, болам, сигирларингга қара,— деди.

Камзулимни ечиб, чопганимча поданинг олдига чиқиб кетдим. Пода энди қишлоққа кириб келаётган эди. Болаларнинг қий-чуви-ю, сигирларнинг мўраши, подачининг баъзи бебош сигирларни бақириб қайтарниш, итларнинг вовуллаши... ҳатто мана шундай шабадасиз оқшомда сигир туёқларидан кўтарилган оппоқ чангнинг каттакон кўрнага ўхшаб ҳавода қалқиб юриши — ҳамма ҳаммаси қишлоғимизда ҳар кунни такрорланадиган манзара эди. Лекин шунга қарамай бу манзара ҳар кунни янги, ҳар кунни қизиқ бўлиб кўринади менга. Кундузи далада, кўчада кўролмаган болаларингни оқшом шу ерда кўрасан. Хув ана, чанг орасида Ҳасан кўзойнак

ола сигирини олдига солиб, тарғил сигирининг думидан ушлаганча қийқириб кетиб бораяпти. Ёши анчагача бориб қолган болага ярашмаган қилиқ...

Розиқ, Абдунабилар ҳам шу ерда. Сунабек ота келяпти таёғини дўқ-дўқ этказиб. Маржонбек у ёқдан-бу ёққа чошиб, четга чиққан сигирларни қайтариб юрибди:

— Ай кўзайнектинг тарғили, қайт бери, қарасан тек-кир!..

Баъзан шундай пайтларда жаҳли чиқиб кетса, сигирларни ҳам эгасига ўхшатиб сўкарди у.

— Кўжангга уқсамай ўл, сумилтирик! Кирмеген кўранг жўқ!..— дейди у баралла қичқириб. Буни бутун қишлоқ эшитди назаримда. Баъзи сигирлар шундай маҳалларда шохини бигиз қилиб, Маржонбекка ўдагайлайди ҳам. Шунда у яна таёғини кўтариб пўппаса қилди:— Мал бўлайин десенг Изекенге уқсама, мўйнингга пишақ тартилғир!..

Бизлар қотиб-қотиб куламиз...

Сигирларни олиб кириб, ўрнига боғладим. Ойим уларни бирпасда соғиб, икки челақ сутни қўшнингкига тегушикка олиб чиқиб бериб кирди. Кейин сандал атрофида овқат ичиб ўтирганимизда:

— Бурус кунни чаловга чиқар экансанлар. Шаҳарга, бобонгнинг олдига тушиб чиқмайсанми?— деди менга.— Сарёғ билан сузма тўпланиб қолди. Кўйлаклик мато ҳам олиб қўйдим дедди. Ҳадемай май байрами келяпти. Синглингга кўйлак керак... Бир ишга тушиб кетганиндан кейин, қўлинг бўшамай қолади, болам. Имтиҳоннинг бўлса яқинлашиб қолди...

— Майли,— дедим косамнинг тағини ялаётиб.— Бир ўзимми?

— Аъзам ҳам тушмасмикин?

— Билмадим.

— Сўраб боқ.

Аъзамларникига чиқсам, Пўлат амаким билан Манзура келин оғини ҳовлида юришган экан.

— Аъзам уйдами?— деб сўрадим улардан.

— Уйда Акмал аканг билан ишлаб ўтиришибди.

«Ишлаб ўтиришибди!» Наҳотки кундаликин Аъзам ёзаётган бўлса? Иккаламиздан бошқа ҳеч ким билмасин, деганди-ку Акмал ака?

Кирсам, ростдан ҳам Акмал ака нималарнидир айтяпти, Аъзам қитир-қитир қилиб ёзаяпти.

— Э, келинг, мирзо Сарвар,— деди Акмал ака бошини кўтариб ва менинг эшик олдида ҳайрон бўлиб тур-

ганимни кўриб.— Мана, мулла Аъзам билан Фарҳодга хат ёзипмиз.

Ичимда «хайрият!» деб илжайдим. Хатни ёзиб бўлишди. Энди уни туморча қилиб, сиртига адресини ёзиш керак.

— Адресини мен ёзай?— дедим.

— Майли, ҳуснихатсиз,— деди Акмал ака. Лекин, кўриб турибман, бу ганим Аъзамга сал ёқишқирамади.

Мен хатни туморча қилиб букладим-да, Акмал акага қарадим. У айта бошлади. Мен ёза бошладим:

— «Тошкент шаҳри. Тахтапул кўчаси, 5 уй. Дониёров Фарҳодга». Ёздингизми?

— Ёздим.

— Баракалло. Энди Қарқаралининг адресини ёзинг. Ёзиб бўлиб, конвертни Акмал акага бердим. У конвертни қимматбаҳо бир нарсасдек эҳтиётлаб ушлаб, ичида ўқиб чиқди.

— Хўш, энди бунга қандай жўнатамиз?

— Почтальонга берамиз-да,— деди Аъзам.

— Мен эрталаб шаҳарга тушмоқчиман. Ўзим олиб кетиб, вокзалдаги почта қутичага ташласам-чи?

— Жуда соз!

Шунга келишдик.

Шу маҳал ҳовлидан кимнингдир овози эшитилди:

— Акмал ака борми?

— Бор. Уйда,— деди Пўлат амаким. Эшик очилиб, уйга колхоз секретари кириб келди.

— Ассалому алайкум. Сизни оқсоқол сўраяптилар. Чиқаркансиз.

Акмал ака ҳайрон бўлиб қолди. Бунга секретарь бошқача тушунди шекилли, ўзинча яна изоҳ берган бўлиб:

— Идорага,— деди-да, чиқиб кетди.

Акмал ака «нима гап?» дегандек елкасини қисиб, аста ўрнидан турди. Тумор хатни беришини ҳам, бермаслигини ҳам билмай, бир оз иккиланиб турди-да, кейин таваккал дегандек менга чўзди. Олдим. Кейин ўзи оёғи тортмайроқ идорага чиқиб кетди.

Аъзам иккаламиз бир оз индамай ўтирдик.

— Эртага шаҳарга тушмайсанми?— деб сўрадим мен ундан, ниҳоят.— Ойим ёғ, сузма йиғилиб қолди деяпти.

— Дадамдан сўрай-чи.

Аста ўрнимдан турдим. У ҳам турди.

— Бўлмаса сўраб боқ, бирга тушиб чиқамиз.

— Майли.

Кўчага чиққанимиздан кейин ундан сўрадим:

— Хатда нима деб ёздинглар?
— Эсон-омонман. Кейин, Қарқаралидаман, ишлаяпман... Мендан хавотир олманглар, деб ёздик.

— Тағин?

— Тағин, келаман, деб овора бўлиб юрманглар. Кузгача ўзим бориб қоламан. Кейин, Фарҳоднинг ўқишлари қалай, деб ёздик. Қизини ҳам сўради. Хаҳ, қара, отини эсимдан чиқариб қўйибман.

— Майли. Даданг хўп-деса, менга айтасан, бўптими?

— Бўпти.

Ашча қоронғи тушиб қолган эди. Уйга яқинлашганимда узоқдан ашула эшитилди:

Хил-ҳили ёрим уйғонсин,
Хил-ҳили ёр, хил-ҳили!

Ким экан бу бемаҳалда ёлғиз ашула айтиб юрган?

* * *

Шундай қилиб, эрталаб Аъзам иккаламиз икки эшакда шаҳарга тушдик. Тўғри бобомлариникига бордик-да, эшакларимизни олиб келган нарсаларимизни қўйиб, ўзимиз Фарҳодга ёзилган хатни жўшатиш учун кўчага чиқдик. Хатни почта яшигига ташлаб, кноскадан уч-тўрт газета олиб, кейин бозорга тушдик. Узун-узун тахталар олдида эғни-бошидан ёғ ҳиди анқиб турган семиз-семиз ўрис хотинлар, этаклари оёғига ўралашган ўзбек, қозоқ аёллари чигит ёғига пиширилган сомсалар, яхна ғоз гўшлари, мол туёқлари, пиширилган тухумларни сотиб ўтиришарди. Бир қозоқ аёл айрон шопирарди... Иштаҳани қитиқлайдиган хушбўй ҳид бутун расталарни тутиб кетган эди. Аъзам иккаламиз тупукларимизни қулт-қулт ютиб, бир-биримизга қараймиз. Бошига пилотка, эғнига гимнастёрка кийиб, бир оёғини оқ дока билан қалин қилиб ўраб олган қўлтиқ-таёқли аскар йигит қўлидаги нарсасини кўз-кўз қилиб бақирарди:

— Махорка, махорка! Первий сорт! Олинг.

Латта-путта бозорига ўтгандик, бизнинг қишлоқдан келганимизни сезишди шекилли, атрофимизни дарров бир гала у-бу кўтариб юрганлар ўраб олишди:

— Қимга ғалифе шим! Шим олмоқчимдингиз, ука?.. Мана...

— Солдатча этик. Армонда қоласан.

— Ханжар, немецкий, ялтиллайди!

— Фонарь, фонарь... Мана, арзон бераман.

— Мана буни кўринг, шивёт, худди ўзингизга ўлчаб тиккандек,— деб бир учқур йиғит Аъзамнинг елкасига қўлидаги қора костюмини ёпди:— Ола қолнинг, арзон қилиб бераман. А, лаббай? Э-ҳа, пулингиз йўқми?.. Сариеғми, буғдойми — алмаштираверамиз...

Оломон орасидан гангиб, зўрға қутилиб чиқсак, мункиллаб қолган бир кампир ориқ қўлларини чўзиб бир нима дегандек бўлди. Ёнига борсак, кир-чир кўйлагининг енгидан бир қоғоз чиқариб, эҳтиётдан атрофга аланглаб деди:

— Заборний керак эмасми, болаларим?

Бош чайқаб ўтиб кетдик.

Иккаламизда ҳам сас-садо йўқ. Поезд йўли бўйлаб аста кетиб боряпмиз. Йўл бўйида челак кўтариб, кўмир териб юрган болалар: «Эшелон, эшелон келяпти!» деб қичқиршиб, ўзларини четга олишди. Бирдан узоқдан паровознинг ҳорғини товуши эшитилди. Салдан кейин станцияга кираверишдаги йўл бўйига тикилган семафор кўтарилди. Бизлар ҳам бир чеккага чиқиб, поезд келишини кута бошладик. Кўп ўтмай у «оҳ-ух» қилиб станцияга кириб келди. Кўзимизни узмай қараб турибмиз... Қизил вагонларда бирининг қўли, бирининг оёғи боғланган, бири эса қўлтиқтаёққа суянган солдатлар... Баъзилари тикка туришибди, баъзилари ўтиришибди... Оқ дока билан бошини танғиб, устидан чучвара қалпогини бостириб кийиб олган солдатнинг гармошкаси авжида. Вагонлар шақир-шуқур қилиб, ўтиб кетди. Поезд вокзал олдига бориб тўхтаганда, бозордаги аёллар нарсаларини кўтаришиб югуришганча солдатлар томон ёпирилишди...

Қарасам, Аъзамнинг кўзларида ёш. «Ҳа?» десам, «ўзинг-чи?» дейди.

Нега кўз ёши қилмайлик? Аъзамнинг акаси, меннинг эса дадам фронтда...

Иккаламиз шалпайиб, бобомникига қайтиб келдик. Бобом уйда экан. Меҳрибонлик билан кутиб олди. Пешоналаримиздан ўпди. Кейин бир оз ўпка-гина ҳам қилди.

— Қаёқда санқиб юрибсизлар? Ахир олиб келган нарсаларинг иссиқда айниб қолишини билардиларинг-ку. Яхшиям келиб қолдим. Бўлмаса...

Мен ич-ичимдан қувондим. Демак, бобом олиб кел-

ган сузмаларимизни, сариёғларимизни саранжомлаб қўйибди. Яшанг, меҳрибон бобоим!

— Кампир, ҳой кампир,—деб қичқирди бобом бувимга.—Мана бу бўталоқларингга қара, жуда очга ўхшайди.

Бувим бизларни яхшилаб меҳмон қилди. Оппоқ булка нои, холвайтар... қанд, туршак! Қоринларимиз тўйиб, ётиб дам олдик. Бобом билан ундан-бундан гаплашдик...

Кун қайтгандан кейин яна йўл тараддудини кўра бошладик.

— Сарвар,—деди бобом менга юзлашиб.—Бугун сизларга бозор қилиб бера олмадим. Чунки, кечқурун бозорнинг мазаси қочади. Эрталаб доп-дуп ола билсам, Эшмат акангдан бериб юборарман.

— Ҳўн.

— Ойнинг бошқа ҳеч нима демаганмиди?

— Кўйлаклик мато олиб қўйдим, деган экансиз...

— Ҳа, айтмоқчи... Ҳой кампир, анов кунги читни ўраб, хуржунга сол,—деди бобом. Кейин яна бир нарсани эслагандек бўлиб, сўраб қолди.—Бу, Иззатулланинг нечта сигири бор?

— Иккита.

— Қизиталоқнинг ўгли кунора бозорга келади. Худди ўнта сигири бордек...

— Билмадим.

* * *

— Бизлар эшакларимизга миниб, Қарқаралига йўл олдик.

Қорачиқдан ўтиб, Қарсақлига яқинлашганимизда, қаршимиздан бир қора кўринди. Яқинлашиб келганда танидик. Ҳасан кўзойнак дадаси миниб юрадиган қора йўрғада йўртиб келаётибди. Шундай ёнимизга келганда:

— Ҳа, йўл бўлсин, кечлатиб?—деди Аъзам.

— Шаҳарга,—у шундай деди-ю, ўтди-кетди. Бизлар бир-биримизга қараб, елкамизни қисдик. Шаҳарга одатда қишлоқдагилар эрталаб тушиб, кечқурун қайтиб чиқишарди. Кечқурун тушган одам кўнмасдан чиқолмасди. Кўнса керак, деб ўйладим. Бобомнинг бояги гапини ҳам ўйлаб кетдим. Бизларда ҳам иккитадан сигир бор, шаҳарга ўн беш кунда бир марта тушамиз...

Бу кўзойнак бошқаларникини ҳам олиб тушса керак-да. Тайёр кўлик бўлгандан кейин...

Шу хаёллар билан Аъзам иккаламиз Акмал акалар ишлаётган жойга келиб қолибмиз.

— Юр, Аъзам, ариқ чопаетганларни кўриб ўтамиз,— деди.— Бугун битиришгандир.

— Юр.

• Бурилдик. Борсак, ариқнинг қазилиб битишига озгина қолибди. Акмал аканинг қўлида ҳам кетмон, ариқ бўйида юрибди.

— Ҳорманглар,— деди Аъзам худди катта кишилардек.

— Э, келинлар, йигитчалар,— деди Акмал ака.— Қани, ёш келса ишга деган. Озгина қолди, қарашворинглар...

Иккаламиз ҳам эшакларимиздан сакраб-сакраб тушдик-да, шаҳарда киоскадан олган газеталаримизни Акмал акага бериб, кетмонга ёпишдик.

— Баракалло! Йигит деган бундоқ бўпти,— деди Акмал ака ариқ бўйига чўққайиб. Кейин қулоқчинини счиб, пешонасини артди. Сочини устарада қирдирибди.

— Акмал ака, сочингиз қани?

— Уста келиб олиб кетди. Олдирса яхши ўсармиш.

— Олдирмасангиз ҳам қўймасди-да, домла,— деб кулди Акбар шайтон кафтига туфлаб.— У сартарош меҳнат кунини киши бошига олади.

— Не, шундоқми?

Шу тахлит ҳазил-мутойинба давом этарди. Аъзам иккаламиз иккита кексароқ аёлнинг қўлидан кетмонини олиб, ариқ чопяпмиз. Акмал ака ҳалиги аёлларга жавоб бериб юборди-да, ариқ бўйига чўққайиб, шаҳардан олиб чиққан газеталаримизни кўра бошлади. Иш бирпас ҳам тўхтамасди. Бир маҳал йигитлар тўдасидан Акбар ариқ бўйига чиқиб, Жумабекка рапорт бера бошлади. Унг қўли чаккасида.

— Ўртоқ командир, ротамиз белгиланган пунктни бир ҳамлада ишгол қилди. Ҳеч қандай талафот йўқ. Фақат...— деб орқаси аёронга қараб кўйди-да, чарчаган бўлса керак, ариқ ичида чалқанчасига ётган Жалилга ишора қилиб, гапида давом этди:— Фақат битта Жангчимиз қаҳрамонларча йиқилди!

Ҳамма гур этиб кулиб юборди.

— Нафасинг мунча совуқ! Э-э...— деб чўзилиб ўрнидан турди Жалил.

— Рухсат этинг, ўртоқ командир, ғарбий фронтни

очишга!—деб қизлар ишлаётган томонга ишора қилди Акбар.

— Рухсат!—деди Жумабек кулиб.

— Отряд, смирно! Кетмонлар елкага, қизлар участкасига марш!

Шу пайт:

— Ҳой болалар! Бери келинглар!—деб қолди Акмал ака. Қўлида газета, ўзида йўқ хурсанд.—Бир минутга...

Йигитлар нима гап дегандек ҳайрон бўлиб Акмал аканинг олдига келишди.

— Мана,— Акмал ака газетани баланд кўтарди.— Қўшинларимиз кеча Одер дарёси бўйида иттифоқчиларимиз қўшинлари билан учрашибди. Фашист газандалари катта талафот бериб, Франкфурт шаҳрини ташлаб чиқибди. Эндиги марра Берлин!

— Ур-ра-а!—деб бақирди кимдир. Бошқалар ҳам унга қўшилишди.

— Энди бораверинглар,—деб Акмал ака болаларга мамнун боқди.—Гап тамом. Ишга...

Қуёш ботган пайтда қизлар участкасида ҳам иш тамом бўлди. Ҳамма уст-бошларини қоқиб-силкиб ариқдан чиқди.

— Раҳмат, укалар, сингиллар,—деди Акмал ака хурсанд бўлиб.—Ҳайтовур бошқармага берган ваъда-мизнинг устидан чиқдик. Чарчамадингларми?

— Нега чарчар эканмиз, домла,—деди Акбар.— Сунабек отам айтадилар-ку, эли бақувватнинг бели бақувват, деб. Ҳали белимиз бақувват бизларнинг, домла.

— Тўғри, элимиз бақувват. Қаранг, фашистларни зирқиратиб ўрдасига яқинлаштириб қўйдик... Хўп, энди яхшилаб дам олинглар. Эртадан бошлаб чаловга чиқамиз.

Одамлар қишлоққа қараб йўл олишди. Йўлда Акмал ака ён чўнтагидан буқлоғлик қоғоз чиқариб менга берди, мен уни дарҳол чўнтакка урдим. Уйда ўқийман.

Уйга борсам, сигирлар подадан қайтиб келибди, ойм уларни соғиб, тегушикка ҳам олиб чиқиб улгурибди. Энди ечинай деб турсам, Маржонбек қичқириб қолди:

— Оши ҳалол!

Қўлимда бир бўлак нон, битта бўш пиёла, ҳовлига чиқдим. Нонни бериб, қовоқдаги оши ҳалолдан озгина сўраб ичмоқчиман... Чиқсам, Маржонбекнинг олдига Таташ жинни турибди: қовоққа қараб қиқир-қиқир

кулади. Қорни оч экан. Маржонбек олиб келган катта пиёлани тўлдириб, унга оши ҳалол қўйиб берди. У бир зумда пиёлани бўшатди. Кейин раҳмат ҳам демай, елганича жўнаб қолди. Сал ўтмай яна ўша таниш ашула эшитилди:

Ҳил-ҳили ёрим уйғонсин,
Ҳил-ҳили ёр, ҳил-ҳили.

— Бу ким?—деб сўрадим Маржонбекдан оши ҳалол хўплаётиб.

— Ким бўларди, Таташ-да.

— Ие, янги ашула ўрганибди-да!

— Ҳа, илгариги ашуласини биров бу ёқда турсин, ўзи ҳам тушунмас эди.

— Уб-бў Таташ-эй! Қара, туппа-тузук айтади-я!

Маржонбек кетди. Сал ўтмай нариги ҳовлидан овози чиқди:

— Оши ҳалол.

Уйга кирдим. Ойнимга бобом тайинлаган гапларни айтдим. Овқатдан сўнг, сандалга ўтирдим. Олдимда Акмал аканинг кундалиги. Бир бошдан кўчира бошладим.

«16 апрель. Кеча кечқурун мени биринчи марта бошқармага чақиришди. Бор - йўғи олтига эркак, иккита аёл қатнашди! Иззатулла ака ҳам бор. Биринчи бор кўзларимиз бир-бирига тўқнашди. Инсон меҳри кўзида дегуви эдилар. Лекин мен бу кўзларда меҳр кўрмадим. Оқсоқолни меҳрли деса бўлади. Отамиз тенги - ю, юзларида олов ёниб турибди. Аҳмадовнинг прокуратура идорасида айтган гаплари тўғри чиқяпти. Оқсоқол чўрткесар одам экан... У киши мени кўп мақтади... Одамларга яхши мусмалда бўлаётган ва бўш вақтларимда газета хабарларини ўқиб бераётган эмишман. Инининг сифати ҳам, ҳажми ҳам ошганмиш ва ҳоказо...»

Бу гаплар тўғри-ю, аммо ишчи бошқармада шарҳлан жоизмиди!

Менга энг маъқули шу бўлдики, ишонч билдиришди. Чаловга ҳам сиз раҳбарлик қиласиз, дейишди. Ишонч! Қанчадан бери қидириб юрибман бу ишсизни мен? Мана, етти йил бўляпти уни қидирганимга! Назаримда, энди уни қидириб юрган йилларим қисматимдек бўлиб орқада қолгандек кўринарди. Ишонч менда руҳ пайдо қилди. Мен бир мажруҳ қуни эдим, у менга қанот бахш этди. Бошқармада йигит-қизларнинг эътирозини айтишига журъат қилдим: «Икки кундирки, Ҳасан кўзойнак туяда қатиқ ўрнига айрон олиб келади. Ахир айрон ичиб ишлаб бўладими?» «Биз бунга фермага — Исой бобога айтмиш... Одамлар чаловда сув кечиш ишлаши керак. Сув одамни сўриб ташлай-

ди. Бир маҳал иссиқ овқат ҳам ташкил қиламиз» деб ваъда берди оқ-соқол.

Кейин менга жавоб бершиди. Бошқармадан қушдек енгил сезиб чиқдим ўзимни!...»

Ўнинчи боб

Чаловга чиққаннимизга уч кун бўлди.

Айтгандек, чалов нима, биласизми? Чалов—сувда ўсадиган яшил толали ўсимлик. Жуда қалин ўсади. Ҳар йили баҳорда бир марта уни тозалаб турилмаса, қишлоққа оқаётган ҳозирги сувнинг ярми ҳам бормайди.

Қорачиқ деган сойимиз бор. Шу сойдан қишлоғимизга бир ариқ чиққан. Уни Белариқ деб аташади. Бу ариқ шаҳар билан Қарқаралнинг ўртасида—белида бўлгани учун шундай деб аташса керак. Уч кун бўлди—Белариқда кўкрагимиздан сув кечиб, чалов оляпмиз. Бор-йўғимиз ўн киши. Акмал акадан бошқа ҳамманинг қўлида ўроқ. Сувни вақтинча бошидан тўхтатиб қўйган бўлсак ҳам, ариқ чуқур бўлгани учун, кўлмак сувнинг ўзи ҳам баъзи жойларда кўкракдан келарди. Ариқ ичи майда қамиш, қўга... Чаловни олишга халақит беради. Аҳён-аҳёнда икки оёқларимиз ўртасидан, қўлтиқларимиз тагиларидан шув этиб сув илон ўтиб қолади. Баъзи кўрқоқ болалар сувни чалп-чулп кечиб, ариқ бўйига қараб қочиб чиқишади. Мен кўрқмайман демоқчи эмасман. Ҳар ҳолда илон—илон... Эрталаб сувга тушгинг келмайди. Совуқ бўлади. Тананг ёсканади. Қуёш тиккага келганда баданинг сал ўрганеди-ю, бироқ бошингдан офтоб ўтиб кетади. Фақат булутли кунларда маза. Бироқ башарангга тез-тез сув тегиб, офтобда қурийверса ҳам бўлмас экан. Нақ чаккаларнинг тиришиб ёрилиб кетай дейди.

Назаримда, ишимиз унмаётгандек кўринарди. Кунига уч юз, уч юз эллик метр ариқнинг чаловини олардик. Чалов инҳоятда қалин бўлиб, бунинг устига ариқ ҳам чуқур эди. Қалин чаловни қиргоққа кўтариб олиб ташлаш жуда мушкул эди бизларга.

Мана, чаловга чиққаннимизга уч кун бўлди. Лекин шу уч куннинг ўзи ҳам анча мадоримизни олиб қўйди. Бироқ руҳимиз тетик, ҳазил-мутойиба ҳали ҳам авжнда эди. Чаловда қизлар, жувонлар йўқ бўлиб, фақат болалар, йиғитлар эдик. Ҳозир орамизда фақат Жумабеккина йўқ эди. Чунки бугун унинг тўйи. Ҳаммамиз тўйга айтилганмиз, кечқурун боришимиз керак. Бошқа-

лар: Розик ҳам, Абдунаби ҳам, Аъзам ҳам—ҳаммаси шу ерда...

Султон бобо айтган гапининг устидан чиқди. Тушда бир маҳал иссиқ овқат қилиб беряпти. Ёрма гўжа! Акмал аканинг ўзи қилади. Бунинг устига, сувдан унча-мунча балиқ тутиб, пишириб еб турамиз. Аммо Ҳасан кўзойнак туяда олиб келадиган қатикда на маза бор, на матра. Исои бобога одам юбориб сурништирак, мен бузилмаган қатик бераман, агар ишонмасанглар текшириб олинглар, деб анча хафа бўлибди. Шундан кейин Ҳасан кўзойнакдан шубҳалана бошладик. Мен тунов кунини шаҳарга тушганимда бобом айтган гапини айтиб бердим: болалар ҳайрон бўлишди.

— Суюлтириб олиб келганга қараганда, сув қўшса керак-да, лаънати,— деди Акбар.

— Ферма билан Белариқ ўртасида сув йўқ-ку, қаёқдан олади?

Бизлар чуғурлашиб турганимизда Акмал ака келиб қолди. Шундай бўлса ҳам Акбар гапида давом этаверди:

— Ламаймизмипой?

— Дайқан либқи?— деди Аъзам.

Акмал ака «бу қанақа тил!» дегандек бизларга қаради. Бизлар мактабда шунақа тилда гаплашардик майнабозчиликка. Масалан, бир сўзни айтмоқчи бўлсак, у сўзнинг охириг бугинини олдига олиб гапираверамиз. Қизларники бошқа. Улар, масалан: «уйга кетасанми?»— демоқчи бўлса: «ултишга келтишасанми?» деб гапирарди. Ҳозир Акбарнинг бундай гапираётганининг сабаби майнабозчилик эмас, балки Акмал акага билдирмай, Ҳасан кўзойнакни ўзимиз пойлаймизми, дейтган эди. Аъзамнинг қандай қилиб, деган сўроғига жавоб берди:

— Татўрт лабо либбў лаймизмипой. Римизби, маннигфер нидаё, римизби таўр дайўл. Михўп?

— Тибўп.

— Чонқа мизбошлай?

— Рби атдансо нгеў.

Акмал ака бир оз ҳайрон бўлиб турди-да, охири чидаёлмади шекилли, сўради:

— Ҳой, болалар, бу қанақа тил ўзи? Нима деяпислар?

— Тагин бир соатдан сўнг тўртта бола бўлиб Қорачиққа балиқ тутгани борамиз. Акмал ака руҳсат берармикин, деяпмиз,— деди Акбар айёрона кулиб.

— Боласи тушмагурлар-эй. Шу гап экану, тўғри гапириб қўя қолсаларинг бўлмасмиди?

Абдунаби қиқирлаб кулиб юборди. Билдириб қўймаса эди, деб турибмиз ичимизда. Акбар шайтон бунинг ҳам иложини топди.

— Абдунаби, Аъзам, Сарвар, қани бир ҳаракат қилайлик... Ҳадегунча балиқ овига борадиган маҳал ҳам бўлиб қолади.

Ишга тушуб кетдик. Акмал ака овқатга уйнай бошлади. Учоқ кечаги жойда бўлгани учун бизлардан анча нарида қолиб кетганди.

— Акмал акага ўтти йнғиб бериш керак,— деди Аъзам.

— Озгина ишлайлик. Кейин бориб туяқорин судраб келамиз.

Туяқорин деган нарса ростдан ҳам туянинг қорнидек катта бўлади, сал шамол турса, илдизидан қўпорилиб, юмалаб юради. Тикани кўп бўлгани учун уни ўша қўпорилган илдизидан ушлаб олиб келмаса, қўлга санчилади.

Овқатга чамаси ярим соатлар қолганда тўрт бола ариқдан чиқиб, тўртта туяқорин судраб келдик. Акмал ака миннатдорчилик билдирди. Сўнг қозонига сув қуяётганда рухсат сўрадик.

— Балиққами энди?— деди у қаддини ростлаб.

— Ҳа,— деди Акбар Акмал акага ва бизларга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Майли-ю, кечикмай келинглар. Ҳадемай қаттиқ ҳам келиб қолади.

— Хўп.

Биз кийимларимизни ҳам киймасдан, чопганимизча йўлга тушдик. Ферма билан Белариқ ўртаси уч километрча келарди. Урталикда тўп-тўп жинғил, тўронғиллар ўсиб ётарди. Худди тўқайга ўхшайди... Орасига кириб кетса, отлиқ у ёқда турсин, туя минган ҳам кўринмай кетарди.

Тўрт бола тўрт жойда Ҳасан кўзойнакни кутиб турибмиз. Бошларимиздан, баданларимиздан офтоб ўтиб борарди. Атроф жимжит. Фақат қасрдадир, сояда чигиртка иссиқдан нолиб чирилларди. Қасрдадир бўз-тўрғай бўзларди. Менинг шундоқ тепагинида бир сўфитўрғай худди тушай деса тушолмаётгандек бир жойда туриб қанот силкиб вижирларди. Буни Акбар кўрса, унга ҳам ҳазил қилган бўларди: тушолмайдиган бўлсанг нега чиқасан, деб.

Жинғил туларининг панасида пойлаб турибмиз. Бир томондан офтоб куйдириб борарди, иккинчи томондан

жинғилнинг тамакиникига ўхшаш аччиқ ҳиди димоғларимизни қичитарди! Бизлар иссиқдан бўғилиб, шифға терга тушиб кетгандик. Бўйинларимизга жинғил гули ёпишиб қичиштирарди. Шу турицимизда атайлаб қидириб келган одам ҳам тополмасди бизларни.

Ана, ферма томондан келаётган бир қора кўринди. Шу бўлса керак... Йўқ, у отлиқ экан, қишлоққа қараб ўтиб кетди.

Яна битта қора кўринди! Буниси албатта Ҳасан кўзойнак бўлса керак... Айтганимиз келди. Уша!

Болаларга «жойларнингдан қимирламанглар» ишорасини қилди Акбар. Ҳасан кўзойнак эса туясини савалаб, лўкиллашиб, тобора яқинлашиб келарди. Савалаган сайин бақирарди туя бечора. У етиб келиб, шундоққина ёнимиздан ўтиб кетди. Бизлар қимир этмай турардик. Туянинг овози анча узоқлашиб кетгач, бошларимизни кўтариб қарадик.

— Жинғилларни паналаб қорама-қора бораверамиз,
— Кетдик.

Бирдан туянинг қораси кўринмай, овози ўчиб қолди. Йўқотиб қўйдик. Энди нима қилдик, деб ҳайрон бўлиб турсак, Акбар жеркиб берди:

— Нима қилиб турибсизлар, юрмайсизларми?
— Қаёққа?

— Э, қанақасизлар!— деди Акбар яна жаҳли чиқиб. У осмонга имо қилди. Сал нарироқда, тепада беш-олтита қора зағчами, қора қушнинг палапонларими, айланиб учиб юришарди.— Тепада қуш айланса, тагида албатта бир гап бўлади.

Бизлар қушлар айланаётган жойини мўлжаллаб бораётгандек, Аъзам бирдан таққа тўхтади ва бармогини оғзига кўндаланг қилиб: «жим!» деди.

— Ана, ана, кўрдингми?.. Ҳув катта туя жинғилнинг тагига қара!

Ҳаммамиз аниқ кўрдик. Туя чўкиб ётарди. Ҳасан кўзойнак жинғил тагида ғимирлаб бир нарса қиляпти... Ана, туяга минди. Туя бир бўкириб, ўрнидан турди-да, йўлга тушди. Узоқлашгандан кейин ҳаммамиз югуриб бордик ўша жойга. Қарасак, жинғил атрофи шўрхок эмасми, топталавериб тупроғи чиқиб кетибди. Туя бир марта чўкканига бунчалик бўлмайди. Бир пайт Акбар жинғил тагидан каноп қопга ўроғлиқ катта бир нарсани судраб чиқди. Очиб қарасак, жигар ранг кастрюлька, ичида эндигина кувидан олинган ва ҳали унча етилмаган олпоқ сарёғ!

Ағрайиб қолдик.

— Вой даюс-эй!— деди Акбар.

Бизларга ҳамма нарса әсн бұлди; бу акам ҳар куни фермадан чиққанда туя жониворни савалаб, бақиртириб, лўкиллатиб келарканда, шу жойга етганда чўктириб, бидонларнинг оғизларини очаркан... Қарабсизки, икки бидондан икки килодан тўрт кило ёғ чиқиб турибди-да... Ҳар куни! Мана унинг шаҳарга кунора тушишининг сабаби!

— Қани, кўтаринглар!— деди Акбар.— Кўзойнак кетиб қолмасдан етиб боришимиз керак.

— Кетдик!

Икки бола қопнинг икки томонидан кўтариб, йўлни бошқа ёқдан солдик. Бирпасда етиб бордик. Хайрият, Ҳасан кўзойнак ҳам энди етиб бориб, туясини чўктириб турган экан — йўлнинг бу ёғига секин ҳайдайдн-да, хум-пар!

Каноп қопдаги нарсани бир чеккага олиб бориб қўйдик. Акмал ака кўзи илғаб қолган экан:

— Уҳ-хў, ўлжа катта-ку,— деди жилмайиб.

— Катта!— дедик.

— Лаққа тутдингларми дейман?

— Ундан ҳам зўрини...

— Қани кўрайлик.

— Кейин...— деди Акбар ялингандек.

Акмал ака Акбарнинг жавобидан ҳайрон бўлди-ю, елкасини қисиб қўя қолди.

Одатда соат бирлар чамасида чаловчилар бир литрдан қатиқ ичишиб, яна ишга тушиб кетишарди. Соат учларга бориб эса иссиқ овқат тайёр бўларди. Мана ҳамма товоқларини кўтариб, бидон атрофига уймалашди... Бидон очилиб, дастлабки литр қатиқ қуйилганди:

— Яна кечагининг ўзи,— деди Жалил.— Бундан айрон ичган минг марта яхши!

Акбар чидаёлмади. Жалил бориб бидоннинг ичига энгашиб қаради:

— Нега мунча суюқ?

Ҳасан кўзойнак индамади.

— Мен сендан сўраяпман,— нега мунча суюқ?

— Мен қасқдан биламан!— деди Ҳасан кўзойнак чақчайиб. Лекин нимадандир хавотири борлиги муштдек башарасидан биллиб турарди.

— Билмайсанми?

— Билмайман.

— Аъзам, олиб кел!— деб имлади Акбар. Аъзам ик-

каламиз бояғи каноп қопни келтириб, одамларнинг ўрта-сига қўйдик. Ҳасан кўзойнак турган жойида қотиб қолди. Одамлар ҳайрон. Акмал ака ҳеч нарсага тушунолма-май ҳаяжонда. Акбар қоп ичидан кастрюлкани олиб очди.

— Буни ҳам билмайсанми?

Ҳасан кўзойнакдан сало чиқмади.

— Сендан сўраяпман, итнинг боласи!— деб Акбар унинг қулоқ чаккасига бир тарсаки қўйиб юборди. Ҳасан кўзойнак ағанаб тушди. Ойнаги бир томонга учиб кетди. Акбар яна интилиб бораётганда болалар уни ушлаб қолишди. Акмал ака ўртага тушди:

— Тўхтанглар, нима гап ўзи?

Мен воқеани бир бошдан тушунтириб айтиб бердим. Ҳамма ғазабга минганди. Қўйиб берса — Ҳасанни кўзойнаги билан еб юборишгудек эди. Бари бир бўлмади: биринчи бўлиб қатиқ олган Жалил ўзини тутолмади: қўлидаги товоқни қатиқ-патиғи билан Ҳасан кўзойнакнинг башарасига қараб урди. Яхшиямки, кўзойнаги ерга тушган, бўлмаса ойнаси синиб, кўзини чиқариб юбориши ҳам ҳеч гап эмасди!

Одамлар Жалилни ушлаб қолишди-ю, бироқ унинг оғзини ушлалолмади. Ҳасан кўзойнакнинг етти пушти қолмади. Жалил уни хумордан чиққунча сўкди. У бўлса гингшиб йиғлаб, башарасини артарди. Акмал ака аста бориб, уни қўлтиғидан суяб турғазди.

— Қани, бу ёққа юринг, ўғлим,— деб уни ариқ бўйига олиб келди.— Бир юзчаларингизни ювинг-чи...

Ҳасан кўзойнак юзларини ювди, артинди, кўзойнагини тақди. Акмал ака уни ариқ бўйига ўтқазди. Одамлар балога тикилгандек тикилиб туришарди.

— Қани, ўғлим, айтинг-чи, мана бу нима?— Акмал ака унга ариқдаги сувни кўрсатди.

— Сув...— деди Ҳасан кўзойнагини йилтиратиб.

— Сув нима демакдир?

Ҳасан кўзойнак саволга тушунолмагани ё ҳозирги аҳволга бу саволнинг нима алоқаси бор, дедими — миқ этмай тураверди.

— Сиздан сўраяпман?

— Билмадим...

— Билмасангиз, яхшилаб билиб олинг: сув — ҳаёт демакдир. Бу сув қишлоғингизга ҳаёт олиб боради, экинларингизни суғоради, дон беради, қовун-тарвуз беради, пахта беради... Тушундингизми?

— Тушундим.

— Энди мана бунга қаранг,— деди Акмал ака ариқ бўйдаги бир даста чаловни кўрсатиб.— Бу нима?

— Чалов.

— Буш нима учун оляпмиз сувдан?

— Сув тезроқ оқсин, деб...

— Сувнинг йўлини тўсмасин, деб-а?

Ҳасан кўзойнак бошини қимирлатди.

— Шу сув йўлидан, ҳаёт йўлидан мана бу говни,— деб Акмал акам уюлиб ётган чаловларни кўрсатди,— олиб ташлаётганларнинг насибасини туя қилган одамни нима десак бўлади?

Ҳасан кўзойнак индамади.

— Ундай одамнинг мана бу чаловдан нима фарқи бор?— Акмал акам титраб кетди. Жаҳли чиққанини биринчи марта кўришим, кўкариб кетаркан.— Вей, мушт-дек бошингизга шунча айёрлик қандай қилиб сиғди, а? Ким ўргатди. сизга бундай ишларни?

— Отасидан ўрганган-да!— деди кимдир. Шу заҳоти, нега эканини билмайман, тунов кунги Акмал аканинг кундалигида ўқиганим, Супабек отанинг бия билан қулун ҳикоясини эсладим.

Ҳасан кўзойнак йиғламсираб башарасини бурштирганча, ёнқ этмай ўтирарди. Акмал ака одамларга қараб деди:

— Қани, ўртоқлар, нима қиламиз буни?

Акмал аканинг у билан «сизлаб» муомала қилаётганини кўрган одамлар, бари бир унча қаттиқ жазо бермаса керак, деб ўйлаб туришарди.

— Энди бунга қаттиқни ишониб бўлмайди!— деди Жалил дўриллаб.— Чаловга тушсин. Шунда билади у бу ишнинг оғирлигини. Нима, бизлардан ортиқ жойи борми?

Бошқалар ҳам шу фикрга қўшилди:

— Тўғри!

— Дуруст. Маъкул гап.

— Йўқ,— деди Акмал ака.— Хайрли ишга тўғаноқ бўлгани мана бу чаловдек четга чиқариб қўйиш керак. Шу одам ишларканми? Йўқ, ишлайдиган одамнинг турқи бўлак бўлади. Бу ишимизга фақат халақит беради, холос.

— Домла тўғри айтади. Нима, шунинг ёрдамига зор қолибмизми? Ариқни ҳам ҳаром қилади бу эна-гар!

— Энди, яхши йигит, шу дақиқадан бошлаб озод-

сиз, деди Акмал ака унга.— Узингизга енгилроқ, қўлингиздан келадиганроқ бошқа бир иш топиб олинг. Бу ишни эплай олмадингиз.

Ҳасан кўзойнак секин ўридан туриб, туя томонга йўл олди.

— Туяни ўз ҳолига қўйинг!— деди Акмал ака.— Бечорани шунча кундан бери бегуноҳ савалаганингиз ҳам етар... Йўнғичқа ўраётганларнинг улушини, мана бу болалардан бири элтиб беради.

Ҳасан кўзойнак аста йўлга тушди. Сал нарироққа борганда орқасига қараб нималардир деди. Эшитолмай қолдик.

— Аъзам, сиз туяга мишинг-да, нариги бидондаги қатиқни йўнғичқа ўраётганларга етказинг,— деди Акмал ака унга.— Илҳақ бўлиб ўтиришгандир. Эртага бошқа одам тайин қиламиз.

Аъзам туяга мишиб, йўнғичқа ўраётганлар олдига кетди. Акмал ака бўлса ўчоқ бошига бориб, касов билан қозон тагидаги оловни қўзгай бошлади. Ҳамма қовоғини солиб, кайфи бузилиб турганда, қатиқ ўтади дейсизми? Чаловчилар бир-бирига қараб имлашди-имлашди-да, ариққа, ишга тушиб кетишди...

Ун биринчи боб

Соат учлар чамаси. Акмал ака пиширган ёрма гўжани ичиб бўлиб, ариқ бўйидаги кўм-кўк майса устида чўзилиб ётибмиз. Одатда иссиқ овқат ичганингдан кейини бўшашиб, ётгинг, бирпас мизғиб олгинг келади. Аммо кўпчилик орасида ухлаш йилгит кишининг шаънига тузук бўлмайди.

Акмал ака ҳам икки қўлни бошига қилиб, чалқанча тушиб ётибди, нимадир ўйлайди. Эҳтимол, ўгли Фарҳодни, қизини ўйлаётгандир. Эҳтимол, Ҳасан кўзойнакнинг шумлигини ўйлаётгандир. Эҳтимол... Бояги хунук воқеадан сўнг унинг бир оз мазаси қочди, чамамда.

Лекин, назаримда, шу воқеадан кейин Акмал ака анча улгайгандек кўришарди. Қарқаралига биринчи келган кундаги нотавон аҳволини бир эсланг. Ўша пайтда шу бугунгидек дадиллик, журъат бормиди унда? Ўзатулла ака арзандасининг шармандасини чиқариб, ҳайдаб юбора олармиди у ўша пайтларда? Пўқ. У бунчалик журъатни қаердан олди, қаердан пайдо бўлди унда бунчалик дадиллик? Шулар ҳақида ўйлаб кетаман. Ўзимга

ўзим шундай деб савол бериб қўйиб, яна ўзим жавоб топишга уринаман. Баъзан хаёлан Акмал аканинг ўзига мурожаат қиламан. Эсимга тунов кунги кундаликка ёзганим Акмал аканинг ишонч ҳақидаги ажойиб гаплари тушади: «...бир мажруҳ қуш эдим, ишонч менга қанот бахш этди!..» Одамлар бор жойда ишонч бор экан. Шундай бўлгандан кейин Акмал акага журъат, дадиллик берганлар ҳам қанот бахш этганлар ҳам ўзимиз, анови ётган қоракўз йигитлар, қишлоғимиздаги барча яхши кишилар эди. Албатта, қуш — қаноти билан қуш-да!

Хаёлимдан ва шу қароримдан хурсанд бўлиб, тубсиз осмонга тикиламан, осмонни ола булут қонлай бошлагани. Сал-пал шабада ҳам бор. Фақат менмикни хаёл суриб ётган десам, бошқалар ҳам ўзича ҳар хил хаёлга берилиб ётган экан... Масалан, Жалил ёнидаги отнинг калласидек кесакка тикилиб ётган эди, бир маҳал Акбарга қараб деди:

— Худонинг қудрати билан дейман, Лайлатулқадр келса-ю, шу кесак олтинга айланиб қолса...

Акбар ўзича бошқа нарсани ўйлаб ётган эканми, жаҳли чиқиб кетди:

— Биринчидан, Лайлатулқадр аҳмоқ эмас, кундузи келса,— деди у.— Иккинчидан... Хўш, олтин бўлганда нима қилардинг?

— Сотардим-да...

— Қандай қилиб? Ким оларди?

— Оларди-да...— деди Жалил дўриллаб.

— Утган йилмиди Жамила келин ойинга эри нисилка юборгани? Шунда совуннинг ичидан тилла соат чиққан. Жамила келин ойи қўшнисидан озроқ доп олган экан, тилла соатни олиб чиқса, менга нон керак, деб олмабди. Шуми тилланинг қадри?

Уларнинг баҳсини Акмал ака ҳам эшитиб ётган экан.

— Олтин-кумуш тош бўлур, арпа-бугдой ош бўлур,— деб у ҳалиги йигитлар томонга бурилди. Сўнг бир сиқим тупроқ олиб, бурнининг тагига яқинлаштириб ҳидлади.— Ҳидини қаранг, тилладан ортиқ бўлса ортиқки, кам эмас.

Менга нима бўлди, билмайман. Шу кунларда биров бир нарса деса, ўша гапни ўзимча ўйлаб, ўзимча маъно берадиган бўлиб қолгандим. Қайси кун қўшнимиз тегиш-тик олиб кирганда, ойимга: «Кўз тегмасин, Сарвархон ўғлингиз катталарга қўшилиб ақлли бола бўлиб қолди. Кеч бўлса, ўзидан кичик болаларга қўшилиб: «Ботмон-ботмон», «Оқ теракми, кўк терак», кундузлари «Лапта»

ўйнашдан қўли бўшамасди...» дебди. Шундаймикин-а?.. Мана, ҳозир ҳам Акмал аканинг ҳалиги ер, тупроқ ҳақидаги гапларига ўзимча маъно бериб ётардим: «Балки ўзининг туғилиб ўсган ерини соғингани учун шундай деяётгандир... Балки...»

Жалил ҳайрон бўлиб, ҳали ҳам Акмал акага қараб турарди.

— Нега мунча ҳайрон бўлиб қолдингиз, Жалилвой?— деб сўради Акмал ака ундан.

— Нега ундай деяпсиз, домла?

— Сизни билмадиму, агар ер шарининг ярми тилла, ярми ер бўлиб, биров мендан қайси томонда яшайсиз, деб сўраса, мен ҳеч иккиланмай, ер томонини танлаган бўлардим.

— Мен тилла томонини,— деб кулди Жалил.

— Билиб турибман, сиз бу гапни жўрттага айтяпсиз. Бироқ дилингизда шунақа ният ҳам йўқ эмас,— деди Акмал ака сал жилмайиб.

— Қаёқдан билдингиз?— деб юборди у қизариб. Ўнгитлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди:

— Узини шарманда қилди!

— Майли, сиз ер шарининг тилла томонини танланг,— деди Акмал ака жилмайиб.— Мен ер томонини. Лекин шунда ҳам бари бир сиз менинг олдимга нон сўраб келган бўлардингиз.

— Нима учун энди сизнинг олдингизга нон сўраб келарканман?

— Чунки мен ерда мана бунақа ариқ қазийман, сув чиқараман, экин экаман. Хўш, сиз-чи? Сиз мен қилган нарсаларнинг бирортасини ҳам қила олмайсиз! Шундоқ эмасми?

— Йўқ, бу хумпар тилла еб, тилла...— деди Акбар. Яна қий-чув кўтарилди.

Жалил тан берди шекилли, ипдамай қолди. Бир оз ўтгач, Акмал акадан сўради:

— Домла, неччига кирдингиз?

— Қирқ иккига.

— Қирқ иккига? Йилингиз нима?

— Иил ағдарини билмайман.

Жалил Акмал аканинг билмаган нарсаси йўқ, деб ўйлайди шекилли, унинг «билмайман» деган жавобидан ҳайрон бўлиб турди-да, гўё уни бир нозик қўлга туширгандек кулиб:

— Не, домла,— деди у бўйинни чўзиб,— сизнинг ҳам билмайдиган нарсангиз бор экан-а?..

Акмал ака бу гапнинг ҳазил эканини билиб, ҳазил билан жавоб берди:

— Ҳа, мулла Жалил. Ҳукумат домлаларга билган билимига қараб пул тўлайди. Агар билмаган нарсалари учун ҳам пул тўлайверса, унда хазина чидаш берардимми?

Йигитлар самимий кулишди.

— Қани энди, йигитлар, яна бир ғайрат қилайлик,— Акмал ака ўрнидан турди.— Ҳадемай кеч бўлиб қолади. Кун ҳам жуда ишлайдиган, салқин бўлиб турибди.

Яна иш қизиб кетди. Бироқ ҳазил-мутоиба бирпас ҳам тўхтамасди. Ҳаммага Супабек отанинг гаплари эрмак эди: Супабек ота ундай деган, Супабек ота бундай деган, деб кулишарди. Пайт пойлаб туриб, бировнинг оғзидан бир ғалатироқ гап чиқса бас, унга дарров Супабек отанинг сўзи билан жавоб қилишарди.

— Нега ағрайиб турибсан,— дерди Акбар Жалилга қараб.— Эмгаги борнинг ўнмаги бор, деган Супабек отам. Сал энгашиброқ ишласанг-чи.

— Нима ишинг бор, худо деб турибман,— дейди парво қилмай Жалил.— Алам қилаётган бўлса, сен ҳам худо дел

— Сенинг қудайингнан ўзимнинг ўйбайим жақси, деган Супабек отам...

Ҳазил бошланса бас, бечора Супабек отанинг балогардон бўлмаган жойи йўқ эди. Баъзан қизиқ гаплар шу ернинг ўзида тўқилса ҳам, унга сал-пал қозоқча аралаштириларди-да, Супабек отанинг номи билан боғланиб кетарди. Ҳатто иш тугаб, жўнашаётган пайтда ҳам Акбар:

— Супабек отам эшакка мана бундай қилиб минади,— дер эди эшагига минаётиб...

Қуёш ботиб борарди. Ҳамма кетиб тараддудида. Ҳаммамизда биттадан эшак.

— Мана бунини нима қиламиз?— деди Ўзам бояги Ҳасан кўзойнакдан қўлга туширилган канои қоп билан кашкулдаги ёғини кўрсатиб.— Ҳай, майли, керакли тошининг оғири йўқ, деган Супабек отам. Олиб кетаверайлик, асқатиб қолар.

* * *

Супабек отанинг ўтови Қарсақли сойининг бўйида, кўм-кўк майса устига тикилганди. Бу ер қишлоқдан бир чақирим четда бўлиб, жуда баҳаво жой эди.

Қарқаралининг ерлари жуда ғалати келади: оёқ босиб турган жойнигиздан қудуқ қазисангиз — суви чучук чиқади-ю, сал наридан қазисангиз — аччиқ чиқади. Қарияларнинг гапларига қараганда, адрасмон шўрхок жойда кўкармасмиш. Супабек ота ўтирган жой ҳам шўрхок бўлиб, адрасмон ўсмасди. Улар сувни қишлоқдан обкашда ташиб ичишарди. Сойдаги сув ҳам шўр эди. Бу бошқа маҳалларда унчалик билинмасди-ю, айниқса мана бундай тўй-ҳашам кунлари шундоқ билиниб турарди...

Шулар ҳақида ўйлаб, тўйхонага етиб келганимизни ҳам сезмай қолибман. Утов атрофи чиннидек тоза эди. Ерўчоқларда иккита қозон бир-бири билан баҳслашиб қайнаб ётарди. Теварак атрофини гўшт ҳиди тутиб кетганди. Дала жой эмасми, меҳмонлар уловларини сой бўйига боғлаб, тушовлаб қўйишибди. Акмал ака билан менинг эшагимни эса Аъзам шатак қилиб, уйга олиб кетган эди...

Утов атрофига, майса устига кигиз, шолча тўшалган. Хотин-халажларга алоҳида, эркакларга алоҳида, ўспиринларга алоҳида жой. Катталарга мўлжалланган жойда бир-иккита қозоқни қалпоқ кийган чоллар ёнбошлаб ётишарди. Кимдир, биров, эрмакка бўлса керак, дўмбира чертарди. Акмал акани бир оёғи йўқ, қўлтиқтаёқли йигит ўша ёққа бошлади.

Қош қорайиб қолган пайт. Утов атрофи гавжум. Аҳ-ён-аҳёнда одамлар орасидан Супабек отанинг овози эшитилиб қоларди:

— Айланайин ақсақал, тўрге шингиз...

— Тўйлар муборак бўлсин, Супабек — бу Султон бобонинг товуши эди. У тўрга чиқиб, Акмал аканинг ёнига чордана қуриб ўтирди.— Қани, омин...

Фотиҳадан сўнг:

— Ақсақал, тўй бўлмаса келейин де демайсиз-ов,— деди Супабек ота унга.

Султон бобо ҳазил билан жавоб берди:

— Келганимда ариғингиз семирив, тўқалингизнинг шоҳи ўсиб қолармиди?

— Ариғимиз семирмесе де, ўзимиз семиремиз ғўй. Муйнзимиз ўспесе де, кўнглимиз ўсиди ғўй сиз келсангиз.

— Раҳмат, раҳмат!— Султон бобо қўлини кўксига қўйиб, қуллуқ қилди.— Сизга гап тоғиб бериш қийин... Қифтини келтириб ташлайсиз.

— Энди мен барайин,— деб Супабек ота ўтов томонга кетди.

Султон бобо Акмал ака томонга ўгирилди:

— Ҳорманг, мулла, ишлар қалай?

— Сал юришмайроқ турибди.

— Эшитдим...— деди Султон бобо ва хўрсиниб ерга қаради.— Шунақаси ҳам бўларкан-да...

Назаримда, Султон бобо бу гапи билан бугунги хунук воқеа учун Акмал акадан узр сўраётгандек эди. Акмал ака ҳам буни тушунди шекилли, у кишини хижолат тортмасин деб гап мавзусини бошқа томонга бурди.

— Пифагор деган бир донишманд киши бўлган экан қадимда,— деди Акмал ака дона-дона қилиб.— Уша кишининг узуги кўзига: «Оз кунлик муваффақиятдан, оз кунлик муваффақиятсизлик яхшидир!»— деб ўйиб ёзилган экан.

— Зўр, зўр!— деб юборди Султон бобо ўзини босолмай.

— Уйлаймизки, ҳозирги аҳволимиз келгуси муваффақиятларимизнинг муқаддимаси бўлади,— деди Акмал ака. У менинг кўз ўнгимда негадир яна икки поғона кўтарилиб кетди. Мен унинг гапларидан Ҳасан кўзойнакнинг бугунги эгри ишини ҳам, чалов олишда юз бераётган баъзи қийинчиликларни, умуман, инсон бошига тушадиган қийинчилик ва яхшиликларнинг аввали билан охирини ҳам кўриб тургандек бўлдим. Акмал ака пешанасини қашиб, гапида давом этди:— Оқсоқол, шу чаловни тарма билан олиб бўлмасмикин?

— Қандай қилиб?

— Масалан, отга тарма қўшиб... Аравага қўшгандек...

— Кейин тармани ариққа солиб, а?— деди оқсоқол ёш боладек ҳаракат қилиб.— Бўлармикин?

— Бир кўрайлик.

— Эртагаёқ икки от, икки тарма нхтиёрингизда бўлади.

— Раҳмат!

Биров тирсагимдан ушлаб тортди. Қарасам, Аъзам.

— Келдингми?

— Юр, ҳозир келин келармиш.

Биз ўтов томонга ўтдик. Анча қоронги тушиб қолган пайт эди. Ён атрофни ўчоқлардаги алангалардан таралаётган шуъла ёритиб турарди. Одам боягидан ҳам гавжум эди.

Қозоқларнинг тўйлари жуда ғалати бўлади. Бу ерга ку келин келади, қиз чиқадиган уйнинг тўйини кўрсангиз. Утган йили мен бир тўйда бўлган эдим. Айниқса, уларнинг қиз чиқараётганда айтиладиган «Ёр-ёрлари» ни эшитсангиз... Бир гал қизлар, бир гал йигитлар айтишади. Мана, масалан, ўша пайтда эсимда қолган бир ёр-ёрни эшитиб кўринг-чи:

Йи г и т:

Мунда акем қалди деп,
Қам жеменгиз, жар-жарау!
Жақси бўлса кайнатанг;
Ўрнин босар, жар-жарау!

Қ и з:

Қайин атаси бар, дейди,
Мина киси, жар-жару!
Айланайин акемдей,
Қайдан бўлсин, жар-жарау!

Шу тахлитда анча ёр-ёр айтишади. Албатта бундай гапларнинг сўнгги кўз ёшига олиб боради. Қиз бечоранинг кўнгли бўшаб, йиғлай бошлайди. Сўнг меҳрибонроқ бир янгаси унинг олдига бориб, сочларидан силаб:

Жилама, бикем, жилама
Қўзингнинг жасин булама.
Ул бўп тусанг ауелден,
Сени бундай қилама!

Жилама, бикем, жилама,
Қўзди жаспен бўяма.
Биз бермеймиз дегенмен,
Мол бергенинг кўяма? ..

деб юпата бошлайди. Кейин йигит қизни отга миндириб, ўз овулига олиб кетади, вассалом...
... Мана, Жумабек ҳам қайлигини отга миндириб олиб келиб қолди. Атрофида уч-тўрт йигит-қизлар...
Ҳаммаси отда, нақ ўтовнинг олдига келиб тўхташди.

Одамлар уларни ўраб олишди. Акмал ака ҳам шу ерга келиб қолганди. Жумабек отдан сакраб тушиб, келинни от устидан даст кўтариб олиб, ерга қўйдн. Шу дам бир қўнғиз мўйлов қув йнгит ўртага чиқди.

— Қани, келинни кўрайлик?— деди кимдир.

— Кўрманасини бермай кўриб бўпсан!— деди ҳалиги қўнғиз мўйлов.

— Бўлмаса, беточар айт, кўрайлик?

Йнгит дўмбирасини диринг-диринг қилиб, сайрай кетди:

— Ай, қайнағаси, бери кел. Миннау беташар саған, эснт.

Нар берсенгиз мая бер,
Устине килем жая бер.
Жилки берсенг биенен,
Кем бўлмасин туеден.
Сийир берсанг қизилдан,
Шубаланг қуйруқ узинан.
Қўй берсенг улкен ағниан,
Эғиз бўлсин қўзиси,
Бўлмасин жалқи тағниан..

— Дурис, дурис. Не десанг де берейин,— деди қайнағаси кулиб.— Ауел жузин ашши, айналайин келинимди бир кўрейин.

Қўнғиз мўйлов келиннинг юзини қия очди-да:

— Кўриб қўй, келинжан, минау қайнағанг бўлади,— деди. Кейин кўпчиликка қараб сўзида давом этди:— Шўқпар бурин, қабақ бет, устағани май мен ет, аристандай кебитти қайнағасини бир салем!..

Ҳамма кулишди. Қайнағаси аввал қўнғиз мўйлов йнгитга қараб:

— Уй антурған,— деди-да, келиннинг эгилиб қилган саломига алик олди:— Баракелде, келиним, баракелди, кўп жаса!..

Келинни ўтовга бошлаб-кириб кетишди. Сал ўтмай ўтов ичидан ўлан янгради.

* * *

Жумабек ўспиринларнинг олдига келиб ўтирди. Бошида қозоқни қайрилма қалпоқ, эғнида қора чий бахмал костюм, оёғида этик. Назаримда, эркин ўсган дала

йигити бу куёв сарпосида сиқилаётгандек кўринарди. Милт-милт қилиб, ҳар кунни бирга ишлашиб юрган йигитларга қараб, жилмайиб қўярди.

Меҳмонларга товоқларда гўшт сузила бошланди. Та-на гўштининг ҳиди ўтов атрофини тутиб кетди. Султон боболар ўтирган томонга қарасам, Акмал ака чайқалиб дутор чолар, бошқалар қотиб тинглаб ўтиришарди. Секин Аъзамни туртиб имладим.

— Боя мен олиб келганман,— деди у кулиб.— Сенларники. Султон бобо олиб кел, деди.

— Акмал аканинг дутор чолишини қаёқдан билибди экан?

— Эшитибди-да.

Бирпасдан кейин дутор ўрнини дўмбира эгаллади. Аҳён-аҳёнда кулги кўтарилиб турди. Кеч хуфтонда одамлар уй-уйига тарқалишди. Акмал ака, Аъзам, яна бир-иккита қизлар гурунглашиб келяпмиз. Менинг қўлимда дутор, сезиб келяпман, Акмал ака жиндек ичган. Хурсанд, ҳазиллашгиси бор, бироқ қизлардан тортинадди. Биз уйга яқинлашиб қолганимизда, яна Таташнинг ашуласи эшитилиб қолди:

Ҳил-ҳили ёрим уйғонсин,

Ҳил-ҳили. ёр, ҳил—ҳили.

— Қим у?— деб сўради Акмал ака.

— Таташ жинни.

— Ие, ашула ҳам айта оладими у киши?

— Айтганда қандоқ!

— Эртага чаловга олиб чиқа оласизми?

— Майли,— дедим.— Нима эди?

— Қатиқ таший олармикин?

— Э, ташийди, Акмал ака,— деди севиниб Аъзам.— Ташийди!

— Бўлмаса эртага бирга олиб чиқинглар. Ҳасанининг ўрнига ишлатиб кўрамиз,— деди Акмал ака.— Энди, мулла Аъзам, сиз қизларни уйларига кузатиб келинг. Биз Сарвархонларнинг эшиги олдида кутамиз сизни.

— Хўп.

Аъзам қизлар билан кетди. Акмал ака иккаламиз бизнинг дарвозамиз олдида келиб тўхтадик. Уйга таклиф қилдим, кирмадилар.

— Яхшиси, сиз кириб даъм олинг. Эрталаб туришин-

гиз керак,— деди у киши.— Мен ҳозир Аъзам билан кетаман.

Уйга ёр этиб кириб, дуторни қўйиб чиқсам, Акмал ака пахса деворга суялиб, чаккасини ушлаб турибди.

— Нима бўлди сизга, Акмал ака?

— Ҳечқиси йўқ... Им-м... рўмолчангиз борми?

— Мана. Нима бўлди?

— Ҳозир, ҳозир...

Бирпасда рўмолим қип-қизил қонга бўялди. Қўрқиб кетдим. Аъзам ҳам этиб келиб қолди.

— Нима бўлди?— деди у ҳам.

— Ҳечқиси йўқ,— деди Акмал ака титраб.— Битта-си мана бу яримта гишт билан...

Аъзам иккаламиз Акмал акани суяб, уйга олиб бордик. Ёругда кўрсак, гишт чаккасини шилиб юборибди. Пўлат амаким билан Манзура келинчим Акмал аканинг атрофида парвона бўла бошлади. Дарҳол кигиз куйдириб келиб, босишди. Қон тўхтади.

Қим экан у номард? Таташмикин? Акмал ака нима айб қилибди унга? Йўқ, унинг қўлидан келмайди бу иш. У бировга озор берган бола эмас! Ё... э, бўлди-бўлди. Уша! Уша!

Ўн иккинчи боб

Қорачиқдан бошланган чалов олиш иши тобора қишлоққа яқинлашиб келяпти. Айниқса сўнгги икки кун ичидан ишимиз анча юришиб, хийла жойга келиб қолдик. Бунинг сабаби — Султон бобо ваъдасига вафо қилиб, икки от билан иккита тарма берган. Тарма чаловга жуда қўл келиб қолди. Отлар гоҳ ўмровидан, гоҳ тиззасидан сув кечиб ариқда тарма тортади. Чалов ўзи жуда нозик ўсимлик, тарма уларни ўз вази билан босиб, судраб томир-помирни билан юлиб кетади. Ҳар эллик метрга борганда, бизлар уни бир чиқариб ташлаймиз. Бу иш сув ёйилиб оқадиган жойларда, сувотларда бирмунча осонроқ бўлади: отларни ҳайдаб, ариқ бўйига олиб чиқамиз-да, тармани тўнкарамаймиз. Ариқнинг чуқур жойларига келганда эса, бир оз қийналамиз. Чунки бундай пайтларда тармани қўлда кўтариб чиқаришга тўғри келарди. Тарманинг ўзи оғир, бунинг устига чалов ҳам енгил эмас... Чекка-чеккада қолган чаловларни эса ўроқ билан ўриб олишарди йнгитлар...

Акмал ака ҳам шу ерда. Бошини оқ дока билан боғлаб олган. Кеча тушдан кейин чиқди ишга. У ишимизни кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлди.

Ҳа, айтгандек, аввалги куни кечаси Акмал акани уриб қочиб кетган қайси номард экан-а, деб ўйлаб-ўйлаб, бу, ҳар қалай, Ҳасан кўзойнак бўлса керак, деган шубҳага борган эдим. Шубҳам тўғри чиқди.

Уша куннинг эртасига эрталаб, яъни кеча эрталаб мен сигирларни подага ҳайдаб кетаётган эдим, дарвозамизнинг олдида бир нарсани босиб олдим. Қирс этиб кетди. Қарасам, кўзойнак! Ҳасан кўзойнакники! Қишлоғимизда бошқа кўзойнак тақаддиган одам йўқ. Бу аннқ ўшаники эди. Тупроққа беланиб ётарди. Дарров олиб чўнтагимга солиб қўйдим. Акмал акани гишт билан ургану қочган. Қочаётиб катта кесакка қоқилиб йиқилганида, кўз ойнаги учиб кетган. Тупроқ устида тиззалари билан қўлларининг изи шундоққина кўриниб турарди.

Сигирларни подага кўшиб, тўғри Пўлат амакимнинг олдига кетаётсам, ўзи олдимдан чиқиб қолди. Мактабга бораётган экан. Салом бериб, воқеани тушунтирдим.

— Қани, кўзойнак?— деди у.

— Мана.

— Юр-чи!

Иккаламиз бояги жойга келдик. Ҳамма жойни, изларни сиичиклаб кўрди амаким. Кечаси Акмал ака суяниб турган жойга бир-икки қон ҳам томибди.

— Бўпти, ишингга боравер,— деди Пўлат амаким кўзойнакни дастрўмолига ўраб.— Буни ҳеч кимга оғзингдан чиқарма, хўпми?

— Хўп.

Амаким мактабга кетди. Мен уйга кириб, керакли нарсаларимни олиб, ишга жўнадим.

* * *

Акмал ака тушки овқат тараддудида. Уша кундан бери ўчоғимиз ҳам икки марта кўчди. Таташ ҳам шу ерда. Энди у Таташ жинни эмас, Акмал аканинг тили билан айтганда — «Мулла Таташ!» Таташ келиб, қатигимиз ҳам тузалиб қолди. Кеча у ҳам туяни сал қистаброқ ҳайдаган кўринади, бидонлардаги қатиқлар юзига оппоқ кўпик кўтарилиб қолибди. Бугун секинроқ ҳайда, деб тайинлаб юборганмиз. Акмал ака Таташга тузуқроқ муомала қилишни бошқаларга уқтириб қўйган. Йигитлар

кулибми ё чин кўнгилданми, ҳар қалай, унга мулойим муомала қилишади:

— Мулла Таташ, ишлар қалай?

— Бу ёғроққа ўтиринг, мулла Таташ.

— Ҳасан кўзойнакдан тузук чиқдинг, мулла Таташ!

Мулла Таташнинг ўзи ҳам келиб қолди туясини бақиртириб. «Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ, ҳо-о-о...» деб куларди у бизларга бидонларни кўрсатиб. Туядек қўпол чўкадиган ҳайвон бўлмаса керак жаҳонда. Мулла Таташ бидонларни кўз-кўз қилиб: «Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ...» деб турганида туя тўсатдан чўка бошлади. Таташ буни кутмаган эканми, тупроққа учиб тушди! Ҳаммадан илгари Акбаретиб бориб, уни суяб турғизди.

— Супабек отамлар айтганлар, суринарсан қуларсан, суянарсан турарсан, деб. Тур, ҳечқисси йўқ, мулла Таташ.

Акбар шундай деб майна қилиб, Таташнинг уст-бошини қоқа бошлади-ю, у бўлса нарво ҳам қилмасди бунга. Аксинча, юзи-кўзларининг тупроққа беланганига қарамай:— ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ, ҳо-о-о...— деб тиржайарди. Бизлар ариқ бўйида думалаб кулардик. Акбарнинг ўзи кулмасди. Таташни ҳимоя қилаётган киши бўлиб, гўё бизларга дўқ ҳам қилиб қўярди:

— Нега куласизлар?!

— Ҳо-о-о, қаттиқ-қаттиқ, ҳо-о-о...— деди унга сари Таташ.

— Ҳа, мулла Таташ, келдингизми?— деди Акмал ака ўчоқ бошидан келиб.

— Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ...— деди Таташ.

— Ўзига ҳам қуйиб беринглар,— деди Акмал ака.

— Ҳо-о-о, ичдем-ичдем,— деди икки қўли билан қорини ушлаб кўрсатди, Таташ.— Исой бобо қуйиб берди, Исой бобо...

— Кел, яна озроқ ич!— деб қистай бошлади уни Акбар.

— Бўмайди-бўмайди...— деб туяни айланиб қоча бошлади Таташ.

Унга сари қистарди Акбар:

— Кс, бир товоқ ич яна?

— Ҳо-о-о, бўмайди-бўмайди.

— Айронга тўйганининг қатиққа итлиги йўқ, деган Супабек отам,— деди Акбар қисташдан тўхтаб.— Исой бобо роса тўйдирганга ўхшайди буни...

Белариқ қишлоққа яқинлашган сайин, шаҳардан чиқадиган катта арава йўл ҳам ариқ бўйига яқинлашаверади.

Ҳазил-ҳузул билан қатиқ ичиб ўтирганимизда икки салт отлиқ йўлдан чиқиб, биз томонга бурилди. Ким бўлди булар? Чап томондагиси Султон бобога ўхшаб ўтираркан отда. Рост, Султон бобонинг ўзгинаси! Унг томондагиси-чи?

— Ҳорманглар, йигитлар!— деди Султон бобо отининг жиловини тортиб.— Қалай, чарчамайапсизларми?

— Салом йигитлар,— деди ёнидаги киши.

— Ассалому алайкум!— дейишди йигитлар олдинмакетин ўринларидан туришиб.

— Баракалло!

Бу одамни қаердадир кўрганга ўхшайманми? Ким экан у?! Таниш-ку.

Акмал ака у киши билан илиқ кўришди:

— Қелнинг, Зокиржон ака.

Э, бўлди-бўлди! Аҳмадов Зокиржон ака-да, ану прокурор-чи, райондаги... Уша!

— Қалай, ишларингиз тузукми? Тузукка ўхшайди-ку?— деб кулди Зокиржон ака.

— Ёмон эмас,— деди Акмал ака.— Баҳоли қудрат, овуниб турибмиз.

— Айтмабмидим тузалиб кетасиз деб. Кўрпинишингиз ҳам ёмон эмас.— Зокиржон ака Султон бобога қараб олиб, гапида давом этди:— Ҳа, тузук. Ҳавоси яхши-да бу ерининг. Ўрганиб кетдингизми?

— Ҳа, энди... Мана булар бор,— деб Акмал ака бизларга қаради. Шулар бор — биз бор.

— Тузук, тузук. Бизлар ҳам бир айланиб келайлик,— деб оқсоқол билан чиқиб келаётувдик.

— Қадамларингизга гул битсин.

— Раҳмат! Майли, домла, ҳали гаплашармиз, шу ердамиз,— деб Зокиржон ака Султон бобога қаради:— Кетдикми, оқсоқол?

— Кетдик!

Улар кетиши билан Таташ ҳам йўнғичқачиларга қатиқ олиб бориш учун ҳозирлана бошлади.

— Акбаржон, анови бидонни яхшилаб, оғмайдиган қилиб ортиб беринглар туяга,— деб Таташга ўгирилди Акмал ака.— Мулла Таташ, қайтиб келнинг-а, мен қулниг ўргилсин гўжа қиляпман.

— Ҳо-о-о, келаман-келаман!..

Ҳадемай кеч кириб, қишлоққа қараб жўнадик.

Одатдагидек, молларга қарадим, оймга қарашдим. Овқатдан сўнг дарсга ўтирдим... Йўқ, бугун дарс қилол-масам керак. Чунки, боя қайтиб келаётганимизда Акмал ака кундалигининг давомини берган эди. Ушани кўчираман. Ҳойнаҳой, бу галгиси қизик бўлса керак. Ахир, Ҳасан кўзойнак воқеаси, тўй, калтаклангани... ҳаммасини ёзгандир?

Одатда кундаликни кўчиришдан аввал бир марта ўқиб чиқаман. Баъзи жойларини қайта-қайта ўқиб тушуниб, кейин ёзаман. Кўпинча мен тушунмайдиган, ҳатто умримда эшитмаган сўзлар ҳам учраб қолади. Уларни кейин Акмал акадан сўраб оламан. Арабча, форсча, эски ўзбекча сўзлармиш...

Овқатдан сўнг ўтириб ўқий бошладим:

«23 апрель Бир ҳафтадирки, ёзиш у ёқда турсин, бош қанишга ҳам қўл тегмайди. Сенга шонлиб иш топширгандан кейин, қилиш керак - да! Бу ҳафта воқеалар билан тўла ўтди. (Буни қўлим бўшироқ маҳалида бафуржа ёзарман). «Қанча машаққат чексанг ҳам ҳаётдан умидингни узма! Умид — ўрга, умидсизлик гўрга тортади!» дебди бир донишманд. Ўша донишманднинг заковати қаришида тиз чўкаман Назаримда, шонли билан умид эгизак бўлса керак. Айниқса, ҳозирги шароитда ҳаётдан умидим катта... Умидсизликдан худо асрасин!.. Тошкентдан жавоб кечикди! Фарҳодим тушимга кириб чиқди...»

Эшик гирч этиб очилиб, кундалик шу жойида узилиб қолди. Ҳовлиқиб Аъзам кириб келди. Оймга кўзи тушиб:

— Ёққабу қчи!— деди менга.

— Гане?

— Рби пга таманай,

Бошлашиб ҳовлига чиқдим.

— Нима гапинг бор?— деб сўрадим ундан.

— Биласанми...— деб гапиролмай бир оз туриб қолди Аъзам.— Акмал акани суд қилиб, қамашармиш.

Тилим айланмай қотиб қолди. Бирпасдан сўнг зўрга сўрадим:

— Нега?.. Қим айтди?..

— Ҳозир Ҳасан кўзойнакни кўрдим. У, шаҳардан

прокурор чиқди, Акмал акаларингни асфаласофилнига юборади энди, деди тиржайиб.

— Лаънати!

— Кейин уйга кирсам, даданни прокурор чақиряпти. деб Султон бобоникнига олиб чиқиб кетишли. Кейин бу ёққа қараб чопдим. Энди нима қиламиз?

— Билмадим.

Иккаламиз ҳам бирор қарорга келолмай, бошларимизни эгиб уй-уйимизга кетдик. Ҳеч нарсага қўлим бормасди. Ойимга айтсаммикни? Нима қиламан айтиб? Уни ҳам хафа қилиб!..

Кейин лампанинг пиллигини кўтариб, кундаликнинг давомини ўқиб чиқдим. Бошимга ҳеч нарса кирмади.

* * *

...Аъзамжон топиб келган кеча кечқурунги совуқ гап рост бўлиб чиқди. Мана, Султон бобо эрталабдан Зокиржон ака лозим деб топган одамларни идорага тўплаб ўтирибди. Иззатулла ака, Султон бобо, Зокиржон ака, яна уч-тўртта одам... Мажлисида руҳ, одамларда қут йўқ. Ҳамманинг қарашида: «нима гап?» дегандек саволу, бесағанжомлик бор. Супабек ота чўққи соқолини тутамлаб, чуқур сукутга толган. Ёнида Жумабек. Худди Акмал акани ҳозир олиб бориб қамаб қўядигандек, чаловчи йиғитлар унинг агрофини ўраб ўтириб олишганди. Бурчак томоида Ҳасан кўзойнак: «Айтмабмидим сенларга»,— дегандек кўзойнаксиз кўзларини милт-милт қилиб тикиларди бизларга.

Зокиржон ака ўзича хаёл суриб, папирос чекиб ўтирарди. Тепа сочлари тушиб, чакка сочларига оқ оралаб қолибди. Бир маҳал у қўлидаги папиросини босиб-босиб сўриб, худди қолдиғида хусумати бордек кулдонга куч билан эзғилади-да, Султон бобога қаради:

— Ҳамма келиб бўлгандир-а, оқсоқол?

— Ҳамма шу ерда.

— Бошладик бўлмаса,— деб Зокиржон ака оғир ўрнидан турди. Олдидаги папкани очиб, бурчагидан қисқичда қистирилган икки варақ қоғозни олди:— Уртоқлар! Кўриб турибман, жуда ҳайрон бўлиб, ҳаяжонда ўтирибсизлар. Бугун мен сизларнинг олдиларингизга фақат прокурор бўлиб эмас, балки, қишлоғингизга бириктирилган район партия комитетининг махсус вакили сифатида келдим. Яъни... ҳам прокурор, ҳам, асосан, партия ходими сифатида келдим.

Утирганлар бир чайқалиб олишди. Зокиржон Аҳмадов гапни қанчалик юмшатишга ҳаракат қилмасин, одамларнинг дилида қандайдир бир шубҳа соя ташлаб турарди.

— Қишлоғингиздан райкомга бир хат тушибди,— деб гапда давом этди у.— Худди шу мазмундаги хат район судига ҳам топширилган. Иккала хат ҳам яқинда қишлоғингизга келган Акмал Дониёровнинг... хўш, нима десак экан, баъзи бир хатти-ҳаракатлари ҳақида.

— Қанақа хатти-ҳаракат экан у?— деб луқма ташлади орқадан биров.

— Ким ёзибди?— деб сўради яна биров.

Султон бобо қалам билан столи тикиллатиб, мажлисини тартибга чақирди. Зокиржон ака гапда давом этди:

— Сабр қилинглар, ўртоқлар. Бу хатларнинг мазмуни шундай. Қисқача қилиб айтиб бера қолай: маҳбус Дониёров қишлоқнинг бир тўда ёшларини атрофига йиғиб олиб, йўлдан ураётган эмиш.

— Потўғри!

— Бемаъни гап!

— Ўртоқлар, бирпас жим ўтириб эшитишинглارни илтимос қиламан. Эътирозларингиз бўлса, гап берамиз, ўшанда айтасизлар,— Зокиржон ака яна қўлидаги қоғозга қараб олиб, гапира бошлади:— Хўш, Дониёровнинг бу ғайри сиёсий хатти-ҳаракатларини кўра-била туриб, колхоз партия ташкилотининг секретари Пўлат Қудратов уни ўз паноҳига олганмиш... Қамалган ва ҳали тўла оқланмаган бир маҳбусни колхоз ҳаётининг қон томири бўлмиш ариқ қазниш, чалов олишдек масъул ишларга раҳбар қилиб тайинлаганмиш. Бу ишларни кўра-била туриб, раисларингиз Султон оқсоқол ҳам унга нисбатан ҳеч қандай чора кўрмаётганмиш. Дониёров ўзига билдирилган ишонч ва имкониятлардан фойдаланиб, ўспиринларни тўплаб, иш қилиш ўрнига уларга қандайдир қитоблар ўқиб берармиш ва ҳоказолар... Хуллас, қисқача қилиб айтганда, мана шундай гаплар, ўртоқлар...

— Ким ёзибди?

— Қайси номарднинг иши бу?!

— Топиб гапирган гапларини қаранглар-а у беномуснинг!..

Одамларга қўйиб берса, еб қўйишга ҳам тайёрдек эди хат эгасини. Акмал ака индамай бошини эгиб ўтирарди. Зокиржон ака одамларни тинчитиш учун қўлини кўтарди.

— Тинчланинг, ўртоқлар! Бу ҳатни мана бу Иззатулла ака ёзган...

Одамлар бирпасгина жим бўлиб, Иззатулла акага тикилиб қолишди. Бу жимлик ҳар қандай уришдан, сўкишдан, ҳақоратдан ёмон бўлса ёмон эдики, яхши эмасди. Иззатулла ака ўзининг гапи ўтмай қолган жойларда: «Бўпти, сиз билан кейин гаплашаман!»— деб ўзига қарши гапирган одамнинг кўнглига қора соя ташлаб кетарди. Бир неча марта айтган ана шу «кейин гаплашамиз»-ларининг натижаси шу бўлса керак-да.

Иззатулла аканинг мажлис бошланиши олдидаги ғуруридан асар ҳам қолмаганди; юзлари сур тортиб, кўзлари аланг-жаланг қилар ва гўё мажлис аҳли орасидан ҳалиги чақим гапларини маъқуллайдиган гувоҳ қидираётгандек кўринарди.

Зокиржон ака ўтирганларга мурожаат қилди:

— Қани, бу гапларга нима дейсизлар?

— Бўлмаган гап?

— Қип-қизил тўхмат бу!

— Нима ғарази бор экан?

— Тўхташлар, тўхташлар,— деди Зокиржон ака столни қалам билан тикиллатиб.— Бунақада бўлмайди. Битта-битта гапириш керак. Қани, ким гапирди?

— Маган бер!— деди Супабек ота қўл кўтариб.

— Марҳамат, ота.

— Мен марҳабатингди билмейми, қарагим. Бироқ, минов итнинг баласи бир суровим бор.— Супабек отанинг соқолларигача титраб кетди.

— Сўранг, сўранг ота,— деди Зокиржон ака.— Лекин ота, илтимос, ҳалигидек қўпол гапларни айтманг.

— Кешир, қарагим, биз дала адами гўй. Бироқ минов итнинг баласи ўттаган сўзден қўпал эмес шифар мешинг сўзим...

Ҳамма гур этиб кулиб юборди. Супабек ота гапида давом этди.

— Айтшин, қани, анав қатти сен жаздингба?

— Ҳа...— деди Иззатулла ака истар-истамас.

— Ул қиси саған не жамандиқ қилди? Пенгди бузди?

— Менга ёмонлик қилса, меникни бузса ёзмаган бўлардим,— деб мингиллади Иззатулла ака ва мажлиснинг жигига тегиб қўйди. У гўё ўзининг бу сўзлари билан ўз манфаатини эмас, балки кўпчилик манфаатини ҳимоя қилаётган киши бўлиб, гапирарди... Унинг бу найрангла-

рини бола бўла туриб, мен тушуниб ўтирибману, бошқалар тушунмайди дейсизларми?.. Шу гапдан кейин на Зокиржон ака, на Султон бобо одамларни тўхтата олди. Одамлар бир-бирига гап беришмай олиб кетишди.

Супабек ота. Бул адам қалқўзга келиб эшкимди бузгани жўқ. Уни бузуқ дегеннинг ўзи бузуқ!..

Акбар. Ким бузилибди! Биз бузилибмизми? Кечирасиз! Супабек отам тўғри айтди, ўзингиз бузилгансиз. Бузилган бўлса анови ўтирган кўзойнак ўғлингиз бузилган!

Иззатулла ака. Огзингга қараб гапир. Бу гапларинг учун жавоб берасан ҳали!

Акбар. Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Мен бу гапларни жуда ўйлаб айтяпман. Қани, сиз ўйламай айтган ҳалиги бемаъни гапларингиз учун жавоб бериб кўринг-чи аввал. Акмал ака мана бу ўтирган йигитларнинг қайси бирини бузибди? Нима, бўш вақтларда газета, журнал ўқиб, дунёда бўлаётган гаплардан бизларни хабардор қилса — айбми? Менингча, бу айб эмас! Айб деб кўпчилик қилаётган ишга тўсқинлик қилаётганларни, мана бу кўкрагидан сув кечиб ишлаётганларга қаттиқ ўрнига ёғи шлинган айрон олиб келиб бераётган мўттаҳам ўғилчангизни айтса бўлади. Қани, айтинг-чи, бировнинг ишини ўзиникидек биллиб, жон куйдириб ишлаётган Акмал акани кечаси орқасидан билдирмай келиб, яримтағишт билан уриб, йиқитиб кетган одамни нима десак бўлади?

Яна ғала-ғовур кўтарилди. Яна Султон бобо одамларни тинчланишга чақирди.

Иззатулла. Ким урибди?

Акбар. Арзанда ўғлингиз...

Ҳасан кўзойнак. Ёлгон!

Акбар. Ёлгон?

Пўлат амаким. Акбар, тўхта, Ҳасан, менга қара. Ойнагинг қани?

Ҳасан кўзойнак. Уйда.

Зокиржон ака. Чопиб бориб, олиб келмайсанми?

Ҳасан кўзойнак истамайгина ўрнидан турди.

Зокиржон ака яна таъкидлади:

— Бор. Тез бориб олиб кел.

Ҳасан кўзойнак шалпайиб бўсагадан чиқиб кетаётганда, Пўлат амаким Зокиржон акага қаради:

— Чақирсангиз уни. Бари бир олиб келолмайди. Мана унинг кўзойнаги: Акмал акани урган жойда тушиб қолибди. Эрталаб топиб олдик.

Ҳасан кўзойнак бурчакка шилқ этиб ўтириб қолди.

— Мен ҳам бир оз гапирай?— деди ўрнидан туриб Султон бобо. У гапини негадир узоқдан бошлади.— Ҳаммаларнинг эшитдинглар Иззатуллавойнинг ёзганини. Унинг айтишига қараганда, шу бир бечора одамни одамларга қўшиб, унга иссиқ бағридан жой берган парторгимиз ҳам, унга иш берган раис — мен ҳам айбдор эмишимиз. Қонун нима дейди, билмайман, буни Зокиржон айттар. Аммо, Иззатулланинг бу гапларида, зиғирча ҳам инсоф йўқ. Бу ўз-ўзидан ҳам кўриниб турибди. Акмал бу ерга келиб қадр топди. Нимаси учун? Меҳнати учун, яхши гапи учун! Сен-чи, сен нима иш битирдинг? Маст бўлиб бориб, одамларнинг тушлик овқати нишайтган қозонни ағдариб кетасан — бу айб эмас-у, Акмал болаларга қўлбола овқат қилиб берса, бригадирлик қилса — шу айбми? Сен одамларни қайдаги андишасиз гаплар билан сўксаңг, ҳақорат қилсаңг — бу айб эмас-да, йигитлар ишдан чарчаб-ҳориб чиққанда, Акмал уларга газета, журнал: ўқиб бериб, кўнглини кўтарса, чарчоғини босса — шу айбми? Эркатой ўғилчаңг уни орқасидан келиб уриб йиқитиб кетса — бу айб эмасу, сен меҳрибончилик қилиб кириб қўйган совуқ ҳаммомдан олиб чиқиб, иссиқ бағридан жой берган парторг айбдорми? Қаёқдан топдинг бу гапларни? Қайси мазҳабга ётади бу! Хўш, ўзинг ким эдинг, ким бўлдинг, бир ўйлаб кўрдингми? Еки сенинг фронтга кетган бошқа йигитларимиздан ортинчалик жойинг борми? Бахтингга, сал-пал ҳисоб-китобдан илминг борлиги ва унинг устига касалманд бўлганинг учун колхоз сени бронь билан аскарликдан олиб қолди. Ҳа, колхозни тебратиб турар деб олиб қолган эдик сени. Шуми энди сенинг тебратганинг? Ёмоннинг бошига бахт қуши кўнса, кўнганида сезмас экан, бир йўла учганида сезар экан. Сен шу тоифа одамлардан экансан. Уртоқлар, суд олдида Акмал эмас, Иззатулла жавоб бериши керак.

Султон бобо ўрнига ўтирди. Зокиржон ака яна ким гапиради дегандек, ўтирганларга бир-бир қараб чиқди. Ҳеч ким чурқ этмади. Султон бобо ҳамманинг тили учидан турган гапини айтиб қўйган эди чамамда. Зокиржон ака Иззатулла акага қаради:

— Сўз сизга!

Ҳалиги дашномлардан кейин Иззатулла ака ўзини тамомап йўқотиб қўйган эди. Ўрнидан зўрға турди. Бир оз қаққайиб, чайналиб гап бошлади:

— Ҳар ҳолда, ҳушёрликка ўргатади бизни Совет ҳукумати...

— Сиз ҳали Совет ҳукуматида шу одамдан ҳимоя қилмоқчимидингиз?— деб Пўлат амаким кулиб юборди.

Кимдир орқадан пичинг қилди.

— Эсиэ...

Яна говур-ғувур бошланди:

— Ҳаммани ўзингдек кўрма!

— Топган гапини қаранглару буни!..

— Гапни қисқа қил!

— Оқсоқол тўғри айтди, ўзини судга бериш керак!

Одамлар уни оғиз очдирмай қўйди. Ниҳоят Иззатулла ака ўтирганларга ялингансимон қараб:

— Кечиринглар, оғайнилар, мени...— деди.

— Кечиринглармиш. Энди биз унинг оғайнини бўлиб қолибмиз. Илгари қаёқда эдинг?

— Осмонда юривди, энди пастга тушди!

— Уқ илон тўрга тушса, одамни ҳам бағрим дер экан. Қаранг-а?

— Адолат қилинганлар...— деди яна Иззатулла ака ва Зокиржон акага қаради.

— Узинг одил бўлмагандан кейин, бировдан адолат кутиб нима қиласан?— деди Пўлат амаким унга.

Зокиржон ака ўрнидан турди. Мажлис сув қўйгандек жимиб қолди.

— Уртоқлар, мен колхозларингизга фақат прокурор сифатида эмас, балки шу билан бирга район партия комитетининг вакили сифатида ҳам келганлигимни айтган эдим. Мана, гаплашиб олдик. Яхшиям, бу хат бориб бизларнинг қўлимизга тушди. Яхшиям, райкомдаги ўртоқлар бу хат билан менинг шугулланишимни маъқул кўрибдилар... Бундай деяётганимнинг сабаби бор: Акмал ака Қарқаралига чиқишдан аввал, ишларини қайта кўриб чиқишимизни илтимос қилиб, район прокуратурасига ариза ташлаб кетган эди. Биз бу кишининг ҳужжатларини сўратиб олиб, ўрганиб чиқдик... Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ: бир бемаъни тўхматнинг қурбони бўлган экан...

Бу гап Иззатулла аканинггина эмас, ҳаммамизнинг ҳам бошимизни эгиб юборди. Зокиржон ака давом этди:

— Айтайлик, бу одам арзмаган тўхмат билан олти йил ётиб келибди. Хўш, бундан ким наф кўрди? Ҳайрон бўляпсизлар шекилли? Тўғри, прокурорнинг ўзи шунақа деса қизиқ туюлади. Бироқ, инсон тақдири билан шугул-

ланадиган одам — у ким бўлишдан қатъий назар — гапинг индаллосини айтиши керак! Мен шундай деб билман. Мана, масалан, борди-ю, ҳалиги гаплар билан Акмал ака яна қамалиб кетди, дейлик. Хўш, Иззатулла ака бундан нима наф кўради? Ҳайлаш керак, ахир. Лекин бундан Иззатулла ака ўйлаб кўрдимикин? Ҳайлайманки, йўқ; ҳалиги гапларига қараганда, ўзи ҳам дурустроқ тасаввур қилолмайдиганга ўхшайди ўзининг нима қилиб қўйганини. Тўғри, кимнинг айби бўлса, у жазосини тортиши керак. Аммо бу ерда мен ҳеч қандай жиноий иш кўраётганим йўқ. Аксинча, бояги жиноятлари учун Иззатулла аканинг ўзини ва ўғлини жиноий жавобгарликка тортишимиз лозим бўлиб турибди. Лекин буларни судга бериш ёки бермаслик масаласини сизлар ўзларингиз ҳал қилинглар. Мен фақат шуни айтишим мумкинки, одамлар, эҳтиёт бўлинглар! Инсон умри, тақдири билан ҳазиллашманглар. Одам осонлик билан дунёга келмайди. уни қадрланглар. Ҳамма гап ўзларингизда! — Менинг айтадиган гапим шу сизларга... Хўш, энди гап сизга, Акмал ака.

Акмал ака ҳаяжонда аста ўрнидан турди:

— Гапирадиган гап ҳам қолмади назаримда. Ҳаммарингизга катта раҳмат! — Унинг кўнгли бўшаб кетди. — Раҳмат! Аммо Иззатулла акани шунчаликка борар деб мен ҳеч ўйламаган эдим... У кишини мен яхши билмайман, сизлар биласизлар. Ҳар ҳолда яхши иш қилмади... Энди унга қандай жазо бериш — ўзларингизга ҳавола...

Иззатулла ака гўё ўтирган жойига сингиб кетди. Зокиржон ака папкасидан қоғоз олиб, Акмал акага чўзди:

— Кеча ишингизни кўриб чиқиб, сизни озод қилишни мақсадга мувофиқ деб топдик. Мана, оқлаётганингиз ҳақида ҳужжат. Табриклайман.

— Катта раҳмат! — деди Акмал ака ва ҳаяжондан кўзларига ёш келди.

— Ихтиёрингиз. Қоламан десангиз, ўзингиз ўрганган жой. Кетаман десангиз, яна ўзингиз биласиз. Мана, ўртоқлар кузатиб қўйишади, — деди Зокиржон ака яна.

— Бўшатадиган бригадиримиз йўқ, — деб ҳазиллашди Султон бобо.

— Хотиржам бўлинг, оқсоқол, — деди Акмал ака. — Ваъдамнинг устидан чиқаман. Чаловни тугатиб, сўнг...

— Яшанг. Ишламасангиз ҳам мана шу гапингиз етарли! — Султон бобо севишиб кетди.

— Бўлмаса, ўртоқлар, келганларингиз учун раҳмат!— деди Зокиржон ака.— Бошқарма аъзолари билан коммунистлар қолсин, гап бор.

Ҳаммамиз кўчага чиқдик. Қуёш икки терак бўйи кўтарилиб қолибди. Худди бир неча кун мажлисда ўтириб чиққандай эдик.

* * *

Ҳамма хурсанд, гўё юракларида анчадан буён бир чигал тугун юргану, ўша тугун бугун ечилгандек эди. Акмал ака ҳам худди ёш боладек ёшариб кетганди. Ҳаракатлари чаққон ва юз-кўзларида табассум жилвалаларди.

Бизлар кетгандан кейин мажлис яна давом этибди. Иззатулла акани партня аъзолигидан ўчириб, колхоз бухгалтерлиги вазифасидан озод қилишибди.

Бу гапларни ҳозиргина Жумабек топиб келди. Акмал ака индамади. У ўзининг оддий одамлар орасида қадр топа билганидан, шунча дўст-ёр орттирганидан, ўзининг бу қишлоқда ёлғиз эмаслигидан, ишонч-адолатнинг кучи ва унинг мавжудлигидан чексиз мамнун эканлиги шундайгина билиниб турарди.

Одатдагидек ариқ бўйида қатиқ ичиб, Таташ билан Акбарнинг гапларидан кулишиб ўтирганимизда, шаҳар томондан келаётган аравага кўзимиз тушиб қолди. Эшмат акамнинг араваси. Бизларга чамаси икки юз метрча қолганида тўхтади. Устидан Эшмат акам билан озгингина, шаҳарча кийинган, орқасига халта осиб олган бир бола сакраб тушиб, биз томонга қараб кела бошлади. Акмал ака сакраб ўрнидан турди. Тупугини қулт этказиб ютинди-да, бирдан хурсандчилигини ичига сиғдиrolмай:

— Фарҳод! Ўғлим! Қанотим!— деб қичқириб юборди.

НИҲОЯСИ

Шундан бери йнгирма марта қовун пишиги ўтди. Бу гапларнинг ҳаммаси тарих бўлиб қолди.

Бошқа нимани ҳам айтай? Акмал акамни Қарқаралидан қандай қилиб жўнатганимизни, қишлоқ аҳли уни қандай қилиб кузатиб қўйганини айтайми? Ёки Акмал акам уч йилдан сўнг Аъзам иккаламизни Тошкентга чақириб олиб, ўқишга киритиб қўйганини айтайми? Ё бўл-

маса, Машхурага қандай қилиб уйланганимни гапириб берайми?.. Ҳа, айтгандек, ўғлим Эркин Акмал аканинги набираси, Машхура — қизлари бўлади!..

Бу гаплар сизни унча қизиқтирмайди. Яхшиси Акмал акам ҳақида гапира қолай: ҳозир у кишининг ишлари ёмон эмас. Диссертация ёқлаганига ҳам анча йил бўлиб қолди. Филология фанлари кандидати. Академиянинг тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим бўлиб ишлаяпти. Адабиётшуносликка оид уч-тўртта китоблари ҳам нашр этилди. Дарсликларда ҳам қатнашиб туради. Пўлат амаким: «Айтмайсанми академикларингга! Дарсликларнинг тили ғализлашиб, сифати пасайиб кетяпти-ку» деганида, Акмал акамни назарда тутасди.

Акмал акам шундан бери Қарқаралига тез-тез келиб кетиб туради. Охириги — Супабек отамизнинг таъзияларида ҳам келиб кетибдилар. Мен Тошкентда эдим.

Таъзияда соқол-мўйлови ўсиб кетган бир киши нуқул кулармиш. Акмал акам одамлардан «ким у?» деб сўраган эканлар, одамлар: «Таташ» дейишибди. Кейин Акмал ака: «Ҳа, мулла Таташ!» деб унинг олдига борган эканлар, у тиржайиб қўя қолибди. Танимабди.

Айтгандек, эсимдан кўтарилаёзибди, сизга қабр ҳақида гапириб бермоқчийдим... Уша мен беихтиёр бориб қолганим, айланаси нураб, теваракларини ўт босиб кетган, катталиги бир кетмон тупроқча келадиган ғарибгина қабр — Иззатулла аканинг қабри эди. У^м киши Акмал акамлар Қарқаралидан кетганларидан сўнг бир йилга қолмай вафот этган эди.

— Виждон азобидан ўлди! — дейдилар Пўлат амакимлар уни эслаб.

— Суд ҳукмидан ҳам виждон ҳукми оғирроқ тегибдида, бечорага, — деб ачинадилар Акмал акамлар. — Ушанда оқсоқол: «Еқадан олган душмандан, почадан олган ит ёмон. Бу душман эмас, ит!» деб жуда тўғри айтган эдилар. Бир итлигини қилди-қилди-да. Бироқ нима учун у шундай қилди — ўзи ҳам тушунолмади кетди... Душманда виждон бўлмайди, лекин қабиҳ мақсад бўлади. Мана, масалан, виждони бўлмагани учун Ориф ҳамон ҳаёт юрибди... Агар унинг ҳам виждони бўлганда, эҳтимол, Иззатулла акадан ҳам илгарироқ кетган бўлармиди ҳаётдан кўз юмиб...

— Кўриб турасизми уни?

— Кўрганда қандоқ! Гўё ҳеч нарса бўлмагандек... Қизиги шундаки, мабодо мен тўғримда гап кетса, бирин-

чи бўлиб Ориф сўз олади. Ҳали ҳам гап бермайди одамларга. Қулоч-қулоч нутқ сўзлайди мажлисларда...

Ҳар борганимда Акмал аканинг иш столида ўша бирга ёзганимиз кундаликни кўриб, ўқиб тураман. Ажойиб гаплар бор унинг ичида. Ҳозир ўша кундаликнинг ёнига яна иккита қалин-қалин дафтар қўшилибди. Мен уларни қўлимга олиб варақлар эканман, ҳаёт саҳифаларини варақлагандек бўламан. Қани энди шу дафтарлар дурустроқ, забардастроқ бир адиб қўлига тушса-ю, каттароқ роман битилса дейман. Эҳтимол, бунни Акмал акамларнинг ўзлари ёзар...

Ажаб эмас!..

*Туркистон — Тошкент
1959 — 1961 йиллар*

ОҒИМ

Биринчи боб

Эрта баҳор.

Учи қири йўқ кўм-кўк дала. Бутун борлиқ уйғонган: жон-жониворлар ҳаракатга тушган, қушлар сайрайди, оғзи кўкка теккан қўзи—улоқлар ўтлоқларда яйраб, ўтлаб ўйнашади. Қирларда сурув-сурув қўйлар, пода-пода қорамоллар, уюр-уюр йилқилар... бошларини ўтдан кўтаришмайди. Осмон ҳам худди ердан андоза олгандек кўринади: қалқиб юрган паға-паға момик булутлар ер бағрида ёйилиб юрган сурув-сурув қўйларга, кенг ва тиниқлиги ер узра тўшалган кўм-кўк майсага жуда-жуда ўхшаб кетади. Бир бечора сўфитўрғай табиат кашф этган ўхшашликларнинг фарқига етолмаётгандак ҳавода муаллақ туриб вижирлайди; афтидан на кўкка чиқишга, на ерга тушишга кўзи қиймайди. Ҳавода гоҳ қалқиб, гоҳ қанот силкиб учиб юрган қорақуш ерга термилиб насиба қидиради. Йўл чеккасида худди муллабаччалардек икки қўлнинг кўксига қўйиб турган юмронқозиқ уни кўриб, нинга шўнғиб кетади...

Кечагина ёққан жала ўт-ўланлар билан гиёҳларни чайиб ўтибди. У ер-бу ерда баҳор элчилари бўлмиш бойчечаклар билан долаларнинг япроқлари ниш уриб туртиб чиқиб, чучмомаларнинг кўм-кўк гунчалари лаб ёрай деб турган пайт. Ҳаммаёқда баҳор шодиёнаси, баҳор руҳи, баҳор сози... Бироқ...

Бироқ, кечаги ёмғирдан чанг бости бўлган арава йўлда келаётган уч йўловчининг қовоқлари негадир солиқ, одимлари негадир ишончсиз эди. Улар кўринишларидан ота-болаларга ўхшарди. Уртада — қирқ беш-эллик ёшларни уриб қўйган, эғнида ранги ўчиб, тўзғиб кетган қора чопон, бошида қоракўл тумоқ, қўлида дўм-бирасини тутиб, бир киши кўнгилсиз одимлаб келарди. Боласининг кичикроғи, отасининг қўлидан маҳкам ушлаб олган, тинмай атрофга қарар, бор мавжудотни ўз кўзи билан тўйиб кўриб қолгиси келар, баъзан эса ҳо-

риб бораётган дадасига саволлар бериб, жаҳлини чиқарар эди. Дадаси негадир сўлғин кўринарди. У йўлга чиққандан бери болаларига бирор оғиз сўз демас, деган бўлса ҳам кичкина ўғлига: «Осилмай, тез-тез юр!», «Кўп бидирлайверма!» дейишдан нарига ўтмасди. Дадасининг авзойига қараб, катта ўғли ҳам оғиз очмасди; у хуржунини елкасига ташлаб олган ҳолда жим, атрофни томоша қилиб келарди. Йўл чеккасида сўқа ҳайдаб юрган йигитлар, негадир хурсанд кўринишарди: бир-бирларига гап отишиб, қийқиришиб кулишар эди.

Йўловчилар сўқачиларнинг олдига етганларида йўл икки томонга айрилди. Улар ҳангу манг бўлишиб, қаёққа борарини билмай, бир оз туриб қолишди.

— Энди қаёққа борамиз, дада?— деб сўради кичкина ўғил ҳайрон бўлиб.

— Мен сенга айтдим-ку, кўп бидирлайверма, деб,— деди дадаси унга. У яна жим бўлиб қолди.

Йўловчи болаларини эргаштириб, йўл чеккасида омоқ қулоғини ушлаб қўш ҳайдаётган чолнинг олдига борди.

— Ассалому алайкум, отахон.

— Ваалайкум ассалом,— деди чол омоқчинини тўхта-таркан, белини ушлаб.

— Деҳқончиликка барака.

— Раҳмат.

— Бу кимнинг ерлари, отахон?

— Кимники бўларди, укам, колхозники,— деди ҳалиги чол. Кейин қўли билан ишора қилиб кўрсата бошлади:— Ҳув анави кўринган дарахтдан энг четки сўқачигача ҳаммаси «Ленин» колхозига қарашли ер, укам... Ҳа, шунақа, колхоз ишларни йириклаштириб юборди... Хўш ўзингизга йўл бўлсин, ука?..

Саволни беришга бериб қўйиб, чолнинг жавобидан эсанкираб қолган йўловчи, чолнинг «йўл бўлсин?»ига «алай бўлсин» ҳам демай, тўппа-тўғри ўзига керагини сўраб қўя қолди:

— Яккатутга қайси йўл билан борилади?

— Уни мен билмадим, ука, мен ҳам ўзингизга ўхшаб, колхозга яқинда келганман,— деди чол уни ҳам колхозга киргани келаётган одам фаҳмлаб.— Ҳув анави бу ёққа келаётган одам 'ячейкамиз'¹ бўлади, ўшанга учрашинг, айтиб беради...

¹ Бу сўз унинг хизматига ҳеч тўғри келмаса ҳам уни шундай деб аташар эдилар. Аслида эса, у янгидан тузилган колхоз бригадасининг ҳисобчисли эди.

Чол омоч етакловчи болага «торт!» ишорасини қилди. Омоч ўрнидан жилиб, ер тилиб кетди. Ячейка йўловчиларни кўриб бу ёққа бурилди.

— Ассалому алайкум, келинглар...

— Ваалайкум ассалом...

Йўловчи ячейкага кўз қирини ташлади: у ёши йигирмаларда бўлишига қарамасдан, бурнининг тагига бир энлик мўйлов қўйиб олган йигит бўлиб, бошидаги чарм кепкаси билан эгнидаги кителли ва галифе шими уни худди арманиларга ўхшатиб турарди. Ҳар ҳолда, чапдаст кўринарди. У этигига ёпишган юмшоқ соғ тупроқни ер тепиниб тушириб, йўловчилар олдига келди.

— Йўл бўлсин?

— Яккатутга бормоқчи эдик, қайси йўлдан боришни билолмай турганимиз,— деди йўловчи унга.

— Яккатутга дейсизми?— деди ячейка нечукдир ҳайрон бўлиб.— У ерга кимникига боряпсиз?

— Битта оғайнимиз бор эди,— деб қўя қолди йўловчи борадиган жойини аниқ айтмай. Ячейка ҳам қайталаб сўраб ўтирмади.

— Яккатутга денг,— деди у кулиб.— Да-а, ҳозир у жойини бизнинг одамлар «Яккатут» эмас, «Яккамохов» дейишади.

Йўловчи ҳайрон бўлиб қолди.

— Нега?

— Негалиги шуки, яккатутликлар аввалига туппа-тузук колхоз бўлиб бирлашишди-ю, кейин қулоқларнинг иғвосига учиб, колхоздан чиқиб кетишди ва берган отуловларини ҳам қайтариб олиб, одамларга қўшилмай, яккамохов бўлиб қолишди. Ҳм, подумиш, бизнинг зоримиз бор, зўримиз йўқ, ялнимаймиз. Мана, ҳалитдан олтитаси айнаб, яна колхозга қайтиб келишди. Бошқаларни ҳам ахир бир кун тушуниб етиб, ариза кўтаришиб келишадн ҳали,— деди ячейка гапини хулосалаб.— Мана шунақа, айтаверса гап кўп... Мана бу йўл билан бориб, ҳув анави тепадан ўтганингиздан кейин «Қарсақли сойи келади. Сой ёқалаб бир оз юрганингиздан кейин эса, битта кўприкка дуч келасиз. Шу кўприкдан ўтсангиз, худди Яккатут тепасидан тушасиз. Ҳув анави кўриниб турган дарахтлар ўша Яккатутники...

Йўловчи бу гаплардан баттар тунд бўлиб, йўлга тушди. Эндигина ҳайдалган ер қумоқ-қумоқ бўлиб бўрсиллаб, ундан енгил, кўз илгамас ҳовур кўтариларди. Зағчалар қағқағлашиб қўш кетидан учиб қўйнишар ва чувалчанг теришар эди. Кимдир биров сўқа кетиди юриб

қўшниқ айтарди. Омочининг тиши ёввойи йўнғичқа томи-
рига илиниб қолган, қўшчи қамчинини ҳавода ўйнатиб,
кекирдагини чўзиб, овозининг борича «чух-чух»лаб ҳў-
кизларни ҳайдарди. Чопонининг этагига тўлдириб буғ-
дой солиб олган бир чол энди ҳайдаладиган ерга қис-
мида қулочкашлаб уруғлик сепарди. Ҳув нариги чекка-
да биров чопонининг барини белбогига қистириб олиб,
ўлчов таёқда ер ўлчаб юарди.

Буларнинг бари йўловчиларнинг назаридан қочиб
қутулолмади. Айниқса, йўловчининг кичик ўгли учун бу-
лар аллақандай янгиликдек, қизикдек туюларди. Унинг
кўнгли далада, қирда, табиатда эди. Аммо, отасининг
кўнгли нимада, қаёқда эканлигини биллиб бўлмасди. У
ҳам бир маромда одимлаб келарди. Боши гувиллаб, қу-
лоқлари тагида бир-бирга қарама-қарши бўлган уч-
тўртта сўзлар пашша каби гингиллаб айланишарди: бой,
камбагал, қулоқ, ячейка, колхоз, яккамохов...

Йўловчи бу сўзларнинг қайси бирида ҳақиқат бору,
қайси бирида йўқ — билолмайди. У аиниқса ҳалиги
ячейканинг сўзини эшитиб ҳайрон бўлиб қолди. «Биз-
нинг зоримиз бор, зўримиз йўқ, ялинмаймиз...» Бу нима
дегани? Колхоз бўл, деганми, ё бўлма деганми?
«Зоримиз бор, зўримиз йўқ. Демак, колхоз бўлмаймиз,
деса зўрламас эканлар-да. Ундай бўлса, одамлар-
нинг: «Большавойлар колхоз бўлсанг ҳам бўласан, бўл-
масанг ҳам бўласан, мол-мулкинг ўртада бўлади
дейишади»,— деган гаплари-чи?..

Унинг ўй-хаёллари шу алфозда чувалашиб бораркан,
йўл чеккасида қўйларини ёйиб, таёғига суяниб турган
бир чўпонга дуч келиб қолди. У ячейка айтган гаплар-
нинг қанчалик тўғри, қанчалик нотўғри эканлигини би-
лиш ниятида ҳалиги чўпондан ҳам ҳол-аҳвол сўраган
бўлди:

— Ассалому алайкум, отахон!

— Ваалайкум ассалом.

— Бу, қайси бойнинг қўйларини боқиб юрибсиз?..

Тахминан ёши йўловчиникидан бир ярим бара-
вар катта, лекин ҳали бақувват, оппоқ соқоли кўкра-
гигача тушиб турган нуроний чол: «Ўзинг қайси осмону
фалакдан тушгансан, шунн ҳам билмайсанми?»— деган-
дек, ўнг қўлнини пешонасига соябон қилиб, йўловчининг
бошдан-оёқ кузатиб чиқди.

— Бу ерда бой нима қилади, биродар?— деди у
жиддий.— Бой «Яккамохов»да. Бу «Ленни» колхозининг
қўйлари.

Йўловчи бошқа ҳеч нарса деёлмади. Яна хаёлга чўмганча, аста кетаркан, қўйнидан бир парча қоғоз олиб ўқиди: ~

«Тоға! Сизга дуойи салом. Йўлда Сизга ушбу хатни элитгувчи кишини учратиб, ҳузурингизга юбордим, Етимчалари бор экан, марҳаматингизни дариг тутмасиз. Жиянингиз».

Шу икки энлик хат йўловчига гўё бахт ваъда қилиб, йўқ, бахт эмас, нон ва тинчлик ваъда қилиб, ҳамон уни Яккатутга қараб судрарди. У боягидан кўра қадамини тезлатиб, индамай келар, ўгиллари ҳам отасининг бу қадар диққинафаслигидан тарс ёрилиб кетай дердилар. Гўё, улар учун бундан ҳам ортиқроқ азоб йўқдек кўринарди дунёда!

Хайрият, Яккатутга келишди-ю, улар бу азобдан сал қутулгандек бўлишди. Бир ёмон томони шу бўлдики, кичкинаси-ку, ҳали ёш, ўн учда, у-бу нарсаларнинг фарқига бормайди, бироқ катта ўғли, кўринишидан ақли бутун, ўн тўққиз-йигирмаларга бориб қолган йигит бўлиб, у айниқса қишлоқ кўчасидан келаркан, жуда номус қиларди. Чунки, луржун орқалаганча ҳар эшикка бир бориб: «Ҳайдарбойнинг ҳовлиси қаерда?»— деб сўраб юришлари унинг назарида гўё гадойлик қилиб юрганга ўхшар ва кўча юзида турганлар унинг кўзига: «Келса, берамиз», деб садақаларини тайёрлаб тургандек кўриниб кетарди. Кенг далада эркин ўсган йўловчиларга қинғир-қийшиқ ўзбек кўчалари аллақандай тор кўринар, гўё улар ўзларини бу кўчага сиғмаётгандек ҳис қилишарди. Уларни кўриб итлар вовиллар, баъзи бебош болалар орқаларидан алланималарнидир деб қичқириб қолишар, унга сари кичкина ўғли дадасининг пинжига тиқилиб, баттар унинг жаҳлини чиқарар эди.

Ниҳоят, улар одамлардан сўрай-сўрай бир ҳовли ёнига келиб тўхташди. Қачонлардир уч қават қилиб урилгану, лекин кейинчалик худди туя ўркачидек эгрибугри бўлиб нураб, пасайиб қолган пахса девордан йўловчи ичкарига қаради. Ҳовлида чамаси ўзи тенги, соқол-мўйловли, бошига чимкашта дўппи кийиб, дастрўмолини салла қилиб ўраб, белини ингичка ип билан боғлаб, енгини шимариб олган бир киши теша билан жувоз ўқини йўнарди.

— Ҳорманг, уста!— деди йўловчи пахса девор ташқарисидан туриб.

— Бор бўлинг,— деди уста бошини кўтармай.

Йўловчи устадан кўзини олмай унинг бери қарашини

кутиб иккиланиб турарди. Орадан икки-уч дақиқалар чамаси ўтгандан кейин, уста икки қўлини увушиб қолган белнига таяб, зўрға қаддини ростлади. Ие, бу ҳув анови қадрдон дўсти Асқар ака-ку!.. Худди ўзи...

— Асқар! Қадрдоним!..

Иўловчи айланиб эшикдан ҳовли ичкарисига киргунча, Асқар ака кўзларига ишонмай, қўлини пешонасига соябон қилиб қараб турди. Кейин унинг ажин босган, меҳр-муҳаббатга тўла юзларида илиқлик ва шафқат тўла кўзларида қандайдир энг қадрдон кишининг кўрганда бўртадиган ҳаяжон, севинч пайдо бўлди. У шошиб қолганидан:

— Ие, не...— дерди холос.

Иўловчи маъюс бош ирғади. Иккаласи бирдан қучоқлаша кетди. Асқар ака меҳмоннинг жавобидаги маъюсликдан қандайдир ҳорғинлик сезди.

— Қани, марҳамат, уйга,— деди Асқар ака.— Қолганини ўша ерда бафуржа гаплашамиз. Қани, болаларим, юринглар...

Меҳмонлар уйга кириб кетишаётганда, Муса жувоздан чиқиб, уларни кўриб, ҳайрон бўлди: «Ажаб, булар ким бўлди экан?»

— Рост, булар ким ўзи? Қаёқдан келишди?...

Иккинчи боб

Қуёш уфққа оғиб, кўк жиякдаги сийрак булутлар орасидан тепа-тепа жойларга, дарахтларнинг, қамиш ва қўғаларнинг, пичан ғарамларининг устларига қипқизил шуълаларини тўка бошлади. Болтакўл атрофида оқшом ташвиши бошланди: қаердандир, қамишлар орасидан подачиларнинг молларини қўрага қистаб, ҳайт-ҳайтлаши, сигирларнинг ўз бузоғини излаб мўъраши, кечга қолган овчининг кетма-кет узган ўқ товуши ва унинг уфқдан қайтган қулоқни кар қилгудек акси садоси, ўз макиёнини излаган хўроз қирғовулларнинг «фру-у, фру-у» деб сайрашлари... эшитилиб турарди. Айниқса, қуёш ботиши олдидан қушлар шундай чуғурлашадик, ҳатто қайси қуш қанақа сайрашини ҳам ажратолмайсан, киши!

Табиат зап қизиқ нарса-да. Унда ҳамма нарса мавжуд, ҳамма нарсанинг ўз ўрни, ўз мавқеи бор. Бири кетади, бири келади; мана, ўтган йили ўриб олиниб, қолганига ўт қўйиб кетилган қамиш ўрнида янгиси ўсиб ту-

рибди, яна бунинг устига ит тумшугини суқолмайдиган даражада қалин.

Одатда қамишларга кўкламда атайлаб ўт қўйишади. Шундай қилинганда эски қамишлар ёниб, ўрнига янги-лари ўсиб чиқади. Ендирилган эски қамиш кули янги чиқадиган қамишларга ўғит бўлади. Бу жойларни ўт қўйилганда келиб кўрсангиз: нақ бир чақирим-икки чақирим жойгача кўндалангига қип-қизил олов туташиб кетади, ўркач-ўркач қуюқ қора тутунлар осмонга ўрлайди. Айниқса, бу ҳолат яқиндан жуда даҳшатли бўлиб кўришади: худди дўзахнинг ўзгинаси, дейсиз. Узоқдан эса унча кўрқинчли бўлмайди. Ун беш-йигирма чақирим жойдан кечалари худди кечқурунги шафаққа ўхшаб, кундузлари эса қоп-қора тутун бўлиб кўришади. Шунини осмонни қоп-қора қамиш куялари тутиб кетади...

Яккатутдан ўтган йили ўзи ўриб-йигиб кетган гарамини бир кўриб, молларига хашак олиб кетиш ниятида эрталаб келган Асқар ака ёнбошлаб ётиб, шулар ҳақида ўйларди. У билан бирга Ҳайдарбойнинг жияни Тўлбош ҳам келувди. Бироқ, Асқар акага унинг фойдаси тегмади: «Фалончи оғайнимникига бориб, сизга айрон олиб келаман», деб туш пайтида отига миниб кетган одам, мана, намозшом бўлибдики, ҳали дараги йўқ. Бугун битадиган иш шу: туфайли эртага қолди. «Қаёқдан қуюқроқ тутун, ширинроқ ҳид чиқса, қуруқ қолмайди, зангар!»— деди ичида Асқар ака. Кейин ўрнидан туриб отларини, араваларини бир-бир кўздан кечирди. Ювош отларни нарироққа олиб бориб маҳкамлаб туюшовлаб қўйди-да, асовроқ кулранг қашқа қунанни олиб келиб аравага боғлади ва олдига ғарам тагидан бир боғ пичан олиб келиб ташлади. Қунан пичанни иштаҳа билан курт-курт чайнай бошлади. Шундагина Асқар ака ўзининг ҳам қорини очганлигини, сувсаганлигини сездди. У ҳамма ишларини саранжом қилиб бўлгач, яқинроқдаги чўпонлар уйига бориб, айрон ичиб қайтиш ниятида ўрнидан турди. Устида ранги ўнгиб кетган жулдур чит чопон, бошида жиякларни қирилиб кетган қундуз телпак, белбоғда ноши... У боягина ўт ялаб ўтган тўқайлик устидан юриб келаркан, ўрилган, чала ёнган қамишларнинг тигга ўхшаган ўткир тублари Асқар аканинг оёғидаги мўккисига¹ тегиб пирт-пирт синарди. Бундай

¹ Этик устидан янги сўйилган молнинг ҳўл терисини тасмалаб андиб қўйишади. Кейинчалик тери қотиб, этикни ўт-чўплар тирнашидан сақлайди.

жойларга фақат мўккигина бардош бермаса, бошқа нарсанинг чидаши қийин эди.

Асқар ака атрофга аланглаб келарди. Унинг ўйида ов қилиш нияти ҳам йўқ эмасди. Чунки, бундай ёнғин бўлиб ўтган жойдан баъзан қочишга улгуролмай майиб бўлиб қолган қуён, қаноти куйиб, учолмай юрган қирғовул, баъзан эса қовурдоқ бўлиб қолган беданалар ҳам учраб қолиши мумкин эди.

Асқар ака ёнғин бўлаётган жойдан тахминан икки юз қадамча нарида келарди. Атроф қоп-қора бўлиб куйиб, теп-текис бўлиб қолганди. Фақат у ер-бу ердагина бесўнақай ўсган ёввойи жийдаларнинг, жингил буталарининг яйдоқ ва эгри-бугри шохлари қора кўмир бўлиб, тутаб турарди. Одатда, қамиш қалин ўсган жойга офтоб тушмайди, бундай жойларнинг таги намгарчилик бўлади. Ёнғин атрофни тандирдек қиздириб юборгандан сўнг, зах ердан намли, кўкимтир буғ кўтарилади. Бу буғ эндигина ёниб битган қамишларнинг аччиқ ва қишгил тутушига қўшилиб, қандайдир киши нафасини қайтарувчи қўланса дуд чиқаради.

Нафаси сиқилиб, кўзларидан ёш оқиб, шнғга терга тушиб кетган Асқар ака, ов қилишдан ҳам рози бўлиб, энди орқага қайтмоқчи бўлиб турганда, қандайдир жон талвасасида қичқирилган бир товуш эшитилиб қолди. Кейин у яна такрорланди ва кимнидир қичқириб чақиргандек, бўлди. Асқар ака тўхтаб, қулоқ сола бошлади. Товуш ёнғин бўлаётган томондан эшитиларди... Ёнғин гувиллаб унинг товушини аниқ эшиттирмас эди. Асқар ака қадамини жадаллаштириб, ёнғин бўлаётган жойнинг нақ ёнғинасига етиб бориб қулоқ тутди: «Наҳотки, ёш боланинг йиғиси бўлса? Йўғ-э, ёш бола бу ерда нима қилади? Тағин...»

Асқар ака бола йиғиси чиқаётган томонни мўлжаллаб, ёниб турган қамишзор ичига ўзини урди. Агар одам эпчил бўлса, ёнаётган қамиш орасидан ўтиб кетса бўлади, чунки қамиш олови у қадар ўткир бўлмайди. Асқар ака кўзларини чирт юмиб, икки сакрашнинг ўзидаёқ ўзини қалин қамишлар орасида кўрди. Бироқ у шамолга қарши — ёнғин келаётган томонга бораётганлиги учун сал ўтмай бу ерга ҳам ёнғин етиб келиши ва шубҳасиз хавф-хатар туғилиши мумкин эди. Асқар ака шуни пайқаб, қўлларни билан тез-тез қамишларни ёриб, олдинга интилди. Шу алфозда бир оз югургилаб бориб бола товушига етай деб қолганда, бирдан икки оёғи билан сувга тушиб кетди, кейин орқасига қайтиб нарироқ юр-

ган эди, қамиш орасидан ёлғиз оёқ сўқмоқ йўл чиқди. Асқар ака ана шу сўқмоқ йўлдан бориб, болани топиб олди. Қизиқ бўпти: ўн икки-ўн уч ёшлар чамасидаги бир бола кеч киргандан сўнг сўқмоқдан сигирини ҳайдаб келаётиб, шу ерга етганда, сигири ботқоққа тикилиб қолди. Чиқариб олай деса, бола бечоранинг кучи етмабди, кучи йиғига етибди, холос. Йиғламай, овулдан бориб одамларни айтиб келай деса, ёнғин яқинлашиб қолган экан, сигирининг куйиб ўлишидан қўрқиб нима қиларини билмай, товуш чиқариб, бенаф йиглаб турган жойи экан... Аммо сигирининг шу ботиши бўлса уни бола эмас, ҳатто катталар ҳам чиқаролмас эди. Асқар ака шошиб қолди.

— Яқин ўртада ким бор?— деб сўради у боладан.

— Уйда отам бор,— деди бола кўзларини уқалаб.

— Уйларинг қаерда, яқинми?

— Ҳа, яқин.

— Чоп, дарров отангни айтиб кел!— деди Асқар ака боланинг орқасига қоқиб.— Сигирга мен қараб тураман, арқон олиб келсин!..

Бола бир зумдаёқ қамишлар орасига кириб йўқолди.

Қорамол оловга унча бардош беролмайдиган жонивор бўлади. Сигир билан олов оралиғи ўн-ўн беш газча қолди, холос. Асқар акани ҳақиқатан ҳам ваҳима боса бошлади. Нима қилсин?

Шу маҳал унда бир фикр туғилди: у чаққонлик билан беш-олтита қуруқ қамиш поясидан синдириб олдида, оловга қараб югурди. Қўлидаги қамишларни оловга теккизиб, машъала қилиб ёқиб, олиб келди-да, сигир тикилиб ётган сўқмоқнинг бу ёқ томонидан уч-тўрт жойга ўт қўйиб юборди. Шамолда олов гуриллаб ёна бошладди... Асқар ака дарров устидан чопонини ечиб, сигирнинг устига ёпди. Сал ўтмаёқ анча жой очилиб, олов узоқлашиб борарди-ю, бироқ кунчиқиш томондан ёниб келаётган ёнғин ёлқини жуда яқинлашиб қолганди. Асқар ака дарҳол сигир устидаги чопонини унинг олов келаётган томонига олиб ёпди. Сигир эса ётган жойида тинмай силкинар, лекин қимир этолмас, фақат кўзлари олайиб, пих-пих қилар, бадан-бадани қалтирар эди.

Боладан ҳамон дарак йўқ... Асқар ака сигирга, бировнинг мулки бўлгани учунгина эмас, балки тирик жонивор бўлгани учун ҳам жони ачиб изтироб чекарди. Ниҳоят...

Ниҳоят ўт етиб келиб қолди! Сигир қўрққанидан қаттиқ бўкириб юборди. Асқар ака ёнғин келаётган томон-

га ўтиб, қўллари билан юзларини ҳимоя қилиб, этиги билан сизир ёнидаги оловларини у ёқ-бу ёққа тепа бошлади. Терлаб кетди... Бир маҳал, бундай қараса, олов дўнғалак доира ҳосил қилиб, Асқар ака ўт қўйиб ёндирган жойни очиқ қолдириб, ўн-ўн беш газ чамаси наридан ўтиб борарди... Халоскор кўнгли анча таскин топиб, ўзини бўшашгандек сизди. Ҳалигина ҳамма ёқни қоплаб ётган қалин қамиш бирпасда ёниб, кул бўлди... Яқин-атрофда буғ аралаш кўкимтир тутун саёқ шамол эпкинида ер бағирлаб тўзғиб ўйнади. Ўртада Асқар ака устидан ҳали чопон олинмаган сизирга тикилиб, қаққа-йиб турарди.

Югуриб-елиб келган Суюм ога билан ўгли Зиёбек ва уларни чақириб келган кичкина Кенжа бу манзарани кўриб аграйиб қолишди. «Сизир куйиб қолибди... шўрмиз қурибди...» деб ўйлади Суюм ога. Зиёбекнинг ҳам қути ўчган эди... Уларнинг шошиб қолишгани шунчалик эдики, ҳатто Асқар акага салом беришни ҳам унутиб қўйишганди.

— Ассалому алайкум,— деди Асқар аканинг ўзи биринчи бўлиб.

Суюм оганинг бужмайган ажиндор юзларида ташивиш, ғам кўринади. У сизирдан кўзини олмаганча қўрқув аралаш, бўшашган ҳолда, бир тутам чўққи соқолини тутамлаб, хаёл суриб туриб алиқ олди:

— Ваалайкум...

Бунини пайқаган Асқар ака сизир устидан у ер-бу ери куйиб тутаётган жулдур чопонини кўтарди. Сизир омон қолган бўлиб, фақат думининг учи билан қулоқларидаги жунларигина бир оз жизганак бўлиб куйган эди. Суюм ога сизирнинг омон қолганини кўриб, қувонганиданми, тили гапга келиб, Асқар аканинг олдида Кенжасини койий кетди:

— Кўрмайсизми, бирпас қараб тур деганга... Болани ишга буюр, орқасидан ўзинг югур, деганлари шу экан-да...

— Ҳа, энди бола, боланинг иши чала, деймизу, кўпинча ишни ўзимиз чала қиламиз, оғайним,— деди Асқар ака унга. Кейин гапни бошқа ёққа айлантириб юбормоқчи бўлиб, Кенжага ўгирилди:— Уйнимиз яқин, ҳозир айтиб келаман, деб кетувдинг-ку, ўғлим, шунча кечикдингми?

— Э оғайним, қозоқнинг «манов қирнинг остида» деганига уч кун йўл юрган экан, бир бечора,— деди Суюм ога сал жилмайган бўлиб.

— Кенжанинг яқин дегани ҳам анча йўл кўринади, — деб кулди Асқар ака. — Қани, арқонни олиб келинг, жониворни чиқариб олайлик.

Улар бирпасда сигирни чиқариб олишди. Кейин қўярда-қўймай Асқар акани ҳам уйларига олиб кетишди. Суюм оғанинг уй деб олиб келган жойи — уй деб уй ҳам, ўтов деб ўтов ҳам эмас экан; буни Асқар ака ичкарига киргандан кейингина кўрди, бу — ўтов билан ертўла ўртасидаги бир нарса бўлиб, ер доира шаклида чуқур қилиб қазилгану, устига шох-шаббани айлантириб териб, гумбаз шаклига келтирилган бир ғариб кулбаи макон эди. Кулба устидан эски қора кидиз ёпилибди. Ўртасида ўти сўнинқираб қолган ер ўчоқ ҳам бор эди.

Суюм оға сигирини боғлаб, уйга кирди. Зиёбек ер ўчоқдан бир чўпча ёндириб олиб, жинчироғини ёқди. Уй ичи сарғиш тортиб бориб, ёриди-ю, ҳамма нарса аниқ кўринди: уй қовурғасида — тўр томонда иккита-учта чопон билан ола хуржун осиқлик турарди. Унинг пастроғида, устига эски гулдор намат билан иккитагина гули билинмай кетган эски чит кўрпа тахлаб қўйилган қозоқи сандиқ, ўнг томондаги бир шохда дўмбира, унинг ёнидаги озода жилдда иккита-учтагина китоб осиқлик турарди. Эшик томонда қозон-товоққа оид нарсалар... Ҳаммадан ҳам бурун Асқар акани ҳайрон қолдирган нарса жилддаги китоблар бўлди: «Бу одам муллага ўхшайди, наҳотки мулла одам шундай юпун яшаса?»

Ахийри Асқар ака чидаёлмай сўраб қўя қолди:

— Оқсоқол, муллалигингиз ҳам борми деб қолдим?

Суюм оға жилдда осиқлик турган китобларга қараб бир жилмайиб қўйди-да, сўнг ўчоқдаги ўтни ковлаётди:

— Бироқ мен куф-суф қиладиган муллалардан эмасман, меҳмон, — деди кулиб. — Бу китоблардан бири сизларнинг ҳазрати Навоийларнингизнинг китоби. Яқинда мен уни бисотимдан яккаю ягона бир чивичимга алмашиб олдим.

— Яхши, — деди Асқар ака.

Қизиқ, бир одамнинг бисотида фақат биттаю битта эчкиси бўлса-ю, уни ҳам битта китобга алмашса ва уни эшитган одам ҳам бепарвогина «яхши» деб қўя қолса, бу сўзнинг китоб мухлиси учун қанчалик эриш туюлишини тасаввур қила оласизми?

Асқар ака оми одам эди, шунинг учун у бу сўзларнинг фарқига унча боролмасди. Унинг фикрича: «Ҳазрати Навоий худо бўлмагандан кейин, унинг ёзган ки-

тоби ҳам қуръон бўлолмасди». Чунки, у «қуръон»дан бошқа китобни китоб қаторида кўрмасди. Шу ваздан унинг ўйлаган нарсаси фақат шу бўлди: «...бисотимдаги ёлғиз чивичимга алмашиб, дейди, агар бисотида ёлғиз чивичидан бошқа нарсаси бўлмаган бўлса, унда сигирни қаёқдан олибди?...»

Асқар ака шундай ўй-хаёллар билан бир оз жим бўлиб қолди. Мезбоннинг ўзи сўз қотди:

— Бизнинг қозоқларда «минг кишининг тусини билгунча, бир кишининг исмини бил» деган гап бор... Гапириб ўтиринг, меҳмон, қаерлик бўласиз, нима иш қиласиз?

— Яккатут деган жойни эшитганмисиз?

— Эшитганман. Бироқ ўзини кўрмаганман ҳали,— деди Суюм оға.

— Ўша ерда ишлайман. Жувозкашман. Асқар жувозкаш деса ҳамма танийди.

— Исмин Асқарбой, денг, жуда соз...

— Иўғ-э, мен бой эмасман, ўзим бой қўлида ишлайман. Ҳайдарбой деганникида.

— Бу ерларга келиб қопсиз?

— Ҳа, кўлнинг нариги ёрида ғарамимиз бор эди. Ёнгин бўлгандан кейин, бир хабар олиб келайлик, яна молларга ўт-чўп олиб қайтайлик, деб келувдик.

— Биз ҳам шу ерда Ёрлиқоп деган бойнинг молини боқамиз. Мана, бунга катта ўғлим — исми Зиёбек, анависи кичик ўғлим — исми Кенжа... — деб хўрсиниб қўйди Суюм оға.

— Янгамлар кўринмайди?

— Янгангиз раҳматлик бўлганда бугунги воқеа бўлмаган бўлармиди... Яқинда вафот этди... — деди Суюм оға яна хўрсиниб. — Мана бу етимларга овқат қилиб бераман, деб, сал бўлмаса...

Асқар ака саволининг мезбонга оғир тушганидан сал хижолат тортди. У нима деярини билмай, ичида бир нималарни пичирлаб ўқиб, юзини силади. Зиёбек билан Кенжалар эса, қовоқлари тушиб кетган ҳолда бошларини қуйи солиб ўтиришарди.

Суюм оға ёғоч чораларга икки оворадан ёрма гўжа қуя бошлади. Асқар ака белбоғига тугиб олган иккита зогорасини олиб, ўртага синдирди. Улар овқатни энди олдиларига тортганларида, ташқаридан аввал от туёқларининг дупури, кейин кимнингдир қичқирган товуши эшитилди:

— Ҳой, ким бор?

— Ерлиқоп келди, тинчлик бўлгай-да, — деди Суюм оға қути ўчиб ва ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Асқар ака ҳам бирга чиқди. — Лаббай, хўжайин.

Эшик олдида икки отлиқ гўдаиб турарди. Бири Ерлиқоп, иккинчисини қоронғида таниб бўлмасди, ким бўлса экан-а!

— Нима гап, тинчликми? — деди иккинчи отлиқ Суюм оғадан савол сўраб. Суюм оға уни товушидан таниди:

— Э, сизмисиз? — деди кейин шошиб. У янгидан тузилган колхознинг ферма мудирини Садиваққос деган йиғит эди. — Тинчлик, хўжайин, тинчлик, ҳеч гап йўқ..

— Сигир кўйиб қолди деган гап ростми?

— Йўғ-э, хўжайин, ана сигир, омон... Фақат қулоғининг учи билан думи салгина... — деди-ю, ўзича яна ўйлаб кетди: «Бу гапни бир зумда қайси учқур еткиза қопти экан, тавба?..»

— Боқолмас экансан, нима қилардинг сўраб? — деди Садиваққос Суюм оғага. Унинг товушидан қаҳр-ғазаб ёғилиб турарди. — Ерлиқоп, еч сигирни!

— Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг, хўжайин, қўйинг, етимчаларга раҳмингиз келсин... — деб Суюм оға Садиваққоснинг отининг жиловидан ушлади.

— Нарини тур, нонкўр! — деди Садиваққос Суюм оғани жеркиб.

Асқар ака Садиваққосни танирди. У Ҳайдарбойниқига тез-тез келиб турар, лекин унга ҳозирги Ерлиқопга қилаётган муомаласини қилолмасди. Аксинча, унинг сояси каби кетидан эргашиб юриб, тортиниб гаплашарди. Ҳозир эса...

Асқар ака Ерлиқопнинг қўлини ушлади.

— Бу ким? — деди Ерлиқоп жаҳли чиқиб.

— Бу менман, Асқарман, — деди у. Ерлиқоп унинг ўзбекча гапираётганидан сал ҳаяжонга тушиди. Садиваққос от устидан энгашиб, Асқар акага қаради.

— Ассалому алайкум, — деди Асқар ака уларга.

Садиваққос ҳам ҳайрон бўлиб қолди:

— Ие, бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Шундай, гарамлардан бир хабар олиб келгин, дегандилар хўжайин, — деди Асқар ака.

— Қалай, хўжайин саломатмилар?

— Худога шукур...

Иккаласининг гаплашиб кетганини кўриб, Ерлиқоп сигирни ечмай хайрон бўлиб турарди. Суюм оға ҳам

хайрон. У ёқ-бу ёқдан сўзлашиб бўлганларидан кейин, Асқар ака сенин деди:

— Мана бу киши менинг оғайним бўларди. Бир йўли кечирсангиз, хўжайин, илтмос.

— Сигир деганга яхшилаб қараш керак,— деди Садиваққос. У боягидан сал паст тушган эди.

— Энди яхши қарайди...

— Майли... Қани, кўрамиз,— деди Садиваққос. Бу унинг кўнгани эди.— Сени деб, Ҳайдарбойни деб кўндим, бўлмаса... Бойга шундай деб бориб айт!..

Ҳам хўжайинлиги эсига тушиб кетиб, ҳам меҳр-шафқат кўрсатганлиги учун «сиз» тили «сен»га айланганлигини ўзи ҳам пайқамай қолди.

— Майли, хайр, юр, Ёрлиқоп!— деб отининг бошини келган томонига бурди. Ёрлиқоп ҳам илдам отига қўниб, унинг ортидан кетди. Улар борган сари узоқлашиб, гобора тун қаърига кириб борардилар...

Кузатиб қолувчилар кўнлида фақат бир фикр ҳукмрон эди: «Кошки эди дунёдаги шафқатсиз одамларнинг ҳаммаси шундай тун қаърига кириб кўздан йўқолса ва уларнинг тагига ҳам анави гуркираб ёнаётган қамишдек ўт кетса!..»

...Мана, шу воқеанинг бўлганига роппа-роса бир йил бўлди. Боя Асқар ака уйига учта меҳмон олиб кириб кетаётганида, уларни орқадан кўриб қолган Муса: «Булар ким бўлди экан!»— деб хайрон бўлганди. Улар — ўша Суюм оға, ўша Зиёбек, ўша Кенжалар эди...

Учинчи боб

Суюм оға кеча болалари билан Асқар аканикида тунаб қолди. Ўзининг айтишига қараганда, Асқар ака кўп йиллардан бери Ҳайдарбойнинг жувозини ҳайдаркан. Унинг ота томонидан бойга сал қариндошлиги ҳам бор экан. Лекин шундай бўлса ҳам, турмушлари унча эмас кўрнарди: битта чордевор ҳовли, даҳлизли, айвонли эски уй, ҳовлининг уйга қарама-қарши томони очиқ — пахсаси қулаб тушган бўлиб, чап томонига узунасига — охирига боргунча молхона, отхона солинганди. Бир яхши томон шу эканки, бойнинг ҳовлисида алоҳида эди, яъни: кўчанинг ўнг юзига бойники, чап юзига Асқар аканинг ҳовлиси тушганди. Кўча ўртасидан туриб разм солган киши қайси томон бойнинг, қайси томон Асқар аканинг ҳовлиси эканлигини дарров ажратиб оларди. Бой томон саранжом-саришта бўлиб, ҳовли орқасига

ҳам Қарсақли сойга боргунча турли-туман дарахтлар экилган йўнғичқазор эди.

Қарсақли сойи шундай йўнғичқазор этагидан пастда оқарди. Аммо бу жўшқин сувнинг на бойга ва на қаролга фойдаси бор эди. Чунки у жуда пастда — сой товонида оқарди. Ундан фақат молларгина сув ичиб, баҳра олар ва бўйида яйраб ўтлашарди. Қишлоқ аҳли эса юқоридан келган бир қулоқ сув билан тирикчилик қиларди. Сув танқислигидан баъзан ҳатто анча-мунча жанжаллар ҳам бўлиб турарди.

Зиёбек эрталаб туриб Муса билан жувозга қўшилган тўриқ қашқани суғоргани сойга борганида мана шуларни кўрди.

Суюм оға кеча кеч келиб, ҳали Асқар аканинг уй ичи билан унча танишганича йўқ эди. Мана, ҳовлида қирқ-қирқ беш ёшлар чамасида бир аёл юрибди. «Гапирган гапларига, муомаласига қараганда ақлли-ҳушли, очиқ кўнгилли, меҳрибонга ўхшайди...» — деб ўйлади Суюм оға ўзинча.

Бу аёл — Асқар аканинг аёли — Малика хола эди.

— Уйга киринг, чой ҳам қайнаб қолди, — деди ҳовлида ивирсиб юрган Малика хола Суюм оғага. Кейин Кенжага қаради: — Жуда яхши бола экан-ку бу, отинг нима?

— Кенжа, — деди у уялинқираб.

— Кенжа ўғлим, пошшо ўғлим, — деб эркалади Малика хола уни. Бу эркалаш Кенжага онаснини эслатди ва у бир оз хомуш тортди. Малика хола сезгир, зийрак аёл бўлгани учун бунини дарров пайқаб, уни овуттиш мақсадида ишга буюрди: — Ҳув жувозхонада Муса аканг бор. Аканг ҳам ўша ерда бўлса керак. Чопқиллаб бориб чойга айтиб кел, вой яхши боладан ўзим ўргилай.

Кенжа кетди. Суюм оға уйга кириб ўтираркан, уй ичинини бир-бир назаридан ўтказди: оқланмаган қора шувоқ девор, тўрда тахмон, ўнг томондаги сандиқ устига учтўртта кўрпа тахланиб, чап томондаги тўртта тоқчага, ўртасидан тахта билан бўлиб, идиш-товоқларни тартиб билан териб қўйибди, ҳовли томондаги деразасининг бир кўз ойнаси четнаган экан, усталик билан унга қоғоз ёпиштирилибди. Деразанинг чап томониغا ойна осилиб, ерга аввал похол тўшалиб, устидан кигиз солинибди.

Уй эгаси камбағал бўлса ҳам, буюм-тайимлари тартиб билан жой-жойига қўйилганди. Суюм оға буларни кўриб: «Уй эгаси жуда саранжомга ўхшайди, — деб қўйдим ўз ичиди. — Уйлари ниҳоятда тор экану, аммо ўзларининг кўнгли кенг кўринади. Бўлмаса, мени икки етимим

билан тунатармиди? Муомалалари-чи? Ҳар ҳолда, ёмон одамларга ўхшамайди... Мана бу кириб-чиқиб юрган аёли бўлса керак. Анави қизидир, нақ онасига тортибди. Жувоздаги ҳалиги йиғит ўгли бўлсамикин, йўғ-э...»

Кенжа Муса билан Зиёбекни айтиб келди. Ҳамма но-чоргина дастурхон атрофига жам бўлишди.

Суюм оға, умуман, янглишмаганди. Бироқ, Мусага келганда, бир оз... ўйланиб қолди. Оила аъзолари тугал дастурхон атрофига ўтирганларида ҳам у ўз зеҳнини си-наб кўрди. Мусани ўгли дей деса на отасига, на онасига ўхшарди. Ундан ташқари йиғитнинг қиз билан муноса-бати негадир ака-эингиллар муносабатига унча ўхша-масди: йиғит тик боқса, қиз кўзларини яшириб, қиза-риб кетарди. Қиз бўлса чойни унга онаси орқали уза-тарди.

— Мактубингизни бойга олиб бориб топширдим,— деди чой ҳўпларкан Асқар ака.— Сал туриб ўзлари ки-риб учрашмоқчилар. Ленин колхозидаги анави Садивақ-қос бойвачча келган экан, ўша билан гаплашиб қолди-лар.

— Садиваққос дедингизми?!— деди Суюм оға негадир сал чўчиброқ ва ниманидир эсига туширмоқчи бўлиб бир зум ўйланиб қолди...

— Ҳа, ўша... Ҳалиги ўтган йили сигирингизни қайтиб берган Садиваққос-да...

«Бу ёғи қандай бўлди энди?! Бу лаънати келиб яна ишни бузса-я!...»— деб ўйлади Суюм оға. Кейин хавотир олиб Асқар акадан сўради:

— Нима дейсиз, бой бирор иш-пиш тошиб берарми-кин?

— Бу ёғидан хавотир олманг, жияни айтгандан кейин... Ишдан кўпи борми,— деди Асқар ака. Суюм оға-нинг кўнгли сал таскин топгандек бўлди. Асқар ака кеч улар келгандан бери ўйлаб юрган фикрини очиқ айтди.— Шу, дейман, Зиёбекни менга берсангиз. Жувоз ҳайдашни ўргатиб қўйсам. Бой отам, кечасиям бир вақт-бир вақт ҳайданглар деяпти. Фақат мана бу жияним ик-каламиз қийналиб қоладиган кўринамиз.

«Тахминим тўғри экан, демак, бу бола жияни экан-да,— деб ўйлади Суюм оға.— Ўзи ҳам тузук йиғит кўри-надн».

— Майли, Мусажон иккаласи зерикмайди, ўзинг ни-ма дейсан?— деди у кейин ўглига қараб.

— Агар бой отам хўп деса, биз Муса билан аллақа-чон келишиб қўйганмиз,— деди Зиёбек.

— Хў, аллақачон чулдиллашиб олибсизлар-да, а?—
деб кулди Малика хола.

Шу маҳал ҳовлида биров аввал йўталди, кейин чақирди:

— Асқарвой!

— Ана, бой отамнинг ўзлари ҳам келиб қолдилар,—
деди Асқар ака ўрнидан сапчиб туриб.— Кираверинг,
бой ота.

Малика хола бойни негадир ёқтирмасди:

— Нима қиласиз бу ёққа чақириб, чиқа қолнинг-да
ўзингиз,— деди у эрига.

Асқар ака бой олдига пешвоз чиқди. Кетидан Суюм
оға ҳам чиқиб, қўлини кўксига қўйиб, салом берди. Бой-
нинг олдида Садиваққос ҳам бор эди. Суюм оға унга
ҳам кўз қирини ташлаб қўйди. Унинг бу қарашидан:
«Сени иккинчи елкамнинг чуқури кўрсин, деб шу ерга
келгандим. Бастинг қурсин, яна кўриш насиб бўлди-я!..»
деган маънони уқиш мумкин эди.

— Сизми мана бу мактубни олиб келган?— деб сў-
ради Ҳайдарбой Суюм оғадан ювошгина.

— Шундай.

— Жуда соз бўпти-да, мен сизга айтсам... болаларин-
гиз ҳам борми?

Ҳайдарбойнинг юмшоқ муомаласи Суюм оғага сал
далда берди.

— Ҳа, иккита ўғлим бор.

— Биттаси мана буми?— деди у Кенжани кўриб.—
Хў, баракалла, азамат бола экан-ку.

Унинг «азамат бола экан-ку» дегани, «ишга яроқли
экан-ку» дегани эди.

— Сизга бу хатни кеча ёзиб берганмиди?— деб сўра-
ди Садиваққос Суюм оғадан.

— Шундай.

Садиваққос Ҳайдарбойга қараб паст товуш билан:

— Унда бизникига келаётиб йўлда учратган экан-
лар-да,— деди. Кейин ниманидир эслади:— Тўхта-тўхта,
э-э, дарвоқе, менга бир нарса деяётгандек бўлувди-я...
Майли, кейин ўзингизга гапириб берарман.

Бой унинг гапига аҳамият бермади. Чунки у ҳозир
биргина нарсдан: шундай алгов-далгов кунларда бу
одамнинг унинг эшигига иш ахтариб келишидан хурсанд
эди. Шу ваздан ҳам у ўзини Садиваққос олдида: «Кў-
риб қўй!» дегандек бепарво тутарди.

— Жуда соз қилибсиз-да. Мен сизга айтсам, келга-
нингиз маъқул бўлибди. Бирор иш бўлса ўйлашиб кў-

рармиз. Ҳозирча сиз бемалол дам олаверинг. Асқарвойдан хабар қиларман.

Садиваққос Ҳайдарбой кетидан соядек эргашиб бораркан, жувозхона томондан келаётган қизга кўзи тушиб, аграйиб қолди. Қиз уларга одоб билан эгилиб салом бериб ўтди.

— Баракалла, қизим, бахтли бўл,— деб дуо қилди Ҳайдарбой. Садиваққос Ҳайдарбойникига шунча келиб юриб, бу қизни кўрмаган эканми ё кўрса ҳам унча эътибор бермаган эканми, лол бўлиб қолди: «Офарин шундай жононни туққан онага!..»

Улар кўчага кетма-кет чиқарканлар, Садиваққос ярим илжайиб, бойдан сўради:

— Бу ким бўлди, тақсирим?

Бой орқасига қарамай жавоб қилди:

— Асқарнинг қизи, Ҳури.

Садиваққос бойнинг юмшоқ жавобидан ийиб кетди.

— Йўқ, тақсирим, бу Ҳури эмас, пари, малак экан...

Ҳайдарбой унга бир хўмрайиб қараб қўйди. Бу хўмрайиш Садиваққосни ўйлатиб қўйди...

Дарвоқе, бу хўмрайиш заминиди анчагина сир бор эди.

Тўртинчи боб

Ҳайдарбойнинг хушмуомаласи билан Асқар ака онласининг очиқ кўнгиллилиги анчадан бери маънос юрган Суюм оғанинг баҳри-дилини сал очгандек бўлди. У Асқар акани, содда, хушчақчақ отбоқар чол — Мирзарайим акани топиб олганидек, Зиёбек — Мусани, Кенжа эса ўзи тенги ўртоқларини топиб олди. Анчадан бери дадасининг қош-қовоғига қараб сиқилиб юрган ўғиллар ўз тенгиларини топиб, улар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетишди, уларга бири-бирнинг ўзбек, бирининг қозоқлиги халақит бермади.

Оқшом. Қош қорайган пайт. Асқар ака билан Суюм оға кечки овқатларини қилиб бўлиб, бир оз ҳангомалашгани болалардан холироқ отхонага — Мирзарайим аканинг олдига чиқишди. У қаерга борса ўзининг энг яқин дўсти — дўмбирасини ҳам ўзи билан бирга олиб борарди. Бу гал ҳам уни ўзи билан бирга олиб чиқди.

Отхонага киришданоқ кабада¹, от тезаги, зах ҳиди

¹ Жодда қирқиб, сомон билан аралаштирилган йўнғичқани кабада дейилади.

гуп этиб Асқар ака билан Суюм оганинг димоғига урилди. Отхонада тўрт-беш нафар от, нарироқда бир-иккита хўкиз турар, улар олдиларидаги хашакларнинг курт-курт чайнар, хўкизлар пишқирар, отлар одам товушини эшитиб, ўқрайиб қарашар эди. Отхона ичига қоронғи тушиб қолган бўлиб, улар қаёққа боришларини билмай, бир зум тўхтаб қолишди:

— Мирзарайим ака, қаёқдасиз?

— Бу ёқда,— деган товуш чиқди қоронғи бурчакдан. Булар эҳтиёткорлик билан бурчак томон йўл олишар экан, фонус ёқилди. Унинг хира нурида Мирзарайим аканинг тийрак қўзи, чўққи соқоли, ажиндор юзи кўринди.

— Келинглар, келинглар,— деди у фонусни кўтариб,— отларга хашак соламан деб сал кечикиброқ қолдим... Қани, тўрга ўтинглар...

Унинг «тўрга ўтинглар...» деяётган жойи— бурчакдаги охур устига тахта қўйилиб, похол тўшалган ва устидан эски шолча ташлаб қўйилган жой эди. Сўрнинг девор томонига битта кўрпа, кўрпача билан эски чопон тахлаб қўйилганди. Мирзарайим ака фонусни ўртадаги устунга осиб қўйди. Унинг хира ёруғида уч оғайни бир-бирларининг юзларини зўрға кўриб ўтиришарди.

— Хуш кўрдик,— деди Мирзарайим ака икки қўлни тиззасига қўйиб чўккалар экан.— Бу, меҳмон билан ташиштириб қўйинг энди, Асқарбой.

— Бу киши Суюм оға бўладилар...

— Ҳа-ҳа...— деди чўзиб Мирзарайим ака.

— Бизнинг ишларимизни енгиллатгани келибдилар.

— Ҳа-а.

— Шу ерда ишламоқчилар...

— Ҳа-а... тузук-тузук,— деди Мирзарайим ака няғидаги сийраккина чўққи соқолини тутамлаб. Сўнг Суюм оғага юзланди:— Ҳалиги ҳовлида юрган болалар сизнинг ўғилларингиз бўлса керак-да, а?

— Ҳа.

— Роҳатини кўринг, тузук болалар кўринади,— деди Мирзарайим ака. Сўнг бир оз ўйлашиб, яна сўради:— Болаларингиз шу холосми, ё?

Унинг «ё?..»дан бу ёғини айтолмаганининг сабаби бор эди: у, бошқа болаларингиз ҳам борми, онаси-чи, демоқчи эди. Мабодо онаси ўлиб, бандаликни бажо келтирган бўлса, унда саволим қўпол чиқиб қолмасин, деб бу ёғини ютиб қўя қолганди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. Суюм оға бошидан ўтган гапларни ва бу ерга

қандай келиб қолганлиги сабабларини бафуржа айтиб берди.

Суюм ога аввало Сир бўйида, Болтакўлда Ерлиқоп деган бир қозоқ бойининг қўйини боқаркан. Ҳзи Етимлар уруғидан бўлиб, Оргин уруғидан Мамет деган бир камбагалнинг қизига уйланиб, ундан икки ўғил, бир қиз кўрибди. Қизи ўн олти ёшга тўлганда терлама касали билан қазо қилибди. Онаси ҳам қизининг куйиғида бир ойча тўшак тортиб ётиб, сўнг дунёдан ўтибди. Кейин Суюм ога яна бир йилни болалари билан бойининг қўйи кетида ўтказибди. Ҳзи дўмбира чаларкан, китоб ўқиркан, баъзан ўлаи ҳам тўқиркан. Суюм оганинг бу ҳунарини, озгина илми ҳам борлигини билган бир-иккита жўралари унинг олдиға келиб, ҳозирги ҳол-аҳволни, бўлаётган ҳангомаларни, колхоз тузилаётганини ва бу ҳаракатға баъзи одамлар қаршилиқ қилаётганини гапириб берибди. Бир қизик қилмайликми, депти улар Суюм огаға, ҳатто районға бошлиқ бўлиб келганлардан ҳам камбағалларға қаршилари бормиш. Масалан, юқоридан иккита киши келган эмишу, худонинг қудрати билан, бири чўлоқ ва бири гилай эмиш. «Шунға боппиб бир ўлан тўқиб бермайсизми?..»— деб илтимос қилишибди ниҳоят.

Бу гап Суюм огаға галати кўриниб кетибди-ю, ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмасдан мана бундай ўлан тўқиб берибди уларға:

«Бири гилай ва бири чўлоқ келди,
Тебраниб ҳар ёниға қулаб келди.
Шўрликлар ўз ҳолиға қарамасдан,
Туркистонға бош бўлиб, сўраб келди».

Суюм оганинг ҳалиги жўралари ҳам бу ўланни оқизмай-томизмай ёзиб олишибди. У, қўлдан қўлга ўтиб, ахийри кимдир уни шаҳарға олиб тушиб райком идораси эшиғиға ёпиштириб қўйибди. Сўнг, буни ким айтди — Суюм айтди, бўпти кетибди.

— Мана шундай қилиб, бу ўланни мен айтганимни Ерлиқоп биллиб қолибди. У бир куни мени олдиға чақириб олиб:

— Ҳўш, Суюмжон, — деди юмшоққина қилиб, аммо кўриниши жуда қаҳрли эди, сўнг: — Иима учуш ҳукуматға қарши гапирдинг? — деб сўраб қолди.

Мен бу гапни эшитиб, жуда ҳайрон бўлдим. Чунки, оқибати бундай бўлиб чиқар, деб сира ҳам ўйламаган эдим, тағин бир кор-ҳол бўлмасин, деб тан олиб қўя қолдим. Кейин бой мени ҳақорат қила бошлади. Оғзидан

оқ ит кириб, қора ит чиқди. Мен эсам нима дейшимни билмай: «Ёрлиқоп қалай ҳукумат тарафдори бўлиб қолди? У ахир, ҳукуматга тиш-тирноғи билан қарши эди-ку?! Ё ҳукумат ҳам унинг ўз одамларимикни? Ундай бўлса, ҳукумат яна бойлар қўлига ўтибди-да», деган ўйларга ҳам бордим.

— Кўтар кўрпангни!— деб бақирди ниҳоят бой.

— Кўтарадиган кўрпам ҳам йўқ эди, икки боламни олиб, хуржунимни елкамга солиб, чиқиб кетавердим,— деди хўрсиниб Суюм оға.— Ҳақимни ҳам бер демадим. У ҳам индамади. Таваккал, нима бўлсам бўларман, икки боламни қаерга борсам ҳам боқиб оларман, деб тўғри «Ленин» колхозига қараб кетаётган эдим, орқамдан бир отлиқ одам егиб келиб қолди. Ҳайдар аканинг жиянлари экан, барака топкур, яхши йиғит кўринадди. Аҳволимни сўраб, нақ ичи бағримга кириб кетай деди. Тирик бўлсам эсимдан чиқазмайман. Ҳол-аҳволимни айтган эдим, Ҳайдар акага икки энлик хат қилиб бериб, йўлга солиб юборди. Ўз қозоғимга сигмадим, зора ўзбек оғайинларимга сигсам, ўзбек ўз оғам-ку, деб етимчаларимни стаклаб, бу ёққа қараб келавердим. Бор гап шу.

— Жуда соз қилибсиз-да,— деди Мирзарайим ака. Кейин негадир чуқур хўрсиниб қўйди. Турмуш уринишлари қийма-қийма қилиб тилиб ташлаган серажин юзларида қандайдир билинар-билимас ранжиш аломати пайдо бўлди.— Мана биз ҳам ётибмиз палосда ағанаб, қарганимизда колхоз бўлмай қўя қолайлик деб...

Асқар ака Суюм оғанинг бошидан кечган ҳамма воқеалардан ўтган йилдаёқ хабардор эди. Шунинг учун ҳам у индамай, гапга қўшилмай ўтирганди. Гап мавзун бошқа томонга кўчгандан сўнг, у индамай ўтиролмади.

— Менимча, колхозни ёмон-ёмон деяпмизу, лекин аслида у бизлар ўйлаганча ёмон эмас кўринадди,— деди ниҳоят.— Мана, масалан, Қарсақлиннинг нариги томонига қаранг, Ленин колхозининг одамлари қўш ҳайдаб юришибди. Кўнгиллари жуда чоғ, куни билан кулишгани кулишган. Шу, дейман, бошида мард бўлиб кириб, кейин чиқиб кетганимиз чакки бўлди-да, Мирзарайим ака. Ростини айтсам, бу ишимиз ўғил боланинг иши бўлмади.

— Хўш, нимаси ўғил боланинг иши бўлмади?— деди олдинга энгашиб Мирзарайим ака.

— Нимаси дейсиз, ахир, «яккамохов» аталиб ўтирганимиз яхшими?

— Бўлмаса, топган-тутганинг ўртада, хотин, бола-чақанг ўртада бўлгани яхшими? Менга-ку, бари бир, ўр-га тушадиган молим ҳам, жоним ҳам йўқ. Дунёдан айё-хуй деб сўққабош бўлиб ўтиб келаётган одамман. Бироқ, бу кўргиликни кўришнинг ўзи ҳам катта гуноҳ менга.

Гап шу ерга келганда Асқар ака жим бўлиб қолди. У, ўз қишлоғимиздан колхоз бўлиш учун қайтадан беш-олти одам ариза берибди, демоқчи эди-ю, лекин деёлмади, чунки мол-мулки-ку йўқ эди, аммо хотин, бола-чақасининг ўртага тушиб кетишидан қўрқди. Ундоқ деса, ўша колхозга ариза берган одамларнинг мол-мулки билан хотин, бола-чақалари нима бўлади? Ёки улар хотин бола-чақаларини Асқар акадан кам севадими?..

Унинг ўйи шу ерга келиб тақалиб, бир нима демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаганда, эшикдан биров кириб келди.

— А-а-а-сқар а-а-маки, с-с-с-сиззи да-да-дамлар ч-ч-чақиряптилар.

— Ҳайдар акамнинг катта ўғиллари,— деди Мирзарайим ака Суюм оғага уни таништирган бўлиб.— Қани, Дандирасул мирзо, бу ёққа ўтинг.

— Р-р-раҳмат, М-м-мирзарайим а-а-ка.

Асқар ака улфатларидан узр сўраб, Дандирасул билан чиқиб кетди.

— Тавба, ажабтовур боланинг дудуқ бўлганини қаранг,— деди Суюм оға ажабланиб.

— Худонинг қудратига шак келтириб бўладими?

— Шу дейман, бой акам ёмон одам эмас кўринади-я, нима дейсиз?— деди Суюм оға Мирзарайим акага.

— Ҳа, ҳар қалай...— деди у гапининг ярмини ичига ютиб. Бу унинг бегона одам олдида сир бергиси келмагани эди. Кейин, бўксасини ушлаб ўрнидан турди:— Вой-воей, белни қурмагур... Меҳмон, сиз бемалол ўтира туринг... Мусажонлар ҳам келиб қолишади. Хуфтон бўлиб қолди. Мен тезда отларга хашак ҳозирлаб келаман.

Суюм оға ёнгинасида палосда ётган дўмбирасини қўлига олиб, аста-секин уни черта бошлади. Отхонада дўмбира чалинса ғалати туюларкан; отхона ичи мунгли бўлса-да, лекин нимаси биландир кишининг фикрини ўзига тортарди. Отлар ҳам гўё бу куйни тушунаётгандек жим, ўқраймай, ҳўкизлар ҳам кавш қайтармай, бошларини қуйи солиб, пиш-пиш нафас олганча тинглардилар.

Мирзарайим ака ишларини саранжомлаб, қайтиб Суюм оғанинг олдига келиб чўккалади.

— Шу дейман, худонинг қудрати билан, менинг бир оғайним бор эди, у ҳам худди сизга ўхшаб дотор чаларди. Чалгандаям торларни безиллатиб, чимчилаб-чимчилаб чаларди.— деди Мирзарайим ака чўккалаётиб.—
— Шу ҳозир эсимга тушиб кетса бўладими.

Суюм оға унинг «чимчилаб-чимчилаб» деган сўзигулди.

— Уша оғайнингиз ҳозир ҳам борми?

— Йўқ. Дунёдан ўтган.

— Қаерлик эди?

— Фарғоналик.

— Фарғоналик?!— Суюм оға Фарғона деган шаҳарни китоблардан ўқигани бор эди.

— Фарғонани эшитмаганмисиз? Кўп гўзал жой-да,— деди Мирзарайим ака хўрсиниб.— Мен асли фарғоналик бўламан. Қишлоғимизни лаънати босмачилар чошиб кетгандан сўнг, чиқиб юраверганман бу ёқларга қараб...

— Бола-чақангиз бормиди?

— Бориди. Босмачилар—уйинг куйгурлар ўлдириб кетишган,— деди Мирзарайим ака куйиниб.— Таъм-туз, тақдир экан, ҳар қалай тинчдир деб бу ёқларга келиб қолган эдик. «Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тошу торозу», деган гап ҳақ экан, Мана, кўриб турганингиздек, бу ерлар ҳам алғов-далғов экан...

Улар бир оз ўйланиб қолишди.

Шу маҳал отхонага биров қичқириб кириб келди.

— Мирзарайим ака!

— Хў лаббай!— деб Мирзарайим ака учиб ўрнидан турди.

— Мана бу-ни оле-енг,— деб кирувчи отнинг жилловини Мирзарайим акага тутқазди. У маст эди.— Яхшилаб тўйдириб қўйинг, тушунарлими...

— Тушунарли, ўғлим, тушунарли...

— Кабададан кўпроқ сол!— деди у негадир «сиз» тили «сен»га айланиб.— Нима, бойникини қизғанасанми ёки?

— Йўқ, ўғлим...

— Қизғанма, ҳа, ўзимизники...— деб у нарироққа бориб, яна қайтиб келди:— Қизғанма!..

— Хўп, ўғлим, хўп...

— Бой ўзимнинг тоғам, биласанми?— деб кўкраги га муштлади у.

— Биладан, ўғлим, биладан.

— Ҳа, бил... билишинг кер-рак...

Маст зўрға чиқиб кетди. Мирзарайим ака отни боғлади-да, олдиға хашак ташлаб, яна Суюм оғанинг олдиға келиб чўккалади.

— Бу ким?— деб сўради Суюм оға ҳайрон бўлиб.— Мунча дағал?!

— Маст, оқпадар,— деди Мирзарайим ака шикоят-муз.— Ешгина йигиту, бироқ... Катта бўлса шу бизнинг Мусалардан сал, каттадир. Бироқ ҳар куни аҳвол шу. Қаерда майшат, кўпкари бўлса— шуники. Уриш-жанжални-ку излаб юриб, сотиб олади, лаънати!

— Ҳзи ким?

— Ким бўларди, бойнинг жияни, оти Тўлбош, отабезорн... Ҳз отасини урган одамдан хосият чиқармиди?

— Ҳз отасини урган?!

— Ҳа. Худонинг қудрати билан, бир куни қий-чув бўлиб қолса бўладими? Югуриб чиқсак, ҳалиги оқпадар Ҳз отасини ураётган экан. Одамлар ажратмоқчи бўлудди, шунда отаси ҳўнг-ҳўнг йиғлаб: «Майли, қўяверинглар, урсин, меҳри қонгунча урсин, мен ҳам Ҳз отамни шундай урганман, ахийри қайтди, мана, кўриб қўйинглар, биродарлар, Ҳша қайтди!» дейди, Бизлар яқинлашолмай турган-турган жойимизда қотиб қолдик. Буларга отасини уриш—ота мерос экан...

— Отаси ҳаётми?

— Қаёқдан ҳаёт бўлсин? Шундай қилавергандан кейин... Қўйинг-э, қуриб кетсин булар,— деб Мирзарайим ака гапни бошқа томонга буриб юборди. Сўнг орадан бир оз вақт ўтгач, тўриқ қашқани етаклаб Муса билан Зиёбек кириб келди. Болалар киргандан кейин, Суюм оға билан Мирзарайим ака ўртасидаги Тўлбош солиб кетган ғашлик сал кўтарилгандек бўлди.

— Асқар тоғам қани?— деб сўради Муса кириши билан.

— Ҳозиргина Дандирасул чақириб чиқиб кетди...

— Нега чақиртирибди?

— Нега бўларди,— деди Мирзарайим ака,— мана бу Суюм оғанг билан Зиёбек ўртоғингга бир иш-пиш топган бўлса, айтай дегандир-да...

Муса индамади. У ҳар кунгидек отини олиб бориб боғлаб, Мирзарайим аканинг олдиға келиб ўтирди. У ҳар куни шу жойда ўтириб, Мирзарайим ака билан алламаҳалгача суҳбатлашар, баъзи кечалари шу ерда қолиб, эрталаб жувозга тўғри шу ердан чиқиб кетарди. Мирзарайим ака Муса билан Ҳури ўртасидаги андек яқинликдан хабардор эди. Шунинг учун ҳам у Мирза-

райим акадан ўзига хуш келадиган сўзларни эшитишни жуда-жуда хоҳларди. Бобоси тенги бўлса ҳам у Мусанинг энг яқин ҳазилкаш, сирдоши эди. У икки гапнинг бирида «Хури сеники!» дерди ва шу бир оғизгина сўздан йигит кўнгли анча баҳра оларди. Мана бугун ҳам Мирзарайим ака бегоналар бор демай, шу ҳақда сўз очиб қолди

— Ҳа, куёв, ишлар қалай?..

Муса жуда уялиб кетди. Зиёбек билса-ку майли-я, чунки ўз тенги, ҳозир билмаса ҳам, бари бир, унга кейинроқ ўзи айтади, бироқ Суюм оғанинг олдида бир оз ўнғайсизроқ бўлди-да...

— Қиз ҳам буни яхши кўради, бу ҳам,— деди Мирзарайим ака яна аниқроқ қилиб Суюм оғага,— буюрсин.

— Бир-бирини яхши кўрганга нима етсин,— деди Суюм оға ҳам ич-ичидан қувониб. Кейин ёнбошига ястаниб, шифтга қараб ётаркан, ниманидир эслади-ю, кейин қўлига дўмбирасини олиб, секин хиргойи қила бошлади:

Қип - қизил гул дегани қиз эмасму?

Қиздан йигит бир нима тиламасму?

Қиз—қизил гул бўлса, йигит—булбул,

Булбул келиб қизил гулга тунамасму?..

— Бахтли экансан, ўғлим!— деди Суюм оға хўрсиниб Мусага. Муса шу соатда Суюм оғани ҳам жуда яхши кўриб кетди. Бироқ оғиз очиб бир нима демади. У ҳам шу сўздан кейин тиш ёрмади. Фақат, шифтга қараб ястанганича нималарнидир ўйлаб кетди. Муса билан Зиёбек кетмоқчи бўлиб ўринларидан тургандагина, Суюм оға хаёлини бўлиб:

— Мусажон, иложи бўлса Зиёбекни ёнингга ол,— деди унга.— Асқар аканинг кўнгли кенг бўлгани билан, уйи жуда тор экан. Ҳаммамиз унинг уйига тиқилганимиз яхши бўлмас...

— Жувозхонада жой етарли,— деди Муса бажонидил.

— Жуда яхши. Иложи бўлса мен ҳам шу ерда қолсам...

— Қолсам эмас, қоласиз,— деди Мирзарайим ака.— Ундан-бундан гаплашиб ётамиз.

Муса билан Зиёбек чиқиб кетгандан кейин, Мирзарайим ака палос устига ягона кўрпасини ёза бошлади

Бешинчи боб

Кавушсимон шамдонга зиғир ёғи қўйилиб, пахта пилик ёқилган бўлса ҳам, жувозхона ичи қизғиш қоронғи эди. Бу ожиз нурда деворнинг беандава қора шувонғи гадир-будур бўлиб, қандайдир бир нақшни эслатарди. Шувалмаган қамиш шифтда, бесўнақай дарча ойнасида шамчиروқнинг хира нури акси ўйнардди. Жувозхона ичини кунжара, зах, куйган ёғ ҳиди, қорачироқ тутунни тутиб кетганди. Бурчак-бурчакда қопларда қовун уруғи, чигит, катта-кичик бидонлар, кичкина қўл тарози ва жувоздан чиққан кунжаралар териб, тахлаб, қалаб қўйилганди. Ўртада эса: жувоз кунда, харсангтош, бўйинтуруқ, ўқ...

Зиёбек буларни кўрганга икки кун бўлган бўлсада, бу ерда биринчи кун ётиши эди. Муса ҳар кунни ётадиган жойга похолни кенгроқ қилиб ёйиб, устига тўзғиётган кўрпачани ёзди. Сўнг бошига қопда турган чигитни ёйиброқ қўйди-ю, устидан жувозга кийиб юрадиган жомакорини тартиб билан буклаб, узунасига ташлади.

— Мана, жой ҳам тайёр бўлди,— деди у елкасини қашиб,— шамни ўчирсам майлими?

— Учира қол,— деди Зиёбек худди шу таклифни кутиб тургандек, чунки у далада соф ҳавода юриб бундай ҳид-қўққа, нафасини бўғувчи ва кўнгилни алланечук лоҳас қилувчи иссиққа ўрганмаган эди. У тўшалган жойга ёнбошлаганда чироқ лип этиб ўчиб, жувозхона ичини қоронғилик қоплади. Муса қоронғида пайпаслаб Зиёбекни айланиб ўтиб, ёнига чўзилди. Улар бир оз индамай ётишди. Ахийри Зиёбек жувоз ҳидига чидаёлмади.

— Муса, эшикни сал қия очиб қўйсак нима қилади, жуда исиб кетди-ку?— деди у, сасиб кетди, дейишга тили бормасдан. Эшикни сал қия очиб қўйишди. Эшикдан гуп этиб тоза ҳаво кирди. Улар жойларига ўрнашиб ётиб олгач, Зиёбек сўради:

— Ҳали кириб кетган йиғит ким?

— Менинг ўртоғим,— деди Муса,— оти Салимжон, шу қишлоқдан.

— Ие, шу қишлоқдан бўлса, ишга кетяпман, дейди, қаёққа кетятувди?

— Сойнинг нариги томонида қўш ҳайдашади. Қолхозчи. Одамлар уни Салимжон комсомол ҳам дейишади.

— Нима бало, тоғангдан қўрқадими? Тоғанг кириб қолмасдан тезроқ кета қолай, деб чиқиб кетди?!

— Ҳа, тоғам унинг мени айнитиб қўйишидан қўрқадим.

— Бу, комсомол дегани нима ўзи?— деди Зиёбек.

— Комсомол деганими?.. Бу комсомол дегани... Қайдам, билмадим.

Бу сўзнинг маъносига иккаласининг ҳам ақли етмай анча вақтгача жим, ўйлаб ётишди. Ахийри бўлмади, Муса гапни бошқа ёққа бурди:

— Даданг шоирми?— деб сўради у Зиёбекдан.

— Ҳа, сал-пал... Улан ҳам айтади, дўмбира ҳам чалади, дostonларни ҳам айтиб туради...

— Қанақа дostonларни билади?

— «Алпомиш»ни, «Қиз Жибек»ни, «Тоҳир-Зухра»ни...

— «Тоҳир-Зухра»ни мен ҳам биламан. Қишлоғимизда Анор хола деган бир кампирдан эшитганман. Ўзи отин, китоб ўқийди... Жуда ажойиб дoston-а?

— Ҳа, жуда ажойиб дoston.

Муса ўзича ўйланиб бир оз жим ётаркан, боя отхонада Суюм оға айтган ўланни эслади.

— Жуда яхши-я!— деди у беихтиёр.

— Нима яхши?— деб сўради Зиёбек унча тушунолмамай.

— Дадангнинг ўлан айтишини айтаман-да...— деди Муса гапни унинг дадасига буриб юбориб.

— Нимаси яхши, шу ўланни айтаман деб дарбадар бўлиб юрипти-да,— деди Зиёбек хафа бўлиб. Афтидан, у дадасининг бу ҳунаридан норози кўринарди. Шу гапдан сўнг иккаласининг мунозараси узилиб қолди.

Муса қўлини бошига тўшаб, шифтга қараб ётаркан, ўйлай бошлади.

Мусанинг тоғасиникига келганига яқин икки йил бўлди. Ундан авваллари ҳам келиб-кетиб юрарди. Унинг ота-онаси Кориз қишлоғида бўлиб, қўл учида кун кўрадиган, жуда камбағал одамлар эди. Мусанинг ака-укалари кўп бўлганлигидан тоғаси у бир борганда: «Ёлғиз қўл бўлиб қолдим, Мусани менга беринглар, қарашиб турсин», деб олиб келганди. Бунга Мусанинг дадаси Салим ака ҳам, ойиси Ризвон хола ҳам қаршилик кўрсатишмаганди. «Қаерда бўлса ҳам омон бўлсин, борса ўз тоғасиникига боради-да, ётникига борадими?»— дейишганди улар. Учарга қаноти бўлмай юрган Мусага бу таклиф жуда қўл келиб қолганди. Чунки, уни анча-

дан бери қандайдир бир сеҳрли куч Яккатутга қараб тортар, қандай қилиб ва қайси баҳона билан бу ёққа келишини билмай юрарди.

Уни Яккатутга тортадиган сеҳрли куч—тоғасиннинг қизи Ҳури эди. Муса авваллари ҳам бу ерга келиб-ке-тиб юрган бўлса-да, лекин ҳеч вақт унга бир нима де-ёлмас, аксинча, уни кўрса бўшашиб қизариб кетар, шу-нингдек, қиз ҳам йигитни кўрганда ўзини нечукдир га-лати сезиб юрарди. Бир куни Муса сал бўлмаса шар-манда бўлиб қолаёзди. Ҳуриларникага бутунлай келган маҳали эди. У жувоз кетида айланиб юриб: «Қачонгача бир оғиз гап айтолмай юраман, энди кўрсам албатта гапга соламан», деб жазм қилди. Кунлардан бир куни жувоз ҳайдаб юриб, пиёла олиб иссиқ сувга чиқса, уй-да Ҳурихон қўл тегирмон уғиб ўтирган экан, ойсиси қа-ёққадир — қўшнилариникидан бирига чиқиб кетибди. Худо берди, деб ўйлади у, илгаридан ўйлаб, пишириб қўйган гапларини тўкиб солмоқчи бўлиб, қиз олдига бор-ганда эса, аъзойи бадани бўшашиб, яна нима дейиши-ни билмай қолди: ўйлаб қўйган сўзларидан биттаси ҳам эсига келмади. Қайтанга, олдида ойсиси бўлса бунчалик бўлмас эди. У қиз олдига бориб чўққайиб ўтирди. Унга тикилди. Қиз ҳам тегирмонини тўхтатиб, пешонасидаги мунчоқ терларини артиб, йигитга сузук кўзларини тикди.

— Ҳурихон!— деди Муса, бироқ овози чиқдими-чиқ-мадими — бўни ўзи ҳам пайқамади. Титраб кетди.

— Нима дейсиз?— деб кўзларини яширди Ҳури. Унинг уятчан, майин товуши Мусани баттар бўшашти-риб юборди. У нима дейишини билмай қолди. Бор топ-ган гап шу бўлди, холос:

-- Унингизни сочиб юборайми?

Бу қанақа гап ёки ҳазилми, билиб бўлмасди. Қиз қиқирлаб кулиб юборди. Бу хижолатдан уни қизнинг кулгиси сал қутқаргандек бўлди ва унинг ўзи ҳам қиз-га қўшилишиб кулди. Муса ўшанда бир ёмон ўсал бўл-ганди. Кейинчалик, улар бир-бирига ўрганишиб, бир-бирига сал қовушадиган сўзларни айта олишадиган ва ҳатто... йигит қизни ёт кўзлардан қизганадиган, ўрни келганда эса унинг кўйида хиргойи қилиб ашула айта-диган ҳам бўлиб қолди.

Бояги Суюм оға айтган шеър ҳам Мусага жуда ёқиб тушганди. Қандай ажойиб сўзлар а!

«Қиз—қизил гул бўлса, йигит—булбул.

Булбул келиб қизил гулга тунамасму?...»

Бу мисралар унга бир воқеани эслатди: бир кун ёзда тоғаси Сирга пичан ўргани кетганда, Малика хола Мусанинг ўрнини айвонга солиб бериб, ўзи қаёққадир бир иш билан чиқиб кетган эди. Шунда у айвонда ётиб, ўйлай-ўйлай, зўрға икки оғиз сўзнинг бошини қўшиб, ашула қилиб айтди:

Ҳо, ўзим айвондаман, дод-эй,
Кўнглим уйдадир ...

Уйда ўтирган Ҳури Мусанинг ашуласини эшитиб, аввал кўнғироқ товуши билан кулди, кейин тилини чиқариб эркалаб «жинни» деб масхара қилди. Шунда Мусанинг кўнгли ниманидир истаб, алланечук орзиқиб кетганди.

«Мабодо ҳалиги Суюм оға айтган шеър бизларга айтилмаганмикин?— деб ўйлади у ҳозир.—Худди шунга ўхшайди-я!..»

Кейин унинг назарида ажойиб қиёс пайдо бўлди. Узини Суюм оға айтган шеърдаги булбул, Ҳурини эса қизил гул ҳис қилди у. Унинг хаёлида каттакон бир гулзор намён бўлди: ана, қип-қизил гуллар қийғоч очилиб, булбуллар гул ишқида фиғон чекмоқда...

Шу дам, ногоҳ Муса ҳам булбул бўлиб, гул ишқида сайрағиси келиб кетди. Лекин... лекин у ўзининг бу ширин хаёлларини ҳазм қилолмай у ёнидан бу ёнига ағдарилиб, қаттиқ хўрсинди. Зиёбекнинг индамай ётганига, уни ухлаб қолгайдир, деб ўйлаганди, йўқ, уйғоқ экан. Боядан бери у ҳам худди шу ҳақда ўйлаб ётгандек, кутмаганда сўраб қолди...

— У ҳам сени яхши кўрадимми?

Муса индамай бир оз жим ётди. Унинг назарида, гўё, Зиёбек ҳамма гаплардан хабардору, фақат қизнинг кўнглини билмоқчидек бўлиб кўринди. Шу сабабдан бўлса керак: «Ҳа!» дегани унинг тили бормади. «Ҳа» деса худди ҳалиги бошидан ўтган гаплардан хабардор бўлган одам, бу ёғини ҳам билиб олиб, уни уялтириши мумкиндек туюлиб кетди.

— Билмадим,— деди у хўрсиниб. Чунки, иккаласи ҳам ҳали кўнглини бир-бирига очик айтилмаган эди.

— Ойиси нима дейди?— деб сўради яна Зиёбек.

Муса азбаройи тўлқинланиб кетганидан бу саволга ҳам дурустроқ жавоб беролмади. Тўғриси айтганда, у шу вақтгача тоғаси билан келин ойиси нима дейди бунга, уларнинг кўнғилларида нима гаплар бор—булар

билан қизиқмабди ҳам. Тоғаси баъзан кўнгли келиб турганда: «ўғлим» деб, келинойиси бўлса қизига «Муса аканг» деб, Мусага эса «синглинг» деб муомала қиларкану, Муса бўлса ўзича ўша сўзларга катта маъно касб этиб, ўз-ўзини овутиб юраркан. У мана шуларни ўзича мулоҳаза қилиб яна:

— Билмадим,— деб жавоб берди.

— Тоғанг ҳам индамайдами?

Дарвоқе, тоғаси нима деркин бу масалада?

Муса шу ҳақда ўйлаб ётганда, қия турган эшик гийёқ этиб очилиб, ичкарига биров бошини тикди:

— Муса, шу ердამисан?— бу Асқар ака эди.

— Ҳа,— деди Муса бошини кўтариб.

— Нега эшикни очиб қўйибсан?

— Зиёбек уй исиб кетди дегандан кейин...

— Зиёбек ҳам шу ердами?— деди Асқар ака бутунлай ичкарига кириб.— Майли, майли, ётаверинглар. Суюм оғанг кириб ётдими?

— Йўқ, Мирзарайим аканинг олдида ётиб қолдилар...

— Уйга келаверсаям бўлардику,— деди Асқар ака,— жой етарли-ку. Ҳа, майли, эртага гаплашармиз. Эшикни ёпиб ётинглар.

У шундай деди-да, эшикни ёпиб чиқиб кетди.

— Тоғанг яхши одам,— деди Зиёбек бир маҳал.

— Қаёқдан биласан?

— Биламан-да. Яхши одам бир кўргандаёқ маълум бўлиб қолади. Мен уни ўтган йили Болтакўлда сигиримизни ёнғиндан қутқариб қолгандаёқ яхши кўриб қолганман,— деди Зиёбек кексалардек. Кейин у бир оз ўйланиб ётди-да, шундай деб қўшимча қилди.— Ҳури сени яхши кўради.

— Қаёқдан биласан?— деди Муса бошини кўтариб. Шу аснода у Зиёбекдан бирор яхши гап эшитишини истарди.

— Қарашларидан,— деди Зиёбек. Бу жавоб Мусани қониқтирмади шекилли, яна сўради:

— Қараса нима бўпти?

— Бўлмаса, сенга, мен сени яхши кўраман, деб айтиб қўя қолсинми қиз бола? Ошкора айтганда ҳам қизиги қолмайди. Индамай юриб яхши кўрган лаззатли бўлади, дейишади.

— Рост,— деди Муса энтикиб.

— Бироқ, лаззатли бўлади, деб индамай юравериш ҳам ярамайди. Бегоналарнинг кўзига тушиб қолади...

Бу сўз Мусани бир оз ўйлантириб қўйди: дарров

унинг кўз олдидан ҳар куни тоғасиникига икки-уч марта шилқимлик қилиб кириб турадиган Ҳайдарбойнинг ўғли—Дандирасул дудуқ, бугун жувозхона томондан келаётган Ҳурига ағрайиб тикилиб қолган Садиваққослар физиллаб ўта бошлади. Зиёбек ҳам кечадан бери кузатгани—мана шуларни назарда тутиб айтган эди. У Мусанинг хаёл суриб кетганини кўриб кулди:

— Нега индамай қолдинг, қўрқиб кетдингми?

— Йўғ-э,— деди Муса. Лекин ҳалиги гапдан юрагининг аллақаеридир жизиллаб кетган эди.

— Сен қўрқмасанг ҳам бўлади,— деб Зиёбек унга яна тасалли берди.— Чунки...

— Нега?

— Чунки, у сени дейди. Севги эса одамга куч бағишлайди.

Шу дақиқада Муса учун дунёда Зиёбекдан ҳам ақллироқ, донороқ дўст йўқдек туюлиб кетди. У ётган жойда Зиёбекни қучоқлаб олди.

— Ҳай-ҳай, секинроқ,— деди Зиёбек бўйнига чирмашиб кетган Мусанинг қўлини секин олиб қўйиб.— Муса, тоғанг ҳозирги келишидан бойникига кириб келаётган бўлса керак-а?

— Шундай бўлса керак.

— Нима дедийкин?

— Қайдам, «эртага гаплашармиз» деди-ку. Нима бўлса ҳам сени шу ерда қолдирса яхши бўларди, бирга ишлардик.

— Яхши бўларди...

— Майли, эртага эшитармиз, анча вақт бўлиб қолди, ухлайлик.

Улар анча вақт жим ётгач, аввал Зиёбек енгилгина хуррак ота бошлади, кейин Муса ҳам ширин ва тотли хаёллар оғушида уйқуга кетди.

Олтинчи боб

Шу кунларда Ҳайдарбойнинг кўнглига қил ҳам синамасди. Замон алғов-далғов, кечагина қулдек ишлайдиган яккатутликлар бугун ўзига гап қайтарадиган бўлиб қолишди. Бундан уч-тўрт ой бурун улар, колхоз бўла-миз, деб ёппасига ариза беришганларида, уларни у деб, бу деб зўрға йўлдан қайтарган эди. Шундан бери бой ўзини қароллари олдида анча майин тутиб келарди. Лекин... лекин қачонгача шундай қилади? У кейинги кунларда ўзидан кетаётган катта харажатга одамлар ол-

дида кам эътибор берадиган, қўлга кирган кичик бир ютуққа катта маъно касб этадиган бўлиб қолганди. Масалан, Қарсақлининг нариги томонидаги ҳамма «ота мерос» ер-суви «Ленин» колхози ихтиёрига олинганда, у ўз-ўзини ич-ичидан чаён бўлиб чақса ҳам, лекин сиртдан гўё унга эътибор бермагандек бўлиб юрди. Аксинча, одамлар олдида: «Ким ерни нариги дунёга орқалаб кетибди? Ер ҳамманики, менга Қарсақлининг бу ёғи ҳам етади», деб тилёғламалик қилиб гапириб ҳам юрди. Кеча Суюм оға ўз оёғи билан келиб қўшилгандан кейин эса, у бу воқеага яна катта маъно берди: «Мана, одамлар колхоздан паноҳ истаб қочиб келишяпти. Ҳали колхоз аҳволини бир йилдан сўнг кўрамиз...» Ваҳолонки, Суюм оға колхознинг нималиги ҳақида тузукроқ тасаввурга ҳам эга эмас эди. Фақат жўраларининг сўзига кириб, ҳазил-ҳузул билан тўрт йўл ўлан ёзиб бергани учун тақдир уни ўз маконидан ҳайдаб, Яккатут қишлоғига элтиб қўйганди. Ҳали у бечора ўзини бундан буён нималар кутаётганини ҳам тузукроқ тасаввур қилолмасди.

Бой учун эса Суюм оғанинг бу ерга келиши — колхоз ҳаракатининг инқироzi бўлиб туюлди. «Энди бундан буён аста-секин колхоз бўлганлар аризаларини қайтиб олиб, бой қаноти остига келаверади,— деб хаёл қилди у.— Ана шунда бу ялангоёқлар билан очикчасига гаплашаман».

Ҳайдарбой Асқар аканикидан хўмрайиб чиққанича, ёнидаги Садиваққосга тиш ёриб бир нима демади. Бойнинг авзойини кўриб, у ҳам жим келарди. Улар ҳовлидан ўтиб, боққа чиқишди. Ҳаво очик эди. Дарахтлар, кукатлар баргидаги мунчоқ-мунчоқ эрталабки шудринглар баҳор қуёшининг иссиқ таптида буғ бўлиб ҳавога кўтарилар ва дарахтлар эгнига ажиб бир ҳарир либос кийдирган каби ярашиб турарди. Нариги чеккадаги ариқ бўйига тикилган толларнинг тепа-тепаларида сочпопук каби сарғиш гуллар қуёш нурида товланиб кўринарди. Урикларнинг сичқонқулоқ барглари устида қандайдир ҳашаротлар гингиллаб, қушлар эса баҳорни олқишлаб гужурлашар ва шохдан-шоҳга учиб қўнишар эдилар.

Гўё буларнинг ҳаммаси сал бўлса-да, бойнинг баҳридилини очгандек бўлди. У Садиваққосга қараб жилмайиб қўйди. Орадаги бу тундликка сабабчи бўлган бояги Ҳури воқеаси эсига тушиди-ю, у ўз мақсадини Садиваққосга дангал айтиб қўя қолди:

— Мен сенга айтсам, уни келин қилмоқчиман,

Садиваққос боши билан бой гапни тасдиқласа ҳам, лекин ичида «шундай парини шу дудуқ ўғлингизга-я!» дегандек ҳайрон бўлиб қолди. Ниҳоят, оғзини жуфтлаб бир нима демоқчи эди, бой изоҳ бера бошлади.

— Ўз қариндошим,— деди у бир оз сукут қилиб,— биламан, мен сенга айтсам, ҳозир одамлар оёғи билан эмас, оғзи билан юрадиган замон. Ҳайдарбой қалиндан қочиб, келинни камбағалдан олибди ҳам дейди. Бироқ ҳозир бой-камбағал дейдиган замон эмас...

Нафсиламрига келганда, бой шу ўринда ҳам кўнглидагисини айтмаганди. Аксинча, унинг бу нияти заминида бошқа бир гап бор эди.

Лекин, шунга қарамай, юқоридаги юзаки изоҳи кифоя қилмади чамаси, у ўзини Садиваққос олдида янада ақллироқ кўрсатиш мақсадида гапнинг бу ёғини ҳам очиқ айтиб қўя қолди.

Аввало, унинг дудуқ ўғлига ҳеч қандай оқсуяк одам қизини бермасди, борди-ю, берганда ҳам келин бўлмиш қизинг Ҳурига ўхшаган соҳибжамол пари бўлиши қийин эди. Бундан ташқари яна, мабодо ўзи тенги бойларга қуда тушган тақдирда ҳам уларга бош эгиб ялиниши ва қанчадан-қанча чиқимдор бўлиши турган гап эди. Энди-чи, энди, Ҳайдарбой киму қароли Асқар ким?.. Ишнинг қанчалик осон кўчишини айтмайсизми?.. Орзу-ҳавас деган нарсаларни ҳозирги «ютганинг ўзингники, оғзингдаги гумонда» замонда кўрмаса ҳам бўлаверади. Шундоқ бўлгандан кейин, тинчгина Асқар билан қуда бўлиб қўя қолгани маъқул. Бунинг яна бир маъқул томони шуки, шундай қилса замонга ҳам маъқул тушади.. Бойнинг Асқардек қўли калта одамга ёрдам қўлини чўзгани — унинг камбағалпарвар бўлгани бўлади.

Бу «оқилона» фикрни эшитиб, Садиваққос ҳам бойнинг макрига таҳсинлар келтирди:

— Офарин! Офарин!

«Офарин!»нинг каттасини улар сой бўйига етганда кўриб қолишди: ленинчи азаматлар сўқаларини сой бўйига тақаб келиб қолибди. Бу аҳволни кўриб, бой худди гаримдори ютиб юборгандек ичи ачишиб кетди. У таққа тўхтади-ю, назарида турган жойида яна бир оз турса, қозиқ бўлиб ерга кириб кетадигандек сезиб, секин орқасига қайта бошлади. Кошки, замон уч-тўрт йил аввалги аслига қайтса-ю, бой ошкора портласа! Аммо ҳозир портлаш у ёқда турсин, бойда биқшишга ҳам мажол қолмаган эди: У гўё бунга ҳам унча эътибор «бермагандек» бўлди. Лекин бунга Садиваққос сезди. У бу

ишларнинг ҳаммасига сабабчи қилиб қўшчилар орасида юрган одамни кўрсатди.

— Ҳаммасини ана шу Шариф ячейка қиляпти, лаънати! Яккатутни «Яккамохов» атаган ҳам ўша,— деди у сўқачиларга ҳасад билан қараб. Ҳайдарбойнинг кўнглидаги ҳасад, заифлик каби нарсалар, қандайдир ўч, интиқомга ўхшаган жоҳил бир ҳисга алмашиб, юзлари қув ўчиб кетган эди. Буни сезган Садиваққос паст товушда гапини давом этди:— Қишлоғингизда кеча яна беш-олтитаси колхоз бўламиз деб ўшанга ариза берган кўрнадилар...

— Ҳақиқатан ҳам у жуда ҳаддидан ошиб кетяпти. Мен сизга айтсам, танобини тортиб қўйиш керак эди унинг, бир иложини қилиб.

Садиваққос унинг қабих ниятини тўғри тушунди.

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўларди? Гумдон қилиш керак!..

Бу маҳалда ҳовли томондан Асқар ака билан Суюм ога гаплашиб сой томонга келаётган эди. Ҳайдарбой уларни кўриб қолиб, гапини қисқа қилиб қўя қолди.

— Буни кечқурун, жиян келганда гаплашамиз. Юр, кетдик, янганг чой қўйиб илҳақ бўлиб ўтиргандир...

Бойнинг «жиян» деяётгани Жавлонбек эди, райкомда ишларди. Илгари эса округ аппаратида хизмат қиларди. Баъзи бир тескари хатти-ҳаракатлари туфайли мансабидан пастлаб, эндиликда Туркистон райкомига инструктор бўлиб келиб қолганди. Совет ҳукумати уни тузалар, хато фикрларини тўғрилар, деб бу ерга юборган эди. Бироқ, ўрганган кўнгли ўртанса қўймас, деганларидек, у бу ерда ҳам ўзига Ҳайдарбой, Садиваққос каби суянчиқларни топиб олиб, колхоз ҳаракатига қарши зимдан кураш олиб борарди. Унинг бундай қадам олиши, баъзан маълум бўлиб қолса — қаттиқ танқид қилинарди. Лекин кадр танқислиги ва юқоридан келганлигини назарда тутиб, кейин ҳамон тузалиб кетар, деган умидда, қаттиқроқ чора кўришмасди. Иккинчи томондан эса, уни округдаги дўстлари ҳимоя қилиб, йўл-йўлакай турли хуфия топшириқлар ҳам бериб туришарди. Улар Урта Осиё шароитига колхоз тузуми унча мос келмайди, деб даъво қилишар ва шу даъволарини исботлаш учун чет ўлкалардан, қишлоқлардан колхоз тузумига қарши бўлган деҳқонлар билан қулоқларни ишга солиб, умум ишига халақит беришар ва буни яна мажлисларда, музокара-ларда мисол қилиб кўрсатиб ўтишар эдилар. Жав-

лонбек эса шуларнинг Туркистон райкомидаги ишончли вакилларидан бири эди.

У икки гапининг бирида Ҳайдарбой билан Садиваққосга ва бошқа қишлоқлардаги шунга ўхшаган кишиларга: ҳозирги ошкора курашадиган замон эмас, ҳатто овлоқ жойда ҳам очиқ гапириш мумкин эмас, Совет ҳукуматининг назорати сезгир, сезгирлиги шуки, у халқ қўлида, халқ эса, биз билан сизга душман, қиттай сездими, шундай гирибонимиздан тутиб беришади, шунинг учун ниҳоятда эҳтиёткорлик билан иш тутмоқ керак, деб қайта-қайта жаврарди.

Жавлонбек умрида икки марта тўғри гапирган бўлса, биттаси мана шу гап эди. У чиндан ҳам Совет ҳукумати назоратидан, халқдан қаттиқ қўрқарди.

Ҳайдарбойнинг яқиндан бери камбағаллар олдида юмшоқ, раҳмдил, холи жойда эса без, жоҳил бўлиб қолишининг сабаблари ҳам мана шундан эди.

Қанчалик уринмасинлар, бари бир уларнинг кирди-корларини халқ аста-секин оча борди. Ҳали ғирт оми, колхоз нима эканлигини мутлақо тушунмайдиган Суюм оға Жавлонбекнинг ғилайлигини айтиб ўлан ёзди. Лекин шунга қарамай, Жавлонбек ўзини билиб, билмасликка солди. Аксинча, қайси куни Суюм оға болалари билан келаётганда унга икки энлик хатини аямай, уни «тўғри» йўлга солиб юборган «барака топкур одам» ҳам мана шу Жавлонбек эди. Шунда у Суюм оға билан очиқ далада учрашди, таниди ҳам. Бироқ ҳеч нарса қилолмади. У колхозга бориши мумкин эди, Жавлонбек эса юмшоқ гапириб, уни йўлдан урди.

Ҳайдарбой билан Садиваққоснинг мунтазир бўлиб кутиб ўтирган кишиси — Жавлонбек қош қорайиб қолганда етиб келди. У ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшлар чама-сидаги ўрта бўйли, буғдой ранг, чап кўзи ғилай, соч қўйган, сўзга уста йнгит эди. Устига калта чарм камзул, галифе шим, оёғига қора хром этик кийиб олганди. У ўзини доим тобе одамлар олдида тетик, хушчақчақ, қилиб кўрсатишга урнарди, бу гал ҳам эшикдан худди шундай ҳазил қилиб кириб келди.

— Бай-бай,— деди у чарм камзулини ечаётиб,— янгам ошга жуда усталар-да, Қарсақлининг нариги ёғидан ҳиди димоғимга урди.

Улар кулишди.

— Узларининг бурунлари ҳам мағрибда туриб машириқдаги ҳидни сезади-да,— деди Садиваққос унинг бурнига ишора қилиб. Чунки, Жавлонбекнинг бурни юзига

нисбатан ўхшовсизроқ эди. Аммо бой Садиваққоснинг бу гапи мансабдор жиянига оғирроқ ботмасин учун, унинг ҳазилига таҳрир киритди:

— Йў-ўқ, асло!— деди у меҳмонни кўрпачага таклиф қилиб.— Мен сизга айтсам, қайноналари яхши кўрадилар, холос. Қани, омин, қадам етди, бало етмасин, облоху акбар. Хуш кўрдик.

Афсуски, бой жиянининг қадами балодан ҳам ёмон эканини билмасди. Садиваққос билан бой овқат киргунча қишлоқдаги бузилишларни, яъни Яккатутдан яна олтига киши «колхоз бўламиз» деб ариза берганини, уларни Шариф ячейка йўлдан ураётганини, колхоз сўқачилари бой ерининг икки биқинидан сиқиб келаётганини куйиб-пишиб ҳасрат қилишди. Кейин кундузи иккаласи Шариф ячейка ҳақида ўйлаб қўйган тadbирларини айтишди. Жавлонбек ўйланиб қолди ва... анча маҳалдан кейин улар мутлақо кутмаган нарсани сўради:

— Кеча мен юборган Суюм оға деган қозоқ келдими?

— Келди, келди.

— Қаерда?

— Шу ерда, Асқарникида.

— Хавфли одам,— деди у кўзларини шифрайтириб.

— Хавфли одам?!— деб такрорлади бой таажжуб ичиди.

— Ҳа, шоирмиш. Райондаги ҳурматли кишиларимизни масхаралаб мана бундай шеър ёзибди...

У чўнтагидан қоғоз олиб, Суюм оға тўқиган ўлани ўқиб берди.

— Уб-бў лантати-ей!— деди бой, ҳамон ўзига-ўзи ишонмагандек ҳайрон бўлиб.

— Қаранг-а!— деди Садиваққос ҳам унга қўшилишиб.

— Хўш, нима қилмоқчисизлар уни?— деб сўради ниҳоят Жавлонбек қоғозни буклаб чўнтагига соларкан.— Колхозга кетаётган экан, мен атайлаб бу ёққа юбордим.

— Билмадим,— деди бой ўйланиб,— ҳа, айтгандек, мен сизларга айтсам, Сирга — Болтахўжанинг қўлига юборсак-чи?

— Ақлли гап,— деди Жавлонбек,— қўй кетида юриб суроби тўғриланади. Эртагаёқ юбориш керак.

— Бўпти,— деди бой, кейин ўғлини чақирди:— Дандирасул, ҳой Дандирасул!

— Л-л-лаб-лаббай...

— Асқар амакингни чақириб кел.

— Хў-хў-хўп,— деб Дандирасул чиқиб кетди.

Энди бу масала ҳам ҳал бўлиб, гап Шариф ячейка устига кўчди. Жавлонбек ячейкани гумдон қилиш масаласи Суюм оғанинг масаласига қараганда анча жиддийроқ эканини яхши биларди. Ўйланиб қолди... У бу ҳақда қанчалик фикр юритмасин, бари бир Садиваққос билан Ҳайдарбой ўйлаган фикрдан нарига ўтолмади.

— Мен бу масалада ҳам тамомила сизларнинг фикрингизга қўшиламан!— деди Жавлонбек анчадан кейин.— Аммо, бу жуда нозик иш.

— Буни ўзимиз ҳам биламиз. Лекин шунга қарамай, тўғрилаймиз,— деди Садиваққос гавдасини тиклаб.

— Йўқ, бу иш сиз ўйлаганча енгил эмас,— деди Жавлонбек жиддий равишда. Кейин, Садиваққосга энгашиб, паст товуш билан давом этди:— Сиз фақат мени билинг, сизни биргина одам билсин. Сизни билган одам икки-учта одамни танисину сиз охирги одамга иш буюринг-да, муродингиз ҳосил бўлгач, унинг ўзини ҳам иккинчи одамга айтиб, гумдон қилдиринг... Тушунарлими?

Садиваққос билана бой «ана ақл» дегандек, бир-бирларига қараб қолишди. Жавлонбек яна нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганда эшикдан Асқар ака билан Дандирасул кириб келиб, сўзи бўғзида қолди.

— Чақиртирган экансизми?— деди Асқар ака.

— Ҳа, айтгандек, қани-қани, бу ёққа...

— Ассалому алайкум...— деди Асқар ака тўрда ўтирган Жавлонбекни энди кўриб. Жавлонбек илгарилари ҳам бу ерга икки марта келиб кетган, бу учинчи келиши эди. Асқар ака дастурхон чеккасига чўккалар экан, меҳмондан кўнгил сўради:— Қалай, тузукмисиз, кўринмай кетдингиз?

— Ҳукуматчилик, қўл тегмайди.

— Сени чақиртиришдан мақсадим, боя Суюмга бирор иш топиб берарман, деб ваъда қилувдим, шунини айтмоқчийдим,— деди бой кўзларини бир нуқтадан олмай.

— Яхши бўларди, бечора тузук одам кўринади,— деди Асқар ака.

Бой зимдан Жавлонбек билан кўз уриштириб олди.

— Мен сенга айтсам, биз уни маслаҳатлашиб Сирга — Болтахўжанинг қўлига юбормоқчимиз. Ўзи илгарӣ ҳам қўй боққан, чорва одами экан. Мен сенга айтсам, болалари ҳам бор экан, қийналмасди. Хўш, сен бунга нима дейсан?

Асқар ака ҳадеганда жавоб беролмай, ўйланиб қолди. Сирдарё бу ердан йигирма-йигирма беш чақиримча узоқ келарди. Болтахўжа деяётгани Ҳайдарбойнинг қа-

лин ошнаси бўлиб, қозоқ бойларидан эди. Бойнинг майда моллари шунинг қўлида сақланиб боқиларди. Аммо у итига ҳам суякни беминнат бермайдиган хасис, зиқна одам эди. Суюм ога эса кечагина келса ҳам, Асқар аканинг энг қадрдон кишисидек бўлиб қолганди. Шунинг учун ҳам у кўзи қиймай, иккиланиб турарди.

— Шунн маъқул кўрган бўлсангиз, мен нима дердим,— деди у ахийри.— Бироқ бир илтимос, катта ўглини олиб қоламан.

— Нега?

— Муса билан жувозда қолса тузук бўларди. Ўзингиз, кечаси ҳам бир вақт-бир вақт ҳайданглар, дердингиз-ку. Мен эрта-индин пичанга кетсам, Муса ёлғиз қолмасди.

— Ҳа, айтгандек, мол озиғи менинг эсимдан чиқай дебди. Мен сизга айтсам, яхши эсга солдинг. Бугун кун нима?

— Чоршанба.

— Чоршанбадан чоршанба бир ҳафта... Чоршанба, пайшанба, жума... Мен сенга айтсам, яна бир ҳафтадан кейин рўза тугилади. Жумада тураминиз-да? Шунгача ҳамма фарам пичанларни бир жойга тўплаш керак. У қачон бўлса ҳам мол озиғи, сотсанг пул,— деди бой чўққи соқолини тутамлаб. Гап ўтган йили ўрилиб йиғилган пичанлар ҳақида борарди. Бой уни колхоз олиб қўйишидан жуда кўрқса-да, лекин меҳмонлар олдида бу гапни очик айтолмади.— Жуда яхши ўйлабсан. Ёнингга Тўлбошни ҳам қўшиб бераман, қиладиган иши йўқ, қуруқ саламглаб юрибди. Майли, мен рози, Зиёбек дедингми, катта ўглини, майли, қола қолсин.

Буғи бурқираб ош кириб келди. Асқар ака қўлини ювгани ташқарига чиқиб кетди. Боядан бери гапга аралашмай жим ўтирган Жавлонбек Садиваққосга энгашиб шивирлади.

— Калламга бир ажойиб фикр келиб қолди. Манга бу Асқар ака қулай муносабат топиб берди,— деди у эҳтиёткорона. Лекин шу дам эшикдан Асқар ака қўлини артиб кириб келди-да, гапни тугалланмай қолди.— Ҳа, майли, кейин айтарман.

Ош ейилиб бўлгач, Асқар ака меҳмони бор эканини айтиб, узр сўраб, чиқиб кетди.

Ҳайдарбой Асқар акани ташқари эшиккача кузатиб қайтиб киргач, анчадан бери кўнглига тугиб юргани — Ҳурини келин қилмоқ нияти бор эканини бафуржа гапириб, жиянидан маслаҳат сўради:

— Шу қандай бўларкин, жиян?

Жавлонбек ўйланиб қолди. Садиваққос бу гапдан энсаси қотиб, индамай ўтирарди: «Наҳотки, шундай гўзал қизни Дандирасул дудуққа олиб беришса?!— деб ўйларди у ичида.— Наҳотки? Узумнинг яхшисини ит ейди, деганлари шу экан-да!..»

Аммо Садиваққос ўзининг бу фикрини очиқ айтолмасди, албатта. Гарчи, у ҳам Ҳайдарбойга ўхшаш жуда бой-бадавлат одам бўлса-да, лекин бари бир унинг гапини гапирмай иложи йўқ эди. Чунки, унинг Жавлонбекдек жияни ҳукумат идорасида ишларди. Ахир, унинг Жавлонбек орқали амалга ошироқчи бўлиб юрган қанчадан-қанча ишлари бор. Худога минг қатла шукурки, ҳозирги ишлари ҳам ёмон эмас. Мана, масалан, тўнини тескари кийиб, «Ленин» колхозида ферма мудирини бўлиб олди.

Боядан бери Ҳайдар тоғаси сўраган маслаҳатни муҳокама қилиб, жим ўтирган Жавлонбек бошини кўтарди:

— Бу ҳақда Асқар ака билан ҳам гаплашдингизми ҳеч?

— Гаплашганим йўғу, бироқ... Мен сизга айтсам у нима дерди дейсиз,— деди Ҳайдарбой.— Мен ўғлимга қизини сўрадим, унинг бермагани қолдими ҳали?

— Шундай-ку, лекин ҳали Асқар билан гаплашмаган бўлсангиз... замон сал нозикроқ пайт. Шунга қараб иш қилинг, демоқчиман-да,— деди Жавлонбек.

— Мен сизга айтсам, ўзини кўндирамиз-да,— деди Ҳайдар сал тиржайиб.— Бироқ, Малика қизини анави жувозкаш болага беришни ўйлаб юрган кўринади.

— У ким?

— Муса. Асқарнинг жияни.

Жавлонбек бир оз ўйланиб деди:

— Сиз Асқар ака билан гапни бир жойга қўйинг... Муса ҳақида ўйлаб кўрарман.

Сўхбат шу тариқа анча давом этди. Иккинчи самоварнинг сувини тугатгандан сўнггина улар дастурхонга дуо қилишди...

Еттинчи боб

Асқар ака Суюм ога билан Қенжани Сирга жўнатиб, ўзи Тўлбош билан пичанга кетганига етти-саккиз кун бўлиб қолди. Кечаги чанг босди ёмғир табиатга ҳусн бериб кетганидек, одамларнинг ҳам баҳри-дилини очиб юборди. Қиз-келиндяклар қалин усти бошларини таш-

лаб, енгил кийиниб олишган: қишлоқда ҳаёт уйгонган, йнгитлар томорқаларда қулочлаб кетмон уришади, қизлар кунчувоққа ўтириб, кашта тикишади, тегиримон угишади, кели туйишади. Кампирлар кўрпаларини янгилайди, пахта савалайди. Қушлар чирқиллайди, қаердадир баҳор элчиси попушак ку-кувлайди...

Ҳамма очиқ ҳавода эркин нафас оларди. Фақат бизнинг Муса билан Зиёбек эгниларидаги ёғи чиқиб кетган жомакорларини ташламаган, қафас каби нимкўланка, зах, қўланса жувозхонада отнинг кишини зериктириб юборгувчи ҳаракати орқасидан бир-бир одимлаб, кунжара четларини узиб олиб, ўқ тагига ташлашарди. Ўзи нимкўланка, қоронғи жувозхонада юрса ҳам, аммо кўнгли негадир чароғон, равшан, руҳи тетик эди Мусанинг. Унинг руҳини Зиёбекнинг тасалли бергувчи сўзлари тетикларди. Кўнглини Ҳурининг кулиб қарашлари равшан қиларди. У айниқса тоғаси кетгандан бери, Зиёбекнинг сўзи билан бу масалада анча журъатли бўлиб қолганди. Ҳури ҳам истабми, истамайми — жувозхонага тез-тез кириб ва тез-тез «Муса ака, иссиқ сув керак эмасми?» — деб сўраб турадиган бўлиб қолганди. Ҳар куни икки-уч марта бериладиган иссиқ сув негадир, тўрт-беш марта керак бўлиб қолганини, худди қанча кўп сув берса шунча кўп-ёғ оладигандек, Малика хола ҳам ўйламас эди.

Бунни фақат Зиёбек ўйларди. У Мусанинг кетидан айланаркан, пичинг қилди:

— Энди иссиқ сув керак эмасми, устоз?

Муса уни тушунмади.

— Қийнама¹ пайтида берса ҳам бермаса ҳам бўлади. У жувозга солинган уруғнинг табиатига боғлиқ,— деди у орқасига қарамай.

— Бўлмаса, бу уруғнинг табиати сувни кўп хоҳлар экан-да.

— Аксинча. Бу қовун уруғи, сувни кўп берсанг суриб кетади,— деди Муса кунжарани шапатилаб.— Кунжут бўлса бошқа гап. У сувни кўп хоҳлайди.

— Мабодо, бу ҳайдаётганимиз кунжут эмасми?

— Нима бало, кунжут билан қовун уруғининг ҳам фарқига бормайдиган бўлиб қолдингми?

— Қозоқ бўлганимдан кейин қасқдан билай,— деди Зиёбек ўзини кулгидан зўрға тийиб.— Кечадан бери Ҳури иссиқ сувни кўп олиб кирадиган бўлиб қолди, шунга қараб кунжут бўлса керак, деб ўйлаяпман-да.

¹ Кунжара пишиб, ёғ чиқмай қолган пайти.

Муса ялт этиб орқага қаради. Иккаласи жувозхона-ни бошига кўтариб кулишди.

— Ҳа, муғамбир,— деди Муса,— ўзимам айтувдим-а, нега бунча синчиклаб сўрайдиган бўлиб қолди, деб. Вой ичим-ей... Бўлди, кундани қўй!

Зиёбек кундани қўйди, ўқни олди. Муса аввал тунука кружка билан ёгини бир товоққа олиб, кунжарани кўтарди, бузилмай чиқди. Кейин мойлиққа¹ бир сиқим чигит ташлаб, ўқни солди-да, унинг атрофига ҳам бир ҳовуч чигит ташлаб, пақирдаги тарозида тортилган қовун уруғини ағдарди. Зиёбек кўзини узмай қараб турарди.

— Тушундингми? — деди Муса унга қараб.

— Бунинг биринчи кўришимдаёқ тушунганман,— деди у илжайиб,— фақат, қай маҳалда иссиқ сув кераклигини билолмаяпман...

Муса кулди. Бундай хазил унга ёқарди.

— Шошма, уни ҳам ўрганиб қоларсан.

— Сен ўргансанг — менинг ўрганганим, дўстим,— деди Зиёбек илжайиб. Кейин очиқчасига айтиб қўя қолди,— Муса, менга қара, анав кунгидан тилинг анча бурро бўлиб қолди. Шу, дейман, тўғри гапириб кўнглини билиб қўя қолсанг бўлмайдимиз, а?

Муса ўйланиб қолди:

— Қандай қилиб?

— Жуда осон. Мен чиқиб айтиб юбораману, ўзим ўша ёқда айланишиб қоламан. Сен шартта гаплашасан қўясан.

Мусанинг аъзойи бадани шу сўзгаёқ жунжикиб кетди.

— Нима дейман?

— Эй, мунча қўрқасан, еб қўярмиди Ҳури сени? Бир нима дейсан-да,— деди Зиёбек.— Кетдим мен бўлмаса...

— Тўхта, эй... Эҳ, ишнинг расвосини чиқарадиган бўлдинг-да.

У шошилиб кундани олди-да, ҳеч нарса билмагандек, жувоз атрофида айлана бошлади, тиқ этса бутун жисми қулоққа айланиб эшикка қарар, юраги гуп-гуп урар, гўё қулоқлари тагида қиз кулгиси жаранглаб кетгандек бўларди. Нима дейди энди?

Бир зумда унинг хаёли минг шохга сакради...

«У ҳозир киради, киргандан кейин ҳар кунгисидек кулади... Кейин... кейин мен уни бағримга босиб: «Ҳу-

1 Ёғ тўпланадиган жойни мойлиқ дейилади.

рим, менинг бахтим»,— дейман. Шунда у мendan: «Муса ака, бахт нимага ўхшайди?»— деб сўрайди эркаланиб «Бахтми? Бахт сизнинг кулгингизга ўхшайди»,— деб жавоб бераман мен унга. Шунда у қиқирлаб кулади.. Шундан кейин мен уни бағримдан қўйиб юбормай, бахтимиз ҳақида ашула айтаман...»

У беихтиёр қандайдир бир ашулани хиргойи қила бошлади. Эшикдан Ҳури кўринди. Муса жим бўлиб қолди. Тиззаларининг дармони қуриб, худди ўтириб қоладигандек сезарди у ўзини. Бошқа маҳалда ҳеч бундай аҳволга тушмаганди у.

— Ашулачи бўлиб кетибсизми,— деди Ҳури кулиб. Муса уни бошдан-оёқ қараб чиқди: ҳар кўрганда йигитнинг юрагини жиз этказадиган қиз ёноғидаги хол бугун негадир лабига яқинлашиб қолгандек, хумор кўзлари сузилиб, гўё Мусанинг қалбига назар ташлаб тургандек кўриниб кетди... Бу кўзлар қаршисида йигит бечоранинг эзгу хаёллари нақадар ожиз ва нақадар қанотсиз қоларди... Шу жоду кўзлар эмасми уни оёқларидан кишанлаб, Яккатутга боғлаб қўйган... Бошидаги ҳарир қийиқча билан устидаги енгил атлас кўйлаги-чи? Кўйлак тагидан, ҳатто қора бахмал нимча тагидан бўртиб турган сийнаси-чи!

Муса кўзлари қамашганидан қизнинг оёғидаги чарм кавушига қаради. Қиз ҳам негадир, ўзининг уст-бошига бир қаради-ю, яна унга тикилди. Йўқ, бу кўриб тургани ҳар кунги Ҳури эмас, пари эди, малак эди... Яна нима бор дунёда унга тенглаштирадиган. Йўқ, ҳеч нарса йўқ. Парн, малаклар ҳам ҳусни Ҳуридан олишгач...

— Сув деган экансиз,— деди яна Ҳури илжайиб. Муса нима дейшини билмай қолди.— Муса ака, сув деган экансиз деяпман,— деди қиз энди жаҳл қилган бўлиб.

— Ҳа... йўқ... сув керак эмас,— деди Муса ўзига келиб.

— Бўлмаса нега чақиртирдингиз?

— Менга ўзингиз кераксиз, Ҳурихон...

— Ҳм-м, алдоқчи,— деб қиз пиёлада олиб кирган иссиқ сувини тўкмоқчи бўлганди, Муса югуриб бориб, унинг қўлларини маҳкам ушлаб олди.

— Ҳай-ҳай-ҳай. Ҳурихон, сув жувозга керак.

Муса Ҳурининг қўлини ушлаганча, тили гапга айланмай, қотиб қолди. Ҳурининг бадан-бадани жимирлашиб кетди, қўлидаги пиёла ерга тушиб, чил-чил бўлди.

Эшикдан Зиёбекнинг қораси кўрингандагина Муса

Хурининг қўлларини бўшатди. Зиёбек ичкарига кириб келаётиб, сув тўкилган ерга тойиб йиқилди. У белини ушлаб аста ўрнидан тураркан, пиёла синиқларини кўриб, уларга маъноли қаради. Ҳури қип-қизариб қочиб чиқиб кетди.

— Хўш, нима деди?— деб сўради Зиёбек кулиб.

— Нима дерди?— деди Муса ҳам кулиб. Аммо у бу сўзни кулиб айтса-да, лекин гапида сал шикоят оҳанги ҳам бор эди.— Сал кирмай турсанг бўлармиди?

— Мен ҳам кўнглингга келишини билувдим-а,— деди Зиёбек. Кейин эшикдан ташқарига бир қараб қўйиб, давом этди:— Анави куни тоғанг билан кетган киши ким эди?

— Тўлбошми?

— Ҳа, ўша отда келиб қолгандан кейин, устиларингга кириб қолмасин, деб қўрқдим-да.

— Тоғам ҳам келгандир-да, унда.

— Билмадим,— деди Зиёбек эшик томонга қараб.

— Бойнинг ўнг қўли бу Тўлбош...

— Э-э, нега тили узун десам...

Эшикдан тўсатдан Малика хола кириб келди. Муса, негадир, юраги шув этиб, қўрқиб кетди. Шу маҳал унинг кўнглидан: «Наҳот ҳалиги гапни билиб қолган бўлса? Ё Ҳурининг ўзи айтиб қўйдимикан-а?» деган шубҳа гиз этиб ўтди.

— Мусажон ўғлим, тезроқ чиқа қолинглар, чойларинг тайёр бўлди,— деди-да, қайтиб чиқиб кетди.

— Хўп, хўп... ҳозир,— деди Зиёбек.

— Уҳ!.. Хайрият-э!..— деди Муса сал ўзига келгандек бўлиб. Пешонасидан тер чиқиб кетди.

Зиёбекнинг ичи узилиб қотиб-қотиб куларди.

— Нега куласан!— деди Муса жаҳли чиқиб.— Кундани қўй!

— Хўп, хўжайин, хўп...

Булар чойга чиққанларида Малика хола дастурхон ёзиб, самоварни олиб кирган экан. Бироқ Ҳури ҳали кўринмасди. У, Мусаларга кўзи тушиб, кулиб юборишдан қўрқиб, секин чиқиб кетаётганди, Малика хола уни тўхтатди:

— Қизим, қаёққа боряпсан, акаларингга чой қуйиб бермай?

Ҳури ҳеч қаёққа қарамай, рўмолчасининг учини тишлаганича, самовар олдига келиб чўққайди. У онасидан норози бўлиб, ичида: «Менга бундан ҳам баттар азоб бормиди?» деса, Муса келинойисидан рози бўлиб: «Му-

са акангга чой қўйиб бермасдан, деди-я...» дсб кўнглидан ўтказиб қўйди.

— Қизим, намунча бурушиб ўтирибсан?— деди Малика хола унга қараб.— Бундоқ тузукроқ ўтирсанг бўлмайдами? Кимдан уяласан, Мусажон ўзингнинг аканг, Зиёбек бўлса у ҳам аканг... Нима, буларни бугун кўрдингми? Вой тавба-ей...

Малика хола бу сўзларни айтмагани маъқул эди. Ҳури ҳам, Муса ҳам қизариб кетди. Зиёбек бўлса... ўзини кулгидан зўрға тийиб қолди. Малика хола вазиятни тушунмай қолмади, албатта. У ўзича бир нимани тушунгандек, аввалига ичи сал титраса ҳам, лекин кейинчалик қалбини илиқ бир ҳис-туйғуми, хуллас, шунга ўхшаган бир нарса қоплаб, жилмайиб қўйди. Ҳа, негадир унинг ичи ёришиб кетгандек бўлди...

— Ҳа, майли, бора қол, қизим, чойни ўзим қуяман,— деди у самовар ёнига сурилиб. Ҳури ўрнидан туриб, ҳамон рўмолчасининг учини тишлаганича, қадамини енгил босиб чиқиб кетди. Малика хола болаларни хижолатдан қутқармоқчи бўлиб, гапни бошқа ёққа бурди.— Қани, чойга қаранглар. Нондан ол, Зиёбек ўғлим. Қалай, Мусажон, Зиё ўртоғинг жувозни ўрганай деб қолдими?

— Тузук...

— Яна уч-тўрт кундан кейин Муса жувозни мендан ўрганайди,— деди Зиёбек ҳам гап топилганидан хурсанд бўлиб.

Улар кулишди. Шу билан ўртадаги қизаришмалар сал йўқолгандек бўлди. Улар энди биринчи пиёлаларини бўшатганларида ташқаридан Ҳайдарбойнинг йўталган товуши эшитилди. У доим бу уйга кириб келаётганда йўталиб кириб келарди. Дастурхон атрофидагилар ўрниларидан туришди. Эшикдан бой билан Тўлбош кириб келди.

— Келинг, бой ота,— деди Малика унинг бевақт келишидан ҳайрон бўлиб. Дарров кўнглига нечукдир губор қўнгандек сезди у ўзини. Бой болалар билан сўрашгач, тўрға ўтиб ўтирди.

— Утиринглар, ўтиринглар,— деди у. Негадир бойнинг қовоғи солиқ эди. Болалар ўтиришди. Малика хола яна самовар олдига чўққайди. Бой бир оз ўнғайсизланиб, ийманиброқ сўз бошлади.— Малика,— деди у паст товушда,— мен хунукроқ бир хабар олиб келдим...

— Қанақа хабар экан?— деди Малика хола ҳайрон бўлиб.

— Асқар қамалибди...

Малика хола яшин ургандек ранги қув оқариб, бўшашиб кетди. Муса билан Зиёбекнинг оғзи очилиб қолди.

— Мен сизга айтсам, ҳеч киши ишонадиган гап эмас. Бу фақат большевойларнинг тухматидан бўлса керак.

— Нима қипти?— деди Муса ҳайрон бўлиб.

— Анави «Ленин» колхозидаги Шариф ячейкани ўлдиршиб, бунга тўнкашган кўринади...

— Вой, шўрим!— деди Малика хола икки қўли билан юзларини босиб.— Энди нима қилдим, худойим...

— Хафа бўлманг, қўйинг, сабр қилинг,— деди бой уни юпатиб.— Мен сизга айтсам, ҳали суриштирамиз, текширамиз, ким ҳақ, ким ноҳақ эканни аниқлаймиз. Унгача... Нимасига кўз ёш қиласиз... Қўйинг, худо сабр берсин. Мана, олдингизда биз бормиз. Мана булар...

Бой билан Тўлбош ўрнидан тура бошлаганларида эшикдан Хури кириб келиб, ҳайрон бўлиб қолди. Улар ҳовлига чиқиб, дарвозага яқинлашганларида уйдан, Хурининг ҳўнграб йиғлай бошлаган товуши эшитилди...

Саккизинчи боб

Қайси кунги Ҳайдарбойникида бўлган гапдан сўнг, Жавлонбек Ленин колхозига ўтиб, колхоз бошқармаси мажлисида нутқ сўзлади. Унинг нутқи асосан чигит экишни тезлаштириш ҳақида бўлса ҳам, негадир, гап ўртасида, чорвачилик ва унинг қишки ем-хашагига ҳозирдан бошлаб эътибор бериш, ўтган йилгидан ортиб қолган пичан ғарамларини бир жойдан иккинчи қуруқроқ жойга олиб шамоллатиш лозимлигини, акс ҳолда, у чириб, қилинган меҳнат зое кетишлигини ҳам қистириб ўтиб, бу масалада ферма мудири Садиваққоснинг эътибор бермай, масъулиятсизлик билан қараётганини ҳам қаттиқ «танқид» қилди. Бу билан Жавлонбек умуман мажлис олдида, хусусан, Садиваққосни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ кишилар олдида бир қадар ишонч қозонди. Айниқса, бу гаплардан Шариф ячейканинг жуда жонли кириб қолди.

— Правильно!— деди у баланд овоз билан ўтирган жойида.— Бундай масъулиятсиз кишиларни ўрнидан олиб ташлаш керак!

— Шарифжон тўғри айтди,— деди Жавлонбек бошини қўйи солиб ўтирган Садиваққосга зимдан қараб.—

Агар шу гаплардан кейин ҳам аҳвол ўзгармаса, шундан ўзга чорамиз қолмайди...

— Тўғри!..

— Бўлган гап шу!— деган овозлар унинг сўзини қувватлади.

Жавлонбек бу билан ўзи ўйлаб қўйган жирканч режасига замин ҳозирлар ва Садиваққос билан Шариф ячеика ўртасидаги қарама-қаршилиқни баттар чархлар эди.

Жавлонбек айтган гап бир томондан тўғри бўлиб, ҳеч кимнинг эсига келмайдиган масала эди. Айниқса, кўк-лам пайтларида Сир суви қирғоқларига тошиб чиқиб, баъзи пичан ғарамлари тагига сув кириб, чириб ҳам кетарди. Колхоз Жавлонбекнинг бу гапини эътиборга олиб, Сирдаги пичан ғарамларини бир жойдан иккинчи жойга ағдариб шамоллатиш учун шу заҳотиёқ тўртта одам, иккита арава ажратди. Одамларнинг иккитаси Садиваққосга қарашли эди. Жавлонбек ўз таклифининг муваффақиятли ўтганига ич-ичидан хурсанд бўлса ҳам, асл мақсади йўлида яна ўртага қармоқ ташлади.

— Уртоқлар!— деди Жавлонбек.— Ем-хашак масаласи сиз билан биз ўйлагандан ҳам муҳимроқ масала. Ҳозир мамлакатимиз учун пахта қанчалик зарур бўлса, гўшт, сут, ёғ ҳам шунчалик зарур. Менимча, бу масала ҳам сиёсий масала. Бунга юзаки қараб бўлмайди. Яъни, бу ишни унча-бунча одамга ишониб бўлмайди. Ишни жадвал ва уқувли бажариш учун ҳушёр, уддабурон битта киши бош бўлиши керак. Шунга нима дейсизлар? Менимча, агар майли десангизлар, бу ишни ғайратли, билимдон ёшларимиздан Шарифжонга топширсак...

— Учётчиликни ким қилади?

— Майли, бориб келгани маъқул...

— Ҳўш, ўзи нима дейди?

Шариф ячейканинг табиатида анчагина мақтов севиш одати ҳам йўқ эмасди. Шу билан бирга у шуҳратни ҳам ёмон кўрмасди. Одатда, мақтанчоқлик билан шуҳрат ёнма-ён юрадиган эгизак нарса. Жавлонбекнинг, йўқ, оддий Жавлонбекнинг эмас, райком вакили Жавлонбекнинг бунчалик ишончбилдириши унинг ҳалиги одатларига қанот боғлаб юборди: уддабурон, ҳушёр, билимдон йиғит... Пичанин ҳалокатдан сақлаб қолишдек шарафли ва «сиёсий масала»га бошлиқ бўлиш!.. Булар кичкина гапларми, ахир?

Шариф ячейка аслида кўнглида кири йўқ одам эди, бировга ёмонликни ҳам раво кўрмасди. Бироқ шуниси борки, у бирор масалани чуқурроқ ўйлаб ўтирмасди.

Бундан ташқари, мақтанчоқлик оdatига кўра бўлса керак, ўзини билимдон қилиб кўрсатмоқчи бўлиб, ҳар гапида битта-яримта русча сўзни қўшиб гапиришни ҳам яхши кўрарди. Ҳозир ҳам у ана шу одат бўйича жавоб берди:

— Пажалиста, партия айтгандан кейин, кўнмай иложим борми?— деди у.— Бироқ, ҳозир эмас, уч-тўрт кундан кейин... Бу ёқдаги ишларга ҳам ўзим қарамасам бўлмайди.

Шу билан Жавлонбекнинг кўнгли бир оз таскин топиб, гап мавзуини бошқа масалага бурди.

— Хўш, ўртоқлар, яна бир маслаҳатли гап бор, яқинда колхозингизга трактор келади,— деди у. Одамлар трактор келиши ҳақида бундан илгари ҳам кўп эшитишган эди-ю, бироқ қачон келишини аниқ билмасдилар. Бу гапни эшитиш билан улар ўртасида говур-ғувур бошланиб кетди. Баъзилар ҳайрон, баъзилар кўпдан орзиқиб кутаётган қариндоши эшикдан кириб келаётгандек бўйниларини чўзишиб, бу хушxabарни аниқроқ эшитишга ҳаракат қилардилар.

Кимдир, ҳайъатда ўтирган кишилардан бири, столни тақиллатиб, мажлисни тартибга чақирди:

— Қани, жим бўлинглар. Гапираверинг...

Жавлонбек узилиб қолган гапини улаб кетди.

— Узларингизга маълумки, тракторнинг ўзи юрмайди. Уни одам бошқаради. Демак, унга ҳам иккита йигитни ажратишларингиз керак. Қани, кимни кўрсатасизлар?

Ҳамма жим бўлиб қолди. Бирорта киши қўл кўтармади. Чунки, қишлоқ учун бу гап ҳали янгилик эди. Кейин, одамлар уни умрида ҳеч қачон кўрмаганлиги учун унинг ҳақида бирор нарса дейишдан ожиз эдилар. Ахийри, соддагина бир йигит ийманиброқ қўл кўтарди.

— Қани, йигит, сиз кимни таклиф қиласиз?

— Мен ҳеч кимни таклиф қилмайман,— деди ҳалиги йигит ўрнидан бафуржа туриб,— менинг саволим бор...

— Хўш-хўш?

— Трактор ўзи юрадимми?

Унинг бу гапидан одамлар дув кулиб юборишди. У одамларга бир ўқрайиб қаради-да, яна савол назари билан Жавлонбекка тикилди. Жавлонбек такрор тушунтирган бўлди:

— Авваламбор уни одам бошқаради, кейин ўзи юради.

— Бизнинг йигитлар уни бошқаришни билмайди-ку...

— Ҳа, бу гапингиз тўғри... Шу сабабдан уни аввало

шаҳардан тракторчи ҳайдаб чиқади. Кейин уни бошқаришни бошқа одамларга ўргатади. Бу ердан борадиган йигитлар эса унга шогирд бўлиб тушишади... Тушунилдими?

— Тушундим. Бўлмаса, мени ёзиб қўйинг, ака.

Жавлонбек ҳангу манг бўлиб қолди. «Наҳотки, шу бир ялангоёқ бола машина миниб унинг қулоғини бура-са?!» Ҳар ҳолда, у ҳалигиндек «ялангоёқдан» бундай гап чиқишини кутмаганди.

У жон ҳолатда деди:

— Йигитча, фамилиянги ким?

— «Искандаруп» деб ёзинг, ака.

Жавлонбек уни ёзиб қўйиш учун сўрамаганди, фақат фамилиясини айтиб гаплашиш учун сўраганди. У бўлса «Искандаруп деб ёзиб қўйинг, ака» дейди-я...

— Уртоқ Искандаров, сиз, ахир тракторнинг тилини билмайсиз-ку? Ҳатто унинг қандай машина эканини ҳам кўрмаган бўлсангиз!..

— Бурун билмаган, кўрмаган бўлсам, энди биламан, кўраман, ўрганаман,— деди йигит қатъий.— Ҳали ўзингиз айтдингиз-ку, аввало, шогирд тушасан, кейин ўргана-сан, деб...

Одамлар гур этиб кулиб юборишди. Жавлонбек ҳам ҳазил қилган бўлиб, ясама кўлди-да, Искандаровни дафтарчасига нонлож ёзиб қўйди.

— Қани, яна ким?

— Мен!

Бу қўл кўтарган Шариф ячейка эди. Жавлонбек шошиб қолди.

— Сиз?

— Йўқ, мен ўзимни эмас, яккатутлик бир ўртоғимни кўрсатмоқчийдим.

— Ким экан у?

— Муса деган бола.

— Яккатутлик дедингизми?— Жавлонбек унинг кимлигини таниса ҳам, сир бой бермай, шубҳа қилган бўлиб, сўрашда давом этди:— Ундай бўлса, бойваччалардан денг?

— Какоий бойвачча? Узи яккатутлик бўлгани билан батрак. Ҳайдарбойнинг жувозини ҳайдайди!— деди Шариф ячейка сал қизишиб. У ўзинча, Жавлонбек Мусабойнинг қароли эканидан шубҳа қиляпти, деб ўйлаб, яна таърифлаб кетди:— Менга ишонинг, маладес йигит. Бари бир жувоз ҳам машина, трактор ҳам...

Жавлонбекнинг ичи сал илигандек бўлди. Бу илиқ-

лик дарров юзага чиқа қолди. Чунки Шариф ячейка унга яхшигина сабаб топиб берди. Қайси куни Жавлонбек Ҳайдарбойникида ўтирганида, бой жиянига арз-дод қилиб, Ҳурини келин қилай деса, ўртада Муса кўндаланг турганини айтганди. Шунда бу тоғасига: «Сиз Асқар ака билан гапни бир жойга қўйинг... Муса ҳақида мен ўзим бир ўйлаб кўрарман», деган эди. Уша ваъдасини эсидан чиқармаган экан, занғар. Мана энди қулай имконият топилди қўйди: Мусани тракторчига шогирд қилиб юборади. У трактор кетида овора бўлиб юрган-да... Жуда соз!

— Мен сизни ақлсиз десам ишонмайсиз,— деди у кулиб.— Тракторчи бўлиш учун мана шунақа одамлар бўлиши керак. Ҳа, бу жувоз деган нарса ҳам бамисоли бир машина. Бир машинанинг тилини билган одам иккинчисини ҳам тез ўрганиб олади. Қачонгача камбағаллар бой эшигида хизмат қилиб юради... Шарифжон тўғри айтди. Уларни ҳам аста-секин колхозга тортишимиз керак. Қани, Шарифжон, ўша боланинг фамилияси нима?

— Билмадим, сўрамабман. Бироқ, оти Муса.

— Майли, ҳечқиси йўқ. Хўш, ўртоқлар, мана шу йигитлар тракторчиликка шогирд тушишса розимсизлар?

— Майли!..

— Розимиз, розимиз...

Шундан кейин мажлис навбатдаги масаланинг муҳокамасига ўтди...

* * *

Шу кунларда Сир бўйи жуда намгарчилик бўлиб, салқин келганди. Кечаси далада тунаган одам унча совуқ емаса ҳам, эрталабгача уст-боши шудрингдан ҳўл бўлиб қоларди. Шунинг учунми ё кеча чарчаганиданми, Асқар ака бугун ўрнидан жунжукиброқ турди. Бу ерга — Болтакўлга Асқар ака билан бирга келган Тўлбош кеча кечроқ Болтахўжаникига бориб келаман, деб кетганича ҳали йўқ эди. Ҳар кунги аҳвол шу: кун исиганда келади-да, паншаха билан аравага пичан ортишади. Шу туфайли, мана олти кун бўладикки, Асқар ака бир ўзи қийналиб пичанни ҳали ташиб бўлолмайди. У ўрнидан турганда қуёш ҳали чиқмаган, уфқ кўм-кўк тусга кириб, бўзариб келаётган эди. Асқар ака эринчоқлик билан кеча кечқурун устига пичан юклаб қўйилган аравасига отларини қўшди. У аравасининг устига қандай ўтириб, уни қандай йўлга солганини ҳам эслолмайди. Қенг яй-

лов ўртасида пичан ортилган икки отлиқ бричка арава тақир-туқур қилиб келарди. Асқар ака отларини қистамасди ҳам, тизгинларини бўш ташлаб, паришон, арава устида хаёл суриб ўтирарди. У кеча Тўлбошдан Мусани колхоз тракторчиликка шогирд қилиб олганини, уни Шариф ячейка тавсия қилганини эшитиб хафа бўлган ва ҳатто Шариф ячейка кеча эрталаб яйловга келганида уни қаттиқ ҳақорат ҳам қилганди. Ахир, яккатутликларни яккамоховликлар деб атаган ҳам шу, Шариф ячейка эди-да... Балки, шунга хафа бўлаётгандир? Балки, Мусанинг колхоз тракторчиси бўлиб кетиб, ўзи ёрдамчисиз қолишидан, бунинг устига, Мусанинг бу иши туфайли Ҳайдарбойнинг олдида унинг юзи шувут бўлиб қолишидан қўрқаётгандир? Балки...

Ҳар ҳолда биллиб бўлмас эди. Бироқ, Асқар аканинг пичан тайёрлаш учун чиққан беш-олтита одам ўртасида Шариф ячейкани сўккани жуда хунук бўлганди.

— Подумаешь, кўрамиз ҳали,— деди Шариф ячейка ҳам қизишиб.— Буни мен айтибманми?

— Ким айтди бўлмаса, кофир!— деб бақирди кекирдагини чўзиб Асқар ака.

— Қайси куни мажлисда, жувоз ҳам машина, трактор ҳам машина, жувознинг тилини билган одам тракторни ҳам тез ўрганиб олади. Мусани ёзинг, деб ёздирган ўзлари эмасмидилар, ўртоқ ячейка, а?— деди ингичка мўйловли бир сурбет йигит.

— Ҳа, мен айтган бўлсам, ўзи рози бўлгандан сўнг айтганман,— деди Шариф ячейка.

— Ўзи рози бўлган?!— Асқар ака ҳайрон бўлиб қолди.— Қандай қилиб рози бўлади?

— Мен шалтай-балтайингизни билмайман, ака. Жиянингизнинг ўзи бир куни кечаси келиб, анави Салим-жоң комсомол билан гаплашиб ўтирганида эшитганман. Мен шуни айтдим, холос!

Асқар аканинг дами ичига тушиб кетди. Шу сабаб, мана, кечадан бери қовоғи очилмайди...

Арава пичан гарамига яқинлашиб қолганда битта ёлғиз отлиқ кўринди. Асқар ака шундагина ўзига келиб, чувалашиб кетган ўй-хаёлларини йиғиштириб олиб, атрофга қараса, қуёш терак бўйи кўтарилиб қолган экан. «Бу келаётган Тўлбош бўлса керак?— деб ўйлади Асқар ака.— Лаънати, пичан ташиш парвойига ҳам келмайди...»

Отлиқ араванинг олдига келиб тўхтади. Асқар ака ҳайрон бўлиб қолди.

— Асқар ака сиз бұласизми?— деди отлық йигит. У негадир жиддий кўринарди.

— Ҳа, мен бўламан.

— Қани, бўлмаса, аравадан тушинг.

— Нега?! .

— Мен билан юрасиз.

— Қаёққа?

— Бориб кўрасиз,— деди-да, ҳалиги йигит ёнбошидан тўппончасини олди:— Қани бўлинг!

Асқар ака индамай тоғдек қилиб ортилган пичан устидан сидирилиб тушди-да, отлық йигит кўрсатган томонга қараб юра бошлади...

Асқар ака анчадан кейин ўзига келиб қараса, машинада кетаётган экан: ёнида яна уч-тўрт одам, ўртада эса қип-қизил қонига беланган Шариф ячейка ўзини билмай ётарди...

Қайси куни Ҳайдарбойникида бўлган ўтиришда Жавлонбекнинг «калласига келган ажойиб фикр» ва Асқар аканинг Жавлонбек учун топиб берган «қулай муносабати»нинг оқибати шундай яқунланди. Тўлбошнинг бойга келиб айтганлари мана шулар эди. Ҳайдарбой Малика холанинг олдидан қайтиб киргач, холи ўтириб ўйлай бошлади...

Тўққизинчи боб

Тошиб, кўпириб, ўкириб оқадиган дарёнинг баъзи гирдоб жойларида, камарларида қимир этмай бир қолипда жимиллаб турадиган сувлар ҳам бўлади. У баъзан ҳаракатсиз кўлмакка ўхшайди. Мусалар, Зиёбеклар яшаб турган қишлоқ ҳам ҳозир ҳаммаёқда колхоз, совхоз тузилиб, янгича турмуш бошланиб, ҳаёт дарё каби жўшқин тусга кирган бир пайтда, бир чеккада, бир қолипда, кишининг нафасини сиқиб юборадиган даражада мудроқ, атрофда бўлаётган нарсалардан беҳабар, қоронғида, ғафлатда ётарди. Қишлоқнинг мана шу мудроқлигидан фойдаланиб, бу ерга Жавлонбекка ўхшаган халқ душманлари ин қўйиб, атрофига Ҳайдарбой, Сади ваққос, Тўлбош, Болтахўжа каби Совет ҳукуматидан ўзларининг ғайри, аксилинқилобий ҳаракатлари туфайли озор кўрган аламзадаларни тўплаб, туппа-тузук кишиларни йўлдан уришар, энди куртак ёзиб келаётган янги ҳаётни бузишга ва уни издан чиқаришга ҳаракат қилишар эди. Улар бу янги тузумнинг кун сайин кенгроқ қулоч ёзиб бораётган улуғвор ютуқларини кўрмай, бал-

ки заиф томонини маҳкам ушлаб олиб: колхоз ундоқ, колхоз бундоқ, бу ерларга колхоз тузуми кетмайди, колхоз яйловларимизни барбод қилади, чорвамиздан ажраймиз, дейишарди. Кейинчалик улар, биз якка хўжалик бўламиз, якка хўжаликка ҳукумат қарши эмас, дейишиб, «Ленин» колхозига кирган бир қатор одамларни айнитишга ҳам муваффақ бўлишди ҳатто.

Бари бир ҳаёт ўз ишнини қилди. У бу қишлоқни ҳам беихтиёр ўз домнга тортди. Қишлоқ аста-секин уйғона бошлади. Аввалги, колхоздан айнаганлар аста-секин битта-битталаб яна колхоз бўла бошладилар. Улар ўз қариндошлари ва биродарлари ўртасида колхоз тузумининг афзаллиги тўғрисида тушунтириш ишларини олиб бордилар. Одамлар аста-секин колхозга мойиллик кўрсата бошладилар. Энди уларга Ҳайдарбойнинг илиқ муомалалари ҳам кор қилмасди. Бой зўр ташвишда қолди. Айниқса, ўзлари бош қўшишган Шариф ячейка воқеаси, ўзининг энг яқин, содиқ хизматкори Асқар аканинг қамалиши уни ўйлатиб қўйди. У, ҳеч бундай бўлади, деб ўйламаганди. Нима қилсин? Ёки Асқарни ҳимоя қилсинми? Йўқ, агар у Асқарни ҳимоя қилиб, Садиваққосни тутиб берса, унда ўзи ҳам кетади. Негаки, бу ишда унинг ҳам қўли бор. Қандай даҳшат!

Аввалига Ҳайдарбойнинг Асқар ака учун қаеридир жиз этгандек бўлганди. Бироқ, кейинчалик унинг бу жизиллаган жойини шафқатсизлик ҳисси эгаллай бошлади ва унинг кўзи ўнгида Асқар ака ёмон одам бўлиб кўринадиган бўлиб қолди. Бир томондан, Ҳайдарбой бундай танасига ўйлаб қараса, унинг шу кўйга тушгани жуда маъқул бўлибди. Чунки, у ёмон одам экан. Шунча йил бойнинг даргоҳида юриб, унинг муборак тузидан баҳраманд бўлса ҳам нуқул камбағалларнинг сўзини сўзлар, ҳатто анави Суюм оғага ўхшаган шубҳали одамларга уйининг тўридан жой берар экан. Ҳаммаси ҳам майли-ку, бироқ Ҳайдарбойдек бир табаррук одам ўғлига қизини сўратганда индамабди, ўйлаб кўрармиз, деб қўя қолибди. Шундай экан, бундоқ одамнинг озодликда юрганидан юрмагани айни муддао. Чунки, у энди бемалол, ҳатто Малика холадан сўраб ҳам ўтирмай, тўйни бошлайверса бўлади.

Бироқ бу гапга Жавлонбек қандай қараркин? Малика хола билан эса маслаҳатлашмаслик ҳам мумкин. Чунки, хотин кишининг қўлидан нима ҳам келарди, жуда нари борганда битта кўз ёши қилади-қўяди, вассалом. Аммо, Жавлонбек билан гаплашиш керак, нега

деганингизда у ҳар ҳолда ҳукумат одами, ўйлаб, замона тили билан маслаҳат беради. Ундан кейин Асқарни ундан нари узоқ сургун қилиб юбориш ҳам унинг қўлидан келади! Бироқ анави тирмизаклар бу масаллага қандоқ қараркин?..

Ҳайдарбой шу жойга келганда ўйнинг калавасини йўқотиб қўйди. Унинг «тирмизаклар» деяётгани Муса билан Зиёбек эди. Уларнинг бири ўзбек, бири қозоқ бўлса ҳам аллақачон бир-бири билан апоқ-чапоқ бўлиб, дўстлашиб кетганди.

Кейинги кунларда Мусага қиз билан гаплашишда Зиёбек қандай таъсир кўрсатаётган бўлса, қишлоқ билан бирга уйғона бошлаган Муса ҳам Зиёбекка, янги ҳаётни мақтаб, шундай таъсир ўтказа бошлаганди. Бироқ шунга қарамай, иккаласини олдида ҳам ўзларига яраша бу ердан кетолмайдиган сабаблари бор эди. Масалан, Зиёбекнинг дадаси Сирда — Болтахўжаникида қўй боқиб юрибди. У, дадасидан берухсат, тўғрироғи, дадаси ва укаси Кенжани ташлаб, колхозга ариза бериб юборса, қандоқ бўларкин? Дадаси нима деркин? Ахир, дадаси уни бу ерга шу ниятда етаклаб келганмиди? Муса ҳам энди бу ердан мутлақо кетолмайдиган бўлиб қолганди. Илгари у фақат биттагина сабабга кўра, у ҳам бўлса Ҳурини деб бу ерда илиниб юрган бўлса, энди бунинг устига бирданига тоғаси қамалиб қолди. Бу воқеа уни Ҳурилар қишлоғига қимир этмайдиган қозниқ қилиб қоқиб қўйди. Мабодо, бу жойдан кетадиган бўлса, Малика холани ҳам, Ҳурини ҳам олиб кетиши керак. Ўз уйига олиб борсинми? Нима деб олиб боради? Олиб борганда ҳам дадасининг аҳволи ўзинга маълум. Жўжабирдек жон билан қўл учида зўрга тиркичилик қилиб ўтирган одам.

Мана шундай мулоҳазалар билан сўнгги икки кун ичида Мусанинг ҳам боши қотиб қолди. У бу ҳақда илгарироқ ҳам бир неча марта Қарсақлининг нариги томонига яширинча ўтиб, колхозчи йигитлар билан, Салимжон ва Шариф ячейкалар билан гаплашиб юрганди. Улар Мусанинг колхозга ўтишини чин кўнгилларидан маъқуллагандилар. Айниқса, Шариф ячейка Мусани қаттиқ ишонтирган эди. Энди-чи? Энди нима бўлади? Яна келиб-келиб Мусанинг тоғаси... Энди унга колхозчи йигитлар нима дейишаркин? Салимжон-чи? Булар ҳам майли, бир гап бўлар, борди-ю, бу ердан кетиш ҳақидаги фикрни тўппа-тўғри Малика холанинг олдига кириб айтса, Мусани тўғри тушунармикин? Тушунганди:

ҳам бой билан қандай гаплашаркин? Хайр, бизлар колхозга кўчямиз, дейдимиз? Нима сабабдан, нега деса, нима дейди?..

Хуллас, у қанчалик ўйламасин, қанчалик дадил бўлмасин, бироқ ҳалигидек говлар унинг олдидан кўнданга чиқаверарди. Зиёбек ҳам худди шундай. Бой ҳам уларнинг бу ўй-хаёлларини, қисман, ичидан фаҳмлагандек бўлиб юрарди. Шунинг учун ҳам у ҳали бу «тирми-заклар»ни эслаганда, ўйи чувалашиб, ақли етмай қолганди. Ахийри, Жавлонбек жияни билан маслаҳатлашмоқчи бўлди. У маслаҳатлашадиган жойни ҳам топиб қўйди. Индинга рўзанинг иккинчи кунини Болтахўжа ҳамма аъёнларини, жумладан, Садиваққосини ҳам, жияни Жавлонбекни ҳам ифторликка айттирган. Сир бўйи бу ердан йигирма беш чақирим узоқ, ҳеч ким билмайди ҳам, сезмайди ҳам. Ана шу ерда гаплашадиган қўяди...

...Аммо ҳаёт оқими эса ҳамон ўз йўлида тўхтамай оқинида давом этарди...

Ўнинчи боб

Баҳор ҳавосини тушуниш қийин: кутмаганда бир лаҳзада айнийди-қолади.

Оқшом. Осмон тўла булут. Уфқ қон рангида қип-қизариб турарди. Энди ботиб бораётган қуёш худди Ойдинкўл атрофининг кўркаман манзараларини кўзи қиймаётгандек булутлар тагидан сўнгги бор мўралади; унинг қип-қизил заррин нурлари кўлнинг жимир-жимир тўлқинларида, кўл атрофидаги қамиш учларида, тепачаларда тагин бир лаҳза жилваланиб турди-да, кейин аста-секин сўна бошлади.

Атроф кўм-кўк майса. Қўйлар уззукун ўтлаб тўймагандек, ердан бош кўтаргиси, қўра томонга жилгиси келмасди. Бир чеккадан Суюм оға, бир чеккадан Кенжа қайтариб, қўйларнинг юзини энди чайла томонга буришганида, икки салт отлиқ қуюн каби учиб келишди-ю, отларининг бошини ололмай, анча жойдан қайтишди. Қўйлар «гурр» этиб ҳуркиб тушишди.

— Йўл бўлсин, тўралар, тинчликми?— деди Суюм оға ҳайрон бўлиб.

— Тинчлик. Бизларга тузукроқ битта така керак, тез бўл!— деди Болтахўжанинг йигити Давқора.— Бой отам улоқ беряпти.

— Йя, бой улоқни кечагина берганди-ку?!

— Қизикмисан, нима ишнинг бор сенинг, бойнинг қачон улоқ бериши билан?— деди Давқора.— Бугун бой

отамникида ифторлик бор. Шаҳардан ҳукуматлар келган. Шундайми, Дандирасул?

— Шу-шу-шундай.

— Таканинг каттароғидан бўлсин-а?

— Ка-ка-каттасидан...

— Шаҳардан ҳукуматлар келган бўлса, унда ифторлик эмас, тўй экан-да,— деди Суюм оға кулиб.

— Ҳа, тўй,— деди Давқора илжайиб. Унинг бу жавобида бизлар шунақамиз, истасак, тўй қиламиз, истасак, аза, деган каби маъно бор эди...— Кечқурун сен ҳам бор. Қани бўла қол, тезроқ!

Суюм оға Кенжани қўйлар орасига олиб кириб, имо қилди.

— Анави қора такани...

Кенжа аста қўйлар орасидан бориб, қора таканинг оёғидан маҳкам ушлади. У куч бермай, Кенжани судраб кетди ва тиззасини қонатиб юборди.

— Майли, ҳечқиси йўқ, ўғлим.— деб юнатди Суюм оға ўғлини. Кейин отдагиларга қараб деди:— Бўғизлаб берайми?

— Йўқ, ўша ёқда бўғизлаймиз. Қани, тезроқ бўла қолинг!

Улар такани олдиларига ўнгариб олиб, чонганларича тепанинг нариги томонига ўтиб, кўздан ғойиб бўлишди, Суюм оға уларнинг орқасидан анча маҳалгача қараб тургач, хўрсиниб деди:

— Ҳм, бировларга мол қайғу-ю, бировларга жон қайғу. Бировлар ҳар кун и эт ейди-ю, бировларга қаттиқ нон ҳам топилмайди. Ажаб замон экан-да...

— Дада, сизнинг ҳам қорнингиз очдими?— деди Кенжа ютиниб.

— А?.. Йўқ, ўғлим.

— Қаттиқ нон ҳам топилмайди, деяпсиз-ку.

— Э, ўғлим, ўзим шундай...

Ота-бола бир озгача қўйлар кетидан жим келишди. Бу сукутни яна Кенжа бузди:

— Дада, қачон Зиёбек акамга борамиз?

— Яқинда, ўғлим, яқинда,— деб Суюм оға чуқур ух тортди. Кенжанинг бу тасодиф саволи уни яна ўша кечадан бери бошнинг қотириб, кўнглини ғаш қилиб юрган ташвишли хаёлига қайтарди: «Асқар қамалиб, уйдагиларнинг ҳоли нима кечаётган экан?...»

Асқар аканинг нима қилиб бу хунук воқеага аралашиб қолганига Суюм оғанинг ҳеч ақли етмасди. У қанча ўйласа-да, Асқар ака ҳақида ёмон фикрга бориш-

га ботинолмас ва бу иш унинг қўлидан келишига ҳам сира-сира ишонмас эди. У шундай хаёллар билан бўлиб, қўрага қандай қилиб етиб келиб қолганини ҳам пайқамай қолди.

Қўйларни қамашди. Кенжа ҳар кунги одати бўйича қора қумғонни олиб, чайла орқасидаги ариқчага кетди. Суюм ога чайласига кирди. Унда яқинда ясаган иккита қозоқни қошиқ, дўмбира, қора сатиндан тишланиб тикилган эски қоракўл тумоқ осилиб турар, пастда чопон, Суюм ога ўзи орқалаб келган ола хуржун, бир чети синиқ сопол коса, сувқовоқ турарди. У тўрга ўтиб, ёнбош-лади. Ҳадемай қора қумғонни кўтариб Кенжа келиб қолди. Суюм ога аста ўрнидан туриб, бош томонда турган тугун рўмолчага қўлини чўзганди, нимадир пақил-лаб кетди: қўлига олиб очган эди, ичидан бир яримта қаттиқ пон чиқди. Кенжа ҳайрон бўлиб қолди.

— Чойни қўяверайми?

Суюм ога жуда хафа бўлиб кетди. Ўзи-ку майли-я, боласи эрталабдан бери ҳеч нарса егани йўқ-ку, ахир. У бирпас ниманидир ўйлаб турди-да, сўнг ўғлига сир бой бермай, ясама илжайиб, деди:

— Ўғлим, ҳозирча сен қумғонни ўтга қўявер.

— Нима билан ичамиз?

— Бой отаишларникига тўйга борамиз... Биз келгунча қумғон ҳам қайнаб туради. Кейин маза қилиб чой ичамиз.

— Тўйга таклиф қилганлари йўқ-ку, бизларни...

— Э, қизиқмисан, ўғлим. Боя Давқора оғанг айтди-ку, боринглар деб, бўлди-да. Айтмаганда ҳам нима... Бизлар бойнинг ўз одамимиз, чўпонимиз, бегонаси эмас-миз. Тушундингми?

— Тушундим...

— Бўпти, олов ёқ, қумғонни қўй.

Ога-бола қўйларни Сарсенининг Кенжа қатори ўғли Муродбекка тайинлаб йўлга тушдилар. Қуёш ботган, осмон тўла қора булут эди. Баъзан муздай ёмғир том-чқлари уларнинг юзларига чирс-чирс уриларди. Суюм ога тепага кўтарилгач, орқасига бир қайрилиб қараб қўйди. Қўзига икки-учта ғариб чайлалар билан қамшдан қилинган қўралар қорайиб кўринди. Тепанинг бу томонида эса бой овули: уч-тўртта оқ ўтов, кенг, кўм-кўк майдон, ундан нарида Ойдинкўл бутун салобати, гўзаллиги билан кўзга ташланиб турибди. Ўтовларнинг орқасида эса, йиғирма-ўттиз отлиқ йиғитлар шовқин солиб улоқ чопиб юришибди. Ўтов олди хотин-халаж, ёш болалар билан гавжум. Гўё ишлари зарур кишилардек у

ёқдан-бу ёққа югуришадн. Иккита дошқозон билқ-билқ қайнайдн...

Суюм ога бу томошаларни кўрмаса ҳам бўларди-ю, аммо бу ерга уни боласининг гапи, очлик балоси судраб келди. У келишга келди-ю, аммо келганига жуда афсус қилди. Унга ҳеч ким одам келдими, нт келдими, деб ҳам қарамади. Бир чеккада озроқ тургач, ўтов олдига яқинроқ бориб уҳ тортиб, аста шу ерда турган извошининг бир чеккасига ўтирди: «Бу Ҳайдарбойнинг извоши-ку,— деди у ичида.— Демак, шаҳардан одамлар келгани рост экан-да?..»

Кенжа ҳадеганда қозон атрофида айланниш юрган бой болаларига қўшилолмаи бир чеккада турарди. Ўтов ичида эса одамларнинг гапи авжига чиққанди. Суюм ога извош устида ўтираркан, аввалига бу гапларга унча эътибор бермади, кейин бундай қулоқ солса, жуда жиддий гаплар экан. Улар энди товушларини сал пастроқ қилиб гаплаша бошлагандилар, лекин шундай бўлса ҳам зеҳн қўйиб қулоқ солган кишига бемалол эшитилиб турарди...

— «Масала ҳам жиддий, ҳам хавфли,— деб ух тортди биров.— Айниқса, Шариф ячейка воқеаси райондагиларни жуда чўчитиб қўйдн. Чамаси шу борада шошмасак ҳам бўларкан.

— Мен сизга айтсам, яхши иш бўлмади, чамамда,— Суюм ога бу товушни дарров таниди, у Ҳайдарбойники эди:— Кўнглингизга келмасину ўлгудек шошқалоқсиз, Садиваққос...

— Менга нима дейсиз ахир, ўзларингиз эмасми...»

«Демак, Асқар большевойларнинг туҳмати билан эмас, мана буларнинг иғвоси билан қамалган экан-да! Шариф ячейкани Асқар эмас, Садиваққос...— деди Суюм ога ичида.— Тушунарли...»

— «Майли-ку, мен сизга айтсам, қилар ишни қилибсиз, нега энди Асқарга тўнкадингиз?»

— Ахир ўзларингиз-ку, шундай қил, деган...»

У бу сўз билан Ҳайдарбойникида Жавлонбек айтган гапга ишора қилди. У: «Сен бир кишини бил, сени бир киши билсин. Сени билган одам икки-учта одамни танисину, ўша охирги одамни иккинчи одамга айтиб гумдон қилдир», деган эди...

Ўзининг айтган гапи эсига тушиб Жавлонбек юмшаб қолди.

«— Ҳайф сизларга!— деди Жавлонбек. Кейин ўтиришга жон киритмоқчи бўлиб, гапни ҳазилга айланттирди:— Шунн ҳам юрак деб кўтариб юрибсизларми?»

Суюм оғанинг боши бир зум ғувиллаб, қулоқлари ҳеч нарсаи эшитмай қолди. У ўзига келганда, яна Ҳайдарбойнинг гаплари чала-чулпа эшитиларди:

«— Мен сизга айтсам, яхши эмас-да...

— Нимаси яхши эмас, Асқарнинг қамалганими ё Шарифнинг ўлдирилганими?— деди кимдир. Бу товуш Суюм огага таниш туюлди, бироқ уни қанча уринса ҳам эслаёлмади. Ҳалиги одам гапни давом эттирди:— Шариф қишлоғинингизни бузган большевик эди, қутулдингиз. Асқар ўғлингизга қизини бермай ноз қилиб юрган эди, энди йўл очик...

— Борди-ю, Шариф ячейка ўлмай қолган бўлса-чи!

— Бари бир ўлади,— деди Садиваққос.

— Машинага олиб чиққанда жони бор экан, кўрганлар айтишди...»

Шу гапдан кейин ўтов ичидагилар бирпас жим бўлиб қолишди.

Суюм оғанинг очликданми ё ҳалиги гапларданми, боши айланиб, кўзи тиниб кетди. У қулоғига гап кирмай, гаранг бир аҳволда паришон ўтирганда, бирдан қозон бошида кўтарилган шов-шувни эшитиб, ўзига келди.

Улоқ олиб қочиб келаётган чавандоз оти қозон бошида юрган болаларнинг ўйинини томоша қилиб бир четда турган Кенжани уриб кетаёзди. Чавандоз нарироқдан отининг бошини қайтариб келиб, қамчиени ўқталиб, ўдағайлай бошлади:

— О-о-оёқ о-о-остиди ни-нима бб-бор и-ит-ва-ва-ча!— Бу ҳалигина яйловдан Кенжа тиззасини қонатиб, зўр машаққат билан ушлаб берган қора такани олдиға. ўнгириб олиб кетган Ҳайдарбойнинг арзандаси — Дандирасул эди.— Т-тур йўқол!

Бирпасда ўчоқ бошига одамлар тўпланишиб қолди.

— Кемтик қидириб юрган-да, кучукча,— деди кимдир биров.

Суюм ога аста ўрнидан туриб бориб, Кенжанинг қўлидан ушлади.

— Ҳали бу кучукчанинг кемтик қидиришга ақли етмайди. Борди-ю, етганда ҳам манави итлардан ортмаслигини яхши билади.

— Нима дединг? Ким ит?!

— Суяк қизганганлар ит!— деди Суюм ога яна қозон бошидагиларга қараб.

Ўтовдан савлат тўкиб Болтахўжа чиқди:

— Нима гап, нима шовқин?

— Ҳеч гап йўқ, бой ота,— деди аста Суюм ога.

— Сен нима қилиб юрибсан бу ерда? Бирор товоқ шўрва-шўрим олиб боришарди-да,— деди Болтахўжа заҳархандалик билан.

— Раҳмат ҳимматингизга, шўрва-шўримингизни анави ювиндихўрларингизга берарсиз,— деб Суюм оға Кенжани етаклаб аста кета бошлади.

— Ҳой лаънати, аблаҳ, тўхта, нима дединг!..— деб Болтахўжа унинг биллагидан ушлаган эди, Суюм оға жаҳл билан қўлни силтаб юборди:

— Қўйиб юборинг, мен сизга Шариф ячейка эмасман!

Болтахўжа турган жойида қотиб қолди. Суюм оға дир-дир титраб нари кета бошлади. Ўтовдан эндигина чиққан Жавлонбек Болтахўжага маъноли тикилди. У сир бой бермасликка ҳаракат қилиб, «хотиржам бўлинг!» дегандек меҳмонларни ичкарига бошлади. Жавлонбек ўғлини етаклаб кетаётган Суюм оғага шубҳа билан бир зум қараб турди-да, кейин шу ерда ўйнаб юрган болаларнинг биридан:

— Анави одам қачон келганди, ўғлим?— деб сўради.

— Боя.

— Қаерда турганди?

— Тургани йўқ, ўтирганди.

— Қаерда ўтирганди?

— Ану извош араванинг устида.

— А-ҳа... Жуда азамат бола экансан, майли, бора қол.

У шундай деди-ю, юрагининг аллақаеридир жнз этгандек бўлиб, ўтовга кириб кетди.

...Бу маҳалда Суюм оға билан Кенжа тепа устига кўтарилган эди. Ҳаво ҳамон булут бўлиб, кўкламнинг дайди шамоли гувиллаб эсиб турарди. Суюм оға гаранг, дардли, оч ҳолда тепа устига чиққач, яна боягидек, орқа-олдига қаради. Яна ўша-бояги лавҳалар... Бироқ боя унга бу кўринишлар гўё ҳаётда бир одам бой, иккинчи одам камбағал яшаши қонундек бўлиб кўринган бўлса, энди ундай эмасдек туюлиб кетди. Унинг қалби аламдан туғён кўтариб, онгидаги пўлат қонун бўлиб, сингиб қолган эски тушунчага биринчи марта «нега? нима учун?» деган савол билан қарши чиқди. Унинг наздида ҳатто қалби ҳам: «Нега? Нима учун?» деб тепаётгандек эшитиларди. У оғир хаёлга чўмди, аммо бу сўроққа жавоб тополмади. Унинг хаёлини тепанинг нариги томонидан чопиб келаётган Кенжанинг ўртоғи Муродбекнинг товуши бўлиб юборди.

— Суюм оға, Суюм оға! Чайлангизга ўт тушиб кетди... Ёниб кетди!..

Кенжа ҳаяжонга тушиб қолди, аммо Суюм оға индамади. Ҳатто, қадамини ҳам тезлатмади. Ҳозир унга чайлага эмас, дунёга ўт тушиб кетса ҳам барибирдек эди. У шу юришидан айнамай чайласи олдига етиб келди. Чайла қамишлари аллақачон ёниб битиб, ёғочларигина қора кўмир бўлиб, чарс-чурс қилиб тутаб ётарди. Бир уюм кул ўртасида қора қумғон буғи бурқираб қаққайиб турарди. Тугунчакдаги бир яримта қаттиқ нон ҳам қоп-қора бўлиб куйиб кетибди. Ана, ҳар куни эрмак қилиб турадиган дўмбирасининг қамиш кули орасидан дастасигина чиқиб ётибди. Бу аҳвол Суюм оғани бутунлай эзиб юборди:

Э худоё, бизларни бунча қийнаб,
Бойларга индамайсан — танишингми?
Йўқ чоғимда чайламга ўт кўйибсан,
Миннатинг беш-олти қамишингми?

У аянчли бир вазиятда қоракуя бўлиб куйиб, қорнининг юз тахтаси ўйилиб тушган дўмбирасини қўлига олди ва бошини аста кўтарди. Гўё унинг хаёлида бутун водий, бутун яйлов куйик дўмбиранинг мунгли зори билан кўмилгандек бўлди... У оғир хаёл сураркан, қулоғига бояги ўтовдаги гаплар эшитилиб кетди... Шариф ячейка... Асқар аканинг туҳмат билан қамалиши...

Суюм оға қаттиқ уйқудан чўчиб уйғонгандек, бир сесканди-ю, олдида йиғлаб турган Кенжани кўрди.

- Энди нима қиламиз, дада?
- Кетамиз, ўғлим, кетамиз!
- Зиёбек акамгами?
- Ҳа.

Боядан бери ота-боланинг фожиали аҳволига аянч билан қараб турган Муродбек секин Кенжанинг енгидан тортиб сўради:

- Кетасизларми?
- Кетамиз.
- Қанчага?
- Анчага.
- Қайтиб келмайсизларми?
- Келмаймиз-а, дада?—деб сўради Кенжа дадасидан.

Аммо Суюм оға индамади. У телба кишилардек индамай йўлга тушди. Икки бола бир-бирини кўзи қиймай, зўрға ажраллишиди. Кенжа анча жойга бориб қолганида, орқасига қайтиб, дадасининг куйик дўмбирасини

олиб келди. Суюм оғаннинг қулогига яна ҳалиги гаплар эшитилиб кетгандай бўлди. У ўғлининг қўлидан маҳкам ушлаб, қадамни жадаллаштирди...

Ўн биринчи боб

Суюм оғаннинг бу хилда кетиши—ўтовда ифторлик баҳона шароб ичиб, кайфи сафо қилиб ўтирган бой, бойваччаларнинг ҳаловатини бузиб, кайфларини учуриб юборди. Улар сўнгги кунларда шундай ташвишга тушиб қолган эдики, кечагина ўзлари ялангоёқ деб ҳақорат қилишадиган, ҳатто ҳозир ҳам хизматларида беминнат ҳалол меҳнат қилиб юрган одамлардан ҳам ўлгудек қўрқишарди. Улар замон ялангоёқларники эканини яшин билишарди-ю, аммо асрлар бўйи оёқлари остида юрган камбағалларнинг измига юришга гурурлари йўл қўймасди, буни ўзларига ор деб билишарди...

Суюм оға кетгандан бери ўтов ичига чўккан жимликни уй эгаси бузди.

— Нима энди, битта ялангоёқ хафа бўлди, деб аза чекамизми?— деди Болтахўжа ўтирганларга тасалли бермоқчи бўлиб.— Қўйинглар, маишатимиз бузилмасни.

— У, шум замон!— деди Ҳайдарбой хўрсиниб.

— Ҳа, замон издан чиқди,— деди Жавлонбек гўё замоннинг бутун оғирлиги зиммасига тушган каби букилиб.— Мен сизларга минг марта айтдим, замон ёмон, эҳтиёт бўлиш керак, деб. Ахир, салгина ношудлик—ишнинг пачавасини чиқариб қўяди...

Эшикдан салом бериб Муродбекнинг дадаси Сарсен кириб келди. Жавлонбекнинг гапи бўғзида қолди. Болтахўжанинг ниҳоятда жаҳли чиқиб кетди.

— Хўш, хизмат!— деди у қовоғини солиб.

— Бир зарур иш билан келдим, бой ота!— деди Сарсен қўлини кўксига қўйиб.

— Айт!

— Суюм оға кетиб қолибди... Қўйларга қарайдиган одам йўқ...

— Нима?

— Қачон?

— Чамаси... кун ботганда йўлга тушганга ўхшайди.

— Қаёққа кетибди?

— Унисини айтмабди.

— Ўзинг қаёқда эдинг?

— Молда эдим, ҳозир келдим. Ўғлим молни ташлаб, сизга хабар беролмабди.

Ўтирганлар бир-бирига шубҳали қарашди.

— Яхши, бугунча қўйларга ўзинг қараб тур. Кейин яна ўйлашармиз,— деди Болтахўжа Сарсенга.

— Хўп, хўжайин.

— Бўпти, тезроқ бор.

Сарсен чиқиб кетгач, яна ўртага жимлик чўқди. Жавлонбекнинг тоқати тоқ бўлиб кетди.

— Ана, айтмадимми, салгина ношудлик ишнинг пачавасини чиқариб қўяди, деб?

— Нима бўпти,— деди Болтахўжа гавдасини тикиб.

— Нима бўларди, боя сал ширинроқ гапирганингизда, Суюм ога кетмас эди. Бу кунги одамларнинг жонини ширин гапириб туриб олиш керак. Ошкора пичоқ кўтарадиган замон ўтиб кетган, тақсирим.

— Кетса кетар, ўрнига яна битта ялангоёқ-да,— деди яна Болтахўжа паст тушмай. Унинг бу муомаласи Жавлонбекнинг жаҳлини чиқариб юборди.

— Нима бўпти дейсиз-а? Ахир, бояги Асқарнинг қамалиши... Колхоз ҳаракатига қарши гаплар... мақсадимиз ҳақидаги режаларимизни у ялангоёқнинг эшитмаганини сиз қаёқдан биласиз?— деди Жавлонбек куйиб-пишиб.— Билиб қўйинг, бой, бу гаплар бирорта одамнинг қулоғига етса борми, нақ хонамизга ўт қўйишади!

Ҳайдарбой билан Садиваққоснинг жон-пони чиқиб ўрниларидан туриб кетиша ёзди.

— Нимага бақрайиб қолдинглар?— деди Жавлонбек уларга қараб.— Ишонмаяпсизларми? У келгандан бери мана бу ўтов орқасидаги извош устида ўтириб, ҳамма гапларни эшитибди.

— Қўйинг-э...

— Ким айтди?

— Болалар айтди...

— Ҳа, эшитибди,— деди Болтахўжа ҳам ўзини тутолмай.— Менга болалар эмас, Суюмнинг ўзи айтди.

— Нима деди?

— Мен сизга Шариф ячеёка эмасман, деди.

— Ана холос... Боядан бери шу гапни эшитиб индамай ўтирибсизми яна?

— Утиришимиз бузилмасини девдим.

— Юрагингизга балли-е!

— Энди нима қилдик?

— Мен сизларга айтсам, қувинш керак,— деди Ҳайдарбой тоқатсизланиб.

Бир марта жиноят қилган одам, ўша жиноятнинг ёпиш учун яна ўн марта жиноят қилишдан ҳам қайтмас

экан. Мана ҳозир ҳам улар ҳеч ўйлаб ўтирмасдан, иккинчи бир жинойтга фатво беришга шошилишарди.

— Йигитлар!— деб бақирди Болтахўжа.

Давқора, Тўлбош, Дандирасуллар ўрниларидан учиб туришди.

— Иккита йигит бўлса бўлади,— деди Жавлонбек.

— Давқора!

— Лаббай!

— Тўлбош!

— Лаббай!

— Иккаланг отларингга қўи! Иложи бўлса...— деди Болтахўжа тутилиб. Унинг оғзидаги гапни Жавлонбек илиб кетди:

— Иложи бўлса зинҳор пичоқ ишлатилмасин... Чўқмор билан...— у қўли билан ишора қилиб кўрсатди:— Қон чиқмас жойига... Тушунарлими?..

— Тушунарли.

— Оқ йўл!

Тўлбош билан Давқора ўтовдан жадал чиқиб кетди...

* * *

Хуфтон. Суюм ога билан Кенжа ҳали йўлда эди. Бир томондан қоронғилик, иккинчи томондан очлик уларни оёқдан толдирганди. Осмонда парча-парча қора булутлар сузиб юришарди. Ой гоҳ у булут, гоҳ бу булут тагидан мўралаб, бераҳм шамол йўловчилар кўкрагидан итариб юргизмасди. Кунботар олдида бир-иккита томчиллагани бўлмаса, ёмғир ҳали ёққанича йўқ эди. Бу зулмат Кенжанинг кўзига ҳар бир гиёҳни бўри қилиб кўрсатар ва у борган сари дадасининг пинжига тикилиб, уни баттар чарчатар эди. Бироқ, очлик ҳар қандай йиртқичдан ҳам зўрроқ келди. У оёқларини олиб босолмай қолди.

— Чарчадингми, ўғлим,— деди Суюм ога Кенжани бағрига тортиб.

— Қорним очиб кетди.

— Бир оз сабр қил, ўғлим. Мана, келиб қолдик. Ҳув анави чироқни кўрддингми?

— Кўрдим.

— Шу чироққа етсак, Зиёбек акангни кўрамыз. Юр, бўталогим, юра қол...

— Ростданми?

— Ростдан.

— Ундан кейин нима қиламыз?

→ Ундан кейин Зиёбек акангни олиб, «Ленин» колхозига борамиз.

— Дада, Ленин дегани нима?

— Катта одам.

— Яхши одамми?

— Яхши одам.

— Колхоз дегани-чи?

— Колхоз дегани...— деди Суюм оға тутилиб.— Бу колхоз дегани...

— Нон кўп бўладими колхозда?— деди яна Кенжа дадасининг жавобини кутмай.

— Кўп бўлади, бўталогим, кўп бўлади, юр...

Чироқнинг кўринганига анча бўлган бўлса-да, оға-бола ҳамон унга етолмасди, у эса — умид учқуни каби яқиндан йилтираб кўринар ва тинмай ўзига чорлар эди.

Орқадан чопиб келаётган от дупури эшитилди. Оға-бола йўлдан четга чиқиб, орқаларига қайрилгунларича икки отлиқ уларнинг олдиларидан чопиб ўтиб, анча жойдан отларининг бошини қайтариб келишди. Келишди-ю, энгашиб ота-болага қарашиб, тақимларидан чўқморларини суғуришди:

— Ур, лаънатини!

— Во-ой!..

— «Вой до-од!» деган чинқириқ қоронғи тун бағрини тилиб юборди. Бу Кенжа эди. У додлаганича қоронғи тун қўйнига, буталар орасига кириб овози ўчди.

— Ур!— деган бўғиқ товуш чиқди яна. Суюм оға биринчи калтакдаёқ қулаган эди. У ётган жойида дармонсиз ингради:

— Бўр-ри-лар!..

Иккинчи отлиқ чопиб келиб яна урди. Қўлларига суяниб, туришга ҳаракат қилаётган Суюм оға шилқ этиб йиқилди-ю, қайтиб қўзғалмай, чўзрилиб қолди. Отлиқлар келган томонига — зимистон тун қўйнига шўнғиб, кўздан ғойиб бўлдилар.

Ўн иккинчи боб

Зиёбек жувоз ҳавосига анча ўрганиб, ҳатто уни ўзи ҳайдай оладиган бўлиб қолганди. Мана Муса тўрда йиртиқ кўрпасини ёпиниб, мириқиб ухляпти. Зиёбек жувоз ҳайдаяпти. Хона ичи иссиқ, жимжит, дим. Кулранг қашқа бир маромда айланишда давом этарди. Зиёбек қандайдир бир ўланни ҳиргойи қилиб, кунжаранинг четини синдириб, ўқ тагига ташлайди. Аммо унинг хаёли тутқич бермай, аллақаёқлардир кезиб юрарди. Болтакўл бўйи... Қўл бўйидаги ғариб қора ўтовдаги

қиз... Қиз билан кўлда, қайиқда маза қилиб сузиб юрганлари... Кечалари овул ёшлари билан аргимчоқда учишганлари... «Бўри билан қўй» ўйинида Зиёбек бўри бўлиб Оқбўтани — қўйни олиб қочгани ва уни панароқ жойга олиб бориб бағрига босиб, биринчи бор ўпгани... Шундаги дунёдаги ҳеч бир шприн шарбатга алмашмайдиган тотли ҳислар ва ниҳоят, ота-болалар овулдан кетганларида Оқбўтанинг кўзларига жиққа ёш олиб, уларнинг кетидан термилиб қолгани — ҳаммаси-ҳаммаси унинг кўз олдида жувоз билан бирга айлана бошлади. Яхшиям Мусага дуч бўлиб қолдим, бўлмаса бошқа ерга борганимда ҳолим нима кечарди, деб ўйларди у ўзинча.

Зиёбекнинг ҳам ўзига яраша дарди, севгиси, орзуси бор эди. Бироқ буни Муса ҳалигача билмасди. Фақат Муса унинг севги ҳақидаги ботирлигига ҳайрон қолиб юрарди: қозоқларда руслардаги каби йиғит билан қиз ота-онаси олдида ҳазиллашиб, гап отишиб юраверишарди. Зиёбекнинг ботирлиги мана шундан келиб чиққан эди. Буни Муса аста-секин тушуна бошлади. Зиёбекнинг иш соҳасидаги тортинчоқлигининг сабаби ҳам қозоқ халқидаги соддалик, ишонувчанлик каби фазилатлардан туғилган бўлиб, шунинг учун ҳам у Мусанинг ҳар бир маслаҳатига: «Қандоқ бўларкин?»— деб камтаринлик билан жавоб берарди.

Тўрда ётган Муса нималарнидир деб довдираб, уйқу-сираб у ёнидан-бу ёнига ағдарилгандагина Зиёбек хаёлини йиғиштириб олди. Уни уйғотмоқчи бўлиб тепасига борди-ю, бироқ уйқусини бузиниша кўзи қиймади. У ҳамон жувоз кетида айланишда давом этаркан, дадасини, Кенжа укасини ўйлай бошлади: «Уларнинг ҳоли нима кечаяптикин?.. Очи, тўқми? Қанақа одамнинг қўлига тушдйкин?.. Майли, ишқилиб омон бўлсин...»

Кунжара пишиб, ёғ чиқмай қолди. Зиёбек кундани қўйиб, отни тўхтатди.

— Др-р! Тўхта, жонивор. Ўзинг ҳам қора терга тушиб кетибсан. Мана энди бўлди, дам оламиз,— деб у от сағрисини шапатиларди. Кейин жувозхона эшигини очиб, гавдасини ярим белгича ташқарига чиқарди-да, тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас ола бошлади.

— Тонг отиб қолибди,— деди у бошини ичкарига олиб.— Муса, эй Муса, тур, тонг отди. Бирам ҳаво очилиб кетибдики... Тур!..

Муса инграшиб, бу ёнига ағдарилди.

— Бир оз ёта турай,— деди у кўзларини уқалаб.

— Тур-турдан хабар келса, уйқудан маза қочади.

Тур, бўлмаса нақ устингдан совуқ сув қуйиб юбораман...

— Бай-бай-бай, доим ширин уйқунинг белига тепасан-да, Зиёбек,— деб Муса эринчоқлик билан туриб ўтирди, керишди.

— Нима, тушнингда Зухранг билан ўпишаётганмидинг?

— Йўқ, Қоработир билан олишаётгандим.

— Қанақа Қоработир экан у?

— Билмасам. Бир бадбашара одам билан Ҳурини талашиб, олишиб юрибман.

— Боя уйқусираб бир нималар деяётгандинг-ов. Турғизай дедиму, бироқ уйқунгни бузгим келмовди. Кейин ўзинг ағдарилиб ётдинг. Хўш, кейин нима бўлди?

— Нима бўларди, гоҳ у мени, гоҳ мен уни ерга олиб ураётганимизда уйғотиб юбординг.

— Бўлмаса, яхши қилибман-да.

— Нега яхши қилар экансан?

— Уйғотмаганимда, балким енгиллиб қолармидинг,— деди Зиёбек кулиб.

— Йўқ, енгилмасдим,— деди Муса ҳам кулиб, ўридан туриб кийинаркан!— Ҳури учун енгилмасдим... Хўш, қани, бўлдингми?

— Бўлдим. Сен отхонадан кўк қашқани олиб келгунингча, мен мана бу кулранг қашқани чиқариб, жувозга кунжут солиб тураман.

— Хўп, кетдим.

Муса жувозхонанинг ёғ, кунжара, шам ҳиди анқиган чиркин ҳавосидан ташқарига чиққач, ўзини анча енгил сезиб, соф тонг ҳавосидан кўкрагини тўлдириб нафас олди. Отхонага ҳовлидаги кўтарма тандир орқасидан ўтиларди. Муса ана шу тандир томонга яқинлашиб бораркан, маст каби тебраниб келаётган аллақандай бир гавдани кўриб, таққа тўхтади. Унинг кўз олдига доим маст-аласт ҳолда юрадиған Тўлбош келди. Шу бўлса керак, бошқа ким бўларди, деб ўйлади Муса. Ҳалиги одам эса гандираклаганча тандир орқасидаги қий уюми устига келиб йиқилди ва оғир ингради. Мусанинг юрагини қўрқув босди.

— Ким бу?— деди у тагин ҳам яқинроқ бориб.

— Им-м...

— Кимсиз?— деди Муса яна у томон интилиб ва ағаб наб ётган одамнинг усти бошида қон юқи кўриб, юраги шувиллаб кетди.— Қон?..

— Им-м, Зиё-бек...

— Зиёбек дейсизми?— деди Муса энгашиб қараркан.— Суюм оға!

— Му-са, им-м...

— Муса югуриб бориб, Зиёбекни чақириб келди. У аввалига қўрқиб кетди, кейини энгашиб, дадасининг бошини суйди.

— Дада, дадажон, нима бўлди сизга?

— Уғлим, бўта-ло-ғим.

Зиёбек билан Муса Суюм оғани даст кўтариб, Малика холаникига олиб киришди. Урнидан эндигина туришган Малика хола билан Ҳури қўрқувдан ағрайиб қолишди. Болаларнинг ўзлари бир четга кўрпача тўшаб, Суюм оғани ётқизишди. Зиёбек яна сўради.

— Дада, дадажон, айтсангиз-чи, нима бўлди сизга?

Суюм оға зўр машаққат билан:

— Бў-ри-лар... Уриб йиқитишди — деди-ю, лекин бошқа нарсага тили келмади. У узун тушиб ётар ва инграр эди.

— Қимлар? Кенжа қани?

Зиёбек бу саволга жавоб ололмади.

— Вой, шўргинам, нималар бўляпти ўзи бу дунёда-а?— деб типирчиларди Малика хола.

Зиёбек бирдан кўзига ёш олиб, кўчага отилди. Орқа-орқа Муса ҳам чопиб чиқди.

— Зиёбек, қаёққа?

— Кенжани қидираман...

Суюм оғани Малика хола билан Ҳурига тайинлаб, Муса ҳам унинг орқасидан югурди. Бу маҳалда тонг оппоқ отиб қолган эди. Зиёбек қишлоқ четидаги қишлоқ, шаҳар, яйлов йўллари кесишадиган жойга етганда, негандир, таққа тўхтади. Унгача орқадан Муса ҳам етиб борди. Йўл устида Суюм оғанининг йиқилган, ағанаган, бу ёқ томонга қараб судралган излари аниқ кўриниб турарди. Йўл устини от туёқлари ўйиб юборганди. Тупроқ билан қоришган қон томчилари яққол кўриниб турарди...

Зиёбек билан Муса ҳайрон бўлиб турганларида шаҳар томондан икки отлиқ буларга яқинлашиб кела бошлади.

— Ассалому алайкум!— деди Муса йўлдан четга чиқиб, Зиёбекда ун йўқ эди.

— Ваалайкум ассалом!— деди чарм камзулли, шапка кийиб олган киши. Улардан бири — чарм камзуллиги Тожиёв, қисқа пальтолиги Санжаров деган киши бўлиб, иккаласи ҳам ГПУ да ишлашарди. Улар Шариф ячейка ўласи қилиб калтаклангандан сўнг, бу ёқларга тез-тез келиб турадиган бўлиб қолишганди.

— Хўш, укалар, нима қидириб юрибсизлар?— деди Тожиев отининг бошини тортиб.

— Э, ака, сўраманг,— деди Муса.

— Нима гап ўзи?— деди Санжаров йўл устидаги қон томчиларини кўриб. Кейин Тожиевга маъноли қараб қўйд.

— Суюм огани кечаси шу ерда ўлардай калтаклаб кетишибди,— деди Муса.— Ёнида кичкина Кенжа деган ўғли ҳам бор эди, ўша йўқ. Шунини қидириб юрибмиз.

— Суюм ога деганларинг ким бўлиб ишларди ўзи?

— Чўпон бўлиб.

— Қаерда?

— Ойдинкўлда, Болтахўжаникида.

— А-ҳа,— деди Тожиев. Кейин бир кўзини қисиб, нималарнидир ўйлаб кетди ва шериги билан кўз уриштириб ҳам олди.

— Бошқа бола-чақаси ҳам бормиди-йўқми?

— Мана бу катта ўғли,— деди Муса Зиёбекни кўрсатиб.— Қидираётганимиз кичкинас.

— Сизлар қаерда ишлайсизлар?

— Ҳайдарбойникида, жувоз ҳайдаймиз.

— А-ҳа,— деб яна Тожиев Санжаровга қараб қўйд.

Кейин иккаласи ҳам отларидан тушиб, қон излари билан ён-атрофни кўздан кечира бошладилар. Қизиқ, Суюм ога дастлаб калтак еб, ҳушсиз қулаган жойигача кичкина, яланг оёқ бола изи бирга келгану, кейин йўқ бўлиб қолган... Улар энди шу атрофни синчиклаб излай бошладилар. Тўрталаси тўрт тарафга қараб юришди. Бир маҳал Тожиев отдан тушиб, яёв юра бошлади. Бир оз юриб боргач, куйиб қорчининг юз тахталари ўйилган дўмбира топиб олишди. Тожиев дўмбирани қўлига олиб, яна бир-икки қадам босган эди, бирдан не кўзи билан кўрсинки, катта туп жингил тагида унгур уядан чиқиб ётган иккита оёққа кўзи тушиб, нима қиларини билмай таққа тўхтаб қолди. У товуш чиқармай, қамчиси билан ишора қилиб, бошқаларни ўз олдига чақириб олди. Зиёбек билан Муса бу аҳволни кўриб қўрқиб кетишди. Тожиев болалар олдида ўзини бир оз тутиб олиб, ҳалиги оёқларни унгурдан бу ёққа тортиб чиқара бошлади. Бола ҳолсизланиб, кейин шу кўйи ухлаб қолган экан, уйғониб кетиб, бақириб юборди...

— Кенжа!— деб бағрига босди уни Зиёбек. Мусанинг кўзидан ёш чиқиб кетди.

— Нимасига йиғлайсанлар, хурсанд бўлиш керак,— деди Тожиев уларни юпатиб.— Топилди-ку...

Улар Кенжани катта йўлга олиб чиқишди. Тожиев

Кенжанинг кўйлаги ёқасидан сиртга чиқиб қолган уч бурчак қўлтиқтуморини кўйлаги ичига солиб қўяркан:

— Уб-бў қаҳрамон-эй,— деди кулиб,— дадангни дўп-послатиб қўйиб, ковакка тиқилиб ётавердингни-а? Урмайсанми айлантириб...

— Улар кўп эди-да...—деди Кенжа ўпкасини босолмай.

— Нечта эди?

— Иккита отда.

— Қимлар эканини танимадингни?

— Танимадим...

Тожиев елкасини қисди. У қўлидаги куйик дўмбирани Мусага бериб, отига минди.

— Ҳа, айтгандек, Ҳайдар аканикига Жавлон деган одам келиб турадимиз?— деб сўради Тожиев от устида туриб Муса билан Зиёбекдан.— Меникига ўхшаган чарм камзули бор...

— Ану бир кўзи ғилай... райкомда ишлайдиган одамми?

— Ҳа-ҳа, худди ўзи.

— Ҳа, келиб туради. Кеча эрталаб бой отам билан Болтахўжаникига ифторликка кетишган эди,— деди Муса.

— Ифторликка?!— деди Санжаров ҳайрон бўлиб, Тожиев кулди. Кейин унга қўшилиб Санжаров ҳам кулди.

— Ундай бўлса, бугун кечқурун келиб қолишса керак-а, Болтакўлдан.

— Келишса керак.

— А-ҳа,— деб чўзди Тожиев. Кейин қамчи дастасини эгарининг қошига уриб, нималарнидир ўйлади-да, шеригига қараб бир нарсанинг фаҳмига етгандек, бошини сарак-сарак қилиб жилмайиб қўйди. — Хўп, хайр бўлмаса, йигитлар.

— Сизлар ким бўласизлар, амаки?— деб сўради Муса билмоқчи бўлиб.

— Бизларми?— деди Тожиев шеригига бир қараб олиб.— Кейин биласизлар, амакиларинг бўламиз. Хўп, хайр бўлмаса.

Хайр.

«Қизиқ, булар ким бўлишди экан?»

Зиёбек, Кенжа, Мусалар ҳайрон бўлишиб, юзларини уйга бурганда қўш оламга илк нурларини соча бошлаган эди...

Ўн учинчи боб

Бу қандай гап? Асқар тоғамнинг қамалганига ҳали бир ҳафта бўлмай туриб-а? Эрталабки чарм камзулли

отлиқлар ким бўлди? Нега бунча бизларни тергов қилишди. Наҳотки, бу ишда ўшаларнинг қўли бўлса? Йўғ-э! Ахир улар бизлар билан яхши муомалада бўлишди-ку! Ёмон одамлар бўлишса шундай қилишармиди? Йўқ, тузук одамлар кўришади. Қизиқ, ундай бўлса нега ким эканликларини айтишмади?..

Нима бўлса ҳам бу ерда катта жиноят бор...

Муса жувоз орқасидан аста айланаркан, мана шулар ҳақида ўйлар, лекин қанча ўйламасин ўйлаб ҳеч ўйга етолмасди. Энди у нима қилсайкин? Еки бу ердан кетгани маъқулмикин! Қайсққа кетади! Илгари фақат Ҳурини ташлаб кетолмай юрган бўлса, энди тоғаси қамалгандан кейин эса, у бу ердан бутунлай кетолмайдиган бўлиб қолгани устига мана бу хунук воқеа қўшимча бўлди. Қелганларига ҳали унча вақт бўлмаган бўлса-да, Муса Суюм ога билан ота-бола, Зиёбек, Қенжалар билан эса ака-укадек бўлиб кетишганди. Шундай экан, энди уларни ташлаб кетиб бўладими!

Унинг хаёлини эшикдан кирган Ҳури бўлиб юборди. Унинг кўзларида жиққа ёш, Мусага тикилиб индамай турарди.

— Ҳури!— деди у Суюм оғадан хавотир олиб ва унинг олдига борди. Ҳури пиқ-пиқ йиғларди.

Мусанинг кўнглини сал қўрқув босса ҳам, қизга сир бой бермай, унинг юзларига тикилди. Қизиқ, Ҳури йиғласа, айниқса унинг оппоқ чиройли юзлари устидан кўз ёшлари из солиб юмалаб туша бошласа, аслидан ҳам чиройли бўлиб кетаркан. Одам йиғлаганда чиройли бўлишини Муса биринчи бор кўрди. Унинг кўнглидан бир фикр лип этиб ўтди: «Агар бу унинг хафачиликдан йиғлагандагиси бўлса, хурсандчиликдан эркаланиб йиғлагандагиси қандай кўринаркан?..»

Шу топда Мусанинг кўнглида қачон бўлмасин яхши ният билан уни бир йиғлатиб томоша қилгиси келиб кетди-ю, лекин Суюм ога бир ҳол бўлиб ётган пайтда кўнглига шунақа бекорчи хаёллар келаётгани учун ўзини-ўзини ничидан қўйди.

— Энди нима қиламиз, Муса ака?

— Нима гап ўзи, тинчликми?

— Суюм оғам ўзини билмай қолди.

— Ҳеч нарса гапирдимми?

— Йўқ, нуқул босинқирайди... Дадам бўлгандаям майлига эди...

Қизнинг ўпкаси тўлиб кетди. Муса уни юпата бошлади:

— Майли, хафа бўлма, бир иложини қиламиз. Сен чиқавер, мен ҳозир орқангдан чиқаман.

Муса кирганда Суюм оға ўртада чўзилиб ётарди. Уни Малика хола, Зиёбек, Ҳури ўраб олишган, Кенжа бир четда кўзи шишиб, «пиқ-пиқ» йиғлаб ўтирарди. Уй ичи иссиқ, дим эди.

Суюм оға бутун кучини сарфлаб, бир амаллаб уйгача келгану, иссиқ уйга олиб киришгандан сўнг бўшашиб, толиқаётган эди. Баъзан, нималардир деб босинқирар, кўзларини куч билан очиб, атрофдагиларга гўё тешиб юборгудек бўлиб тикилар, сўнг яна кўзини юмиб инграр ва гўё хайрлашай деса ҳаётни кўзи қиймаётганга ўхшарди. Аслида эса унинг аҳволи унча хавфли эмасди, бир оз дам олса, ўзига келиб қолиши мумкин эди, худди шундай бўлди ҳам. Суюм оға ярим соатлар ўтарўтмас, кўзини очди, очганда ҳам боягидек куч билан эмас, балки дили ёришиб очди. Аммо, ўзи ҳаётда камгап одам, кўзини очгандан кейин ҳам ҳеч нима демади. «Тузукмисиз?»— деганга аста бошини қимирлатиб, индамай ётаверди. Лекин шундай бўлса ҳам, атрофдагиларнинг кўнгли, ҳарна сал таскин топгандек бўлди.

Эшикдан ғовур-ғувур гаплашиб, Жавлонбек билан Дандирасуллар кириб келишди. Утирганлар уларнинг ҳурмати учун ўринларидан туришди. Бир четда ўтирган Кенжа Дандирасулга олайиб қараб, Зиёбекнинг олдига ўтди.

— Келинлар, бу ёққа ўтинлар,— деди Малика хола уларга.

— Я-я-яхшимсиз, к-к-кеннойи!— деди Дандирасул ясама илжайиб. Ҳури билан Муса бир-бирига қараб кулиб юборишаёзди ва секин ҳовлига чиқиб кетишди. Дандирасул уларни кўз остида таъқиб этиб кузатиб қолди.

— Нима бўлди, Суюм ака?— деди Жавлонбек унга энгашиб.— Тинчликми ўзи?

— Тинчлик,— деди Суюм оға куч билан. У кўзларини катта-катта очиб, Жавлонбекка тикилди.

— Майли, майли, уринманг, чарчаб қоласиз,— деди Жавлонбек ундан юзини олиб қочишга ҳаракат қилиб. Кейин Малика холадан сўради:— Нима бўпти ўзи?

— Кечаси қишлоққа яқинлашганда икки ноинсоф орқасидан отда келиб уриб йиқитишибди. Эрталаб шу ерга базур судралиб келибди, бечора. Хайрият, болалар кўриб қолишиб, олиб киришди, бўлмаса ўлиб ҳам қоларкан...

— Икки отлиқ, дедингизми? Ўб-бў лаънатилар-эй!—

деди у ташвишланиб. Бу унинг иккита занғардай йигит шу одамни ўлдирди олмапими, дегани эди.— Мабодо кимлигини танимабдими?

— Йўқ, қоронғида қандай қилиб танийсин?

— Бошқа ҳеч гап демадими?

— Ҳали дурустроқ гаплашгудек ҳам бўлганимиз йўқ.

— Майли, сўзлатманглар, чарчаб қолади,— деди Жавлонбек меҳрибон бўлиб. Суюм оға эса булар билан иши бўлмай, нималарнидир эшлашга ҳаракат қиларди. Жавлонбек тез бир қарорга келиши керак эди. Бўлмаса, бутун ишлари расво бўлишини биларди. Мана у шундай қарорга келди ҳам.— Холажон, бўлмаса бундай қиламиз, мен чаққон бориб табиб айтиб келай, бу ерларда ҳали доктор ҳам бўлмаса керак... Ҳа, майли, унгача ётиб дам ола турсин, гапга солманглар, чарчаб қолади...

— Қошки эди, савобига қолардингиз... Иккита бола си бор, шўрликнинг...

— Бўпти, бўлмаса мен кетдим. Дандирасул, сен бора тур, мен ҳозир...

Жавлонбек билан Дандирасул иккови чиқиб кетишгандан кейин Суюм оға инграниб: «Мен бу одамни қарерда кўрувдим?» деб ўйлади ва секин кўзини юмиб эслай бошлади...

«...Эрта баҳор. Суюм оға билан Знебек ўрталаридаги Кенжани етаклаб олиниб, катта йўлдан келишарди. Орқадан бир отлиқ етиб келиб салом берди:

— Йулингиз бўлсин, ака?

— Ленин колхозига кетяпмиз.

— Қаёқдан келяпсиз?

— Болтакўлдан, Ёрлиқош бойниқидан...

— Суюм оға сиз эмасмисиз?— деди отлиқ йигит гилай кўзларини катта очиб.

— Ҳа, менман. Қаёқдан танийсиз?— деди Суюм оға ҳайрон бўлиб.

— Танийман-да. Унча-мунча ўлай ҳам айтиб юрасиз-а?

— Озроқ...

— Шундай қилиб, колхоз бўлмоқчиман денг?

— Ҳа, колхоз ёмонми?— деди Суюм оға ҳайрон бўлиб.

— Ёмон деб бўлмайдикун-я... Бироқ ҳали синалмаган нарса-да,— деди отлиқ йигит.— Туппа-тузук болаларнингиз бор экан, бузилиб, ўрис бўлиб кетмасмикин дейман-да, тагин.

— Қандай қилиб?

— Ҳамма бир қозондан ош ичиб, бир кўрпанинг тагида ётгандай кейин... Колхоз дегани шу-да!..

— Суюм оға тўхтаб, бир оз ўйланиб қолди. Кейин:

— Агар колхоз деганлари шу бўлса, кирмаганим бўл-сп-э!— деди-да, болаларини етаклаб, орқасига қайтди.

— Тўхтанг, қаёққа бормоқчисиз?— деди отлиқ йиғит кўзини шифрайтириб.

— Қаёққа борардим, бирор жойдан ўзимга яраша иш ахтараман-да.

— Бўлмаса, сиз бундай қилинг. Анави Яккатут деган қишлоқда Ҳайдар деган одам бор. Мен шу кишига икки энлик хат ёзиб берай, олиб борсангиз у киши йўқ демайди, сахий одам. Сизга бирор иш-пиш топиб беради...

— «Раҳмат, чироғим, илоҳим барака тои!»..

Шу дам бирдан унинг хаёли Сир бўйига — Болтахўжа овулига оғди-да, кечаги унинг ўтовида бўлган гап-лар айна қулоғи тагида яна жаранглаб кетди.

«..Ажабо! Кечаги ўтовда гапирган кишининг овози мунча ҳозирги одамнинг овозига ўхшамаса!».. Менга икки энлик қогоз ёзиб бериб, Яккатутга юборган одамнинг кўзи гилай эди. Мана бу одамнинг ҳам кўзи гилайдек кўринди...

Кейин Суюм оғанинг эсига ўзи тўқиган ўлан тушиб кетди.

«Бири гилай ва бири чўлоқ келди...»

Уша, худди ўшанинг ўзи! Суюм оға бир умрга алданганини сезди. Буни калтаклаб кетганлар ҳам ўшаларнинг ўзи бўлса-чи!..

— Ушалар... лаънатилар... бў-ри-лар!— деб бақирди у ётган жойида. Шундан кейин яна ўзини йўқотиб қўйди. Муса, Малика холалар унинг бу сўзларини «алаҳси-янти» деб тушунди. Суюм оға нуқул «ўшалар... Асқарни қамаган... туҳматчилар, бў-ри-лар» деб тиширчилар, юзлари чип-чип терлаган, калтак теккан жойлари эса кўкариб шишиб кетганди. У шундай бир аҳволда ётганда эшикдан салобатли, элликлар чамасидаги салта ўраб олган бир киши кириб келди. У Жавлонбек ваъда қилган «табиб» эди. Суюм оға «қотиллар!» деб бақирди-ю, юрагини чангаллаганича жим бўлиб қолди. Ҳури рўмолча билан унинг юзларини артиб, елиб ўтирарди. Ҳалиги саллалик киши индамай бемор олдига келди.

Ундан ҳол-аҳвол сўраган бўлди, яраларини кўриб, алланечук башарасини ўргартирди.

— Уб-бў лаънати ваҳшийлар-э!— деди у Малика холага қараб.— Ҳеч нима демасинми?

— Иўқ, фақат: «Бўрилар, қотиллар, ўшалар...» деб алҳсияпти.— Табибнинг қаеридир жиз этиб кетди-ю, тез ҳаракат қила бошлади.

Бу кишининг касали ичига тушиб кетганга ўхшайди,— деди у Суюм оғанинг томиричи ушлаб кўриб.— Қани, бизларни холи қўйинглар-чи, Чунки касал тўпир-тўпирни унча кўн ёқтирмайди.

Ҳамма ҳовлига чиқиб кетди. Малика хола бир пиёла илиқ сув олиб келди. Табиб уни аввал ўзи ичиб кўрди, кейин чўнтагидаги халтасидан оқ, тишқолига ўхшаган бир дори олиб пиёлага ташлади-да, сувга аралаштирди. Сўнг Суюм оғанинг бошини суяб, ниёлани унинг оғзига тутди.

— Қани, биродар, азбаройи шифо, ютиб юборинг, мусаффо бўлиб кетасиз. Яна, яна...

Суюм оға пиёладаги доридан уч марта қўлтиллади ютди. Табиб пиёла тагида қолган дори юқини ўзи ҳовлига олиб чиқиб чайқаб тўкиб, кейин пиёлани уч марта қайноқ сув билан чайиб ташлади.

— Худо хоҳласа, тезда тузук бўлиб кетади,— деди у. Кейин ҳатто зарур ишини ташлаб келгаплигини ҳам айтиб писанда қилди:— Хўш, мен бораёй, Тўлбош ифторликка айтган эди, кечиксам ҳам келдим.

— Раҳмат, сизга...

— Арзимаёйди. Эрталаб яна бирров келиб хабар олиб кетарман. Хайр.

Табиб чиқиб кетган пайтда қуёш ботай-ботай деб турганди. Уйда Мусадан бошқа ҳамма бор эди. У жувозга чиқиб кетганди. Уй ичи жимжит, бемор энди сал тинчигандек бўлди. Сўзламасди ҳам, алаҳнамасди ҳам. Лекин боягидан юзи кўкарикқираб қолган эди. Малика хола чўчиб қолди. Зиёбек орқали отбоқар Мирзарайим акани чақиртириб олдирди. У ҳар ҳолда эркак киши эди. Суюм оға ҳамон илгаригисидек узун тушиб ётарди. Бир оздан кейин Мирзарайим ака кириб келиб, унинг оёқ-қўлини ушлаб кўрган эди, муздек бўлиб қолибди.

— Бечора, бандаликни бажо келтирибди,— деди у Малика холага. Бу сўздан болалар ҳеч нарсани тушунмадилар. Мирзарайим ака Суюм оғанинг энгагини оқ мато билан танғиб қўйгандан кейингина, Зиёбек билан

Кенжа иккаласи йиглаб дадаларининг устига ташландилар.

— Дада, дадажон! Биз етимларни ташлаб, қаёққа кетасиз, дадажон!

Ўн тўртинчи боб

Бугун «ифторлик» фавқулудда Тўлбошникида бўлиб қолди. Унинг уйи Ҳайдарбойникидан узоқроқ, қишлоқнинг бир чеккасида бўлиб, киши хаёлига келмаган бу «ифторлик»ни вазият талаб қилиб қолган эди. Суюм ога воқеаси уларнинг кирдикорларини сал бўлмаса очиб кўяёзди. Эндиги доно тадбир Жавлонбек қишлоқдан кетмасдан туриб белгиланиши ва бундан кейинги қилинадиган ишлар ҳамда йўл-йўриқлар тўғрисида ундан маслаҳатлар олиб қолиниши керак эди. Шунинг учун ҳам улар бу бир чеккадаги камқатнов жойга тўпланишганди. Чунки уларни кейинги воқеалар жуда ташвишга солиб қўйди. Улар ўзларининг бир айбларини яширмоқчи бўлиб, бошқа бир айбга йўл қўйиб қўйишар ва бу қилган ҳаракатларидан ўзларига қарши янада каттароқ куч пайдо бўлар, уни ҳам даф қиламан дегунларича эса ундан бошқа бир бақувватроқ ҳақиқатнинг юзи очилиб қолар эди. Бундай ўйлаб қарашса, қишлоғидаги одамларни колхоздан айнатишга ҳаракат қилганларида қаршисида Шариф ячейка пайдо бўлибди, уни йўқотишга уринишлари оқибатида эса бутун район, колхоз фирқалари, комсомоллар оёққа турибди, ҳатто ўз қишлоғидаги кўзга кўринган беш-ўнта одам ҳам бойдан бемаслаҳат колхозга ўтиб кетибди. Мана, икки ўртада шубҳа ва тахминларга суяниб Суюм оғани ҳам сафдан чиқаришди ҳисоб. Ҳали бунинг оқибати нима билан тугаши — яна номаълум.

Мана шулар ҳақида ўйларкан, Садивақоснинг ҳам, Ҳайдарбойнинг ҳам руҳи тушиб, ўзларини ожиз ва лоҳас сезишарди. Тўлбошга-ку, бари бир. Унинг учун бир шиша ароқ бўлса бас, ичиб олиб ҳар қандай номаъқулгарчиликни қил десанг қилади. У айти худди шу хусусияти билан тоғасига манзур эди.

Боядан бери гапга аралашмай ўтирган Жавлонбек уларнинг тушқунлигини сизди.

— Нега мунча хомушсизлар? Қўрқмасанглар ҳам бўлади. Мен Суюм оғага Марозиқ домлани юбордим. Бир чимдим «оқ дори» билан тамом, асфаласофилинга кетадими, —

деб мугамбирона кулди у.— Шунга ҳам шунча ташвиши-ми?

— Йўқ, жиян, деди Ҳайдарбой тутақиб,— мен сизга айтсам, ҳечам ундан ташвиш тортаётганимиз йўқ. Ташвишнинг каттаси бу ёқда. Яна анави Саттор, Абдунаби, Мирсултонлар ҳам бола-чақаси билан колхозга ўтибди. Қишлоққа яна аллақандай Салимхон комсомол деган келиб, ёшларни ташвиқот қилиб юрганмиш. Худо кўрсатмасин, бу мен сизга айтсам, шу икки куннинг ичида бўлган гап-а? Бу ёғи нима бўлади энди?

— Бу ёғи ҳеч нарса бўлмайди. Биз билан сиз қатиқ турсак, бу ёғи ҳеч нарса бўлмайди,— деди Жавлонбек қизишиб.— Улар ташвиқот қилса, сиз ҳам ташвиқот қилинг, ҳаққингиз бор. Совет ҳукуматида ҳамма тенг ҳуқуқли. Ундан кейин, ўртаҳол деҳқон колхоз бўлмай якка хўжалик бўлиб яшайвериши ҳам мумкин. Ҳа, бу ҳақда ҳукуматнинг ўзи айтган. Сиз якка хўжаликсиз.

Бу гап рост эди. Аммо ҳукумат шу ўринда бошқа гап ҳам айтганди. Яъни шу жумла нари-верисида колхозлар билан совхозлар машина ва тракторлар билан тўла-тўқис таъминлангач ва уларнинг даромади яхшилангач, якка хўжаликлар бу тузумнинг афзаллигига албатта кўзи етади, кейин ўзлари колхоз бўлиш учун ариза беришади, дейилганди.

Аммо давр душманлари умуммаънодан айрим жумлаларни узиб олиб, унга истаганча маъно берар, фалончи бундай деган, тугунчи ундай деган, деб кўпгина содда кишиларни йўлдан уришарди. Бу ўринда Жавлонбек ҳам худди шундай қилди.

Ҳамма жим бўлиб, ўйланиб қолди. Бу жимликни яна Жавлонбекнинг ўзи бузди:

— Мана бизлар шундай нозик, қалтис жойда ишлаб турган бўлсак ҳам, Урта Осиё шароитига, яъни ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман кэби чорвадор халқларга колхоз, совхоз тузуми мос эмас, деб бир неча марта ошқора айтиб келяпмиз-ку,— деди у. Кейин, қаддини ростлаб, гарчи бу ишларнинг оқибати ёмон туганига кўзи етиб турса ҳам атрофдагиларнинг руҳини кўтариш учун яна давом этди:— Нима, бу курашда бизларни яккамиз деб ўйлайсизларми? Алҳамдулиллоҳ, бизларнинг ҳам юқорида одамларимиз бор, улар бизни ҳаминиш кўллаб-қувватлайди. Ундан ташқари, Болтакўлдан Ерлиқоп, Қорачиқдан Самандарбой, Чўбоноқдан Қулаҳмад, Қориздан Карим элликбоши бош кўтариб чиқса, колхоз деганнинг ўзиёқ тўс-тўполони чиқиб, тарқалиб кетмай-

дими? Бу ҳали фақат Туркистонда, Округ бўйича эса Туркистонга ўхшаган яна қанчадан-қанча жойлар бор, эҳ-ҳел!..

Жавлонбек Округ бўйича Туркистонга ўхшаган яна қанчадан-қанча жойлардаги қулоқлар ва бошқа хил аксинлиқиллобчилар билан баравар, ундан ўн, балки юз чандон кўпроқ ва кучлироқ бўлган оддий халқ бор эканлигини, Совет ҳукумати бор эканлигини ўйламай гапирарди. Ҳали ўз қишлоқларидан нарига чиқмаган Ҳайдарбой, Садиваққос, Тўлбошлар ҳам бу ҳақда сал бўлса ҳам мулоҳаза юритишмасди. Уларнинг назарида Жавлонбек санаб ўтган қишлоқлардаги кучлар эртанингига бири Германия, бири Англия, бири Франция, бири Америка бўлиб келиб, ёш Совет ҳокимиятининг ҳалқумидан хинпа бўгади-ю, булар яна қайтадан илгариги аслига қайтишади, шундан кейин Ҳайдарбой яна бояги аслига қайтади, ялангоёқлар билан ҳозирдагидек майини муомалада бўлмайди ва бурчак-бурчакларда яширича гаплашиб юрмай, аксинча, колхозга ўтиб кетганларни тутиб олиб, отнинг думига боғлатиб судратади, айнаб, ўтиш таралдудидида юрганларнинг эса тавба-тазаруғини бериб қўяди. Ҳурини ҳам ҳеч кимдан сўраб ўтирмай, Дандирасулга олиб беради. Агар Муса халақит берса, худди сатранж тахтасидаги аспнинг қулоғидан чимдиб олгандек, уни ҳам бир қулоғидан ушлаб олиб, четга чиқариб ташлайди.

Улар мана шунинг каби кўпик хаёллар билан илгариги аслига қайтишди. Жавлонбек мақсадига қисман эришган, уларни сўз тинглайдиган даражада сергак қилди.

— Бироқ, ҳушёр бўлиш керак, удабурон бўлиш керак,— деди у гилай кўзларини айёрона шиграйтириб.— Ўқинда «Ленин»га трактор келади. У келса қолган одамлар ҳам сиздан юз ўгиради.

— Трактор дегани ким у?— деди Ҳайдарбой ҳайрон бўлиб.

— Ер ҳайдайдиган машина.

— Машина ҳўкиз денг?! Уб-бў...

— Ҳа, машина ҳўкиз, октябрь ҳўкизи,— деди Жавлонбек пичинг билан кулиб.— Айтмоқчи, мен сиздан суюнчи оламан, деб хотиримдан кўтарилаёзибди, ану жувозкаш болағизининг оти ким эди, Мусамиди?

— Муса.

— Ушани тракторчига-шогирд қилиб ёзиб қўйдик. Эшигингизми?

— Эшитдим. Раҳмат, Тўлбош айтди.

— Мабодо колхоздан бирортаси келиб сўраса, қаршилик кўрсатманг, бораверсин.

Ҳайдарбой жиянининг нима демоқчи эканини ва нима мақсадда унинг шундай қилганлигини аллақачон тушуниб етганди. Шу билан бирга, у жиянининг «бораверсин» деган сўзини «Муса кетгандан сўнг тўй қилавершингиз мумкин» деган маънода тўлдириб тушуниб, илжайиб қўйди.

Жавлонбек яна гапида давом этди:

— Гап шундай: бу трактор дегани лампа мой билан юради, иложи бўлса ўз ёғи билан ўзини қовурни керак.— Жавлонбекнинг бу гапи улар учун умрида эшитмаган гап эди, ағрайиб қолишди.— Яқинда Қорачиққа ўша ҳўкиздан биттаси чиққан эди. Самандарбойнинг йнгитлари устига пичан ташлаб ёндириб юборишди.

— Тракторни-я!— деди Тўлбош ҳайрон бўлиб.— Бўлмасам, бизлар ҳам ҳўкизнинг адабини бериб қўямиз... Чойга қаранг, бўла.

— Ҳа, айтмоқчи, бир нарсани айтишни унутиб қўяёзибман,— деди Жавлонбек қўлидаги чойини дастурхонга қўйиб,— Тўлбош бўла, хафа бўлмангу, сизда бир ёмон одат бор, қиттай ичиб олсангиз бас, худонгизни ҳам унутиб қўясиз. Ахир, мен сизга неча марта айтдим, ошкора мушт кўтарадиган замон эмас, ҳозир деб. Шундоқ қилиш керакки, жаҳаннамга тушганини шаҳиднинг ўзи ҳам билмай қолсин. Сиз бўлсангиз... кўпроқ ҳовлиқасиз...

— Ҳовлиқиб нима қилдим мен?

— Иккита барзангидек йнгит Суюмни тугатолмадингиз. Сал бўлмаса, сирингиз ошкора бўлиб қолаёзди, бу ҳовлиқмаганингизми?— деди Жавлонбек Тўлбош устига тўниб, у индамай қолди.— Ундан кейин, ҳозирча, мен бой, сен камбағал деган гапларга бутунлай хотима бериш керак. Ҳа, бугундан бошлаб, тоға, сиз ҳам — Ҳайдарбой эмас, Ҳайдар акасиз, тушундингизми?

У бу сўзи билан «бой» сўзига қўшиб Ҳайдарбойнинг бутун бойлигини тортиб олгандек бўлди. Начора, гиқ этадиган замон эмас, Жавлонбек яна бир нима демоқчи бўлиб лабини жуфтлаганда дераза тикиллаб, гапи бўғзида қолди. Утирганлар чўчиб тушишди. Тўлбош дарвоза эшигини очмоқчи бўлиб ўрнидан турди:

— Хотиржам бўлинглар, ифторлик-ку, бу...

Бир оздан кейин Тўлбош меҳмонхонага «табиб» Марозик домлани бошлаб келишди.

— Хўш, нима бўлди?— деди Марозиқ домлага боядан бери уни сабрсизлик билан кутитб ўтирган Жавлонбек.

— Хотиржам бўлинг, тақсирим, ҳамма иш жойида,— деди Марозиқ домла ҳиҳилаб кулиб.— Худо хоҳласа эрта билан жанозага айтилурсизлар.

— Хайрият-э...

— Мана, энди мен бемалол кетаверсам ҳам бўлади,— деди Жавлонбек ўтирганларга.— Боядан бери кўнглим тинчмай турганди. Эндиги гап, бу ёғига эҳтиёт бўлинглар, мен бундан буён камроқ келаман. Чунки, назаримда қишлоғингизда бегона одамлар кўпайиб қолган кўринади.

— Тақсирим тўғри айтадилар,— деди Марозиқ домла гапга аралашиб,— ҳозирнинг ўзида олдимдан иккита одам чиқиб қолса бўладими? Юришларига қараганда шубҳали кўринади. Менга ҳам қараб-қараб ўтиб кетишди. Шу ердан чиққандир деб ўйловдим, йўқ, унга ўхшамади.

Жавлонбек юраги ҳаприқиб, сескангандек бўлди, бироқ бу ерда сир бой бериш — ўзига тобе одамларни ҳам қўлдан бой бериш билан барабар эди. Шунинг учун ҳам гапни дарҳол бошқа ёққа бурди.

— Бекорчи одамлар-да, хайр, бўлмаса, яхши қолинглар.

Жавлонбек - кетгандан кейин улар узоқ ўтира олмадилар. Кўнгилларига гулгула тушиб, тарқаб кетишди. Садиваққос ёлғиз отда «Ленни» колхозига, Ҳайдарбой билан Марозиқ домла эса яёв уйларига кетишди.

Марозиқ домла билан Ҳайдарбой кела-келгунча бири-бирига ғиқ этишмади. Улар шундай кўчаларининг бошига келганларида олдиларидан бир одамнинг қораси кўринди: у буларга томон келарди. Уни кўриб, келаётганларнинг бўғин-бўғинлари бўшашиб кетди. Кўчани кесиб ўтган ариқча устига қўйилган яккачўп тор кўприкка келганларида эса ҳалиги одам ҳам уларга яқинлашиб келиб қолди. Умрида бир-бирини ҳурмат қилмаган бой билан домла кўрққанидан бирига-бири йўл беришарди:

— Қани, домлапочча, марҳамат!— деди бой аввал ўтишга қўрқиб.

— Йў-йўқ, бой, ҳар ҳолда сиз...

Улар шу зайлда «сиз ўтнинг, сиз ўтинг» қилиб турнш-

ганларида, ҳалиги одам буларнинг олдига етиб келиб қолди.

— Бой ота!

— Э-ҳа, Мирзарайиммисан?— деди бой ичида уҳ тортиб.— Кечаси нима қилиб юрибсан ёлғиз ўзинг шунча бевақтда?..

— Сизникига келаётган эдим... Худонинг қудратимнан, Суюмбой бандаликни бажо келтирди.

— Қачон?— деди Марозиқ домла.

— Ҳозир энгагини танғиб чиқиб келяпман.

Улар, гўё ҳайрат ичида, соқолларини силаб, «худо раҳмат қилсин!» дегандек бўлишди.

— Энди, ҳозир бевақт бўлиб қолди,— деди домла,— эртага эрталаб кирамиз-да, бой? Сиз нима дейсиз? Бевақт кириб, тағин марҳумнинг руҳини безовта қилмайлик-да...

Домла бойни ноқулай вазиятдан қутқарди. Улар шу жойдан уй-уйларига ажралишдилар. Ҳайдарбой уйига келиб ҳар хил хаёлга кетди: демак, энди тўйни бошлайверсам ҳам бўлар экан. Муса бугун бўлмаса эртага кетади. Шу кетганча бир ойда бир марта келадими, икки ойда бир марта келадими, уни худо билади. Яхши пайт. Йўқ, тўйни ҳеч кечиктириб бўлмайди!

Этай деса кўзига уйқу келмади. Боя Тўлбошникида тўй ҳақида жиянидан очикроқ маслаҳат олай деган эди, ҳеч муносабат тополмади. Бунинг устига, жияни негандир, ҳеч кимга билдиргиси келмаса ҳам, зўр ташвишда эди. Бой, бир кўнгли, бу дардини хотини Бибисора билан маслаҳатлашмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ яна ўз фикридан қайтди. Чунки у бу ҳақда хотини Бибисора билан илгарилари ҳам бир неча бор маслаҳатлашган эди. Аммо хотини: «Дадаси, бу ҳали хом гап, ўғлингиз эр етган билан, ҳали хотин нималигини билмайди. Тағин бир бечоранинг нозаниндек қизига увол бўлмасин...» деб кўнмаган эди.

Ҳақиқатан ҳам Бибисора холанинг гапида жон бор эди. Дандирасул ҳали ҳеч нарсани билмасди: ёши етиб қолгани билан нимасидир кам, телбанамороқ эди. Ҳатто шу вақтгача ўзи билиб бирор ишга қўл урган бола эмасди, нуқул дадаси буюрганини қиларди. Ўзича эса нима ишни қилиб, нима ишни қилмасликка ҳам ақли етмасди. Умри дадасининг кетида «бориб кел!», «олиб кел!» билан ўтиб келарди. Бу онлада Бибисора холагина оқ билан қорани фарқ қила оладиган эсли-ҳушли аёл эди. Шунинг учун ҳам у эрига юқоридаги гапни ботиниб

айтганида, эри уни: «Сен бальшовой бўлибсан!» деб уришиб берганди...

Шу вайдан Ҳайдарбой бу ҳақда хотини билан ақлашиб кўришни лозим топмади. У ечиниб тўшагига ётди ва анча вақтдан сўнг, зўр-базўр кўзи уйқуга кетди. Уша кунни у кечаси билан туш кўриб чиқди. Тушида Болтақўлдан Ерлиқоп, Қорачиқдан Самандарбой, Кориздан Карим эллиқбошилар отда унинг бошига келиб ҳадеб: «Тур ўрнингдан, Ҳайдарбой, гафлатда ётма, газот бошланди, тур...» — деб қичқиришар эди.

Бой бутун кучи билан ўрнидан учиб турганда, бошида Бибибора хола уни чайқайтган экан:

— Турнинг, дадаси саҳар бўлди.

Ҳайдарбой калима келтириб кўкрагига тупурди...

Ун бешинчи боб

Суюм оғанинг дафни қилинганига бугун икки кун бўлди.

Малика хола даргоҳида кетма-кет юз бераётган бу воқеалар фақат Ҳури, Муса, Зиёбекларнигина эмас, балки бутун қишлоқ одамларини ҳам ташвишга солиб ўйлантриб қўйди. «Нима учун қўй оғзидан чўп олмаган Асқар ака Шариф ячайкага қўл кўтарди? Суюм оғани кимлар калтаклаб кетишди экан? Нима учун?..»

Аммо, бу саволларга Ҳайдарбой одамларидан бошқа ҳеч ким жавоб беролмас эди. Анча кундан бери Муса ҳам шу ҳақда бош қотирарди. Мана ҳозир ҳам у жувоз атрофида айланар экан, хаёлидан фақат шу гапларгина кечар эди. Нега, нега, нега? Бу каби миллион-миллион нега, негалар?» унинг миясида жавоб тополмай тугён кўтарар, дили эса жувозхопа ичидек қоп-қоронги эди. Нима қилсин? Кўндан бери ўйлаб юргани «Ленин» колхозилик Салимжон комсомолнинг айтганини қилиб, бу ердан кетсинми? Унда Ҳури нима бўлади? Малика хола нима дейди? Зиёбек-чи?

Мусанинг боши гувиллаб кетди. Бунинг устига у уйқусиз, чарчаган эди, ўқтин-ўқтин эснарди, жувоз фирчилларди. Агар Зиёбек кириб қолмаганида, у кечгача шу зайлда ўй сураверган бўларди. Зиёбек дадасининг ўлиmidан кейин анча сўлиб қолган ва қисик кўзлари уйқусизликданми ёки кўп йиғлаганликданми баттар қисилиб қизариб кетганди. Шундай бўлса-да, у ўзининг навбати учун ҳам жувоз ҳайдаётган Мусага бир оз дам бергани кирганди.

— Нега келдинг?— деди Муса унга.

— Мен ҳам бир оз ҳайдай. Ахир кечаси билан чарчадинг.

— Мен ҳали чарчаганим йўқ,— деди Муса унга.— Ранг-рўйингга қара, икки кунда соп бўпсан-қўйибсан.

— Нима қилай, Муса, йиғлаган билан отам тирилиб келмас экан. Уйда ўтиравериб зерикиб кетдим... Сен ҳам чарчадинг...

— Ҳечқиси йўқ,— деди Муса ва билдирмасликка ҳаракат қилса ҳам, бир эснаб қўйдн.— Бор, бориб яна бир оз дамингни олиб кел.

— Хўп, бўлмаса, шу ерда сен билан бир оз гаплашиб ўтирай.

— Нимани ҳам гаплашамиз?

Уртага бир оз жимлик чўкди. Зиёбек бошини қўйи солиб ўтирарди. Муса бўлса ҳамон жувоз кетидан бир маромда айланишда давом этарди. От туёғи товуши билан жувоз гичир-гичири бир-бирига жуда мос тушганди. Муса гапни айлантирмоқчи бўлиб Зиёбекдан сўради:

— Айтгандек, дўмбирани тузатдингми?

— Тузатдим,— деди Зиёбек ердан бошини кўтармай.— Бироқ тузатган билан энди уни ким чаларди.

Муса унга тасалли бера бошлади:

— Ўзинг-чи, ўзинг чаласан.

— Дадамнинг ўлганигами?

Шу билан уларнинг гапи апчагача узилиб қолди. Муса унга нима ҳақда гапирмасин ёки улар нима ҳақда ўйламасинлар охири ўша рўй берган ва рўй бераётган воқеаларга келиб тақаларди. Бу жимликни яна Мусанинг ўзи бузди. Бироқ у бу гал гапни ҳозирги бўлаётган воқеалардан бутунлай бошқа ёққа бурмоқчи бўлди:

— Шу дейман, Зиёбек, ҳар куни жувоз атрофида айланавериб неча чақирим йўл юрар эканмиз, а?..

Зиёбек бошини кўтармай жавоб берди:

— Қайдам, билмасам.

— Менинг тахминимча, ҳар куни Туркистонга икки марта яёв бориб келсак керак.

— Туркистонга эмас, Тошкентга ҳам етамизу, аммо жувоз кетида мана шундай айланаверсак, ҳеч қаерга столмасак керак,— деди Зиёбек бошини кўтариб. Унинг бу жавоби Мусани жуда ҳайрон қилиб қўйди. Бу, илгариги — Муса ўйлаган Зиёбекнинг жавоби эмас эди. Унинг шундай жавоб беришини Муса ундан кутмаган ҳам эди. Ҳақиқатан ҳам дадасининг ўлими унинг кўзини очиб қўйибди. Рост-да, илгари дадасини деб, укасини

деб бирор нарса дейишга журъат этолмасди у. Энди-чи, энди унга бари бир эди. Муса унинг бу жавобини эшитиб кўнгли сал равшан тортай деди. Гап яна истар-истамас ҳозирги кунга келиб тақалди.

— Тўғри айтасан,— деди Муса ниманидир ўйлаб,— Асқар тоғам ҳам бу жувоз кетидан айлана-айлана ҳеч қаерга етолмай кетди. Нима бўлганда ҳам сен билан биз уларнинг изидан бормаслигимиз керак. Бир амаллаб шу даргоҳдан кетишимиз керак.

Боядан бери индамай, бошини қуйи солиб ўтирган Зиёбек сал жонланди.

— Қандай қилиб?

— Агар сен хўп десанг, мен бир режа ўйлаб қўйганман. Бир йўлни қилиб, бу ердан кетамиз.

Зиёбек ўрнидан туриб келиб, Мусанинг кетидан айлана бошлади:

— Қаёққа?

— «Ленин» колхозига.

— Танишинг борми?

— Ҳаммаси таниш-да, Салимжон билан гаплашганман. Колхоз жуда яхшимиш. Иш жудаям кўпмиш. Ҳа, айтгандек, Шариф ячеяка шўрлик мени тракторчиликка шогирд қилиб рўйхатга ёздириб қўйибди, колхозчилар йиғилишида, Салимжон айтди. Шу бир ҳафта нчида трактор келармиш. Ишга кириб олганимдан кейин, бир амаллаб Малика холаларни ҳам олиб кетамиз. Сен ҳам кетасан бизлар билан бирга.

— Менга бари бир...

— Нега сенга бари бир бўларкан?— деди Муса куюниб.— Ахир, туну кун жувоз кетидан айланавериш жонингга тегиб кетмадими?

— Қайдам. Ҳали бу режамизга бой отамлар қандай қараркин?..

Муса бунн ўйлаб кўрмаган экан, жим бўлиб қолди. Рост, жавоб бермаса-чи? Унда нима қилади?

Муса шу томонларини ўйлаб, энди бир нима демоқчи бўлиб турган эди, қўлида шиша, ўзи маст ҳолда Тўлбош кириб келди. Мусанинг гапи оғзида қолди. Тўлбош эшикдан кириб, анча вақтгача қаққайиб туриб қолди, унга на Муса, на Зиёбек «келинг» ҳам демади. Бу муомаладан Тўлбошнинг авзойи бузилиб, ранги ўчди.

— Нима, мен еб, сенлар қуруқ қолдингларми? Нега индамайсанлар?— деди у титраб.

— Нима қиллибмиз?

— Нега бунча қовоғингни осилтирдинг бўлмаса?

— Ака, бу ерга кирадиган бўлсангиз, тўғрилиқча киринг,— деди Муса тутақиб,— худо ҳақи, жонимга тегиб кетди жуда...

Мусанинг гапи тугамасдан Тўлбош қинғирига олиб кетди:

— Ёғ ичиш-а?— Мастликданми ё ҳақиқатан ҳам асаби қўзиб кетдим, ҳар қолда унинг қовоқлари пир-пираб учиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди:— Шундай қилиб, ёғ ичиш жонимга тегди, дегин, итвачча!

Зиёбек нидамади-ю, бироқ аъзойи бадани титраб кетди. У, агар Тўлбош авлиё бўлган пайтда ҳам қилаётган муомаласи учун бир мушт туширгиси келиб, Мусага қаради. Муса хотиржам кўринди. Ҳақиқатан ҳам, у ҳозир ўзини қўлга олган ва нима учундир жуда хотиржам кўринарди. Шунинг учун ҳам у илгариларидагидек ҳайнқ-май, Тўлбошга тик қараб жавоб берди:

— Ёғни мен ичаётганим йўқ!

— Қим ичяпти бўлмаса?— деб бақирди Тўлбош.

— Бой отамлар ичяптилар, сиз ичяпсиз!..

— Мен-а!

— Бақирманг!— деди Муса Тўлбошнинг ёғ олиш пиятида олиб кирган шишасига ишора қилиб. Тўлбош қийин бир вазиятда қолди. Ҳақиқат ошкора бўлгач, лў-лилиги тутиб кетиб, Мусага қўлини кўтарди.

— Мана сенга «бақирма!..»

— Қўлингиз керак бўлади, эҳтиёт қилинг!— деди-да, Муса унинг қўлини маҳкам ушлаб, орқага қайирди. Тўлбош Мусадан анча заиф эканини сезиб қолди. Шундай бўлса ҳам номусни қўлдан бермай кучанди:

— Вой итвачча-ей! Жувоз ҳайдаш, ёғ ичиш жонингга тегдим ҳали. Жонингга теккан бўлса, жўна бу ердан!

— Хўп, жўнайман бу ердан.

— Йўқол,

— Хўп, йўқоламан!— деди Муса шошмасдан кунда қўйиб ва жувозини тўхтатди.— Мана, жувоз керак бўлса ўзингиз ҳайданг!

— Ўзим ҳайдайман!

— Ҳа, ўзингиз ҳайданг.

Муса аста «яхши баҳона топилди» дегандек Зиёбекка кўзини қисди-да, жувозхонадан чиқиб кетди.

«Лаънати!— деди Тўлбош унинг кетидан хўрозлашиб.— Ўзинг ҳайдаманш! Нима, одам қуриб қоптими? Сен ҳайдамасанг Зиёбек ҳайдайди!.. Кўрарман ҳали тракторчи бўлиб етишганингни!..»

«Ие, бу нима дегани!» «Кўрарман ҳали...» деганичи! Ҳар қалай, бу уларнинг «борма!» деганлари эмаску, ахир. Демак, кетаверса қаршилликлари йўқ экан-да...»

Зиёбек ўзича унинг сўзларидан шундай хулоса ясар экан, кўнглиг сал равшан тортгандек бўлиб, оёғидаги кишани узиллиб кетган оддек ўзини енгил сезди.

* * *

Умуман, кўнгилисиз, аммо Муса учун кўнгилдагидек содир бўлган ҳалиги воқеадан беҳабар Ҳури тотли орзулар огушида уйда ёлғиз дўппи тикиб ўтирарди. Уй ичи жимжит эди. У тайёр бўлиб қолган чимкашта дўпписининг гулларига қараб бир нимадир деб сўзланди-да, кейин уни бошига кийиб, ойна олдига борди ва ўз аксини Муса фараз қилиб, у билан ўзича сўзлаша бошлади:

— Дўппингиз қутлуг бўлсин, Мусажон ака!

Кейин овозини ўзгартириб Муса учун ҳам ўзи жавоб берди:

— Раҳмат!

Ҳури ўз кўнгилида Мусанинг овозини ўхшата олди шекилли, ойнадаги аксига қараб яна кетма-кет савол бериб, жавоб ола бошлади:

— Бирам ярашиб кетибдики!..

— Чунки, сиз тиккан дўппи-да, жонидан...

— Боринг-э, ўзингиз жонидан...— деб лабини чўччайтириб уни масхара қилган эди, ойнадаги акс унинг ўзини масхара қилди. У ўша ойнадаги ўз аксини ҳақиқий фараз қилган одами бўлиб қолишини жуда-жуда истаб, тикилиб турган бир пайтда эшикдан Муса кириб келди. Ҳури чўчйб тушиб, бошидаги дўпписини орқасига яширди.

— Нимага яширасиз?— деди Муса унга яқинлашиб.— Жуда ярашибди.

— Буни сизга тикдим,— деди Ҳури қизариб. Кейин дўпписини Мусанинг бошига кийдириб қўйди.— Бирам ярашиб кетдики!..

— Чунки, сиз тиккан дўппи-да, жонидан...

— Боринг-э,— деб тескари, қаради Ҳури.

— Менга қаранг, Ҳурихон...

Дарвоқе, йигит нима учун Ҳурини ўзига қаратди? Ёки унга бир нима демоқчмиди? Ё эса шунчаки... йўқ, у қизини нима учун ўзига қаратганини эслай олмади, тўғрироғи, ҳозир унда эс йўқ эди. Унинг эс-ҳушини ва демоқчи бўлган гапини Ҳурининг кўз қарашлари ўғирлаб

кетганди. У тиззалари бўшашиб, шундай титраб кетдики, ҳали Тўлбош мушт кўтарганда ҳам бунчалик бўлмаганди.

— Ҳа, гапиринг,— деди Ҳури кулиб. Бироқ Мусадан забон йўқ эди. У худди сеҳрланиб қўйилган ҳайкалдек қотиб қолганди.

Ташқаридан оёқ товуши эшитилди.

— Қочинг, ойим келяпти,— деди Ҳури у ёқ-бу ёқни йиғиштирган бўлиб. Муса унинг гапини эшитмагандек, ҳамон жойида турарди.

Эшикдан Малика хола кириб келгандагина Муса секин бир четда турган курсига бориб ўтирди. Малика холанинг кўзи дафъатанданоқ Мусанинг бошидаги дўппига тушди-ю, бироқ унга аҳамият бермасликка ҳаракат қилиб деди:

— Ҳури, нега қараб турибсан, қизим, чой қўйиб юбор, Муса аканга.

Ҳури бир-бир босиб чиқиб кетаётганда:

— Кеннойи,— деди Муса салмоқ билан,— сизга бир гапим бор эди.

Ҳури ўзича, ҳалиги менга айтолмаган гапини ойнмага айтса-я, деб ранги қув ўчиб кетди. Малика хола ҳам ҳайрон эди, у аста бориб ойнанинг олдига ўтирди.

— Хўш, гапиринг, ўғлим.

— Мен кетаман,— деди Муса томдан тараша тушгандек қилиб.

— Кетаман?! Ҳа, қасққа?

— Анчадан бери шу фикрда эдим, сизларга айтолмай юргандим. Тўғриси айтсам, кетмиш учун тузукроқ бир баҳона тополмай юрардим. Бугун шу баҳона топилди.

• — Қанақа баҳона экан у?

— Тўлбош билан уришиб қолдим.

— Тўлбош билан?!

— Ҳа, Тўлбош билан.

— Нима қилардингиз шу бадномларга тегиб, болам.

— Мен текканим йўқ. Зиёбек иккаламиз жувозхонада жувоз ҳайдаётгандик. Ўзи эшикдан маст ҳолда кириб келиб, итвачча, деб ҳақорат қилди. Йўқол, жўна, деб бақирди,— деди Муса бошини кўтариб.— Хуллас, менга яхшигина баҳона топиб берди. Кеннойи, ахир қачонгача шу лаънатиларнинг сўкишини эшитиб юрамиз. Асқар тоғам ҳам шу жувоз кетидан айлана-айлана, мана нима топди?

Малика хола кўзига ёш олди. Ҳурининг ҳам қовоқ-

лунжи осилиб, рўмолининг учини тишлаганча деворга суяниб турарди. Уртага бир оз жимлик чўкди.

— Тоғангиз шўрлик ҳам ўлгидек ўжар одам эди,— деди Малика хола.— Бўлмаса, шу ердан кетайлик-кетайлик, деб неча бор худонинг зорини қилдим, кўнмади. Мана, ахийри бизларни бойга ипсиз бойлаб бериб кетди.

— Кўз ёшидан фойда йўқ, кеннойи,— деди Муса маслаҳатомуз,— бир маслаҳатга келайлик. Менинг фикрим: яхши баҳона топилиб турганда кетсам-да, бирор иш-пиш топиб, сизларни ҳам бу ердан олиб кетиш пайига тушсам. Ану Салимжон деган ўртоғим бор-ку, ўшайам шунини маслаҳат кўряпти. Унгача жувозни Зиёбек хўжакўрсинга айлантириб турса...

— Қаёққа бормоқчисиз?

— «Ленин» колхозига.

— Қайдам, ўғлим...— деди Малика хола колхоз ҳақида ёт унсурлар тарқатган иғво гапларни ўйлаб.

— Ҳеч қайдам-пайдаи йўқ. Ҳаммадан эшитяпман, колхоз минг марта яхшимиш. Мана, қишлоғимиздан ҳам анча одам колхозга ўтиб кетишди-ку, ахир, ёмон бўлса кетишармиди?

— Қачон кетмоқчисиз?— деди Малика хола сал юмшаб.

— Рухсат берсангиз, ҳозир...— деб Ҳурига кўз қирини ташлади Муса. Унинг жуда қовоғи тушиб кетган эди.— Ишга жойлашиб, кейин тез қайтиб келаман.

— Мен нима дейман, ўғлим, майли дейман-да.

— Гап шу, а?— деди Муса гапни пишиқ қилиб олмоқчи бўлиб.— Бироқ, бу гапларни ҳеч ким эшитмаслиги керак. Бундан фақат бир Зиёбекнинг хабари бор холос.

Афсуски, унинг бу ердан кетишини бой ва унинг одамлари яхши билишларидан Муса хабардор эмасди. У ўзининг тракторчиликка шогирд қилиб ёздирилганлигини фақат Салимжон билан Шариф ячейка иккаласигина билади, деб ўйларди. Шунинг учун ҳам у бу «сир»ни Малика холага ҳам, ҳатто Ҳурига ҳам айтгани келмади.

Муса ўрнидан туриб, кийина бошлади. Малика хола Ҳурига мурожаат қилди:

— Ҳой, қизим, нима қилиб қаққайиб турибсан, чой қўйиб юбор, демабмидим. Тез бўл, Муса аканг ичиб кетсин...

Ҳури гўё шу туришида Малика холанинг назарида: «Муса аканг чой ичиб кетсин» жумласини айтмаса ўр-

нидан қўзғалмайдигандек кўринди. Ҳури ҳам шу сўздан кейингина ўрнидан жилди. Малика хола яна унинг орқасидан тайинлаб қолди:

— Кенжага айт, Зиёбекни ҳам чақира қолсин.

Кун тушликдан оққан эди. Чой ичилиб бўлгач, Муса уйдагилар билан вақтинча хайрлашиб, чопонини елкасига ташлади-да, йўлга тушди. Ҳамма уйга кириб кетса ҳам, Ҳури унинг кетидан кўздан ғойиб бўлгунча кузатиб қолди.

Ўн олтинчи боб

Кеча нақ шу маҳалда Муса йўлга тушганди. Уни Малика хола худди ўз ўғлидек, балки ундан ҳам ортиқроқ кўргани учунми, кетгандан бери ўйлар ва: «Қимларга бориб юзини солиб, ялиниб юрибди экан шўрлик болам. Бирор иш-пиш топа олдимикин, йўқмикин? Майли, ишқилиб боши омон бўлса, бир иложини қилар, йигит нарса...» деб ўзини-ўзи овутар эди.

У уйда, дераза ёнида Кенжанинг кўйлагини ямаб ўтирарди. Ҳури ҳам бир чеккада дўппи тикиш билан банд эди. Она-бола бир-бирига миқ этиб гапиришмасди. Чамаси Ҳурининг ташвиши онасиникидан кўп бўлса кўп эдики, кам эмасди. Буни онаизори яхши билар, қизини жуда аяр эди. Малика хола Ҳури билан Муса ўртасидаги муносабатни аллақачон сезгану, бироқ уларга бирор марта яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам айтмаган эди. Лекин шундай бўлса ҳам уларни бир-бирига қўшишни, бир она тенги, эл-юрт қатори орзу кўришни жуда-жуда истарди. Афсуски, унинг бу умидига қарши... бирин-кетин кўнгилсиз воқеалар юз бериб... Асқар ака қамалиб қолди. Бунинг устига, ёт ҳам бўлса қариндошидек бўлиб қолган Суям ога ўлиб, уйда таъзия очди... Мана, эндиликка келиб, бу ташвишлар ҳам етмагандек, Муса колхозга жўнаб кетди. Малика холанинг хаёли чувалашиб, бояги кўнглининг тўрида йилт этган тотли эзгу ниятларни ўрнида аллақандай шубҳага ўхшаган бир нарса пайдо бўлди: «Е, бизларга йўлини қилиб, Қоризга — уйига кетдимикин? Йўқ, йўқ. У асло бундай қилмайди!..»

Малика хола ўз хаёлидан ўзи чўчиб, бошини кўтариб, Ҳурига қаради. У негадир шу икки куннинг ичида янада ўзини олдириб қўйгандек, ранги синиқиб, сўлғин ўтирарди.

— Нега бунча, рангинг сўлгин, қизим,— деди Малика хола,— индамайсан?

— Шундай, ўзим...— деб қўя қолди Ҳури совуққина.

— Ё Муса аканг кетганига хафа бўлдингми?— деди она илжайиб. Ҳури қизариб кетди.

— Йўқ...

— Бўлмаса нега хафасан?

— Билмадим, ойижон,— деди Ҳури хўрсиниб. Бир оздан кейин тикишдан тўхтаб, кўзларини бир нуқтага тикди.— Эрталабдан бери кўнглим бир хил бўлиб, юрагим гурс-гурс уради.

Малика холанинг ҳам кўнглида аллақандай бир гашлик бор эди, лекин буни қизига билдиргани келмади.

— Рўза тутганидан бўлса керак, қизим. Одам қорни очса шундай бўлади.

— Кошки эди шундай бўлса...

Эшикдан чопқиллаб Кенжа кириб келди-ю, уларнинг сўзи узилиб қолди.

— Кўйлагим битдими?— деб сўради у эшикдан кира солиб.

— Битди, Кенжатоим, битди. Мана, кийиб ола қол.

Кенжа устидаги кир кўйлагини ечаркан, Ҳури унинг қўлтигида осилиб турган уч бурчакли туморни ҳали кўрмаган эканми, пиқ этиб кулиб юборди. Малика хола ҳам кулди.

— Бу туморни ким тақиб қўйган сенга, Кенжа?— деб сўради Малика хола ундан.

— Кўкем,— деди у кўзларини сузиб.

— Қасқдан олган?

— Ўзи жазган, жайловда.

— Ўзи ёзган?!— деб сўради Малика хола ҳайрон бўлиб. Чунки у ҳам бошқалар каби Суюм оғанинг эскичадан сал-пал бўлса-да, хат-саводи борлигини билмас эди.

— Ия.

— Қандай қилиб?

— Қаламмен қоғозга буйтиб,— деб қўли билан ишора қилиб кўрсатди у. Улар Кенжанинг сўзига, ҳаракатига завқ қилиб кулишди. Шу пайт тўсатдан ҳовлидан бойнинг йўталган товуши эшитилиб қолди. Малика хола даҳанидаги кулгисини йиғиштириб, Кенжани кийинтира бошлади.

— Маликахон, бормисиз?— деди бой ҳовлида туриб.

— Қиринг, кираверинг, бой ота,— деди Малика хола

ўрнидан туриб. Лекин кўнглидан бир шубҳа лип этиб ўтди: «Бой қалай сизлайдиган бўлиб қолди?!»

— Вой-вой, бели қурғурнинг қўзгатмай қолганини қаранг,— деди бой тўрга ўтиб, белини ушлаб ўтираркан.— Қани, омин, худо яхши кунларни ато қилиб, яхши-яхши тўйлар бўлаверсин, оллоху акбар!

Юзларига фоғиқа тортишди.

— Қалай, яхши ўтирибсизларми?

— Худога шукур...

— Худонинг қудрати, Асқарнинг ҳибсга олинганига ҳам анча бўлиб қолди-я. Умр, деган нарса ариқдаги сувдек ўтаверар экан-да,— деди бой ўзини буларга хайрихоҳ кўрсатмоқчидек бўлиб. Бироқ, сўзи унча ўрнили чиқмаганини, аксинча, уларнинг эски яраларини очиб қўйганлигини ўзи ҳам пайқаб қолди.— Ҳа, ишқилиб, боши омон бўлсин, боши омон бўлса, қутулиб чиқиб қолар ахир бир кун. Унғача сабр қила туринглар, сабр таги сариқ олтин, деган...

Орадан бир нафас узилиш бўлди. Бой аста кўзи билан уй ичиди айланиб чиқди. Малика хола Ҳурига «сен чиқиб тур» деб имо қилди. У оёқ учида юриб чиқиб кетди. Кенжа бурчакда ниманидир ўйнаб ўтирарди. Ҳайдарбой томоғини қириб гап бошлади:

— Маликаҳон, мен сизга айтсам, бундайроқ ўтирсангиз-чи,— деди бой ювошгина кулимсираб,— йўл бўлсин ҳам демайсинз...

— Йўлингиз бўлсин, бой ота?— деди Малика хола ва негадир унинг юраги шув этиб кетди.

— Э-э-э, мен сизга айтсам, бой ота, деманг. Ҳозир бой, камбагал йўқ. Замон шундай, ҳа, ҳи-ҳи-ҳи. Мен сизга айтсам, олдингизга бир эзгу иш билан кирдим.

— Қанақа иш экан, гапира қолинг, бой ота?

— Э-э, унақа деманг десам...— деди бой эътироз билдирган бўлиб. Аслида эса бой номидан ўла қолса айрилгиси келмасди ва аксинча шундай деб аташни ич-ичидан яхши кўрарди.

— Хўп, энди айтмайман, бой ота.

— Яна-я, ҳай, майли. Мен сизга айтсам... ўзингиздан қолар гап йўқ... эшигингизга қутлуғ қадам билан келдим, Маликаҳон.

— Тушунмадим, бу нима деганингиз, бой ота?— деди Малика хола бойнинг шум ниятини тушуниб. Бироқ нима учун шундай деб савол берганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Энди, мен сизга айтсам,— деди бой ноқулай бир

вазнятда қўлларини уқалаб,— худо сизга қиз, бизга ўғил берибди, деганим-да...

Малика холанинг устидан бир челак сув қуйиб юборгандек бўлди. У анча вақтгача жим қолиб, кейин ўзига келди ва оғзини пойлаб турган бойга қараб сўлгин жавоб берди:

— Тушундим, бой ота.

— Ҳа, баракалло, гап шу.

— Бироқ... бўлмайди, бой ота.

Бой ундан сира ҳам бу жавобни кутмаган эди, чўчиб тушди.

— Э-э, нега бўлмас экан?

— Бўлмагани шуки, бой ота,— деди Малика хола нима қилиб бўлса ҳам шу балодан қутулиш йўлини ахтариб,— биз камбағалмиз, сиз бойсиё.

— Э-э, ҳали айтмадимми, бу замонда бой-камбағал йўқ деб,— деди бой бўғилиб.— Борди-ю, мен сизга айтсам, агар тўй харажатларини назарда тутиб айтаётган бўлсангиз шу гапни, ҳаммаси менинг гарданимга... Ҳа, фақат хўп десангиз бас.

— Дадаси ҳали авахтадан чиқмай туриб-а? Ҳеч бўлмаса кечагина ўлган Суюм оғанинг таъзиясини ҳурмат қилсангиз бўлмайдим, бой ота?— деб кўз ёш қилди Малика хола.

— Э-э, жуда қизиқ одам экансиз. Ўлганлар ўлди келди, умрини қолганларга берсин. Ҳозир ютганинг ўзингники-ю, оғзингга олиб чайнаб турганинг гумонда бўлиб турган замон. Орзу-умид деган гаплар бор ахир.

Малика хола гапни қисқа қилди:

— Нима десангиз денгу, бироқ отаси авахтада ётиб, бунинг устига кечагина эшигимдан ўлик чиқариб туриб, бугун тўй қилолмайман.

— Ўлик деяётганингиз ким? Мен сизга айтсам, анови Суюм қозоқми?

— Қозоқми, саёқми, менга бари бир, авваламбор, бир мўминмусулмон, яхши одам эди, қолаверса, эрмининг дўсти эди.

Ҳайдарбой ич-ичидан тутаб кетди. «Бу хотинларга бир бало келдими ўзи, нуқуд большовойчасига гапирншади-я! Анав куни хотиним ҳам шундай девди. Майли, яна бир гаплашиб кўрай-чи...»

— Ундай қилманг, Маликахон, мен сизга айтсам, мана, худога шукур, пирхонанинг устида ўтирибсиз. Еган-ичганингиз ёғ...

— Еб-ичиб етишиб кетаётган жойим йўқ... Бир суянгашим Мусам эди, уни ҳам кеча Тўлбошингиз уриб-сўкиб ҳайдаб юборибди.

Бой ноқулай вазиятда қолди.

— Тўлабош ҳаромини кўп койидим, маст экан, бадбахт,— деди у. Кейин яна асл мақсадига қайтди:— Келинг энди, хўп денг, Маликаҳон.

— Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, бой ота...

Бойнинг туси бузилиб кетди. Ҳозирги юмшоқликни улоқтириб ташлаб, қадимги аслига қайтди.

— Ўзим ўйлаб кўрадиган бўлсам,— деди у қаҳр билан ёлгон гапириб:— Мен бу ҳақда Асқар билан аллақачон келишиб қўйганман, ҳа!

— Улар менга бу ҳақда ҳеч айтмаган эди...

— Буни сенга мен аҳмоқ айтиб ўтирибман, ҳа! Бошқа эркаклар бунақа гапларни хотин киши билан маслаҳатлашиб ўтиришмайди...— деди у «сиз» тили «сен»га айланиб.— Мен сени ҳурмат қилиб кирдим олдинга маслаҳатга. Э, бўлди-е! Эртага қиз оқшоми...

— Вой, бой ота, бу нима деганнигиз?..

— Бурси кунни тўй!

— Вой шўрим... Рўзада ҳам тўй қиладими киши? Шўргинам қурсин, бу қаёқдан чиққан одат!

— Ҳм-м!.. Қаёқдан чиққан одат эмиш. Ҳозир ҳеч қапақа эски одат бўлиши мумкин эмас. Замон, янги расм-русми ҳам янги бўлади... Ундан кейин, кўп шов-шув қилишни ҳам замон кўтармайди... Ўзимизга қарашли беш-олтита қизларни айтсанглар бўлади. Тўққиз-тўққизинг билан қалин молингни ҳозир киритаман. Мен сенга айтсам, гап шу! Хайр...

Ҳайдарбой бу борада фойдасига зарар етказадиган ҳамма айбни замон зиммасига юклаб, ўзи айтиб, ўзи қўйиб, зарда билан эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Малика холанинг кучи кўзига етди. Кенжа ҳайрон. Эшикдан энди кирган Ҳури бу аҳволни кўриб, бўшашиб кетди.

— Нима бўлди, оин?

— Онанг ўлсин, болам...— у ўзини йиғидан тўхтатолмади.

— Оин, нима деди бой отам, уришдими, сўкдими сизни?

— Бундан кўра уришгани, сўккани маъқул эди, қизим.

— Нега?

— Сенга совчи бўлиб кирибди...

— Соқов баччасигами?— деди Ҳури бирдан сергак тортиб ва унинг юзлари оппоқ оқариб кетди. Кейин тел-баларча онасини юлқилай бошлади:— Сиз нима дедингиз, нима деб жавоб бердингиз?

— Мен ҳеч нима деганим йўқ,— деди Малика хола ўпкасини босолмай,— ўзи айтиб, ўзи қўйиб чиқиб кетди.

Эртага қиз оқшоми, бурси куни тўйингмиш.

— Ҳури икки юзини қўллари билан босиб, ҳўнграб йиғлаганча ўзини кўрпача устидаги ёстиққа отди. Кенжа кўрқиб кетганидан югуриб ташқарига чиқиб кетди ва бориб жувозхонадан Зиёбекни чақириб келди. Зиёбек ҳам бу аҳволни кўриб ҳайрон бўлиб қолди:

— Нима гап бўлди, хола?

— Эртага тўймиш, ўғлим.

— Қанақа тўй?!

— Ҳурини соқовга... Ҳозир бой кириб айтиб чиқиб кетди.

Зиёбек турган жойида қотиб қолди. Шу икки ўртада нима иш биландир Мирзарайим ака ҳам кириб келди. Кирди-ю, у ҳам лол бўлиб туриб қолди. Ҳамма ўзи билан бўлиб, унга ҳеч ким «келинг, ўтиринг» ҳам деёлмади.

— Лаънатилар!— деди Зиёбек соинга уриб,— бундан чиқди, кеча Мусани атайлаб ҳайдашган экан-да. Эҳ, Муса, Муса!..

— Жон болам, энди нима қиламиз?— деди Малика хола йиғлаб.

Зиёбек бу борадаги бутун оғирлик ва бутун масъулият ўз зиммасига тушиб қолганини сизди. У ўзини бардам тутиб, қуйи солган бошини кўтарди.

— Майли, ўйлаб кўрамиз. Эртагача кутайлик, балки Мусанинг ўзи келиб қолар. Мабодо, келмаса, ўлсам ўламан аммо Ҳурини соқовга бермайман!— деди у қатъий.

Ташқаридан хотин-халажларнинг товуши эшитилди.

Сал ўтмай, Тўлбошнинг хотини Хадичахон бошлиқ бир-иккига аёл кириб келди. Қўлларида битта-битта дан тугунча.

— Тўй муборак бўлсин, Маликахон!— деди Хадича ва она-боланинг кўз ёшини кўриб, дарров вазиятнини ўзгартди:— Вой, шунга ҳам йиғими, қайтага севиниш керак. Қизингиз кимсан, Ҳайдарбойга келин бўляпти-я. Шукур қилинг, бу бахт ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди.

Малика хола индамади. Ҳури ҳам, Зиёбек ҳам тиш ёриб бир нима дейишмади. Бўлган гапни сал тушуна бошлаган Мирзарайим ака ҳам бирор нарса дейишдан ажиз эди. Уртага тушган бу оғир жимликни, гарчи ўзининг саломига ва «қутлуғ бўлсин»ига жавоб қайтарилмаганига қарамай, Ҳадичахон шўхлик қилиб бузишга журъат этди. У бўхчалардан бирини очиб, ундан қизил бахмалдан тикилган паранжини олиб ёпинди-да, ўртага тушиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ёр-ёр айтишни бошлаб юборди:

Йиғлама, қиз, йиғлама
Тўй сеники, ёр-ёр.
Остонаси олтиндан
Уй сеники, ёр-ёр,

Тахта—тахта кўпридек
Тахтинг бўлсин, ёр-ёр.
Биби фотманинг қизидек
Бахтинг бўлсин, ёр-ёр...

Ҳадича хонимнинг бу шўхлиги заррача бўлса-да, вазиятни юмшата олмади, қайтага Малика хола ҳам, Зиёбек ҳам, Ҳури ҳам уларга шундай ғазаб билан боқишдики, бўхча кўтариб кирган хотинлар орқалари билан тисарилиб, қандай чиқиб кетганларини ҳам билмай қолишди. Мирзарайим ака бойнинг бу қилиғига чидаёлмай, муштини тугди:

— Бу қандай гап, ахир!

Ун еттинчи боб

Тун. Бутун Яккатут, балки бутун олам уйқуга чўмганди. Бироқ ёлғиз бизнинг Ҳуригина ҳали мижжа қоққани йўқ. У, у ёнбошидан бу ёнбошига ағанар, кўнгли ҳам тун каби қоп-қоронғи бўлиб, хаёли тарқоқ ётарди. Кўзи олдига алланимабало нарсалар келар ва... Дандирасул дудуқланиб тиржайиб боққандек кўриниб кетарди. Ҳайдарбой заҳрини сочарди... У, ҳарчанд уринмасин, бари бир ухлай олмасди. Ниҳоят, танасининг иситмасдан устидаги кўрпасини суриб ташлаб, қўлларини бошига ёстиқ қилиб, чалқанчасига ётди. Деразадан тушиб турган хира ёруғда унинг бўртиб турган кўкракларини қандай кўтарилиб тушаётгани ҳам сезилиб турарди. У кўкрагини тўлдириб хўрсинди. Қалбида зўр ўксик бор

эди унинг. Рост-да, қиз бола бўлиб бундай бир яйраб юрмаса, кўз очиб кўргани тўрт девор бўлса-ю, унда ҳам эркинроқ нафас ололмаса, шу ҳам турмуш бўлдию энди!.. Барно деган биттаю-битта дугонаси бор эди, уни ҳам худо кўп кўрди: ота-онаси колхозга аъзо бўлиб, у ҳам шулар билан «Ленин» колхозига кетиб қолди. Дўппи тикиш ҳам диққанафас иш, жонига тегиб кетди. Сўнгги кунларда сал ўзини овутиб юргани — Муса ҳам кетиб қолди. У бундай ўйлаб қараса, Муса унинг ёнида юрган пайтларда бу унга унча эътибор бермас экан, мана энди бўлса, уни ақалли бир марта кўришни ва дилидаги ҳамма гапларини очиқчасига айтишни истарди... Бироқ Ҳайдарбойнинг кечаги машъум режаси эсига тушиб, кўнглида қандайдир бир совуқ туғён пайдо бўлди. Юраги гупиллаб ура кетди. «Бас, юрак, сабр қил! Яна бир оз сабр қил!— деди у ўзи-ўзига ичида.— Нега мени ташлаб кетдинг, Мусажон!.. У келиши керак. Келмасачи? Йўқ! йўқ, у албатта келиши керак. Келмаса иш тамом... Сен Дандирасулга... Йўқ! Асло! Агар шундай бўлса — ўзимни-ўзим қийма-қийма қилиб ташлайман...»

Ҳури ўз хаёлидан ўзи чўчиб, бошини ёстиқдан юлиб олди. Уй ичи жимжит эди. Шундай ёнгинасида онаси Малика хола, унинг нарёғида пишиллаб Қенжа ухлаб ётарди. Шунча вақтдан бери кенгдек кўриниб келган бу уй ҳозир Ҳури учун тордек, сиқилиб кетаётгандек туюлди. У аста ўрнидан туриб, оёқ учида ўзини эҳтиёт тутиб, ҳовлига чиқди, кўкрагини тўлдириб нафас олди.

Тун қоронғи бўлса ҳам, ҳаво очиқ, осмон тўла юлдуз эди. Ҳури осмондаги юлдузларга суқланиб қараб тураркан, кўнглидан: «Қайси экан, менинг бахтсиз юлдузим?...»— деган фикр кечди.

У аста юриб боққа чиқди. Кундуз куни қилт этган нарсадан чўчидиган қиз, негадир қўрқувни билмас, худди телбалардек паришон боғ оралар, ҳар япроқ, ҳар гул олдига бориб тўхтар, унга ўз ғам-ғуссасини ҳикоя қилаётгандек термилиб боқарди. У шу йўсинда сой бўйига бориб қолганини билмади. Бундай қараса, баланд жар устида турибди, пастда баҳорнинг тошқин суви жўшиб, қирғоқ ялаб бедор оқарди. Ҳури тепадан туриб сойга қаради. Шу соатда унинг учун ўлим билан ҳаёт ўртасидаги масофа фақат бир қадамгина эди. Бир қадам босиш жуда осон, аммо яшаш эса жуда қийин ва жуда лаззатли эди. Мана шу келажакка чорловчи ширин, лаззатли ҳаёт Ҳурини бир нафас хаёл қанотида олиб

учди... Катта боғ, боғ ўртасида гулзор, Ҳури гулзор оралаб юрарди... Устида оқ ҳарир кўйлак, қора бахмалдан бели бир тутам қилиб тикилган нимча, оёғида амиркон кавуш, қўлида катта гулдаста... Руҳи кўтарники, кимнидир излаб, атрофга алангларди. Атроф ҳаддан ташқари гўзал эди: агар дунёда жаннат деганлари бор бўлса, ўша жаннат худди шу ернинг ўзгинасидек кўринарди. Боғда қушлар наво қиларди, мусичлар ҳувҳушлаб, булбуллар бир-бирига гал бермай чаҳчаҳлашар эдилар... Қаердадир бир ажойиб куй — тонг куйи янграйди. Ҳури қўлидаги гулдастани ҳидлаб, ўша куй оқиб келаётган томонга юрарди. Қаршисидан қуёш аста бош кўтариб пешвоз чиқади. Қуёш билан бирга унинг олдида жуда яسانيб кийиниб олган ва қўлида гулдаста кўтарган Муса пайдо бўлади. У илжайиб Ҳурига қўлини чўзади... «Мусажон ака!»— дейди Ҳури унга яқин бориб. «Ҳуригинам!»— дейди Муса ҳам уни гулдастаси билан бағрига босиб. Кейин қушлар нағмаси, тонг нағмаси аста-секин сўна бошлайди. Муса ҳам Ҳурининг кўз олдида туман каби ғуборга айланиб, эрталаб қуёш чиққандан кейин ердан, дарахтлардан, гиёҳлардан кўтариладиган ҳовурдек аста-секин йўқолиб боради...

Ҳури ўзига келиб қараса аввалгича баланд жар ёқасида ўтирибди. Унинг кўнгли орзиқиб кетди.

«Қошқи эди шундай бўлса...»— деди у чуқур хўрсиниб. Сўнг, туш билан ҳаёт ўртасидаги бу хаёлий тасвири ақалли яна бир бор кўришни истаб, кўзларини юмди, бироқ энди ширин хаёллар, хушманзара жойлар ва бахтли онлар ўрнини аллақандай ваҳимали шубҳалар эгаллаб олди...

У бирдан от пишқириғидан чўчиб тушди-ю, шундагина ўзининг совуқ ея бошлаганини ва ўтирган жойининг жуда қўрқинчли эканини сизди.

— Вой...— деди у секин сесканиб.

— Ким бу? Ҳури?— деди от етаклаб келаётган Зиёбек ҳайрон бўлиб. Кейин қиз ўтирган жойни кўриб қўриқиб кетди.— Нима қилиб юрибсиз бу ерда, ярим кечаси?

— Ўзим, шундай...— деди Ҳури. Кейин гапни чалғитмоқчи бўлиб, қарши савол берди:— Узингиз нима қилиб юрибсиз?

— Мен-ку, от суғоргани келдим. Сиз-чи?

— ...

— Тушунаман, Ҳури, тушунаман,— деди Зиёбек чуқур тин олиб,— Менга ҳам осон эмас, кечаси билан ўй-

ланиб, ухлай олмай чиқдим. Ўйлаб-ўйлаб ўйимнинг тагига етолмадим ҳеч. Ахийри, Мирзарайим ака иккаламиз бамаслаҳат шундай қарорга келдик: мен сизни олиб қочаман, бошқа иложи йўқ.

Ҳури ҳайрон бўлиб қолди: «Мен сизни олиб қочаман!..»

— Қандай қилиб?

— Мана бу кулранг йўрғани шунинг учун атайлаб боқиб, кутяпмиз. Жувозга нариги тўриқ қашқани қўшиб тураман. Бу эса дам олиб, тиниқиб туради. Таваккал!— деди у. Кейин кулранг йўрғанинг сағрисига шапатилаб қўйди:— Тиниқиб ол, жонивор. Бугун хуфтонда Ҳури икковимизни олиб учасан...

— Қаёққа!— деди Ҳури совуққина, ҳамон ҳеч нарсани англаб етолмай ва нима учун энди Зиёбек билан қочиши кераклигини тушунолмай ҳайрон бўлиб.

— «Ленин» колхозига. Колхозга бир амаллаб етиб олсак, Мусани топишимиз осон.

Ҳурига эндигина жон кирди.

— Вой, ростданми, Зиё ака?!

Шу соатда Ҳурига Зиёбекдан яқин дўст, меҳрибон одам йўқдек кўриниб кетди.

— Рост, Ҳури, рост. Бошқа иложимиз йўқ,— деди Зиёбек қизни ишонтириб.— Энди сиз боринг, тонг отиб қолди. Ҳа айтгандек, бу гапларни ҳечким билмасин. фақат мен биламан, сиз, ундан кейин Мирзарайим ака билади. Ўзингизни бардам тутинг, сир бой бериб қўйманг тағин!

— Ойингга ҳам айтмайми?

— Айтмаганингиз маъқул!— деди Зиёбек.— Хотин кишини яхши биламан: ё кўз ёш қилиб билдириб қўяди, ё эса шовқин-сурон кўтаради. Тушундингизми? Кечқурун қаерда, қандай қилиб учрашишимизни Кенжадан хабар қиламан. Хайр...

— Хўп, хайр...

Ҳури боғ оралаб уйга кетди. Зиёбек уни кўздан гоийб бўлгунча кузатиб турди. Кейин, кулранг йўрғани сойга олиб тушиб суғориб, етаклаб отхонага олиб борди. Отхона ичи ҳар сафаргидек дим, зах эди. У эшикдан кириши билан гуп этиб димоғига фонус, тезак, ҳас ҳиди урилди. Мирзарайим ака ҳам аллақачон ўрнидан туриб ивирсиб юрган экан.

— Бу ёққа олиб кел,— деди у Зиёбек кириши билан,— мана бу охурга кабада солиб қўйдим.

Зиёбек кулранг йўргани Мирзарайим ака кўрсатган охурга олиб бориб боғлади.

— Худонинг қудратиминан,— деди Мирзарайим ака кулранг йўрганинг сирт орқасини силаб,— бир ўзи бир охур кабадани эрталабгача кўрдим демайди, жонивор. Ўзиям оёғи чаққон, ҳа, десанг, олиб учади. Бу отлар жувозга тушиб хор бўлиб юрибди-да, қани энди давринг келса-ю, яхшилаб боқиб, гижинглатиб миниб юрсанг.

— Икки одамга толиқиб, чарчаб қолмасмикин?

— Толиқмайди, умри бино бўлиб ишда келаётган чайир от-да бу.

— Хўш, Мирзарайим ака,— деди Зиёбек уни бурчакдаги фонус осилиб турган жойга етаклаб,— кечаги гапимиз гап. Энди менга йўлни тушунтириб қўйсангиз.

— Сен ўғлим, авваламбор, яхшилаб учрашадиган жойни белгилаб ол.

— Белгиладим. Сой бўйидаги анави тол тагида.

— Ҳа, баракалло, отангга раҳмат. Энди ана шу жойдан секин юриб чиққанингдан кейин, кўприкдан ўтасану катта йўлга тушасан, катта йўлга тушиб отнинг бошини бўшатасан. Бир оз юргандан сўнг йўл иккига айрилади: ўнгга бурилсанг—«Ленин»га борасан, чапга бурилсанг—Болтакўлга кетиб қоласан, тушундингми?

— Тушундим. Энди кулранг йўргани сизга топширдим.

— Уни ўзим боплайман, хотиржам бўл,— деди Мирзарайим ака.— Худонинг қудратиминан, Мусаям жуда хом бола чиқиб қолди-да.

— Нега?

— Кўрмайсанми, бу ёқда шунча ташвишу... У бўлса, бир аҳмоқ мушт кўтарди, деб у ёқларда юрибди,— деди куюниб. Чунки у Мусанинг нима мақсад билан «у ёқлар»га кетганидан беҳабар эди.— Таппа-тайёр турган қизни ташлаб кетганини қара-я унинг... Йигит ҳам шунанга бўладими ахир!

Зиёбек унинг бу сўзларига завқ қилиб, отхонани бошига кўтариб кулди. Мирзарайим аканинг жаҳли чиқди.

— Нега куласан? Рост-да!..

Зиёбек кула-кула жувоз қўшмоқчи бўлиб тўриқ қашқани етаклаб далага чиққанда, тонг энди соз бериб, баъзи кечиккан одамлар эндигина саҳарлика уйғонаётган ва сергак хўрозлар ҳамон қичқиринишда давом этаётган пайт эди.

Ўн саккизинчи боб

Оқшом. Ҳуриларнинг ҳовлисида тўй тараддуди, уч-тўртта хогин-халаж уйга кириб-чиқиб юрибди. Кўринишдан Малика хола тақдирга тан бергандек бўлса-да, аслида кўнгли гаш, гаранг бўлиб, нима қиларини билмасди. У қизининг бунчалик тез кўниб, розилик берганидан жуда-жуда хафа кўринарди. Бой хотини Бибисора билан Тўлбошнинг хотини Хадичахон ҳам шу ерда. Уй эгаси бу ёқда қолиб, тўй эгаси Хадичахон бўлиб олганди. У, у ёқдан-бу ёққа елиб-югуриб, келган-кетганларни ўзича кугиб олар ва кимларгадир буйруқ қилиб, кимлар биландир ўзича ҳазил-ҳузул қилишарди:

— Ҳой, Маликахон, нима бало, уйингдан ўлик чиқаряпсанми, бундай қовоғингни очиб юрсанг-чи, қизлар келиб қолишди... Ҳой, Рисолатхон, нега мен еб сен қуруқ қолгандек, қаққайиб турибсан? Қизларни ичкарига бошла! Ҳурихон зерикиб қолди-ку...

Хадичахон қанчалик у ёқдан-бу ёққа чопиб, қизиқчилик қилмасин, бари бир тўйхона совуқ ва руҳсиз эди.

Кўча эшикдан отда савлат тўкиб Давқора кириб келди. У тўғри супада сўлғин ўтирган Малика холанинг олдига келиб, отдан тушди.

— Яхшимисиз, Маликахон, тўйлар муборак бўлсин,— деди у Малика холанинг кўнглини сўраган бўлиб. Лекин афсуски бундай гаплар Малика холага худди кезатиқдек тегар ва у индамас эди. Давқора яна уни гапга солган бўлди:— Зиёбек қани? Кўринмай-дими?.

— Кенжа, бор акангни чақириб кел,— деди Малика хола Кенжага ва ўрнидан туриб, ўчоқ бошига кетди.

Кенжа жувозхонага бориб Зиёбекни чақириб келди.

— Ҳа, йигитим, қалайсан?— деди Давқора. Бу унинг кўришгани эди:

— Раҳмат, ака,— деди Зиёбек елкасини қисиб.

— Нима қиляпсан?

— Жувоз ҳайдаяпман, ака,— Зиёбек ҳозир ўзини негадир жуда бечора, итоаткор қилиб кўрсатишга уринарди.

— Э, тентак, бу ёқда тўй бўляпса-ю, сен бўлсанг жувоз ҳайдаб юрсанг... Кўй, шу бугун жувоз-пувозингни, бошқа куни ҳайдарсан. Хўжайинингга ўзим айтиб қўяман.

— Хўп, ака.

— Сенга бир иш бор. Мана бу отни эртагача яхши-

лаб боқиб берасан. Бой, отанг эртага улоқ беради, кўп-кари чопамиз. Тушундингми?

— Тушундим,— деди Зиёбек бепарво, ич-ичидан қувониб. Чунки қўлга аргумоқ тушган эди. Энди кулранг йўрганнинг ҳам ҳожати қолмаганди. У қўрққандек отга эҳтиётлик билан яқинлашди.— Тишламайдими?

— Эй, умрингда от кўрганмисан ўзинг, қўрқма, қўйдаи ювош.

— А? Ҳа...

— Ҳув анави сой бўйидаги йўнғичқазорга олиб бориб боғла.

— Ҳўп, ака.

— Ҳа, шундай қил.

— Бўлмаса, укам олиб бориб ўтлатиб турсин, мен жувозни чиқариб орқасидаң бораман. Ҳуркак эмасми?

— Ҳали айтдим-ку, қўйдаи ювош деб.

Зиёбек Кенжани чақириб, отни бериб юборди-ю, Малика холага кўриниб қолишдан қўрқиб, жувозхонага ўзини урди. Ҳақиқатан ҳам Малика хола Мирзарайим ака, Зиёбек ва Ҳурилар тузган режадан мутлақо беҳабар эди. Шунинг учун ҳам у хафа юарди. Бир ҳисобдан унинг шундай юриши ҳам маъқул эди. Чунки кечагина тиш-тирноғи билан қарши бўлган одам бугун хушчақчақ кўринса, қудалар кўнглида шубҳа пайдо бўлиши турган гап эди. Шунинг учун ҳам улар бу сирни Малика холага айтишни лозим топмаган эдилар.

Зиёбек наридан-бери жувозни чиқарди-да, кўк қашқани отхонага олиб бориб, Мирзарайим аканинг қўлига топширди ва уни ҳалиги Давқоранинг оти келганлигидан огоҳ қилди.

— Худонинг қудрати... ўзимнинг ҳам кўнглимга келувди-я, боя шу гаплар,— деди у қувониб.

— Энди бир иш қиласиз,— деди Зиёбек Мирзарайим акага уқтириб,— худо хоҳласа, ишимиз ўнгидан келай деб турибди. Сиз кечаси отхонага олиб кирилган отларнинг ҳаммасидан эгар-жабдуқларини сипириб олиб қўйинг.

— Нега?

— Мабодо сезиб қолиб орқамиздан қувмоқчи бўлишса, улар отларини эгарлайман дегунларича биз анча жойга бориб қоламиз.

— Офарин!— деди Мирзарайим ака.— Қалланг жойида экан, бўлди, бу ёгини ўзим тўғрилайман, сен кетавер ўз юмушингга...

Зиёбек бу ёқдаги ишларни саранжомлаб, ҳовлини

айланиб чиқди, секин ойнага бориб ичкарига мўралади. Уй ичида беш-ўнта қизлар ўтирар, ўртада Хадичахон, қўлидаги қизимаган чилдирмани пўк-пўк эткизиб урар, бурчакда... Ҳурихон ёнида ўтирган бир қиз чирмандага жўр бўлиб қўшиқ айтар эди:

Бозордан олдим поки,
Тор келади ғилофи.
Расул¹ акамнинг иштонни,
Сабзипурушнинг қопи-е...

Қизлар хандон ташлаб кулишарди. Бурчакда ғижим рўмолга ўраниб ўтирган «келин» ҳам зўр-базўр илжайиб қўярди. Хадичахон қайсидир бир қизни зўрлаб ўйинга тортаётганда Зиёбек ойна олдидан кетди. У ниманидир баҳона қилиб тўғри бойнинг ҳовлисига чиқди. Шу ерда айланишиб юриб, ичкарига қулоқ солди. Ҳовлида бой тоқатсизланиб кўчага уч-тўрт марта чиқиб кирди. Кейин ичкаридан Тўлбошни чақириб олиб сўради:

— Садиваққосга тайинлаб айтганмисан?
— Ҳа, жуда тайинлаб айтганман.
— Нега келмади? Ё бир гап бўлиб қолдимикин?
Жавлонбекдан ҳам дарак йўқ ҳалигача...
— Қайдам.

«Демак, улар келмаган бўлса эркаклар ҳам унча кўп эмас экан-да. Келса Болтахўжа келгандир?— деб ўйлади Зиёбек ўзича.— Қўрқмасам ҳам бўларкан унда. Энди Ҳурини анави шалақиларнинг ўртасидан бир амаллаб олиб чиқиб олсам бўлгани, ундан кейин мени тутиб бўпсанлар!..»

Зиёбек бой уйдан чиқиб йўнғичқазорга келганда кун аллақачон ботиб, ой терак бўйи кўтарилиб қолган эди. Йўнғичқазорда иккита-учта от ўтлаб юрарди. Осула ва саррин ойдин кеча. Отларнинг пишқиргани, ҳашаротларнинг чириллаши билан сой сувининг майин шалдираши демаса, атроф жимжит эди. Ут-ўланларнинг, йўнғичқанинг ҳиди димоққа уриларди. Зиёбек шу ерда укаси Кенжага нималарнидир деб қайта-қайта уқтирар эди:

— Тушундингми?
— Тушундим.
— Янглишиб қолмайсанми?

¹ Дандирасул демоқчи

- Йўқ, янглишмайман.
- Ҳеч кимга айтмайсанми?
- Айтмайман.
- Бор бўлмаса, ёнингга ўртоқларингни ҳам олиб

ол.

— Ҳўп...

Кенжа зинғиллаганча уйга чошиб кетди. Зиёбек аста ўрнидан туриб Давқоранинг оти ёнига келди. От уни ўқраниб қарши олди. Зиёбек унинг тортмаларини, айилларини маҳкамлаб тортиб, чопонини ечиб эгар орқасига буллаб солди. Энди унча қўрқмаса ҳам бўларди. Бироқ, бир ёмон томони — тун сутдек ойдин эди; теварак-атрофдаги нарсалар бемалол кўриниб турарди. Бу аҳвол Зиёбекнинг кўнглига бир оз шубҳа солди.

— Мен ўғирлик қилган кун, тун ойдин бўлди, — деди у ичида, — майли, ҳечқиси йўқ, мен сенга ишонаман, жониворим. Шу кеча мен учун, Муса учун қанот боғлаб учасан!..

Саман от унинг гапини тасдиқлаган каби ўқраниб қараб турарди. Қизиқ, Суюм оғани ўлдиришда хизмат қилган бу от, энди унинг ўғлига хизмат қилмоқчи! Буни Зиёбек билармикин? Йўқ, асло! Ҳозир унинг хаёлида бутунлай бошқа бир нарса ҳукмрон. У, қандай қилиб бўлса-да, Ҳурини аनावиларнинг қўлидан ажратиб олиб, ўз эгасига — Мусага топширсам, дейди. Унинг ҳозирги хаёли вафо, ҳаракати садоқат тимсоли эди. У тоқатсизланарди: «Кенжа етдимикин? Шарманда қилиб қўймаса эди! Ҳури бир иложини қилиб чиқа олармикин?..»

Кенжа худди акаси айтгандек қилиб, қиз оқшом бўлаётган уй ойнаси тагига келди. Уй исиб кетганидан деразанинг бир кўзига ёпиштирилган қоғоз олиб ташланган эди. Бу жойдан уйда нималар бўлаётганини бемалол кўрса бўларди... Кенжанинг Ҳури опаси бурчакда ёғим рўмолга ўралиб ўтирарди. Қизларнинг кулгиси ҳам, ўйини билан ашуласи ҳам унинг кўнглига сиғмасди. Ҳурининг бутун жисми қулоққа айланиб, ташқаридан тиқ этган товушга аланглаб қулоқ солиб ўтирарди... Ҳурига кўз-қулоқ бўлиш вазифасини бўйнига олган Хадичахон ўртага тушиб лўкиллаб ўйнай бошлар экан, кимдир эшикдан кириб, уни имлаб чақириб чиқиб кетди. Шу маҳал Кенжа қўрқмай ўртоқлари билан рамазон айтишни бошлаб юборди:

Рамазон айтиб келдик эшигингизга,

Кўчқордек ўғил берсин бешигингизга,

Қўчқордек ўғил берса бешигингизга,
Ким келиб, кимлар кетмас эшигингизга.
Ушбу уйда бир опам бор, оти Ҳури,
Гўзалликда ҳеч тенги йўқ: қуёш нури.
Агар бизнинг ниятимиз қабул бўлса,
Ҳури опам пари бўлиб учмоқ тури...
Мингани ошиқларнинг саман дейди,
Сой бўйига чиқсангиз, кутаман дейди...

Болалар шу хилда чувиллашиб, рамазон айтишда давом этардилар. Уйдагилар уларнинг рамазонга ҳам ошиқ-маъшуқларни аралаштириб, тўй руҳига мослаб айтишаётгани учун мамнун эдилар. Боядан бери шу халоскор товушни бутун жисми қулоққа айланиб кутиб ўтирган Ҳури нима қиларини билмай қолди. Бироқ, нима қилса ҳам ҳозир қилиши керак. Йўқса, фурсатни қўлдан бой берган бўлади. Бинобарин, у рамазондан хурсанд бўлиб кулган бўлди...

— Ким экан у?— деди қизлардан бири.

— Жуда болади-я,— дейишди бошқалари.

— Бу менинг укам,— деди Ҳури ва жон талвасасида, бошига бир фикр келгандек, олдидаги ноз-неъматлардан бир рўмолчага туга бошлади.— Мана буларни укамга олиб чиқиб берай, қизлар, хўпми?

— Вой, бўлмасам-чи, олиб чиқиб беринг, Ҳурихон...

— Опасининг тўйи бўлгандан кейин келган-да!

— Салимахон, рўмолчангизни бериб туринг, яна мана бу рўмолда оғим кўриб қолиб, уришиб юрмасин,— деди Ҳури типирчилаб. Салимахон бошидаги рўмолчасини унга ечиб бериб, ўзи ҳавас билан унинг ғижим рўмолини ўраб, ўзича «келин» ролини ўйнай бошлади. Қизлар кулишди.

— Салимахон, ўзингга ҳам келинчаклик зап ярашар экан-да, ҳа-ҳа-ҳа...

— Ишқилиб, Салимахоннинг бошига ҳам шу кунлар тезроқ тушсин-да, ҳа-ҳа-ҳа...

— Тағин Тўра акамлар билиб қолиб... ўзига-ўзи пи-чоқ уриб юрмасин...

— Дандирасулга тегадиган бўлибди, деб-а?

— Ҳа-ҳа-ҳооо!..

Қизларнинг назари Салимахонга оққанда Ҳури секин тугунчасини кўтариб эшикка чиқди ва олиб чиққан нарсаларини болаларга улашаётиб ён-верига назар солди. У ёқ-бу ёққа ўтиб турган хотин-халажлар Ҳурини танишмади ҳам. Танимоқ тугул уни ҳатто шу аҳволда

ҳовлига чиқади, деб ҳеч кимнинг эсига ҳам келмасди. Болалар оладиганини олиб бўлгач, одатдагидек, чувиллашиб фотиҳа қилиша бошлади:

Сўм-сўм олтин, сўм олтин,
Сувга солса ботмасин.
Тангри берган давлатингиз
Асло тамом бўлмасин.
Хайдаганингиз қўй бўлсин,
Чайнаганингиз мой бўлсин,
Оллоҳу акбар!...

Ҳури уларга қулоқ ҳам солмай, Кенжани четга тортиб, ундан акасини сўради:

— Қаерда?

— Сой бўйидаги тол тагида.

Ҳури у ёқ-бу ёққа аланглаб бир қараб олди-ю, сўнг ўзини жувозхонага урди. У ердан Мусанинг жувоз ҳайдаганда киядиган жомакорини кийиб олди-да, ҳеч ким танимайдиган қиёфада жувозхонадан чиқиб, боғ томонга отилди. Уни тол тагида сабрсизлик билан кутиб турган Зиёбек қарши олди:

— Ким бу десам... Шунақаям одамни қўрқитасизми?— деди Зиёбек уни эркак кийимида кўриб.

— Сезиб қолишмасин деб кийиб олдим.

— Яхши қилибсиз, қани бўлинг!— деди Зиёбек шошиб.— Тагингиз юпқароқ бўлиб қолди, чопонимдан бошқа ҳеч нарса тополмадим...

Отга аввал Ҳури, кейин Зиёбек минди.

— Қўрқмайсизми?

— Йўқ.

— Бўлмаса белимдан маҳкам ушланг!

Улар уйлар орасидан чиқиб олгунча отни секин ҳайдашди. Боя эт қизигида эсига келмаган эканми, бундайроқ чиққандан кейин Ҳурининг эсига муштипар онаси тушиб ўпкаси тўлиб кетди ва Зиёбекка билдирмай кўз ёши қилди. Энди улар нима бўлади? Кенжа-чи?

Кўприкдан ўтгандан сўнг Зиёбек отнинг бошини бўшатди.

* * *

Қизлар Салимахонни эрмак қилиб, кулишиб ўтиришганларида Хадичахон кириб келди.

— Утирибсизларми, қизлар? Вой, Ҳурихон қанлар?— деди у ҳайрон бўлиб.

— Ҳозир ташқарига чиқиб кетувди, кириб қолар.

Хадичахон ундан хабар олиш учун югурганича ташқарига чиқиб кетди. Қизлар уни орқасидан масхара қилиб қолишди. Бирпас ўтмасдан у яна ҳовлиқиб қайтиб кирди.

— Вой шўрим, ҳой қизлар, Ҳури ўлгур йўқ. Наҳотки, бизларни шарманда қилиб, бир ёққа қочиб-нетиб кетиб қолган бўлса?!— деди у ранги қув ўчиб.

— Қўйинг-э, Хадичахон опа, кўп ваҳима қилаверманг, ҳозиргина рўмолини менга бериб, ўзи ташқарига чиқиб кетганди-ку?!— деди Салимахон.

— Рўмолини бериб?!— деди Хадичахон икки кафғини чаккасига қўйиб.— Вой, шармандалар, ҳали қочириб юбордик, денглар-а... Вой, дардисарлар...

Ҳамма қизлар ҳурпайишиб ўринларидан туриб кетишди, ҳаммаларини бирдек ваҳима босди: чиндан ҳам қочиб кетган бўлса-я!.. Хадичахон югуриб эшикка чиқиб, ҳовлини бошига кўтариб, шаллақиларча сонига шапатлаб, бақира бошлади:

— Вой шўргинамга шўрва тўкилсин... Ҳури йў-ўқ... Ҳури ўлгур йўқ!

Ҳовлида юрган Кенжа қўрқиб кетиб, ўзини бир четга олди. Малика хола бу гапни эшитиб дод-фарёд кўтарди..

— Вой, бо-лам, қайси расвонинг қўлига тушдинг, жон бо-лам!..

Кенжа азбаройи қўрқиб кетганидан йиғлаб, ўзини Малика холанинг кучоғига отди:

— Ойи, ойижон, йиғламанг...

— Вой, онанг ўлсин, болам!..

— Қўрқманг ойи, қўрқманг, Ҳури опам Зиёбек акам билан кетдилар,— деди у қўрққанидан Малика холани юпатмоқчи бўлиб.

— Зиёбек олиб кетди?!— деди Малика хола бирдан сергак тортиб. Кейин унинг эсига кечаги Зиёбекнинг айтган сўзи тушди: «Эртагача кутайлик. Муса келиб қолар. Мабодо келмаса, ўлсам ўламанки, аммо Ҳурини соқовга бермайман!» Ушанда Малика хола бу сўзни Зиёбек шунчаки айтди-қўйди, деб тушунганди. У йигитларча гапирган экан, мана энди сўзининг устидан чиқибди. Малика холанинг кўзларидаги алам ёшлари энди... севинч ёшлари билан алмашди... Лекин Малика хола буни билдирмаслиги керак эди. У шундай қилди ҳам:

— Вой болам, вой болам!..

Ховлида шовқин-сурон, тўполон бошланди. Югургани гавдасига ярашиб, бой кириб келди.

— Вой лаънати-ей! Вой манжалақи-ей!— дерди бой нуқул. Лекин у Малика холани сўкяптими, Хурини сўкяптими, бу номаълум эди.— Ким билан қочибди?

— Зиёбек билан,— деди шу ерда турган Салимахон таннозлик билан.

— Вой лаънати итвачча-ей!— деди бой ва орқасидан кирган Тўлбош, Давқора, Дандирасул ва бошқа йигитларга буйруқ берди:— Тездан қувинглар! Тириклай тутиб келинглар!..

Йигитлар отхонага қараб чопишди. Ҳайдарбой сунада Кенжани бағрига босиб йиғлаб ўтирган Малика холанинг олдига келди. Кенжа қўрқиб, Малика холанинг пинжигига кириб кетди.

— Ҳа, шарманда, қизингни қаёққа қочирдинг?

— Қаёққа хоҳласа шу ёққа!— деди Малика хола бир хилда. Чунки унинг учун энди бари бир эди: севинч билан қўрқинчининг фарқи қолмаганди.

— Келиб-келиб қизингни бир ялангоёққа бердингми?— деди бой Малика холага тўниб. Атрофдагилар жим туришарди. Шу маҳал тўрт нафар отлиқ чопиб чиқиб кетди. Малика хола парво қилмай жавоб берди:

— Тенг-тенги, тезак қопи билан.

— Ҳали сенинг тенгинг бир бемачит қозоқ бўлдимми?

— Қозоқ бўлса нима қилибди? Қозоқ ҳам одам!..

— Мен сенга айтсам, мана сенга одам!— деб Ҳайдарбой зарб билан Малика холани тепиб юборди. Сўнг яна унинг устига урмоқчи ёки тепмоқчи бўлиб интилар экан, кучли бир қўл уни маҳкам ушлаб қолди. Бой:— Қўйиб юбор мени!— деб юлқиниб, бундай қараса, у шу вақтгача ўзига хизмат қилиб келган ва яқиндагина ундан айнаб колхозга ўтиб кетган ўз қишлоғининг йигитларидан экан. Афсуски, улар кўпчилик эди. Бой ҳайиқди. Йигитларини ёрдамга чақирай деса, улар қочганларни қувиб кетишганди. Ҳалиги йигит бойнинг қўлини бўшатиб, уни нарироққа суриб қўйди ва кулиб деди:

— Қўйинг, бой ота, хотин киши билам урийшиб хотин бўласизми?

Бу сўз бой учун сўккандан ҳам ёмон тегди-ю, бироқ ожиз эди, бўлмаса...

Ҳалиги йигитлар Малика холани ўз ҳимояларига олишди.

Зиёбек билан Ҳури ҳамон йўлда боришарди. Кенг дала, ойдин кеча, катта йўл, от туёғи дупури билан ҳеч нарсани эшитиб бўлмасди. Зиёбек ўқтин-ўқтин орқасига қайрилиб қараб қўярди.

— Лаънатилар орқамизга тушибди!— деди бир маҳал Ҳурига. Ҳурида жон қолмади. Зиёбек отни баттар қистади:— Чух, жонивор, чух!

— Энди нима қиламиз?— деди Ҳури Зиёбекнинг орқасига маҳкамроқ ёпишиб.

— Йўл адаштирамиз,— деди Зиёбек атрофга аланглаб ва шу дам бирдан улар... бир от чоптирим жойда чарақлаб ёниб турган аллақандай қўшчироқни кўриб, кўнгиллари нурдек ёришиб кетди. Зиёбек нур бор ерда албатта одам бўлишини яхши биларди. У от бошини ўша чироққа қараб бурди.— Чух, жонивор!..

Орқадагилар ҳам қий-чув кўтариб қувиб келишарди. Зиёбекнинг оти бурилганини кўриб, улардан иккитаси буларнинг олдидан кесиб чиқмоқчи бўлишди. Зиёбекнинг оти бирдан шудгор қилинаётган жойга келиб чопмай ўмбалаб қолди, лекин шундай бўлса ҳам жонивор жон-жаҳди билан эгаларини чироққа етказишга интиларди. Зиёбек орқасига қайрилиб қараса, ҳалиги икки отлиқ етиб олишига сал қолибди. Саман от толиқиб қолганидан ҳарс-ҳурс қиларди. Қувиб келаётганларнинг етишига озгина қолганда, чироққа яқинлашиб қолган Зиёбек товушининг борича қичқирди:

— Жон акалар, ёрдам беринглар, бизни қувиб келишяпти...

Улар чироққа етишди-ю, ўзларини от устидан таппа-таппа ерга отишди. Уларнинг паноҳ истаб етиб келган чироғи — колхозга келиб ер ҳайдаётган биринчи трактор чироқлари эди. Тракторчилар дам олиб, чироқ ёруғида овқатланишиб ўтиришган экан. Қочқинларни кўришлари билан ўринларидан учиб-учиб туришиб, ёрдамга шошилишди. Қувувчилар ҳам орқама-орқа етиб келишди.

Шу ерга келиб икки кундан бери тракторчиларга шогирд тушиб, сув ташиб юрган Муса қувучилар орасида Тўлбошни кўриб қолиб, бақирди:

— Сергей, ур қулоқларни! Он мине миқлаш...— деди-ю, югуриб бориб от устида турган Тўлбошга сапчиб, бургут каби чанг солди. Тўлбош отдан оғиб тушди, Сергей бўлса:

— Ах, сволочи!— деб қўлига илинган катта ключни отган эди, ключ бориб Дандирасулнинг башарасига тегди. У «во-во-вой!» деганича отининг ёлини қучиб, орқасига бурилди. Давқора ҳам, ёнидаги нотаниш йигит ҳам отларининг бошини кетга буришиб, қочиб қолишди. Тракторчилар орқаларидан тош, кесак отишиб қувлашди.

Тўлбош билан Муса эса шудгор устида яккама-якка олишишарди. Мусанинг тагига тушиб қолган Тўлбош энди этигининг қўнжидан пичоғини суғуриб олаётганда, устига Зиёбек етиб келиб қолиб, зарб билан Тўлбошнинг қўлига қараб тепди. Пичоқ унинг қўлидан учиб кетиб, анча жойга бориб тушди. Бир томондан Сергей келиб, оғир керзавой этиги билан икки-уч марта тепиб қолди. Унга бошқалар ҳам қўшилиб тепа бошладилар. Салдан кейин Тўлбош ўзини билмай, худди қуруқ тупроқ устига ташланган бир қоп ҳўл сузмадек, шудгор устида шалпайиб, чўзилиб қолди. Одатда сингиси келган нарса ўзидан қаттиқ нарсага бориб урилади. Тўлбош синдигина эмас, пачоғи чиқиб кетди. Ҳаёт мантиқи унинг устидан ўзининг адолатли хулосасини чиқарди:

Муса ҳарсиллаб бошини кўтарди.

— Он мине миқлаш.

Зиёбек шундагина Мусани таниб қолди:

— Муса!

— Зиёбек?!— деди Муса ҳайрон бўлиб.— Сенмисан?

— Ҳа, мен. Бизлар...— деди Зиёбек кулиб.— Кечикканингдан кейин, ўзимиз қидириб келяпмиз...

Муса ҳеч нарсага тушунолмади. Аксинча Зиёбекнинг сўзини таъна деб билиб, ўзини оқлай бошлади:

— Кечагина Сергейга шогирд тушдим. Эртагаёқ бормоқчи эдим... Айтсанг-чи, ахир нима гап ўзи?

— Ҳуридан сўра нима гаплигини.— деди Зиёбек.

— Ҳури?!— Муса қотиб қолди. У оғзини жуфтлаб энди бир нима демоқчи эди, Зиёбек қўймади:

— Нима гаплигини кейин эшитасан. Ҳозирча...— деб Мусани Ҳурига томон итарди. Илгари Ҳури ҳақида айтган бўлса керак, Сергей аста Мусани туртиб сўради:

— Она, да?

Муса аста бош ирғиб, трактор ёнида турган Ҳурининг олдига кетди...

Ўн тўққизинчи боб

Эрта тонг.

Кечагина тўйга келган одамлар билан гавжум бўлган Ҳайдарбойнинг ҳовлиси бугун бўм-бўш бўлиб, файз-

сиз, хувиллаб қолганди. Бой ҳовли ўртасидаги сўрида хаёлчан ўтирарди. Кечаги бўлиб ўтган воқеалар бойнинг номусига текканди. Қаёқдаги ялангоёқлар ҳаддидан ошиб, яккаю ягона ўглининг дуб-дуруст башарасини бузиб қайтаришибди. Унг қўли ҳисобланган Тўлбош борган жойидан қайтиб келмади. Ҳаммаси ҳам майли-я, Ҳайдарбекдек азиз одамнинг «келинини» битта ялангоёқ қозоқ бола олиб қочиб кетибди, деган сўз яхшими?! Наҳотки, уни шунча одам ҳаракат қилиб тутолмаса! Йўқ, камбағаллар ҳаддидан ошиб кетяпти. Кечагина бой эшигидан ювинди ичиб юрган хизматкорлари Малика хола билан Кенжани ҳимоя қилиб, бойнинг қўлидан олиб чиқиб кетишди. Бу нима деган гап ахир!

Бой ўйлай-ўйлай ўйига етолмасди. Чунки бу гаплар унга бутунлай ёт ва ғайритабиийдек туюларди. Халқда «бой бойга боқар, сув сойга оқар» деган мақол бор. Ҳатто шу мақол ҳам ҳозирги даврга келиб ўз аҳамиятини йўқотиб қўйгандек кўринарди. Ҳа, ҳозирги замон—шундай замон эди! Бунга мана, Ҳайдарбойнинг ўзи ҳам кўриб ўтирибди. Мана, масалан, Болтахўжани олайлик. Қимсан, Ҳайдарбойдек бойнинг «мана мен!» деган дўстларидан бири эди у. Ҳайдарбой Малика холага жаҳл қилиб: «Ҳали сенинг тенгинг бир бемачит қозоқ бўлди-ми!»—деди. Малика хола «Қозоқ бўлса нима қилибди? Қозоқ ҳам одам!»—деди. Шунда Ҳайдарбой: «Мен сенга айтсам, мана сенга одам!» деб Малика холани тегиб юборди. Бу гап Ҳайдарбойнинг ўзига яқин тутиб юрган Болтахўжанинг иззат-нафсига тегиб кетди. У бундан чиқди, бизлар одам эмас эканмиз-да, деб этагини силкиб шу ондаёқ отига миниб, яйловига жўнаб қолди.

Камбағалларнинг дили, тили яқин бўлгани учун бир-бирини ҳимоя қилди. Ҳатто неча юз йиллардан бери элга нафи тегмай, Сирга бориб қуйилаётган Қарсақли сойи ҳам йўлини бошқа ёқдан солди, уни бошидан «Ленин» колхозни жиловлаб олди.

Бой танҳо ўзи шундай хаёлларга берилиб ўтирар экан, ўзига ўзи ҳисоб берди: «Хўш, маана шу кўйга тушганингдан бери нима қилдинг, Ҳайдарбой? Сирдаги фарам-фарам пичанларинг қаровсиз қолди. Қарсақлининг нариги четидаги сарҳосил ерларинг колхозга ўтиб кетди. На ўз ерларингга дурустроқ экин эка олдинг ва на бировга эктирдинг. Яна ишончли қўл-қанотинг Асқардан айрилдинг ва шу билан бошқа одамлар олдидаги ишончингни ҳам йўқотиб қўйдинг. Айниқса, кечаги тўй

воқеаси сени қолган-қутган обрўйингдан ҳам, «келлин»ингдан ҳам жудо қилди».

У шундай тутақиб кетган эдики, ҳатто чаёнга айланиб, ўзини-ўзи чақиб ўлдириб қўя қолса! Ёки, қани энди ўзини шу кўйга солган кишиларни бир-бир тутиб олиб, қийма-қийма қилиб ташласа! Аммо унда бундай ишларга мадор йўқ эди. Қани, энди анави кунги кўзига бири Германия, бири Англия, бири Франция, бири Америка бўлиб кўринган болтакўллик—Ёрлиқоп, қорачиқлик—Самандар, чўбоноқлик—Қулаҳмад, коризлик—Карим элликбошилар! Қани, қани, улар!..

Биров дарвозани зарб билан таққиллатиб қолди. Бой чўчиб тушса ҳам ҳалиги зилдек ўй гавдасини босиб, ўрнидан қўзғалмади.

— Дандирасул, ҳой Дандирасул!— деб бақирди у ўтирган жойида.

— Ла-ла-лаббай!— деди Дандирасул уйдан чиқиб. У кечаси Сергей отган ключдан ёрилган башарасини оқ латта билан кулгили қилиб танғиб олган эди.

— Дарвозани оч, биров тақиллатяпти.

— Хў-хў-хўп,— деди Дандирасул ва бориб дарвозани очар экан, худди орқасидан биров қувиб келаётган каби шошилинич бир чопар кириб келди. Чамаси, шаҳардан келаётган бўлса керак, оти оппоқ кўпикка беланиб кетибди. У дарвозадан кириб келиши билан тўғри ҳовлидаги сўрида ўтирган Ҳайдарбойнинг олдига келди:

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом, хўш, хизмат?

— Хизмат шуки, кеча кечқурун Жавлонбек акамларни қамоққа олишибди, Садивоққосни ҳам. Эҳтиёт бўлар экансиз. Гап шу, хайр!— деди-да, чопар қандай шошилинич кирган бўлса, тезда шундай шошилинич чиқиб кетди. Бой ҳангу манг бўлиб қолди. Дандирасул чопарни чиқаргач, дарвозани қулфлаб келиб, дадасидан сўради:

— Да-да, ни-ни-нима деди?

— Дард деди, бало деди,— деб бақириб берди бой. Кейин шартта ўрнидан туриб, уйига кирди, сўнг нима қиларини билмай, телба кишилардек, яна ташқарига отилди. Орқасидан хотини Бибисора ҳам чиқди:

— Мана, айтмадимми, сизга ахийри бир бало бўлади, деб.

— Кўп вайсайверма!— деб жеркиди уни Ҳайдарбой.

Яна дарвоза тақиллаб қолди. Дандирасул қўрқа-писа бориб, дарвозани очди-ю, орқасига тисарилди. Ҳовлига Муса бошлиқ олти-еттита ноганиш, забардаст йигитлар кириб келишди. Муса тўппа-тўғри бой ўтирган жойга келиб, унга тикилди. Гўё унинг ҳар битта киприги бойга найза бўлиб санчилди. Бой ҳам худди уни таниёлмаётгандек бақрайиб қолди. Тўғрироғи, бой уни яхши таниди-ю, бироқ ким бўлиб қайтиб келганлигини билолмади. Чунки, Муса умрида бойга бунчалик тик, ботир боқмаган эди. Бой ҳамон унга қараб лоқайд термилиб турарди; қадимги Муса, бошида уч кун аввал кийган чимкашта дўппи, оёғида этик, устида ўша камзул, бўйи баста ҳам ўша-ўша... Фақат, фақат жаҳл устида бойнинг кўзига сал бўлса-да, бошқачароқ кўриниб кетди.

Тўғри, у илгариги Муса эди. Аммо унинг бўйи баста жойида бўлгани билан ўйи ўсганди, кийим-боши эски бўлгани билан сал бўлса-да, онги янгиланганди. Шунингдек, уни шундай тик қарашга бойнинг ўзи мажбур қилганди... Бундан ташқари у айниқса ёнидаги катта кучга—янги замон кишиларига таянгани учун ҳам шундай дадил кўринарди.

— Муса?!— деди бой ҳамон кўзларига ишонмай.

— Ҳа, мен Мусаман,— деди у салмоқ билан.— Малика кеннойим билан Кенжа қани?

Бой гўлдираб қолди. Сергей олдинга бир қадам чиқиб, камзулининг сирт чўнтагидан ярми белигача чиқиб турган ключини ушлади.

— Ну!

— Қаёқда деяпмиз?

— ...

Бойнинг бир нафаслик бахти бор экан. Агар шу маҳалда кўча эшикдан Малика хола билан Кенжа уларни ўз ҳимоясига олган йигитлар билан кириб келмаганида, шубҳасиз, бойнинг бошига ҳам Тўлбошнинг куни тушиб, бир қоп сузмага айланган бўларди.

Малика хола Муса билан йиғлаб кўришди.

— Йиғламанг, бўлди... бўлди,— деб юпатди Муса уни.— Энди бу жойларни елкамизнинг чуқури ҳам кўрмайди, кеннойи.

Муса Кенжанинг елкасидан ушлаб эркалади. Унинг юзида кулги ўйнади.

— Сиз билан ҳали гапни тамом қилганимиз йўқ. Ҳозирча хайр!— деди Муса бойга нафрат билан қараб.

Сўнг Малика хола билан Кенжани етаклаб орқасига бурилди. Одамлар ҳам унинг кетидан чиқишди. Бой бэшини қуйи солганича ўтириб қолди.

Мусалар чиққанда Зиёбек уч-тўрт йигит билан Малика холанинг эшиги зулфини суғуриб олиб, уйдаги бор юкни колхоздан олиб келган шотилик аравага ортиб, дарвоза олдида тайёр бўлиб туришганди. Зиёбек Малика хола олдига келиб ҳазил қилди:

— Ойи, мозоримга роса гишт ташидингизми?

— Раҳмат, болам, розиман,— деди Малика хола.— Асил йигит экансан.

— Зиёбек Малика холани ҳурмат қилиб, эҳтиётлик билан арава устига чиқараётганда, юклар орасидаги оқ матога тугилган бўхчаларга холанинг кўзи тушиб қолди. Малика хола уларни Зиёбекнинг қўлига олиб бериб:

— Ма, ўғлим, мана бу бой киритган латта-путталари эди. Олиб кириб бер, бошида қолсин!— деди.

— Менга бер!— деди Муса Зиёбекнинг қўлидан бўхчаларни олиб, кейин бутун кучи билан уларни дарвозага қараб отди. Қизил бахмал паранжи бўхчадан чиқиб, бир четга учиб тушди. Зиёбек югуриб бориб уни ердан юлқиб кўтариб олиб, эшик томон қайта отди. Паранжи ҳавода қалқиб бориб қудуқ ёнидаги тахтадан ясалган новга ёпилиб қолди.

Арава секин йўлга тушди, нарироқ борганда Муса чопони билан кўрпачасини елкасига ташлаб олиб, одамларга қўшилиб келаётган Мирзарайим акани кўриб қолди. Кўриб қолди-ю: «Сиз қаёққа кетяпсиз?» деб сўраб ҳам ўтирмай, уни ҳам аравага ўтқазиб олди.

Ҳаво бугун жуда мусаффо эди. Қуёш ҳам терак бўйи кўтарилиб қолганди. Малика хола ўрганиб қолган жойидан узоқлашган сайин ўзини аллақандай сезиб, кўзига милт-милт ёш олди-ю, йигитларга билдирмасликка ҳаракат қилди.

Арава Қарсақли кўпригидан ўтиб, йўл бўйидаги мазористонга яқинлашганда тўхтади. Йигитлар ҳали тупроғи эскирмаган мазор олдига бориб, чўкка тушдилар. Мирзарайим ака қуръон ўқиди. Қуръон ўқилиб бўлиб, юзларига фотиҳа тортилгач, Сергей Мусани аста туртиб: «Бу кимнинг мозори?» деб сўради имо билан. Муса бошини эгиб хомуш турган Зиёбекни кўрсатиб деди:

— Уники, атес, помир.

Сергей тушуниб, бошидан кепкасини олди.

Улар яна йўлга тушдилар. Бундан тахминан бир ойлар чамаси илгари дадаси, Кенжа учаласи мана шу жойдан ўтиб, қишлоққа кириб келганлари Зиёбекнинг эсига тушиб кетди. Унда бу ерлар лойгарчилик эди. Энди эса атроф кўм-кўк бўлиб, йўл четида қоқигуллар, лолалар, чучмомолар қийғос очилиб ётарди. Булар ўшанда учта бўлиб келишган эди. Энди эса даласини қолдириб, иккита бўлиб чиқиб кетишяпти... Йўқ, улар иккита эмас, кўпчилик. У ҳаммага дўст, ҳамма унга дўст. Бироқ шундай бўлса ҳам ота—ота экан. Ахир у бу ёқларга Зиёбек билан Кенжани хор-зор қилмай, деб бошлаб келган эди-да!

Арава тақир-туқур қилиб келар, арава атрофида келаётганлар эса, негадир, индашмас эди. Ҳаммасининг кўнглида қандайдир бир гап бору, лекин ўша гапнинг нималигини ҳатто ўзлари ҳам билишолмасди. Шу маҳал уларнинг олд томонларида — йўлда чанг кўтарилди. Бундай қарашса, арава экан—борган сари яқинлашиб келарди.

— Раис келяпти,— деди Салимжон.

— Балки бошқадир, қаёқдан биласан?

— Кўрмаяпсанми, раиснинг тарантаси-ку.

Тарантас араванинг ёнига келиб тўхтади, устида Ҳури, Барно, яна бир киши, раис бор экан. Ҳури арава устида ўтирган ойсини кўриб, ўзини тарантас устидан отди.

— Ойижон!..

— Қизим!

— Она-бола бир-бириларини гўё узоқ вақт кўрмаган каби қучоқлашиб, кўз ёши қилиб кўришди. Раис энига чопон, бошига телпак кийиб олган, қирқ беш-элликлар чамасидаги тўлагина, хушчақчақ киши экан. У она-боланинг қучоқлашиб қолганини кўриб, завқ билан қорнини силкитиб қулди. Атрофдаги йигитларнинг юзларида ҳам табассум ўйнади.

— Хўш, йўл бўлсин?— деб сўради раис улардан хотиржамлик билан арава устидаги кўч-кўлонларни кўздан кечириб бўлиб.

— Қолхозга...— деб жавоб берди кулиб Салимжон.

— Шундай денглар-а!— деди раис яна хотиржамлик билан.— Шундай азамат йигитлар ўзлари тугилиб ўсган қишлоғини ташлаб-а!..

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди: «Раис ҳазил қиляп-

timi ё...» Буни ҳеч ким билмас эди. Салимжон тутақиб кетди:

— Ахир бизлар...

— Нима ахир бизлар?

— Ахир, Муса билан Ҳури Ҳайдарбой бор жойда тинч ишлаёлмайди-ку.

Муса уялиб кетди. Раис бу гаплардан хабари бор бўлса ҳам аҳамият бермасликка ҳаракат қилди.

— Э-э; бундоқ денглар, Ҳайдарбойдан қочиб келяп миз денглар,— деди раис завқ билан кулиб.— Шундои туппатузук кап-катта, кап-катта йигитлар-а!

Ниҳоят, бу кулги Мусанинг ҳам иззат-нафсига тегиб кетди. У ўзича бу кулгини ўзига қарата айтилаётган пичингдек тушунди:

— Ҳеч ким Ҳайдарбойдан қўрқиб қочиб келаётгани йўқ, раис ака,— деди Муса салмоқ билан.— Бизлар фақат колхозда ишлаш учун келяпмиз...

— Бу гапларингга ҳеч қаршилигим йўқ. Лекин Яккатутни колхоз эмас деб ким айтди сизларга?— деди раис ҳамон хотиржамлик билан.— Шу бугундан бошлаб Яккатут ҳам «Ленин» колхозига қарашли жойлар ҳисобига ўтди. Энди бу ер колхозимизнинг бир бригадаси бўлиб қолади. Ҳайдарбойнинг бувасидан қолган ер эмас бу! Тушундингларми, ўртоқ Яккатут бригадасинини аъзолари!

«Яккатут бригадасининг аъзолари! Аъзо. «Ленин» колхозига аъзо!..»

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди.

— Буни сиз қаёқдан биласиз?!— деди Муса. Раис кулди.

— Буни мен ўзим тўқиб айтаётганим йўқ. Колхоз бошқармасининг қарори бу!

Яккатутлик йигитлар бир-бирига хурсанд боқишди. Муса арава олдига ўтиб, от бошини Яккатутга бурди.

Мирзарайим акагина ҳамон бу гапларга тушунолмаётган эди:

«Яна ўша Ҳайдарбойга рўпара бўларканмизда!..»

* * *

Ҳайдарбойнинг ҳовлисида қимир этган жон кўринмасди. Бой эса ҳамон бояги ўтирганича хаёл суриб ўтирарди.

Юқоридаги—округдаги дўстларига колхоз ҳаракатига қарши мисол яратмоқчи бўлган бу азаматлар, кекса тарих учун, фақат ўзларининг ифлос кирдикорлари билан жирканч мисолларнигина ярата олдилар.

Ҳаёт оқими эса ўз йўлида тўхтамай оқишда давом этар ва йўлида ғов бўлганларни йўл-йўлакай гирдобига ютиб борарди.

Ҳайдарбой зил қоратош бўлиб бутун гавдасини босиб турган бошини аста кўтариб, кўзи билан ҳовлини айланиб чиқди ва... ҳовлида ҳеч кимсани учратолмади. Нима учундир бой шу чоғда Шариф ячейканинг «яккамохов» деган гапини эслади. Чиндан ҳам бой бундай қараса, ҳовлида ёлғиз ўзи яккамохов бўлиб қолибди. Унинг руҳини қандайдир совуқлик эгаллади. Назарида кимлардир келиб унинг мол-мулкни тортиб олаётгандек туюлиб кетди. Бой сапчиб ўрнидан туриб бақирди:

— Ҳой, ким бор, Дандирасул!

— Ла-ла-лаббай!— деди у ичкаридан товуш бериб.

— Отга мин... Чаққон! Болтахўжага хабар қил, тўнаб кетди де! Талаб кетди де!.. Тез! — Бой бир-бирига қовушмайдиган гапларни айтиб, телбаларча бақирарди:— Жавлонбек билан Садивоққос қамалибди де! Қўйларимизга, молларимизга эҳтиёт бўлсин!.. Бор, тез!

Бой ҳозир ҳам Болтахўжани деб эмас, ўз молларини деб уни тилга оларди.

Дандирасул тез отга миниб, ланг очиқ турган дарвозадан чопиб кетди. Чиқиб кетди-ю, дарвоза олдидаги бояги Муса отиб юборган бўхчадан от ҳуркиб кетиб, уни улоқтириб юборди.

— Во-во-вой!— деган қўрқинчли товушни эшитиб, Ҳайдарбой алпанг-талпанг дарвоза олдида югуриб чиқди. Чиқа солиб, унинг кўзи қудуқ бошидаги— устига қизил бахмал паранжи ёпилиб қолган новга тушди. Унда жон қолмади. Нов унинг кўзига тобут бўлиб кўринди.

— Тобут! Ё олло! Қимнинг тобути бу!— у ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. Тиззаларининг дармони қуриб, ўтириб қолди-ю, қўлларини ерга таяб орқасига тисарилди.— Ё олло! Борми мадад, мадад борми?

Орқа томондан икки ноъмалум одам келиб уни икки қўлтиғидан суяб турғизди.

— Туринг, мадад бор.

— Қани, мадад қаёқда?— деди бой уларнинг башарасига қарамай.

— Бу ёқда.

Бой уларга энди қаради, қаради-ю, уларнинг қизил ёқаларига кўзи тушиб, ўзини йўқотиб қўйди...

Йигирманчи боб

Ҳалигина қовоғини солиб қузатиб қолган қишлоқ қайтиб келган Муса билан Зиёбекларни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Боя кетаётганда ҳеч ким буларни кузатиб қўймаган эди, энди бўлса анчагина одамлар пешвоз чиқиб, кутиб олишди, ҳаммаси ҳам хурсанд, ҳаммасининг ҳам юзларида табассум бор эди.

Кўнгил! Кўнгил қоламан деса бир отим носвойдан ҳам қолади. Кўнгил чоғ, кўтаринки бўлса тоғни уриб толқон қилади киши! Дунёда кўнгилдан ҳам зўрроқ нарса борми? Боягина ўз жонажон қишлоғини ташлаб чиқиб кетишга ундаган кўнгил, энди раиснинг бир оғиз яхши гапи билан раъйдан қайтди ва одамларнинг чеҳраларига табассум югуртди... Ҳалигина кўзларига алламбало бўлиб кўринган қишлоқ энди иссиқ ва меҳрибон бўлиб кўрина бошлади! Кўнгил!

Бричка арава кўчанинг бошига келганда раис извошдан тушди...

— Сизлар бориб жойлашаверинглар, мен ҳозир бораман.

Ҳадемай аравадагилар Асқар ака ҳовлиси ёнига келиб тўхташди. Ҳайдарбой томон жимжит эди. Малика хола. Ҳури, Барнолар аравадан тушиб, ҳовлига кириб келишди. Ҳувиллаб қолган ҳовлига яна жон кирди, унда яна қайта ҳаёт бошланди. Йигитлар аравадан юкларни тушириб, ҳовли ўртасидаги четлари нураб, қулаб тушган супа ёнига олиб келиб қўя бошладилар. Мирзарайим ака ҳамон ҳайрон, ҳовли ўртасида турар эди.

Йигитлар бирпасда юкларни ҳовлига ташиб бўлиб, аравани қайтардилар.

Ҳури олов ташлаган самовар сал ўтмаёқ қайнади.

— Ойи, чой тайёр бўлди.

— Ҳой, болаларим, қани бу ёққа келиб бир пиёладан иссиқ чой ичиб олинглар. Юкларни кейин киритаверамиз,— деди Малика хола.— Қани, Мирзарайим ака, болаларни чойга бошланг.

Ҳаммадан илгари супага Мирзарайим ака қўлни товиб келиб ўтирди.

— Кулранг қашқа отхонадамикан,— деди Мирзарайим ака,— суғорилмаган эди жонивор.

— Бечорани эсингиздан чиқармабсиз-да, Мирзарайим ака,— деб кулди Зиёбек супага чўкка тушиб ўтираркан.— Қойилман...

— Уйламай нима қиламан? Нима, Ҳайдарбой уни етаклаб сувга олиб боради дейсанми?

Ҳамма супага давра қуриб ўтирди. Ҳури чой қуярди. Унинг ёнгинасидаги Барно Қаримжонга сузилиб қарарди. Қаримжон ҳам унга қайта-қайта тикилиб қараб қоларди. Буни зимдан пайқаб ўтирган Муса ўзича: «Ўб-бў қурмагурлар-эй, ҳа, майли бир-бирига муносиб»,— деб кўнглидан ўтказди-да, Ҳурига қаради. У чой қуйиш билан овора эди.

Ҳамма ўзи билан ўзи бўлиб, Кенжа жойсиз қолибди-ю, ҳеч ким эътибор бермабди. Уни Сергей кўриб қолиб, чақирди. Кенжа ийманган эди, қўлидан тортиб, тиззасига ўтқазди.

— Садись друг. Во, молодец.

Ўзини катта бола ҳисоблаб юрган Кенжа Сергей ўз тиззасига ўтқазиб қўйганидан уялиб, аста сирпаниб тушганда, Сергей унинг бўйнидаги осиклик турган туморини кўриб қолиб сўради:

— Э, друг, это что такое?

Кенжа унинг нима деяётганини тушунмади. Унинг ўрнига Салимжон жавоб берди:

— Тумор. Бумага будит, письмо будит,— деди имошора билан зўрға тушунтириб.

— Дадам ёзиб берган,— деди Кенжа Салимжонга. Сергей шунини сўраётган бўлса керак, деб ўйлаб.

— Аха, атес писал гаварит,— деди Салимжон катта бир янгилик очгандек. Буни Сергей аниқ тушунди.

— Отец писал! Интересно, что он там написал, а?— деди у қизиқиб.— Давай, Кенжа, откроем а?

— Очиб кўрамиз-а, Кенжа?

Бу гап Малика хола билан Мирзарайим акага ёқмади-ю, шундай бўлса ҳам улар огиз очиб бир нима дейишмади. Фақат Малика хола Мусага қараб бош чайқаб қўйди. Бу нарса Мусанинг ўзига ҳам қизиқ туюлиб кетиб, Малика холага кўз қисиб қўйди-да, Кенжага қўл чўзди.

Кенжа аввалига йўқ демоқчи бўлди-ю, Зиёбек, май-

ли, бера қол, деганидан кейин, туморни бўйнидан олиб берди. Муса туморни эҳтиётлик билан очди. Ундан тўрт йўлгина таниб бўлмайдиган арабча хат чиқди. Хат хитой чой қоғозига ёзилиб, уч букланиб солинибди. Лекин вақт ўтиши билан намиқиб саргайиб, эскириб кетибди. Муса уни ўқий олмади.

— А ну-ка, дай сюда!— деди Сергей хатни қўлига олиб. Бироқ бу хат унга чумоли изига ўхшаган бир нарса бўлиб, бутунлай нотаниш кўринди. Хатта маҳлиё бўлиб, ҳамманинг олдидаги чойи совиб қолди. Хат уларнинг қўлидан бир-бир ўтди, бироқ уни ҳеч ким ўқий олмади.

Шу пайт эшикдан уч одам кириб келди: уларнинг бири раис бўлиб, қолган иккитаси ёқаларига қизил таққан нотаниш одамлар эди. Қизил ёқалиларнинг бири Муса билан Зиёбекка сал танишроқ туюлса ҳам, аниқ эслаёлмай чўчиб ўрниларидан туришди. Мусанинг хаёлидан кеча кечқурунги Тўлбош воқеаси ғиз этиб ўтди. «Энди онамизни Учқўрғондан кўрсатади», деб ўйлади у ичида. Ҳойнаҳой, Зиёбек билан Сергей ҳам шундай деб ўйлашган бўлса керак, ранглари қув ўчиб кетди. Бироқ улар кириб келишлариданоқ кулиб киришди. Бу уларга сал тасалли берди!

— Ҳорманглар энди!— деди раис муғамбирона кулиб.

— Раҳмат, раис ака,— деди Муса сал хижолат тортгандек бўлиб. Раис ҳам бошқа ҳеч нарса деб уларни уялтириб ўтирмади. Раис билан бирга кирган кишилар ҳам ҳамма гапдан хабардор бўлишса керак, ортиқча ҳеч нарса дейишмади.

— Ия, мана бу мен ковакдан топиб олган болам-ку,— деди ҳалиги қизил ёқали киши бирдан. У—Тожиёв эди.

— Амаки,— деди Муса уни таниб, Зиёбек ҳам уни таниди.

— Ҳа, ўша амакинг...

Йигитлар уларга жой беришди.

— Хўш, нима қияпсизлар?— деди раис.

Болалар бир-бирларига имо қилишди. Сергей ҳалиги тумордан чиққан хатни раисга узатди.

— Вы можете читать?

Раис хатни олиб ҳижжалаб кўрди, ўқий олмагач, Тожиёвга берди. Тожиёвнинг саводи бор экан, шариллагиб ўқиди:

Камол эт касбким, олам уйидин,
Сенга фарз ўлмагай гамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак баайни,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Тожиёв ўйланиб қолди: «Ие... бу ҳазрати Навоийнинг машҳур рубойси-ку! Қизиқ, бир саводсиз қозоқ ўзбек шоири ёзган рубойини нечук бўйнига тумор қилиб осиб юрибди?! Ҳм, қани энди у жаноби Жавлонбекнинг, ўзбек билан қозоқ ҳеч қачон эл бўлмайдн, деб қилган даъвоси! Уша аблаҳлар лоақал ўзбек билан қозоқнинг ота-боболаримиз замонларидан буён ёнма-ён иноқ, тотув яшаб келаётганларини тан олсалар экан...»

Жимликни Тожиёвнинг ўзи бузди:

— Бу шеърни улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ёзган. Мазмуни: дунёга келиб, ўқмай, ундан билимсиз ўтмоқ—ҳаммомга кириб ювинмай, нопок чиқмоқ билан баробардир, дегани. Демак, бундан чиқдики, раҳматлик Суюм оға сизларнинг ўқиб, одам бўлишларингизни, истаган. Ҳа, у туморни бекорга Кенжанинг бўйнига осиб қўйган эмас экан... Эҳ, яхши кунлар насиб бўлмади шўрликка,— деди у хўрсиниб.— Мана, кўрдингларми, унинг айби нимада? Яхши кунларни қўмсаганида! Сизлар ҳали ҳеч нарсани билмайсизлар, болаларим. Колхоз тузумига қарши кишилар қанчадан-қанча яхши ниятли кишиларни йўлдан урмади. Улар ҳали пана-панада биқиниб юриб, энг яхши, фаол кишиларимизни, фирқа аъзоларимизни, комсомолларимизни ўлдириш, йўлдан уриш пайдалар. Тўғрими, раис?

— Тўғри, ҳали кураш тамом бўлгани йўқ.

— Мана, сенинг тоғанг Асқарни олайлик,— деди Тожиёв Мусага.— Нима учун қамалди деб ўйлайсан?

Муса жавоб беролмади. «Шариф ячейкани калтаклагани учун...» дейишга эса—тили бормади.

— Билмайсан,— деди Тожиёв.— Содда бўлгани учун, ўғлим, содда бўлгани учун. У фақат шунинг учун тухмат билан қамалди.

— Тухмат билан?!— деди Муса ҳайрон бўлиб. Ҳамма Тожиёвнинг оғзига тикилди.

— Ҳа, тухмат билан,— деди Тожиёв.

— Қандай қилиб?!

— Садивоққосни танийсизлар-а? Ана ўша одам ўзига қарашли кишилар билан Шариф ячейкани ўлар ҳо-

латда калтаклаб, айбларини Асқар акага тўнкарган, тушундингларми!..

— Демак, Асқар тоғам нотўғри қамалган экан-да.

— Ҳа, тухматчилар жазоланиб, тоғанг бугун эрталаб озод қилинди,— деди Тожиев. Ҳамманинг юзига хурсандчилик югурди.— Коризда қариндошлари бор-миди?

— Ҳа,— деди Малика хола кўз ёшларини артиб.— Синглиси бор. Мусажоннинг онаси.

— Бўлмаса, ўша ёққа чиқиб кетди. Эрталаб келишди.

— Шарифжоннинг аҳволи қалай, билмайсизми?— деб сўради Салимжон ундан.

— Тузук, яқинда чиқиб қолади. Қалаванинг учини Шарифжон топиб берди-да. Агар у ҳеч нарса деёлмаганда, Асқар ака бечора. озод қилинмаган бўларди. Эҳ, болаларим...— деб бир оз сукут қилди Тожиев. Кейин Зиёбекдан сўради:— Хўш, сенинг отангни ким ўлдирди, деб ўйлайсан?

— Менинг отамни?! Ўлдирилган?!

— Ҳа, сенинг севикли отангни Жавлонбек, Ҳайдарбой, Болтахўжалар калтаклаб, заҳар бериб ўлдирганлар. Заҳарни табиб орқали бердирганлар.

— Менинг отамни-я?— деди Зиёбек ўрнидан сапчиб туриб. Тожиев унинг елкасидан босиб ўтқазди.

— Ҳа, ўғлим, улар кўпгина оталарнинг бошига етишди. Уларни душманларимиз фақат колхозга киримиз деганлари учунгина шундай қилишди.

— Мен у Ҳайдарбойга кўрсатиб қўяман!— деди Зиёбек яна ўрнидан сапчиб туриб ва дарвоза томонга қараб интилди.

— Шошма, сабр қил, ўғлим,— деди Тожиев салмоқ билан уни тўхтатиб.— Улар шу бугун қўлга олинди... Ҳайдарбой ҳам, Болтахўжа ҳам, Садиваққос ҳам, Мароziқ табиб билан Давқора ҳам. Уларнинг раҳнамози Жавлонбек эса бундан икки кун илгари ҳибсга олинган эди. Ҳамма бўлган гапни ўзи айтиб беришга мажбур бўлди, аблаҳ. Улар энди халқ суди олдида қилмишларига яраша жавоб беришади.

— Ия, Жавлонбек райкомда ишламасмиди, амаки?— деди Муса ҳайрон бўлиб.

— Тўғри, райкомда ишларди. Ҳукумат органларимизда ҳам, ўзларининг кирдикорларини яшириб юрган қора ниятли кишилар йўқ эмас. Буларни билиш керак. Ҳа, майли. Кейин-кейин ҳаммасини билаверарсизлар, ҳо-

зирча эса, бизларга рухсат,— деди Тожиев ўрнидан тураркан. Ҳамма унинг ҳурматига ўринларидан туришди.— Хўп, энди кетайлик, анча ўтирдик. Сизлар ҳам яхшилаб жойлашиб олинглар. Эртага Асқар ака ҳам келиб қолар,— у Кенжанинг елкасидан ушлаб эркалади:— Сен албатта мактабга борасан, ўқийсан, мулла бўласан. Даданг учун, ойинг учун, бутун умри нодонликда ўтган халқимиз учун ўқийсан, тушундингми, ўғлим? Мана акаларинг, опаларинг ҳам ўқийди. Тез кунда мактаб очамиз, ҳаммангиз ўқийсиз.

Муса севинчини яширолмай, ер остидан Ҳурига қараб қўйди. Ҳури ерга қаради.

— Энди, холажон, мана бу бола ҳам сизларникида тура турсин.— деди раис чиқиб кетаркан, Сергейни кўрсатиб.— Бечора боланинг ота-онаси йўқ экан, детдомдан чиқибди. Колхозимизга биринчи тракторни шу бола ҳайдаб келди. Қадами қутлуғ экан.

— Жоним билан, айланай.

— Холамнинг болалари кўпайиб, бой бўлиб қолдику, а?— деди кулиб Тожиев.

— Худого минг қатла шукур,— деди Малика хола Тожиевлар чиқиб кетгандан кейин ҳам ўзича сўзлашиб.— Болаларимдан ўргилай. Қани, энди яна икки қизим бўлса-ю, Зиёбек билан Сергейжонга бериб қўя қолсам.

Ҳури дугонаси Барно билан нарироқда турганди. Ойисининг ҳалиги гапидан кейин Мусанинг кўзига кўзи тушиб, уялганидан тескари қаради. Қанчадан бери бутун жисми қулоққа айланиб кутиб юргани шу сўзни ўз қулоғи билан эшитиб, Мусанинг ҳам баҳри дили очилиб кетди. Бу сўз унга қандайдир руҳ, куч бахш этди. Бу сўз кечгача унинг қулоқлари тагида жаранглаб турди.

Маслаҳат билан Мирзарайим ака, Сергей шу ерда қоладиган ва Мирзарайим ака шу чоққача Ҳайдарбойнинг отларини боққан бўлса, энди колхоз отларини боқадиган бўлди. Сергей ҳам тракторга Муса билан бирга шу ердан чиқади. Унча узоқ эмас, эртадан бошлаб трактор Қарсақлининг нариги бетига келиб ер ҳайлайди. Бошқалар ҳам Салимжон бошлиқ бир бригада ташкил этиб, ўша жойда ишлашадиган бўлишди.

Ҳамма иш саранжом бўлгандан кейин, Барно билан Салимжон уй-уйларига кетишмоқчи бўлиб отланганларида, Ҳури, Муса, Зиёбеклар уларни кузатиб қўйгани кўчага чиқишди.

Озод ёшларнинг руҳлари тетик ва ўзлари хурсанд эдилар. Бу эркинлик дунёни яна ҳам гўзал кўрсатди уларнинг кўзларига! Уларнинг назарида Яккатут шу кунгача гўё бир жирканч парда тагида ётгану ўша парда қишлоқ юзидан бугун кўтарилгандек эди. Шу кунгача қафас бўлиб кўринган қишлоқлари уларнинг кўзларига энди бутун гўзаллиги билан намоён бўлганди. Энди ботиб бораётган қуёшнинг сўнгги нурлари осмон билан ўпишган кўм-кўк мирзатеракларнинг уч-учларида жилоланиб турарди. Ёшлар эртага иш бошида—далада учрашмоқчи бўлиб хайрлашаётганларида, куни билан оламни тандирдек қиздирган, бутун борлиққа нур берган қуёш қизариб ботиб борарди. У Ҳури, Муса, Зиёбекларнинг назарида, ботиш азалий одати бўлгани учунгина эмас, балки эртага бугунгидан ҳам чароғонроқ бугунгидан ҳам нурлироқ бўлиб чиқиш учун ботиб бораётгандек туюларди.

*Туркистон — Тошкент,
1959 — 1961 йиллар*

МУНДАРИЖА

3

Икки халқ боласи

Саратон

Биринчи боб	6
Иккинчи боб	14
Учинчи боб	21
Тўртинчи боб	28
Бешинчи боб	38
Олтинчи боб	45
Еттинчи боб	52
Саккизинчи боб	61
Тўққизинчи боб	67
Ўнинчи боб	75
Ўн биринчи боб	92

Қуш қаноти билан

Аввали	104
Биринчи боб	110
Иккинчи боб	116
Учинчи боб	120
Тўртинчи боб	125
Бешинчи боб	130
Олтинчи боб	140
Еттинчи боб	151
Саккизинчи боб	156
Тўққизинчи боб	163
Ўнинчи боб	172
Ўн биринчи боб	179
Ўн иккинчи боб	188
Ниҳояси	199

Оқим

Биринчи боб	204
Иккинчи боб	209
Учинчи боб	217
Тўртинчи боб	221
Бешинчи боб	222
Олтинчи боб	234
Еттинчи боб	242
Саккизинчи боб	248

Тўққизинчи боб	254
Ҳининчи боб	257
Ҳн биринчи боб	264
Ҳн иккинчи боб	267
Ҳн учинчи боб	272
Ҳн тўртинчи боб	278
Ҳн бешинчи боб	284
Ҳн олтинчи боб	291
Ҳн еттинчи боб	297
Ҳн саккизинчи боб	302
Ҳн тўққизинчи боб	311
Ҳнгирманчи боб	319

На узбекском языке

Насыр Фазылов

Избранные произведения в 2-х томах

I ТОМ

САРАТОН

ПОВЕСТИ

Редактор *М. Турсунов*
Рассом *Д. Мурсалимов*
Расмлар редактори *В. Немировский*
Техн. редактор *Т. Смирнова*
Корректор *Д. Муҳитдинова*

ИБ № 1871

Босмахонага берилди 25.12.81. Босишга рухсат этилди 26.05.82. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л.17,22+ +0,5. Нашр л. 19,17+0,22 вкл. Тиражи 30000. Заказ № 145. Баҳоси 1 с. 40 т.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриети, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли, босмахонада босилди. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44. канд кўчаси, 44.